

A MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
FILOZÓFIAI ÉS TÖRTÉNETTUDOMÁNYI OSZTÁLYÁNAK

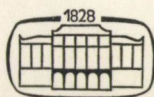
KÖZLEMÉNYEI

A SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG TAGJAI
GEREVICH LÁSZLÓ, MÁTRAI LÁSZLÓ, PACH ZSIGMOND PÁL

SZERKESZTI
MÁTRAI LÁSZLÓ

XX. KÖTET

1—2. SZÁM

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST
1971

II. OSZT. KÖZL,

**A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
FILOZÓFIAI TÖRTÉNETTUDOMÁNYI OSZTÁLYÁNAK
KÖZLEMÉNYEI**

A szerkesztő bizottság tagjai:

GEREVICH LÁSZLÓ, MÁTRAI LÁSZLÓ, PACH ZSIGMOND PÁL

Szerkeszti:

MÁTRAI LÁSZLÓ

Technikai szerkesztő:

NOVÁK ZOLTÁN

SZERKESZTŐSÉG: BUDAPEST V., MÜNNICH FERENC U. 7.

KIADÓHIVATAL: BUDAPEST V., ALKOTMÁNY U. 21.

A Magyar Tudományos Akadémia II. Filozófiai és Történettudományok Osztályának Közleményei változó terjedelmű füzetekben jelennek meg és az Akadémia II. Osztályának előadó ülésein bemutatott dolgozatokat, magyar nyelven még nyomtatásban meg nem jelent értéke-
zéseket közölnek a filozófiai és történeti tudományok (filozófia, történelem, régészet, művészet-
történet, pedagógia és pszichológia) köréből. Évenként általában három füzet jelenik meg.

A kéziratok a következő címre küldendők:

Magyar Tudományos Akadémia
II. Osztályának Közleményei
Budapest V., Münnich Ferenc u. 7.

Ugyanerre a címre küldendő minden szerkesztőségi levelezés.

A Közlemények előfizetési ára 40,— Ft, Belföldi megrendelések az Akadémiai Kiadó (Bp. V., Alkotmány u. 21. Pénzforgalmi jelzőszám: 215—11488), külföldi megrendelések a „Kultúra” Könyv és Hírlap Külkereskedelmi Vállalat Magyar Nemzeti Bank Budapest 54, MNB 024 számlára eszközölhetők.

A Magyar Tudományos Akadémia II. Osztálya a következő idegen nyelvű folyóiratokat adja ki:

1. *Acta Archeologica*
2. *Acta Historiae Artium*
3. *Acta Historica*

Acta Archeologica szerkesztősége: Budapest V., Pesti Barnabás u. 1.
Acta Historiae Artium szerkesztősége: Budapest, Egyetem Művészettörténeti Tanszék,
V., Pesti Barnabás u. 1.
Acta Historica szerkesztősége: Budapest I., Uri utca 51—53.

Ünnepi ülések

EMLÉKÜLÉS ENGELS SZÜLETÉSÉNEK 150. ÉVFORDULÓJA TISZTELETÉRE

Engels születésének 150. évfordulója alkalmából rendezett megemlékezések sorában a Magyar Tudományos Akadémián 1970. december 2-án került sor a központi emlékülés megtartására. Az ünnepségen részt vett a párt több vezetője: *Aczél György*, *Nyers Rezső* az MSZMP Politikai Bizottságának tagjai, a KB titkárai és *Óvári Miklós* a KB titkára.

Erdey-Grúz Tibor akadémikusnak, az MTA elnökének megnyitó szavai után *Friss István* akadémikus Engels, a tudós forradalmár és a forradalmár tudós címmel tartott előadást, majd ezt követően 4 korreferátum hangzott el. Ez utóbbiakat alább teljes terjedelmükben leközzöljük. *Friss István* előadását a Társadalmi Szemle 1970 decemberi száma leközzölte, ezért ehelyütt csupán kivonatossan ismertetjük főbb gondolatait.

Friss István előadásának bevezető soraiban nagyon találóan a reneszánsz korszak kimagasló egyéniségeiről írott engelsi sorokat vonatkoztatta Engelsre. Nem véletlenül, a reneszánsz nagyjairól rajzolt költői kép minden vonása illik Engelsre is: óriás volt, a gondolkodó erő, a szenvedély és a jellem, a sokoldalúság és a tudományosság óriása, mélyen benne élt kora politikai harcainak kellős közepében, pártot foglalt a proletariátus mellett és részt vett annak küzdelmeiben, szóval és tollal és karddal egy életen át. Ezt követően 17 éves korától végig kísérte Engels életútját, kiemelve az 1841 ősztől Berlinben, majd 1842 ősztől Londonban töltött évek jelentőségét.

Ebben az időben a forradalmi demokrata Engels materialistává és kommunistává fejlődött. „A nemzetgazdaságtan vázlata” című cikke 1844 elején már a forradalmi állásfoglalást megalapozó tudományos teljesítmény. Az írás mély kritikát ad a tőkés termelés ellentmondásairól és az ellentmondások gyökereiről: a tőkés magántulajdonról. A gazdaságtan kategóriái a tőkének a munkától való különválásából és abból keletkeznek, hogy a különválás az emberiségnek tőkésekre és munkásokra hasadásában teljeseedik be.

1844. a Marx-szal való megismerkedés éve is, tevékenységük ettől kezdve szorosan összefonódik. Ennek oka, hogy különböző tudományos kiinduló pontokról, de mindketten a tudomány eszközeivel, a materializmus, a valóság, a gyakorlat alapjára helyezett dialektikus módszer alkalmazásával

hasznos eredményekre jutottak: a politika a gazdasági viszonyokra épül, ezek az alapjai az osztályellentéteknek, melyek éles osztályharcokra és végül a modern elnyomott osztály, a proletariátus forradalmára vezetnek.

Több év munkájával kialakították tudományos szocializmust. Ezt lefektették már az 1845–1846-ban írt, de életükben meg nem jelent „Német ideológia” című művükben. Munkájuk ragyogó megnyilatkozása, kettejük közös műve, az 1848-as forradalmak előestéjén megjelent Kommunista Kiáltvány.

Ennek előtörténetéhez tartozik mindkettőjük éveken át rendkívüli erővel és sikerrel folytatott szervező és propaganda tevékenysége a nemzetközi demokrata és munkásmozgalomban. Mozgalmi tevékenységük, elméletük kifejlesztéséhez és tökéletesítéséhez is újabb és újabb indítékot adott, egyben a leghaladóbb körökben nemzetközileg ismertté tette nevüket és bizonyította vezetői képességüket.

1848–1849 a németországi forradalmi mozgalmakban való szenvedélyes részvétel ideje, majd újra London. Elméletüket kipróbálták s az bevált a forradalmak előtt és alatt, most kipróbálják a forradalmak után. Kutatják és elemzik a politikai események alapját képező gazdasági folyamatokat. Feltárják a kudarcok okait, s a jövő sikereinek lehetőségét és feltételeit.

Engelsnek a forradalmak után írott tanulmányaiból nemcsak a forradalmár szól hozzánk, hanem a katonai szakember is. Nagyon komolyan belevetette magát a hadviselés elmélete és története tanulmányozásába. Később rengeteg magas szakmai és általános színvonalon álló katonai cikket írt korának háborúiról. Ha még hozzávesszük, hogy szenvedélyesen érdeklődik a természettudományok iránt és nagy buzgalommal merül bele a fiziológiába, az anatómiába, a geológiába és az antropológiába, akkor hozzávetőleg képet alkothatunk magunknak Engels bámulatosan széles szellemi látóköréről.

Ám mégsem haditudományi, nem is nyelvészeti vagy természettudományi ismeretei és tanulmányai teszik ki a tudós forradalmárt. Tudós forradalmárrá az teszi, amit a forradalom tudományának, a tudományos szocializmusnak megteremtéséért és elterjesztéséért végez. Ez a tevékenysége materialistává és kommunistává válásától, tehát 1842–1844-es angliai tartózkodásától haláláig terjed. Első nagy hullámhegyét a 48-as forradalmak előtti évek jelentősebb munkái jellemzik, második hullámhegyét az 1876 és 1878 közt írt Anti-Dühring.

Az Anti-Dühring és az annak egy részéből összeállított „A szocializmus fejlődése az utópiától a tudományig” című könyvecske a kommunista irodalom kimagasló alkotásai. Először kaptak nemcsak a mozgalom sorkatonái, hanem vezetői is olyan könyvet a kezükbe, melyből megismerhették a kommunista világszemléletet, az összefüggést a természet és a társadalom materialista-dialektikus felfogása közt, saját társadalmuk és harcuk helyét a történelemben és e harc céljának és eredményének törvényszerű kibontakozását a történelemből. A könyv hármas felosztása filozófiára, politikai gazdaságtanra és szo-

cializmusra, mindmáig rendkívül elterjedt formája a szocializmus tanításának.

Marxnak 1883 márciusában bekövetkezett halálával újabb feladatok hárultak Engelsre. Mindenek előtt ki kell adnia a marxi hagyatékot, ezen belül is elsősorban „A tőke” hátralevő köteteit. Nem kevésbé sürgős és elháríthatatlan Engels számára egy másik feladat is: a mozgalmi munka, melyet, ha él, akkor Marx végzett volna. Mindkét feladat magától értetődő, kötelesség volt számára, hiszen tudós forradalmár, forradalmár tudós volt. Nem tudja helyes mércével mérni aki akár forradalmár, akár tudós voltától eltekint.

„A tőke” hátralevő köteteinek kiadása közügy és a munkásosztály ügye, de a tudomány ügye is. Engels mindenképp igyekezett megőrizni az eredetinek szellemét is, betűjét is. Mégis, ez a munka egyben Engels önálló, mégpedig hatalmas önálló munkája. Különösen az a harmadik kötet. A második kötet viszonylag kevesebb munkát okozott és 1885-ben már meg is jelent. A harmadikat Engels csak 1894-ben tudta kiadni, és 1895-ben meghalt anélkül, hogy a negyedik, az elmélet történetét tartalmazó kötettel nagyon messzire jutott volna.

A gazdasági és politikai élet megfigyelése során tett jelentősebb felfedezései bekerültek a harmadik kötethez írt kiegészítésekbe. Megállapította, hogy a szabadverseny a vezető tőkésországokban egyre inkább a múlté. Minden országban egy-egy termelési ág nagyiparosai kartellba tömörültek a termelés szabályozására, helyenként nemzetközi kartelleket is alakítanak. Ahol a termelés fejlettsége lehetővé teszi, egyetlen hatalmas, az árakat és a profitokat is szabályozó vállalatba, trösztbe egyesítik az egész termelést. Megváltozik a védővám jellege is. Azelőtt a gyengén fejlett és fejleszteni kívánt iparágakat védte a fejlett országokból származó behozatal versenyétől. Most a hatalmas monopóliumok éppen kivitelre szánt termékeik belső piacát, a busás hasznot biztosító monopolárakat védik. A gyorsan és hatalmas mértékben meguzzadó modern termelőerők napról napra jobban fejére nőnek a tőkés árucserre ama törvényeinek, melyek korábban gyors fejlődést tettek számukra lehetővé.

Látható, hogy Engels az éppen keletkező imperializmus jelenségeit írja le. Észreveszi az állam megváltozott, megnövekedett gazdasági szerepét is. Egyrészt leírja, hogy a trösztökben a szabadverseny átcsap a monopóliumokba és ezzel napirendre kerül a tervszerű termelés, másrészt leírja, hogy a termelés társadalmosítása túlnő a trösztökön is, a termelés vezetését a tőkés társadalom hivatalos képviselőjének az államnak kell átvennie. Mindkét szükségszerűen érvényesülő fejlődési irányzat, a tervszerű termelés is, a termelés állami irányítása is — az utóbbi általában a termelőeszközök államosítása útján megy végbe — a szocializmus éréseinek, napirendre kerülésének, szükségességének bizonyítéka. Az éppen leírt jelenségekkel függ össze, hogy a ciklikus válság is mintha megváltozott vagy megváltozóban volna.

Mindössze két nagyobb önálló műve készült el Engelsnek Marx halála után, 1884-ben jelenik meg — bizonyos fokig Marx végrendeletének telje-

sítéseként — „A család, a magántulajdon és az állam eredete”. A másik önálló mű 1886-ban jelent meg először, a „Neue Zeit” folyóirat hasábjain. Ennek címe: „Ludwig Feuerbach és a klasszikus német filozófia felbomlása”. Engels könyvecskéje mesteri vonásokkal felrajzolja a marxi világnézet történeti helyét és viszonyát elődeihez, minden korábbi filozófiához, s elsősorban a német klasszikus filozófiához, különösen pedig Feuerbachhoz. A kis munka ugyanakkor a marxista világnézet világos kifejtése.

Friss István a gazdag árnyalással megrajzolt portré után befejezésül ismét hangsúlyozta, hogy Engels nagysága egy összetett, kivételesen sokoldalú egész ember nagysága volt. Szilárd, tántoríthatatlan jellem, aki olthatatlan gyűlöletet táplált minden elnyomással, kizsákmányolással, igazságtalansággal szemben. Marxszal egyidőben önállóan és eredményesen alkalmazta a materialista dialektikát a történelemre, felfedezte a modern proletariátusban az osztály nélküli társadalom megteremtésére hivatott forradalom hordozóját. Marxszal együtt eredményesen alkalmazta a materialista dialektikát az emberi tudás jóformán egész területére. Életét feltétel nélkül állította a nemzetközi munkásosztály felszabadításának szolgálatába. Írásainak, szervező tevékenységének, tanácsainak nagy része volt az önálló munkáspártok létrehozásában, egy részüknél tömegpárttá fejlődésében, a munkásság nemzetközi forradalmi szervezetének megteremtésében. Fáradhatatlanul harcolt és fáradhatatlanul tanított. Egész élete az elmélet és a gyakorlat, a szó és a tett egységének megvalósulása. Szellemé páratlanul sokoldalú, munkabírása és szorgalma példátlan volt. Mindez együtt tette nagygyá. A nemzetközi munkásmozgalomnak, mióta van, egyik legnagyobb alakja, s ezzel már besoroltuk az emberiség nagyjai közé.

T. I.

Tisztelt ünneplő közönség!

Amikor ennek az emlékülésnek a megszervezésén fáradozva a rendezőbizottság összehívta az előadókat és korreferenseket, hogy egyeztessék mondanivalóikat és előadásuk címét, nehogy ellentmondjanak egymásnak (vagy ami még rosszabb, ugyanazt mondják) az egyik jeles filozófus azt javasolta, hozzászólásom a következő címet viselje: „Engels a marxista filozófia klasszikusa”.

Ez a cím néhány évvel ezelőtt még közhelyszerűen hatott volna, hiszen marxisták számára mi sem volt természetesebb, mint az a megállapítás, hogy Marx legközelebbi munkatársa, elvtársa és barátja, akivel számos művet együtt írt, s akinek vitathatatlanul jelentős része van a marxizmus megalapozásában és kidolgozásában, a marxizmus klasszikusa. Az idők azonban változtak, s ma, 1970-ben Engels születésének 150. évfordulóján egyáltalán nem

közhelyszerű az a kérdés, hogy legalábbis a filozófia síkján Engels a marxizmus klasszikusa-e vagy sem. A természetszerű megállapítás azáltal vált problémává, hogy a marxista filozófusok egy része sajátos hipotézist állított fel a marxista filozófia történetére, amely szerint a marxista filozófia történetében alapjában két fejlődési vonal figyelhető meg. E két fejlődési vonalat egymástól elsősorban a marxista filozófia tárgyára és funkciójára vonatkozó elképzelések és ezek megvalósítása különbözteti meg egymástól. Az első — a hipotézis kidolgozói szerint — helyes vonalhoz, amely a filozófia tárgyát az emberi praxis, a társadalmi ontológia vizsgálatában látja Marx, a politikus Lenin és néhány jelentős XX. századbeli marxista filozófus tartozik. A másik — hibásnak tartott fejlődési vonal — megalapozója a feltevés szerint Engels, s ezt a vonalat követte Lenin a „Materializmus és empiriokriticizmus” című művében, valamint a jelenkori marxista filozófusok túlnyomó része. E vonal követői a marxista filozófia tárgyának a világra és az emberre vonatkozó világnézeti kérdéseit tartják, és ennek alapján a szűkebben vett marxista filozófiát azonosítják a dialektikus és történelmi materializmussal.

Hogy ennek a hipotézisnek mennyire van igaza vagy sem, azt sokan vitatták a különböző folyóiratok hasábjain, én mindössze egyetlen kérdést szeretnék röviden megvizsgálni; azt, hogy igaz-e a feltevés, hogy Engels filozófiai koncepciója Marxtól eltérő, avval szembenálló elképzelés volt.

Engels filozófiai elképzeléseit több műben, tanulmányban, levélben fejtette ki. Ezek közül kétségtelenül az Anti-Dühring a legrelevánsabb, mert ez tekinthető a dialektikus materializmus első, egy polémia adta keretei között többé kevésbé összefüggő, tételszerűen is megfogalmazott kifejtésének. Ha pusztán abból a tényből indulnánk ki, hogy az Engels által írt Anti-Dühring filozófiai koncepciója más mint a Marx által írt Gazdasági Filozófiai kéziratoké, akkor valóban megalapozottnak tűnne az a feltevés, hogy Engels filozófiai elképzelése alapvetően eltért Marxétól. Úgy gondolom azonban, hogy a kérdés eldöntésénél más szempontokat is figyelembe kell vennünk, elsősorban azt, hogy mi volt a véleménye Marxnak az Anti-Dühringről, helyeselte, vagy ellenezte annak első, filozófiai részét. Közismert tény ugyanis, hogy Marx és Engels munkássága rendkívül szorosan egybefonódott egymással, s így azokat a műveiket is, amelyeket külön írtak, részletesen megvitattak egymással, állandóan kicserélték véleményüket a legkülönbözőbb kérdésekről, levélváltásuk több kötetre rúg. Az Anti-Dühring megírásának és megjelentetésének idejére eső levélváltás (a mű először a Vorwärts-ben, majd különlenyomatban, végül könyvalakban jelent meg) arról tanúskodik, hogy Marx, akinek Engels több levélben beszámolt az Anti-Dühring írásának előmunkálatairól és folyamatáról, semmiféle olyan kritikai észrevételt nem tett, amellyel bírálta vagy elhatárolta volna magát az engelsi koncepciótól. Ez egyértelműen arra utal, hogy Marx magáénak vallotta az Anti-Dühring filozófiai koncepcióját. Ennek egyik tanúbizonysága, hogy az Anti-Dühringnek a politikai gazda-

ságtan történetéről szóló fejezetét maga Marx írta. Híven tükrözi Marx véleményét 1877. július 18-án Engelshez írt levelének az a része, amelyben azonosítja magát a Dühringnek adresszált engelsi bírálattal, elítélve azokat, akiknek mottójuk: „Wer durch Schimpfen Gegner kritisiert, hat Gemüt; wer aber durch wirkliche Kritik den Gegner beschimpft, ist ein unwürdiger Charakter.” (Marx—Engels Briefwechsel, IV. Berlin, 1950. 547—548. o.).

Ha emellett figyelembe vesszük azt a tény, hogy a történelmi materializmus alapjait kifejtő „Német ideológia”-t Marx és Engels közösen írták, valamint azt, hogy Engelsnek Marx halála után írt tanulmánya a „Ludwig Feuerbach, avagy a német klasszikus filozófia felbomlása” és a 90-es években írt a marxista társadalomfelfogás dialektikáját óvó nagyjelentőségű levelei semmiféle lényeges változást nem jelentettek előző koncepciójához képest, akkor megalapozottnak kell tekintenünk azt a feltevést, hogy nincs külön marxi és attól alapvetően eltérő, vele szembeállítható engelsi filozófia, hanem csak *marx-engelsi filozófia van*, amely közös, egységes elveken nyugszik és amely félévszázados léte alatt tagadhatatlanul jelentős gazdagodáson és változáson ment keresztül. (Vegyük figyelembe, hogy a Tőke a marxista filozófia fejlődése szempontjából is kimagasló mű.)

Érdemes röviden elidőznünk Engels *filozófiai arculatánál*. Merő tévedés azt hinni, hogy Engels filozófiai modellje egy, a dialektikus és történelmi materializmus törvényeit zárt rendszerbe foglaló és skolasztikus bizonyításokat alkalmazó elképzelés volt. Ellenkezőleg, Engels rendkívül élesen bírálta és Hegel leggyengébb pontjának tartotta a zárt rendszerre való törekvést, a filozófiai tételek megváltoztathatatlan igazságként való rögzítését és ugyancsak bírálta a vulgármaterialistákat azért, hogy a filozófia feladatát a meglevő tételek újabb bizonyítékainak gyűjtésére szűkítették le. Engels a filozófiában igazi „Organon”-t látott, olyan világnézeti eszközt, szemléletet, amely hatékony segítségére szolgálhat a természet- és társadalomtudományoknak és a forradalmi gyakorlatnak. Engels izzig-vérig dialektikus volt, de nem elsősorban azért, mert segített a dialektika Hegel által feltárt tételeinek „fejük tetejéről” a talpára állításában, hanem azért, mert a dialektika áthatotta egész gondolkodását akármilyen konkrét kérdést tanulmányozott is.

Engels dialektikus szemléletmódjának egyik legjellegzetesebb megnyilvánulása társadalomfelfogása. Bármennyire is törekedett arra, hogy a történelmet mozaik és véletlenszerű esetek halmazából társadalmi formák fejlődés-történetének fogja fel, s ezzel tudományos magyarázatot adjon arra, ami a társadalomban törvényszerű volt, mindig óvakodott attól, hogy koncepcióját rákényszerítse a tényekre. Munkásságának egyik alap gondolata, hogy a történelem materialista felfogása csak a tényekre és valóságos mozgástörvényekre épülhet. Jellemzően tükrözi ezt a felfogást Engels elgondolása a társadalmi formák fejlődéséről. Engels a konkrét társadalmi formák elemzésénél rendkívül nagy figyelmet szentelt azoknak a sajátosságoknak, amelyek az

egyes országok, népek fejlődését megkülönböztették. Nem véletlenül jutott ennek alapján ahhoz a paradoxnak tűnő megállapításhoz, hogy egy-egy társadalmi forma jellemző vonásai a múltban tiszta formájukban csak kivételesen fordultak elő. Így például a feudalizmusról azt írja, hogy tipikus, tiszta formában csak a rövid életű, a keresztes hadak által mesterségesen létrehozott jeruzsálemi királyságban érvényesült.

Távol állt Engelstől az a katedra-filozófusi szemlélet, amely elvonatkoztatva kora társadalmi és tudományos problémáitól öncélú filozófiát művel. Mindenképpen arra törekedett, hogy választ adjon kora égető filozófiai problémáira vállalva annak az ódiumát, hogy filozófiájában szükségszerűen lesznek olyan válaszok is, amelyek a fejlődés során nem bizonyulnak maradandóaknak.

Engels filozófiája ízes, sokszínű, szellemes, egyaránt élvezhető a tudós és a nagyközönség számára is. Példamutató abból a szempontból, hogy hogyan lehet igen elvont, az absztrakció magas fokán jelentkező problémákat a proletariátus számára úgy közelhozni, hogy ezzel elősegítse azt a marxi jelszót, hogy a proletariátus és a filozófia egyesüljön.

Engels gazdag örökséget, marxista örökséget hagyott ránk, amelyet a marxista filozófusoknak kötelessége ápolni, mert élő tanítás, amelynek szemlélete gondolati anyaga, sokat ad a jelenkor marxista filozófusainak is.

Földesi Tamás

Engels a filozófia jövőjéről

Engelsnek az a híres megfogalmazása, mely Hegel rendszerében az egyáltalában vett filozófia utolsó nagy teljesítményét és a marxizmussal a filozófiát megszünten-megőrzöttnek látja, a marxizmus elméletének alap-gondolatai közé tartozott és tartozik, Marxtól fogva napjainkig. Értelmezése és kifejtése azonban sohasem volt könnyű, hanem ellenkezőleg, egyoldalúságok vitájának „rossz végtelenségét” eredményezte az ideológiai életben, a marxizmus - leninizmus oktatásában-népszerűsítésében pedig zűrzavart és nem egyszer meddőséget. Napjainkban, amikor ideológiai életünknek egyik középponti feladata a marxizmus legegyszerűbb igazságairól eltávolítani a torzításokat és felmutatni ez igazságok eredeti gazdagságát és heurisztikus erejét, bizonynyal nem felesleges az „első marxista” közismertségbe temetett megfogalmazásait újra szemügyre venni.

Engels legismertebb formulája az „Anti-Dühring” „Bevezetés”-ében található, annak a gondolatmenetnek lezárásaképpen, amelynek során megállapítja, hogy a hegeli rendszer a német filozófia „lezárása”, a filozófiai rendszeralkotás „ellentétben áll a dialektikus gondolkodás alaptörvényeivel”, s hogy az önálló filozófiát a természet- és társadalomkutatásban egyaránt értelmet-

lenné tette a „modern materializmus” fellépése. „E modern materializmus — írja Engels — mindkét esetben lényegileg dialektikus és nincs többé szükség a többi tudomány felett álló filozófiára. Mihelyt minden egyes tudomány elé az a követelmény lép, hogy tisztázza helyzetét a dolgoknak és a dolgok ismeretének az egyetemes összefüggésében, az egyetemes összefüggésnek minden különös tudománya felesleges. Ami akkor az egész eddigi filozófiából még önállóan fennmarad, az a gondolkodásnak és a gondolkodás törvényeinek tana — a formális logika és a dialektika. Minden más felolvad a természet és a történelem pozitív tudományában.”¹

Nem egyszeri megfogalmazásról van szó, a gondolatot Engels később például így formulázza: a „modern materializmus” . . . „egyáltalában nem is filozófia többé, hanem egyszerű világszemlélet, amelynek nem egy külön tudományok-tudományában, hanem a valóságos tudományokban kell beigazolódnia és tevékenykednie. A filozófiát tehát itt ’megszüntették’, azaz ’mind le is küzdötték, mind meg is őrizték’; leküzdötték a formája, megőrizték a valóságos tartalma szerint.”² — A két idézetből világos, hogy Engels a természetre és társadalomra kiterjesztett gondolati meghatározások hegei *rendszerének* (s vele a szó szűkebb értelmében vett *ideológiának*) a leküzdésére és a gondolati meghatározások demisztifikált lényegének mint *módszernek* (s módszer-tannak) a megőrzésére gondolt.

Igen ám, csakhogy néhány lappal később Engels a következőket is mondja: „A dialektika . . . semmi más, mint a természet, az emberi társadalom és a gondolkodás általános mozgási és fejlődési törvényeinek tudománya.”³ A gondolatlan citatológia itt meghökken: Engels szerint „az egyetemes összefüggés minden különös tudománya felesleges”, a dialektika mégis „az egyetemes összefüggés tudománya”⁴ Ráadásul Engels arról ír a „Természetdialektiká”-ban, hogy Hegel idealista volt, amikor a dialektikus mozgástörvényeket pusztá gondolkodási törvényeknek fogta fel, míg a materialista felfogás számára az ún. objektív dialektika az alapvető, mely „az egész természetben uralkodik”, hiszen a szubjektív dialektika nem más, mint az objektív mozgások reflexe a gondolkodásban.⁵

Mi hát a feladat, kérdi a metafizikus gondolkodás: a filozófiából megmaradó tudományként (a logika mellett) a dialektikát mint objektív dialektikát, mint az egyetemes összefüggés tudományát kell-e tovább művelnünk, vagy mint pusztán a gondolkodás tudományát, szubjektív dialektikát? Nos, az így feltett kérdést a klasszikusok gondolatlan idézgetése nem oldja meg,

¹ MEM 20, 26.

² Uo. 135.

³ Uo. 138.

⁴ Az „egyetemes összefüggés tudománya” kifejezés is Engelstől való; vö. a „Természetdialektika” tervével uo. 323.

⁵ Vö. uo. 358 és 487.

hanem inkább logikai ellentmondást tételez fel Engelsnél, aki Dühring „világ-szkematikáját” a hegeli idealizmus karikatúrájának mondja,⁶ de ugyanakkor „A természet dialektikájá”-nak megírásával kísérletezik. Engelsnél azonban szó sincs önellentmondásról. „Ludwig Feuerbach és a klasszikus német filozófia vége” című tanulmányában olvashatjuk: „Minden filozófusnak éppen a 'rendszere' mulékony, mégpedig éppen azért, mert az emberi szellem nem múló szükségletből fakad: az összes ellentmondások leküzdésének szükségletéből. „Mihelyt azonban belátjuk, hogy ez abszurd célkitűzés, „vége is van az egész filozófiának a szó eddigi értelmében.” Az egyes ember számára elérhetetlen ún. abszolút igazságot tehát „futni hagyjuk, és inkább az elérhető relatív igazságokat vesszük üzőbe a pozitív tudományok útján és eredményeinek a dialektikus gondolkodással történő összefoglalása útján. Hegellel lezárul a filozófia egyáltalában; egyrészt, mert Hegel rendszerében a filozófia egész fejlődését a legnagyobbyszerűbb módon összefoglalta, másrészt, mert Hegel, ha tudattalanul is, megmutatja nekünk az utat a rendszerek ez útvesztőjéből a világ valóságos pozitív megismerése felé.”⁷

Nyilvánvaló ebből, hogy Engels a természet dialektikájának fejtegetését nem tartotta természetfilozófiának hanem a természettudományok akkori eredményei összefoglalásának a dialektikus gondolkodás eszközeivel. A szaktudományok igazi elméleti szintjének olyan egységbe-fogását, egyesítését nevezte dialektikának, amely egyfelől nem választható el többé a szaktudományoktól, hanem ellenkezőleg, azok szerves továbbfejlődését jelenti, másfelől pedig a szubjektív dialektika fogalmai meghatározásaival dolgozik. A materializmus egyszerű elvének érvényesítésével — folytatja Engels — „a dialektika a külső világ és az emberi gondolkodás mozgásának általános törvényeiről szóló tudományra redukálódott — törvényeknek két sorára, melyek magát a dolgot illetően azonosak, a kifejezést illetően azonban annyiban különbözőek, hogy az emberi fej tudatosan alkalmazhatja őket, míg a természetben — és eddig nagyrészt az emberi történelemben is — csak tudattalanul, a külső szükségyszerűség formájában, látszólagos véletlenségek vég nélküli során át érvényesülnek.”⁸ A „modern materializmus”, a dialektikus materializmus tehát Engels szerint nem filozófia többé a szó hagyományos értelmében, hanem „egyszerű világszemlélet”, egy vagy néhány egyszerű elv, amelyet főleg és lehetetlen a régi filozófiák mintájára önmagában fejtegetni és rendszerezgetni.

A hegeli rendszer kritikai megsemmisítésével szabaddá tett és megmentett voltaképpen filozófiai örökség: a „fejéről a talpára állított”, materialista módon értelmezett dialektika mint *módszer*, amely éppen módszer volta miatt nem választandó és nem választható el az ún. szubjektív dialek-

⁶ Vö. uo. 37 skk.

⁷ MEM 21, 259—260.

⁸ Uo. 280.

tikától. A marxi materialista történetfelfogás — fejezi be gondolatmenetét Engels — „a történelem terén éppúgy véget vet a filozófiának, ahogy a természet dialektikus felfogása minden természetfilozófiát nemcsak szükség-telenné, hanem lehetetlenné is tesz. Amin mindenütt megfordul a dolog: összefüggéseket nem a fejben kigondolni, hanem a tényekben felfedezni. A természetből és a történelemből kiűzött filozófia számára akkor már csak a tiszta gondolat birodalma marad meg, amennyi belőle még hátra van: magának a gondolkodási folyamatnak a törvényeiről szóló tan, a logika és a dialektika.”⁹

Engels gondolata: kristálytiszta kifejezése a filozófia dialektikus megszünten-megmaradásának. Szembenézve a dialektika mint módszer kifejtésének problémáival, tudomásul kell vennünk, hogy Engels maga mindössze három fő elvben jelölte meg a lényegét, nevezetesen a mennyiség-minőség vonatkozás, az ellentmondás és a tagadás tagadása elvében,¹⁰ valamint hogy Marx is egy igen rövid írásban akarta közkinccsé tenni Hegel valóságos felfedezéseit.¹¹ A dialektika mint „az egyetemes összefüggés tudománya” korszerű kifejtésekor pedig semmiképpen sem elégedhetünk meg a legáltalánosabb módszertani elvek ismételtetésével, hanem valóban a szaktudományok korszerű eredményeit kell dialektikus módszerrel az egyetemes összefüggésbe ágyaznunk, amely természetesen csak a különös közvetítések bonyolult láncolatai útján lehetséges. Engels korának pozitivistá—szcientista filozófia-ellenességéről bebizonyította, hogy az valójában a legrosszabb fajta filozófiák martalékává válik, s a hagyományos filozófia megszünten-megőrzésének gondolatával a legszorosabb kapcsolatban mutatta meg a filozófia értékét; nem elvetette a filozófiát, hanem demisztifikálta és eredményeit mint módszert hozzáférhetővé tette. Gondolatai logikájából következik, hogy a dialektika mint egyetemes összefüggés-tudomány művelését is csak addig tarthatta a régi filozófiából önállóan megmaradt diszciplína, tehát a módszertan feladatának, amíg a szaktudományok nem képesek vagy nem maradéktalanul képesek eredményeiket az egyetemes összefüggésbe ágyazottan összefoglalni. A természet és a történelem dialektikus-materialista kutatásának ezt a feladatot egyszer nyilvánvalóan át kell majd vennie a logikától és dialektikától, egyelőre azonban, csaknem száz évvel Engels gondolatainak leírása után, tagadhatatlanul az a helyzet, hogy az esetek nagy többségében igen pozitív törekvést, nevezetesen elméleti igényt fejez ki a szaktudományi kutatás, amikor felveti valamiféle marxista történetfilozófia, társadalomfilozófia, természetfilozófia, gazdaságfilozófia, kultúrfilozófia stb., stb. szükségességét. Engels gondolatához híven azt kell mondanunk, ezek a kifejezések formailag helytelenek és félrevezetőek; ha azonban a „filozófia” szócska helyébe mindenütt az „elmélet”

⁹ Uo. 292.

¹⁰ MEM 20, 358; vö. még uo. 323.

¹¹ Vö. Marx 1858. január 14-én, Engelshez írott levelével.

szócskát tesszük, látható, hogy ezekben a törekvésekben az Engelstől megfogalmazott összefoglalási igény munkálkodik.

Hogy az összefoglalás feladatának filozófiaiag iskolázott kutatók tudnak eleget tenni (akár filozófusok, akár szaktudományok művelői), az a dolog természetéből következik.

Engels a természettudományról azt írja, hogy persze öntörvényeit követve is „dialektikussá válik”, de „meg fogja magának könnyíteni ezt a folyamatot, ha nem felejtí el, hogy a tapasztalatait összegező eredmények -- fogalmak, de azt sem, hogy a fogalmakkal való bánás művészete nem velünkszülett és nem is a közönséges mindennapi tudattal adott dolog, hanem valóságos gondolkodást követel, amely gondolkodásnak szintúgy hosszú tapasztalati története van, sem több, sem kevesebb, mint a tapasztalati természetkutatásnak. Éppen azért, hogy a filozófia harmadfélezer esztendőös fejlődésének eredményeit magáévá teszi, szabadul meg egyrészt minden külön, kívülről és felette álló természetfilozófiától, másrészt azonban saját, az angol empirizmustól örökölt, korlátolt gondolkodási módszerétől is.”¹²

Amit Marx, Engels és Lenin dialektikának neveztek, az egyszerűen kifejezve materialista ismeretelméleti és ontológiai elvekkel „talpraállított” módszer-tudományt, gondolkodási tudományt jelent. Ez marad meg önállóan a régi filozófiából — ami éppenséggel nem csekélység, hiszen e gondolkodástudomány az egész régi filozófiához mint az elméleti gondolkodás iskolájához is odavezet bennünket. A filozófia dialektikus meghaladásának fő eredménye, hogy az autentikus marxizmus terjedésével egyenes arányban válnak hozzáférhetővé és gyakorlatilag alkalmazhatóvá a szerencsésen megszüntetett régi filozófia gondolati kincsei is.

Tőkei Ferenc

Engels a történettudós

A burzsoá politológusok, marxológusok véleménye szerint Marx tudós volt, Engels csak propagandista, publicista, aki Marx tételeit vulgarizálta és dogmává merevítette. Úgy tűnik, ha ezzel a felfogással szembesítjük Engels munkásságát, a vádaskodás minden további érvelés nélkül hitelét veszti.

Azt, hogy valaki tudós-e vagy sem, az dönti el, hogy módszere és szemléletmódja mennyire elégíti ki a legszigorúbb tudományosság, vagyis az egzaktság, az ellenőrizhetőség, az objektivitás igényeit, mennyire éri el a legkorszerűbb tudományos színvonalat. Bármennyire nagy is a csábítás, amely Engels módszerének részletes ismertetésére biztat, a rendelkezésre álló időkeret arra int, hogy ellenállva a kísértésnek, csupán utalás történjék arra: Engels már az 1876 és 1878 között írt *Anti-Dühringben* kifejtette a polgári

¹² MEM 20, 13; vö. még uo. 343.

tudósok és egyes, az ő befolyásuk alá került marxista kutatók által századunk, sőt az utolsó két évtized új felfedezésének kikiáltott strukturális elemzés módszerét. És ha Engels metodikáját egybevetjük a strukturalista vagy a neopozitivisták elemzéssel, nem szükséges különösebb erőfeszítés annak megállapításához, hogy Engels múlt századbeli útbaigazításai nyomán lényegesen közelebb juthatunk a történelmi, társadalmi valósághoz -- a ma rendelkezésre álló kibernetikus és egyéb korszerű technikai segédeszközök igénybevételét sem hagyván figyelmen kívül -- sokkal megbízhatóbban, nagyobb objektivitással ábrázolhatók a múlt és a jelen folyamatai, mint a polgári tudósok már említett, de szemléletbeli egyoldalúságaik miatt sokkal kevésbé megbízható módszerei.

Engels mint történetíró sokszor mutatott példát arra, hogyan kell alkalmazni módszertani elveit a konkrét történelmi folyamatra. Így például Marx: *Osztályharcok Franciaországban 1848-tól 1850-ig* című írásának 1895-ös kiadásához írt előszavában Engels a kortörténetírással kapcsolatban hangsúlyozta, hogy a kutatás, az elemzés érdekében a történetíró kénytelen a szóban forgó időszak elején talált gazdasági helyzetet, másszóval a folyamat részjelenségét az egész időszakra, vagyis a vizsgálat tartamára nézve adottnak és változatatlannak tekinteni. Ugyanakkor arra is rávilágított, hogy a gazdasági helyzet egyidejű változásainak -- a kortörténetírás esetén elkerülhetetlen -- elhanyagolása okvetlenül hibaforrás. És éppen Engelsnek ez az utóbbi észrevétele az, ami a marxista strukturális elemzést a lényegét érintően megkülönbözteti a strukturalista elemzéstől és amit az Anti-Dühring elméleti alapvetése után konkrét történeti anyagon érzékeltet a mai kutatóval.

Engels történetíró gyakorlata azonban más tekintetben is megfelelt a tudományosság legszigorúbb követelményeinek. „Az őskereszténység történetéhez” c. tanulmánya iskolapéldája lehet a filológiai akribiának, a különböző segédtudományok eljárásainak hasznosításával elvégzett pontos forráskritikának. „A munkásosztály helyzete Angliában” c. részben történeti, részben szociográfiai könyve születésének körülményeiről az akkor mindössze huszonegy éves Engels maga írta: „Nyakig ülök angol újságokban és könyvekben, amelyekből az angol proletárok helyzetéről szóló könyvemet állítom össze.” „... a legkomolyabb figyelemmel tanulmányoztam ... a különböző hivatalos és nem hivatalos okmányokat, amennyire sikerült hozzájuk férnem.” De minthogy nem csupán történetkönyvet írt, hanem egyben szociográfiát is, közvetlenül is gyűjtött adatokat: „Elég sokáig éltem köztetek, hogy valamelyest ismerjem életkörülményeiteket ... Huszonegy hónap alatt alkalmam volt arra, hogy személyes megfigyeléseim és személyes érintkezés útján közelről megismerjem az angol proletariátust, törekvéseit, szenvedéseit és örömeit ...” -- írta munkája bevezetőjében, amelyben e könyvét az angol munkásosztálynak ajánlotta. 1895. március 25-én írt levelében is nyomatékosan felhívta Kautsky figyelmét a cseh taboriták mozgalmával kapcsolatban a kézíratos források tanulmányozásának fontosságára.

Napjainkban reneszánszát éli a 19. század történettudománya által már eredményesen alkalmazott egyik legtermékenyebb kutatási módszer, az összehasonlító eljárás. Engels, ezt az ő korában új felfedezést, a történelmi materializmus alapján állva hasznosította többek között „A család, a magántulajdon és az állam keletkezése”, „A csoportházasság egy újabban felfedezett esete” című munkáiban, „A Mark”-ről szóló írásában, de számos más alkotásában is.

A tipologizálásra törekvést, a modellek használatát méltán emlegetik a korszerű történetkutatási módszerek között. Igaz, hogy a típusalkotás, a modellképzés matematikai, geometriai függvények segítségével történő formulázás révén technikailag magasabb szinten végezhető el mint a 19. században. De tévednénk, ha azt hinnénk, hogy ez a módszer az 1920-as, 30-as évek tudományos felfedezése. Marx már A Tőkében megalkotta a tőkés gazdaság struktúrájának és mechanizmusának a modelljét, Engels pedig 1895-ben kidolgozta az addig végbement forradalmak modelljét, sőt már arra is rávilágított, hogy a szocialista forradalom modellje ettől a lényegét érintően különbözni fog. Ez is adalékol szolgálhat annak igazolására, hogy Engels mennyire időtálló, korszerű és a tudományosság igényeit kielégítő módszerrel végezte történeti kutatásait.

A tudós egyik jellemző vonása, hogy állandóan figyelemmel kíséri a történettudomány új eredményeit és ezek nyomán felülvizsgálja és helyreigazítja túlhaladottá vált nézeteit. Előbb Bachofen, majd Morgan őstörténeti kutatásainak ismeretében alakította ki koncepcióját „A család, a magántulajdon és az állam keletkezése”-ről írt művében, de mivel „az első kiadás megjelenése óta tíz év telt el, és közben a család őseredeti formáinak ismerete jelentősen előrehaladt... ezért az egész szöveget gondosan átnéztem és sokhelyütt kiegészítettem, és ezáltal, remélem, a tudomány mai állását kellőképpen figyelembe vettem” — írta a könyv 1891. évi negyedik kiadásának előszavában. Hasonlóképpen járt el más műveiben is. Ezekben nem csupán a tudomány új eredményeit, hanem a társadalmi, a gazdasági életben végbement változásokat is figyelembe vette. „A dolgoknak az az állapota, amelyet ebben a könyvben leírtam, ma legalábbis Angliában — már nagyrészt a múlté” — írta „A munkásosztály helyzete Angliában” című könyve 1892. évi angol kiadásának bevezetőjében, ahol pontosan felsorolta, miért és miben változott meg felfogása 1845 óta a közben végbement történelmi fejlődés hatására. Azonos szempont vezette a Kommunista Párt kiáltványa 1888. évi angol kiadásához írt előszó megfogalmazásakor is. Ugyanakkor, amikor határozottan rámutatott arra, hogy a Kiáltvány alapelvei „nagyjában és egészében még ma is teljesen helyesek”... „tekintettel a nagyiparnak 1848 óta tett óriási továbbfejlődésére és a munkásosztálynak ezt kísérő tökéletesedett és meg-növekedett szervezetségére”, valamint az 1848 februári forradalomból, még inkább a Párizsi Kommünből szerzett tapasztalatokra „ma ez a program helyenként elavult”.

Hasonló példák száma még jócskán gyarapítható volna, de ennél jelentősebb az, ami az utóbbi idézetekből kiderül, és ami szintén Engels történettudós mivoltát igazolja: történeti *szemléletmódja*. Az utópista elméletek elemzése során rávilágított arra, hogy „a tőkés termelés éretlen állapotának, az éretlen osztályhelyzetnek éretlen elméletek felelnek meg. A társadalmi feladatoknak a még fejletlen gazdasági viszonyokban rejtve lappangó megoldását a fejből akarták létrehozni.” A Markról szóló írása éppúgy, mint „A porosz parasztok történetéhez” című is néhány éven át folytatott kutatómunka alapján nyújtott történeti áttekintést a német parasztság útjáról a szabad paraszt föld ősi köztulajdonától a jobbágyságon majd a második jobbágyságon át a földtől való megfosztással járó elproletarizálódásig. A parasztság mindenkori történelmi helyzetéből vezette le például a német parasztháború idején, illetve Napóleon korában tanúsított magatartását is. Utóbbi esetben szép példáját nyújtotta annak, hogyan kell történeti módon bemutatni a paraszti érdekeknek és a haza védelmére való készségnek az összefüggését. „A feudalizmus hanyatlásáról és a burzsoázia felemelkedéséről” készült vázlat néhány markáns vonással nyújt történeti áttekintést az önellátó feudális társadalom jellemvonásairól és világít rá a városfejlődés, a pénzgazdálkodás, a kereskedelem és az ipar fejlődésének a feudalizmus alapjait aláásó szerepéről és összefüggéséről a polgárság, valamint a polgári nemzetállam kialakulásával. „Az őskereszténység történetéhez” című kis tanulmányban kimutatja: a történelmi feltételekből következett, hogy az őskereszténység a társadalmi átalakítást a túlvilágon akarta megvalósítani és hogy a feudalizmus korának valamennyi tömegmozgalma ugyanezt a célt — szintén vallásos álarc mögé bújva — az egyház elfajulása elleni harc formájában, az őskereszténység állapotainak visszaállítása jegyében kívánta elérni. Ez az adott történelmi feltételek között nem is lehetett másképpen — állapítja meg Engels. A Kommunisták Kiáltvány 1893. évi olasz kiadásához írt előszóban is arra utalt, hogy az 1848-as forradalom idején „sem az ország gazdasági fejlődése, sem a francia munkástömegek szellemi fejlődése nem érkezett el arra a fokra, amely a társadalmi átalakulást lehetővé tette volna”. Ismét csak néhány példa, de mások is felsorolhatók volnának, hiszen Engels minden történeti művét áthatotta a történetiség, a történeti látásmód.

A II. világháború nyomában világméretekben bekövetkezett változások kiszélesítették a polgári történészek látókörét. Az UNESCO egyik legszebb, legnemesebb célkitűzése az eurocentrikus történet szemlélet felszámolására, a szó teljes értelmében egyetemes, az egész világ történelmét átfogó, globális történet szemlélet kialakítására irányuló nemzetközi tudományos erőfeszítések anyagi és erkölcsi támogatása. Engels Marxszal együtt materialista történet szemléletükből és proletárinternacionalizmusukból eredően az emberiség történelmét mindig egységes és egyetemes folyamatnak tekintette. „Meggyőződtem róla, hogy *emberek* vagytok, az emberiség nagy és egyetemes családjának tagjai, akik felismerték, hogy érdekeik és az egész emberi nem

erdekei azonosak. És mint ilyenek, mint az „egy és oszthatatlan” emberiség családjának tagjai, mint *emberi lények* . . . mint ilyenek köszöntjük . . . mindenirányú előrehaladástokat” — írja „A munkásosztály Angliában” c. könyvének ajánlásában. Bár igaz, hogy e mondatok még a feuerbach-i elvont humanizmus jegyeit hordozzák, az egyetemes történet szemléletre törekvés ma is helytálló bennük. Más művében Engels azt hangsúlyozta, hogy az egyetemes, s a világméreteken gondolkodó történet szemlélet teszi egyedül lehetővé a történelemnek és ebből következően a forradalmi munkásmozgalom tennivalóinak jobb megértését.

Az idén Moszkvában tartott XIII. nemzetközi történeti kongresszus egyik vitatott kérdése volt, képes-e a történettudomány a múlt elemzése alapján a jövő előrejelzésére? Engels történetírói munkásságával már a múlt században beigazolta, hogy a múltnak történelmi materializmus elvei szerint történő elemzése nyomán lehetséges a jövő tudományos előrelátása. „Az erőszak szerepe a történelemben” c. írása 1886 végén alkotott IV. fejezetében, majd *Marx*: A polgárháború Franciaországban című művének 1891-es kiadásához írt bevezetésében a német egységtörekvések múltjának és az egyes osztályok ezzel kapcsolatos magatartásának áttekintése után arra a következtetésre jutott, hogy Elzász-Lotharingia annexiója, amely nem volt szükséges feltétele a német egységnek, állandó háborús fenyegetést jelent. „Leszerelhet-e Európa?” című kis írásában 1893-ban, valamint öt hónappal halála előtt írt cikkében előre látta az I. világháború bekövetkezésének lehetőségét.

A tudomány haladásával együtt jár egyes megállapítások elavulása. Ez a törvényszerűség Engels műveinek egyes részleteire is érvényes. Így például az amerikai Zeuner 1963-ban megjelent könyve óta túlhaladott az a nézet, amely szerint a nomád pásztorgazdálkodásnak mindenütt szükség-szerűen meg kellett előznie a földművelést. Vagy például Braiwoodnak az i. e. 5000 évvel keletkezett iraki, jarniói települést feltáró, 1948 és 1951 között végzett ásatásai 1956-ban és 1957-ben közzétett eredményeinek nyomán általánosan elterjedt az a felfogás, amely szerint az ősi falusi közösségek kialakulása megelőzte a városok és államok keletkezését. (Dél-Mezopotámiában már i. e. 9200 évvel létezett falusi közösség, míg a sumér városállamok csupán i. e. 3500 évvel kezdtek megjelenni). Bouglé és Hoccart kutatásai lényegesen módosították a kasztrendszerrel a 19. sz. folyamán kialakult és Engels által is elfogadott nézeteket. Lévi-Strauss, Fox, Rivers, Murdoch felfedezéseinek következtében immár elavultak Morgannak a rokonsági kapcsolatok fejlődéséről vallott nézetei és ezzel együtt *Engels*: A család, a magántulajdon és az állam keletkezéséről szóló könyvének egész fejezetei. Baudin (1928) és Karsten (1949) műveinek megjelenése óta másképp látja a tudomány a keleti despotizmus szerepét, mint Engels és korának legjobb tudósai.

Ezekkel a tényekkel szembe lehet, és szembe is kell állítani Engels máig is érvényes, a fejlődés alapkérdéseit érintő olyan megállapításait, mint például a

primitív földművelő közösségek történetére vonatkozókat, vagy azt a Marx-szal közös felismerését, hogy az emberi társadalom fejlődése különböző utakon juthat el a primitív közösségi élettől az osztálytársadalom és az állam kialakulásáig. Ma is érvényesek és a lehető legkorszerűbbek Engelsnek az egzakt tudományos kutatás módszeréről szóló megállapításai.

Úgy tűnik azonban, hogy a legfontosabb, a legmaradandóbb és követésre méltó példa: rendkívüli fogékonysága minden új iránt és ezzel összefüggésben nagyfokú rugalmassága saját nézeteivel kapcsolatban, állandó készsége arra, hogy újabb kutatások eredményei alapján felülvizsgálja, továbbfejlessze megállapításait. Engels egész életműve, történeti látásmódja egyetlen eleven tiltakozás az ellen, hogy betű szerint értelmezzék munkáit, hogy megállapításait hittételekké, örökérvényű dogmává merevítsék. Engels Marxssal együtt mindenekelőtt azzal haladt messze túl századán és éppen annak révén kapcsolódik közvetlenül a mai tudományos megismerési törekvésekhez, azért élő és érvényes ma is mindkettejük tudományos módszere és történeti látásmódja, mert mindketten elutasították a dogmatizmus bármiféle formáját, mint a tudományosságtól idegen és a forradalmi munkásmozgalom céljainak elérését súlyosan gátló álláspontot. És ez az utóbbi állítás átvezet egy másik, — úgy lehet — nem kevésbé lényeges kérdéshez: miért is foglalkozott Engels annyit történelmi kérdésekkel, miért is vált történettudóssá?

Engels mindent tudott ugyan, amit a történész szakembernek tudnia kell, mégsem volt történész a szó mindennapi értelmében. 1889. április 26-án Kautskyhoz intézett levelében arról írt, hogy semmi értelme sem volna annak, ha csak „objektíven” számolna be Morgan kutatásainak új eredményeiről. „Ebből — írta — munkásaink semmi hasznot sem húznának.” Engels hívatásos forradalmár volt és ez határozta meg történetíró munkásságát is. Nem azért fordult a távolabbi vagy a közelmúlt felé, hogy csak hátrafelé tekintessen és hogy csupán leírja, magyarázza az események valóságos hátterét, hanem hogy hozzájáruljon a fennálló viszonyok forradalmi átalakításához. Ebből következett egyrészt az, hogy történettudósi munkássága sokrétű és időkereteit tekintve is nagy kiterjedésű volt, másrészt az, hogy a múltból az kötötte le az érdeklődését, ami közvetve vagy közvetlenül segítségére lehetett a munkáosztálynak ahhoz, hogy megszerezhesse a szükséges magas fokú politikai tájékozódóképességet. A múlt legszigorúbb értelemben vett tudományos elemzését elsősorban amiatt követelte meg, mert tisztában volt azzal, hogy csak így vonhatók le a régebbi és a közelmúlt, vagy éppen a jelen eseményeiből a munkáosztály közvetlen és jövőbeli teendőire vonatkozó megbízható következtetések.

Az őskereszténység történetével — láttuk — amiatt foglalkozott, hogy rávilágíthasson arra, hogy az őskereszténységtől kezdve valamennyi európai ún. eretnekmozgalomnak, a német parasztháborúnak és a 19. század modern munkásmozgalmaik különböző forradalmi irányzatainak mindenkor azonos

célja volt a tömegmozgalom lefolyásának idején adott társadalmi viszonyok gyökeres átalakítása. Ugyanakkor Engels, a történettudós rávilágított arra is, hogy az adott történelmi feltételek meghatározó szerepe miatt miért nem valósulhattak meg ezek a forradalmi célok. Majd levonta következtetését: a társadalmi rend forradalmi átalakítása csak a történelmi materializmus által vezetett munkásosztály irányításával, tudatosan folytatott forradalmi politikai gyakorlata révén valósítható meg.

Az Anti-Dühringben elméletileg általánosított formában szólt arról, hogy abban a mértékben, ahogy kialakul a magántermelői tevékenység és a magántulajdon és felbomlanak az őseredeti közösségi formák, növekszik az erőszak és a társadalom tagjai egyre jobban elidegenednek a közös társadalmi funkciók intézésétől. És ehhez a megállapításához szorosan kapcsolta a másikat: van az erőszaknak előremutató formája is, amelynek segítségével az elidegenedés megszüntethető és ez az új társadalmat létrehozó forradalmi erőszak.

Engels abban a tudatban írta meg „A család, a magántulajdon és az állam keletkezése” c. könyvét, hogy az ő előadása nyomán a forradalmi gondolkodású munkás olvasók majd rádöbbennek arra, hogy a monogám család, a magántulajdon, az osztályállam történeti képződmény és — a burzsoázia ideológusainak állításaival ellentétben — az emberiségnek nem örök időktől fogva létező természetes és így megváltoztathatatlan intézménye, hanem éppúgy alávett a változás, az elmúlás örök törvényének, mint minden egyéb a történelemben, és hogy forradalmi tettek szükségesek a mélyben érlelődő változás érvényrejuttatásához. A „Markról” szóló tanulmányban azzal a céllal elemezte a német földtulajdont és a német parasztság történetét a kezdetektől a kapitalizmusig, hogy megmutassa a szocialista munkásoknak és általuk a parasztságnak, hogy a korukbeli földtulajdonviszonyokkal szemben áll valamennyi szabad ember régi köztulajdona arra a földre, „amely akkor számukra igazában „szülőföld”, öröklött, szabad közbirtok volt”. Ennek a jelenkori viszonyoknak megfelelően magasabb társadalmi szinten történő helyreállítása, vagyis egyedül a föld szocialista közösségi tulajdona és kollektív művelése biztosíthatja a dolgozó parasztság emberi és gazdasági felszabadítását és nyújt lehetőséget arra, hogy felhasználhassa a haladás technikai és minden egyéb vívmányát. Hasonló célt szolgált — bár áttételesen — a délszláv zadrugákról és az orosz obscsináról szóló írása is. „A porosz parasztok történetéhez” című cikkében pedig a földesúri földrablások bemutatásán keresztül igyekezett rávezetni a német parasztságot arra, hogy a föld közösségi tulajdonba vétele és kollektív megművelése csak akkor valósulhat meg, ha forradalmi úton visszaveszik a földet a földesuraktól. Más írásaiban arról is szólt, hogy mindezt csak a munkásosztállyal szövetségben érhetik el.

Nem győzte hangsúlyozni, hogy nem csupán letűnt idők tudományos elemzése követel meg alapos szakmai felkészültséget, hanem a jelenkori, napi eseményekben való helyes tájékozódás is. Marx: Louis Bonaparte brumaire

tizennyolcadikája c. művével kapcsolatban jegyezte meg Marxról, hogy „az élő történelem e kiváló megértése, az események világos áttekintése abban a pillanatban, melyben megtörténnek, valóban példa nélkül áll”. „De ehhez az is kell, hogy valaki olyan pontosan ismerje a francia történelmet, mint Marx.” Az említett példákhoz hasonlókat még sokáig lehetne idézni Engels műveiből, de talán ennyi is elhíhetővé teszi, hogy Engelsnél a történettudós és a forradalmár elválaszthatatlan egységbe forrt össze.

És ebben az összefüggésben értelmezhetők helyesen Engels sorai:

„A történelem a mindenünk és nagyobbra tartjuk, mint bármely más, korábbi filozófiai irányzat, nagyobbra tartjuk még, mint Hegel, akinek szemében végtére is . . . csak logikai számtanfeladat próbájául szolgált.”

Mérei Gyula

Engels és a természettudományok

Rövid hozzászólásomat egy, az „Anti-Dühring” 1885-ös kiadásához Engels által írott előszóból származó idézettel szeretném kezdeni. Az idézet így hangzik: „Marx és én voltunk jóformán az egyedüliek, akik a német idealista filozófiából a tudatos dialektikát a természet és a történelem materialista felfogásába átmentettük. A természet dialektikus és egyben materialista felfogásához azonban ismerni kell a matematikát és a természettudományt.”

Bár Engels nagyon szerényen nyilatkozott saját matematikai és természettudományos képzettségéről, amelynek megszerzésére egyébként több mint nyolc évet fordított, az utókor elfogulatlan természettudósai mégis túlzás nélkül kijelenthetik, hogy egyike volt azoknak a keveseknek, akik saját koruk természettudományát kiválóan ismerték. Ennek ellenére akadtak és akadnak egyesek, akik arról írtak és írnak, hogy az engelsi mű elavult, hogy a modern természettudomány eredményei túlhaladták Engels filozófiai megállapításait. Nem szándékozom ezzel kapcsolatban részletes fejtegetésekbe bocsátkozni, csupán arra szeretnék utalni, hogy ezek a „modern” bírálók ma is, mint régebben összetévesztik, vagy össze akarják tévesztetni az anyagi valóságra vonatkozó konkrét felismeréseket és azok értelmezése körül kialakult vitákat a természet objektív, tudatunk állapotától függetlenül létező tényeivel és törvényeivel. Lenin a „Materializmus és empiriokriticismus” című művében élesen szembefordult azokkal az Engels bírálókkal, akik az akkori, új természettudományos eredményekre hivatkozva támadták Engels filozófiai tételeit. Az anyagi valóságra vonatkozó bármilyen új felismerés nem változtathat az anyag

ama legáltalánosabb tulajdonságán, hogy tudatunktól függetlenül objektíve létezik. Ugyanakkor nem szabad elfelednünk, hogy maga Engels volt az, aki világosan megfogalmazta, hogy a materializmusnak minden korszakalkotó természettudományos felfedezéssel más formát kell öltetnie. Természetesen itt a forma változásán van a hangsúly és e változás természetét talán a több mint fél évszázaddal Engels előtt élő nagy angol költő, Shelley szavai jellemzik a legjobban:

„A tegnapunk nem rokona a mának,
Csak az nem múlik, ami változik.”

Az el nem múló, de változó lényeg látása annyira sajátja volt Engelsnek, hogy olvasói, tanulmányozói ezt a minden befejezettséget, merevséget, lezárttságot nélkülöző gondolkodási módszert sajátíthatják el tőle a leghamarabb.

Marx és Engels olyan korban éltek, amikor a tőkés termelési móddal és a termelőerőkkel párhuzamosan a természettudományok is rohamos fejlődésnek indultak. A XIX. század derekán a természettudomány számos ágában alapvető forradalmasodás ment végbe. Erre az időszakra esik az a három nagy felfedezés, amelynek Engels a mechanisztikus materializmusra és az idealista dialektikára épülő filozófiai gondolkodás leküzdésében döntő jelentőséget tulajdonított: a sejt felfedezése, az energiamegmaradás és az energiaátalakulás törvényének felfedezése, valamint a Darwin-féle fejlődésmélet felállítása. Engels megmutatta, hogy ezek az új felfedezések csak a dialektikus materializmus talaján válnak a világkép szerves részévé és pedig nem úgy, hogy a dialektikus törvényeket a természetre ráerőszakoljuk, hanem úgy, hogy azokat a természetben megtaláljuk és belőle kifejtjük.

Két örökértékű munkájának, az „Anti-Dühring”-nek és a „Természet dialektikájá”-nak megírásával Engels először valósította meg a természet, a társadalom és a gondolkodás törvényeinek egységes rendszerbe foglalását a dialektikus materializmus alapján.

Az „Anti-Dühring”-ben Engels a polémia kereteit áttörve pozitív kifejtését adta a marxista filozófiának. Számos, Marx és Engels által felfedezett tétel, az „Anti-Dühring”-ben vált először közkinccsé. A könyv tartalmi gazdagsága mellett szólnunk kell arról is, hogy Engels világos stílusa, szellemes és lebilincselő érvelési módszere különösen alkalmassá tették az „Anti-Dühring”-et arra, hogy Lenin szavaival élve „minden öntudatos munkás kézikönyve” legyen, és ugyanakkor ma is alapvető forrásmunkája maradjon a marxista elméletnek.

Engels biztos ítélettel találta meg a tudományok fejlődésének fő irányait, és nem egy elemzésével messze túlmutatott az elfogadott tudományos állásponton. A „Természet dialektikájá”-ban a mozgásformák rendszerezésével, az élet fogalmának definíciójával, a véletlen és a szükségszerűség kategóriáinak

elemzésével, azzal a megállapításával, hogy az atomokat nem tekinthetjük egyszerűeknek, az anyag végső építőköveinek, Engels messze felülemelkedett kortársain, akik csak a metafizikus materializmus kategóriáiban tudtak gondolkodni. A Clausius-féle hőhalál engelsi cáfolata például jóval a Boltzmann-elmélet felállítása előtt beszédes bizonyítéka volt a filozófia alkotó szerepének a természettudományos haladásban. A „Természet dialektikájá”-nak jelentősége azonban korántsem korlátozódik a benne tárgyalt természettudományos tények és tételek vizsgálatára. Csakúgy, mint az „Anti-Dühring”-ben, a legfontosabb itt is az, hogy a konkrét kérdések tárgyalása kapcsán világossá válik maga a módszer, a materialista dialektika, amely ily módon egyben a tanulmányozás eszköze és tárgya is. Így válik az engelsi mű konkrét tudományos kérdéseket taglaló értekezésből világnézetet formáló, filozófiai alkotássá. Engelsnek a természettudományokkal kapcsolatos írásaiiban szinte központi helyet foglal el a mozgásformák problémaköre. Ezzel kapcsolatban írja:

„Ha megismertük az anyag mozgásformáit, megismertük magát az anyagot is.”

Engels eleve az anyag struktúraproblémáinak vizsgálati módszereként kezelte a mozgásformák kérdését és nem az ő rovására írandó e problémakör vizsgálatának az a torzulása, amelynek a legutóbbi időkig is tanúi lehetünk. Ez a torz szemlélet a mozgásformák kérdését kizárólag leíró, rendszerezési problémaként kezeli, sőt sok esetben a tudományok osztályozásának kérdésével azonosítja.

A mozgásformák problémája napjainkban, az újabb anyagformák és azok sajátos viszonyainak megjelenésével különös aktualitást kapott. A kutatásnak az engelsi alapelvekre kell támaszkodnia és ezeknek megfelelően az anyag és a mozgás, továbbá az anyagformák és mozgásformák egysége, fejlődése képezheti csak az anyagfogalom mélyebb feltárásának bázisát. Azt hiszem, nem nagyon tévedek, amikor azt állítom, hogy a mozgásformák értelmezésében alakult ki, különösen az utóbbi évtizedben a legtöbb egymásnak ellentmondó álláspont és olyan vélemény, hogy a klasszikus engelsi osztályozás lényegében elavultnak tekinthető. Elég csak Kedrov jól ismert cikkeire utalnom, hogy szemléltessem az álláspontok kuszaságát. Kedrov sokat ír a fizikai és kémiai mozgásformák összefüggéséről és legalább négy fajta megoldás helyességét és helytelenségét vizsgálja, véleményem szerint azonban anélkül, hogy a közismert álláspontok permutációinál többet adna. Mindenekelőtt két alapvető álláspont leszögezését tartom szükségesnek. Az egyik, hogy a bonyolultabb mozgásforma magában foglalja az egyszerűbb mozgásformákat, azonban törvényszerűségei nem redukálhatók kizárólag az egyszerűbb mozgásformák törvényszerűségeire. A másik, hogy az anyagi világ bonyolultságát és így a mozgásformák bonyolultságát nem kizárólag az határozza meg, hogy a természettudományok melyik ága hivatott a kérdéses

jelenségsoporttal foglalkozni, hanem a vizsgálat tárgyát képező jelenség objektív összetettsége. A szilárd anyagban az építőkövek, az atomok és molekulák bizonyos értelemben elveszítik individuális jellegüket és annak eredményeképpen, hogy egymással sokrétű kölcsönhatásba lépnek, új típusú mozgások, ún. kollektív mozgások alakulnak ki. Számos esetben a szilárdtestek viselkedését meghatározó mozgásformák bonyolultsága jóval nagyobb, mint az egyes molekulák kémiai reakcióképességét kialakító mozgásformák komplexitása, és még sem volna helyes csupán valamiféle klasszifikációs törekvés miatt a szilárd halmazállapotú anyag mozgásformáit mint valamiféle új mozgásforma kategóriát bevezetni. Engels a maga idejében, az akkori természettudományos ismeretek birtokában nagy horderejű felfedezést tett. De ez nem az, hogy a természetben előforduló mozgásformákat mechanikai, fizikai, kémiai és biológiai mozgásformákba sorolja, hanem az – amire már az előbb céloztam –, hogy kimutatta a bonyolultabb és egyszerűbb mozgásformák közötti kapcsolat dialektikáját. Ha igazán hűek akarunk maradni Engels módszeréhez, akkor ma nem arról kell vitatkoznunk, hogy miért maradt ki a geológiai mozgásforma az engelsi felsorolásból és hogy szükség van-e a maganyag mozgásformáinak mint valamiféle új mozgásformának a bevezetésére, hanem inkább arról, hogy az anyag bármilyen formációjának is vannak bonyolult és kevésbé bonyolult mozgásformái. Most, amikor már tudjuk, hogy az elemi részek sem elemiek, hogy a proton éppen olyan bonyolult, mint akár egy sok elektront tartalmazó atom, vagy molekula, csak a bonyolultsága meghatározott feltételek, kölcsönhatások mellett jelentkezik, akkor erősen át kell értékelnünk a mozgásformák tudományágakhoz kötött osztályozásának koncepcióját. Terméketlennek és időpazarlásnak tartom az olyan vitákat, hogy helyes-e vagy sem a magreakciókat lényegében kémiai mozgásformának tekinteni, vagy hogy a kémiai reakciók lefolyása előre jelezhető-e vagy sem a kvantumkémia módszereinek alkalmazásával stb., stb. A félreértések elkerülése végett szeretném hangsúlyozni, nem állítom azt, hogy nincsen kémiai, geológiai, biológiai mozgásforma, csupán arra szeretnék utalni, hogy a mozgásforma bonyolultságát, vagy ahogy gyakran nevezték, magasabbrendűségét nem kizárólag az határozza meg, hogy milyen szaktudomány keretei között folyik a kérdéses mozgásforma vizsgálata. Az elektron kimeríthetetlenségét hirdető lenini tétel azt is jelenti, hogy az anyag bármely formációja a kölcsönhatások, kapcsolatok kimeríthetetlenül gazdag és bonyolult rendszerét tartalmazza, és ezért az egyszerűtől az extrém bonyolult mozgásformáig, amelyet mindig minőségileg különböző, újabb és újabb sajátságok megjelenése jellemez, a mozgásformák sokfélesége eleve létezhet függetlenül attól, hogy felismertük-e már azokat. Úgy érzem, hogy az anyag mozgásformáinak kutatásában erre a komplexitásra kell jelenleg a legtöbb figyelmet koncentrálni.

A „Természet dialektikájá”-ban Engels azt írja: „A mozgás legáltalánosabb értelmében véve, azaz az anyag létezési módjának, elidegeníthetetlen

tulajdonságának felfogott mozgás, a világegyetemben végbemenő minden változást és folyamatot magában foglal, a pusztá helyváltoztatástól a gondolkodásig.” Ma abban a szerencsés helyzetben vagyunk, hogy a világegyetemben végbemenő változásokról és folyamatokról sokkal többet tudunk, mint száz évvel ezelőtt, és megvan minden lehetőségünk arra, hogy ezzel a tudással a marxista elmélet alkotó továbbfejlesztéséhez hozzájárulhassunk.

Pál Lénárd

EÖTVÖS JÓZSEF KÖZOKTATÁSPOLITIKAI ÉS PEDAGÓGIAI NÉZETEI*

KÖTE SÁNDOR

a neveléstudományok kandidátusa

Eötvös József alkotásai alapján méltóan tekinthető a 19. század kiemelkedő művelődéspolitikusának. Szépirodalmi alkotásait, állambölcseleti munkásságát, gyakorlati-politikai tevékenységét áthatja a pedagógiai-művelődéspolitikai gondolkodás. Ismert, hogy az oktatásügy területén kifejtett munkássága, az iskolarendszer olyan gyökeres átalakítását célozta, amely megfelel a polgári társadalom szükségleteinek és igényeinek. Ezt szolgálta az 1868-as népiskolai törvény is, amely kimondta a tankötelezettséget, rendezte az iskolaállítás jogát és kötelességét, pontosan körvonalazta az iskolai oktatás tartalmának és módszereinek reformját. A törvény azzal, hogy népiskolák állítására a községeket kötelezte, megteremtette a világi népoktatási hálózat kiépítésének előfeltételét. Eötvös ebben a törvényben kompromisszumra kényszerült, több szempontból is kénytelen volt elismerni a felekezetek iskolaállítási jogát. Ez a kompromisszumra épülő törvény, mégis korszakos jelentőségű, hiszen megtörte az egyházak évszázados művelődési monopóliumát s lehetővé tette a közoktatás polgári rendszere kiépítésének megkezdését. A törvény a népoktatás szervezeti, igazgatási, tartalmi rendezésével, a tanítóképzés gyökeres reformjával egyaránt a polgári haladásért küzd.

Eötvös sokat foglalkozott középiskolák átalakításával és az egyetem reformjával is. Munkásságának erről az oldaláról mintha kicsit megfeledkez-nénk az utóbbi években. A középiskola korszerű átalakítására pedig 1870-ben törvényjavaslatot nyújtott be az országgyűléshez, amelyben igyekszik egy-ségre ötvözni a korabeli külföldi kezdeményezéseket a hazai haladó hagyományokat.

Második minisztersége idején a felsőoktatással, s ezen belül a tanárképzéssel kapcsolatban is több törvényjavaslatot dolgozott ki. Munkálkodása ezen a területen is arra irányult, hogy segítse a korszerű tudományos gondolkodás elterjedését a polgári értelmiség fejlődését. A szorosan vett iskolaügyi intézkedésein kívül ezt a célt szolgálták a közművelődés területén hozott intézkedései, a könyvtárak, a múzeumok ügyének rendezése is.

* Az MTA 1971. február 2-án tartott Eötvös emlékülésen elhangzott előadás.

A különböző iskolatípusok reformjánál mindig az iskolaszervezet egészét látta maga előtt. Az iskolarendszert olyan szervesen összefüggő egésznek szemlélte, amelyben a részeknek harmónikusan kell illeszkedniük az egészbe. Eötvös művelődéspolitikai tevékenységével lerakta a polgári jellegű iskolarendszer alapjait.

Halála után közoktatáspolitikai koncepciója a feudális maradványokkal terhelt kiegyezés utáni Magyarországon hamarosan soknak bizonyult a hivatalos közoktatáspolitiká számára. Így a századfordulóra az eötvösi hagyományt azok a haladó társadalmi erők vitték tovább, amelyek következetesen küzdöttek a nép műveltségi színvonalának emeléséért, az uralkodó osztályok művelődési monopóliumának felszámolásáért. Eötvös közoktatáspolitikai koncepciója így vált inspirálójává a haladó pedagógusmozgalomnak, s tovább élt a közoktatás demokratikus átalakítását követelő tervezetekben.

Eötvös és elvbarátai a centralisták, a kor szerteágazó eszmei áramlatait közös mederbe fogták, s a politikai, társadalmi átalakulást segítő *konkrét teendők nyelvére* fordították le, európai tájékozottsággal és látókörrrel. A társadalom polgári átalakításának forradalmi útja azonban távol állt tőlük. Eötvös, aki egész életében a polgári haladás híve, a polgári átalakulást egyre inkább művelődési kérdésnek tekintette. Mivel az osztálykülönbségeket a művelődési különbségekből eredeztette, a műveltségbeli különbségek megszüntetésétől várta a társadalom szerkezetének megváltozását, a politikai egyenlőség megteremtését, az osztályellentétek kiküszöbölését.

Ez kétségtelenül túlértékelése a művelődés szerepének. Eötvös tévedett, amikor a művelődési egyenlőséget *nemcsak a politikai egyenlőség megteremtése egyik tartozékának*, hanem *egyedüli biztosítékának* tekintette. A művelődés jelentőségének ez a túlértékelése a társadalom forradalmi átalakításának, a forradalom szükségességének tagadását is magában foglalta. Ma már világos, hogy az Eötvös féle sorrend hibás. Csakis a politikai viszonyok gyökeres átalakítása képes megnyitni az utat a művelődési demokráciához. A művelődés kiterjesztésének követelése, a művelődési demokrácia erőteljes hangsúlyozása azonban élesen szembenállt a feudális társadalom politikájával s magában foglalta a közoktatási rendszer polgári átalakításának indokolását.

Eötvös értékelése szempontjából az sem hanyagolható el, hogy ez a francia felvilágosodástól örökölt történelmi idealizmusból táplálkozó, utópisztikus vonásokat is mutató felfogás egy mélységesen demokratikus következtetéshez, a népnevelés elsődlegességének felismeréséhez vezette el.

Abból a felfogásból, hogy a polgári társadalmat az egész nép közreműködésével lehet megteremteni, valamint a nevelés és művelődés szerepének értelmezéséből következik Eötvös közoktatáspolitikai gondolkodásának és pedagógiai nézeteinek *egyik tartópillére*. *Az az alapelve, hogy a közoktatás reformja csak az egész nép közreműködésével valósulhat meg.* Különböző írásaiiban, beszédeiben visszatérően hangsúlyozta, hogy a népnevelés az egész

nemzet ügye. Azt vallotta, hogy a népnevelés fejlesztésének elengedhetetlen feltétele, hogy a lakosság többsége felismerje és támogassa a kormányt politikájában. Egyik kéziratában ezt a gondolatot úgy fogalmazta meg: „Azon meggyőződésből indulva ki, hogy miután hátramaradásunk a népnevelés mezején tagadhatatlan, és alkotmányos szabadságunk, sőt nemzeti létünk biztosítása azt kívánja, hogy sokat tegyünk egyszerre és sokat rövid idő alatt a kormány és törvényhozás maga e roppant feladatának eleget nem tehet. Itt az egész nemzetnek akarni, s cselekednie kell.”

Ebből az alapelvéből következett, hogy tevékenységét mindkét minisztersége idején a népiskolai oktatás rendezésével kezdte, s arra törekedett, hogy az egész nép számára biztosítsa a művelődéshez való jogot és lehetőséget. Demokratikus felfogásából következőn vallotta, hogy a művelődés területén a legelső teendő a népoktatás rendezése. Felismerte, hogy a polgári haladásnak nem az a feltétele, hogy az államot és társadalmat egy magasan képzett szűk réteg igazgassa és vezesse, hanem az, hogy a tömegek rendelkezzenek kellő színvonalú műveltséggel. A nép művelésének fontosságáról szólva mondja: „Bármennyire tisztellem a magasabb tudományokat, bármennyire meg legyek győződve arról, hogy magasabb népművelés lehetetlen oly országban, hol tudomány nem létezik most is azt mondom fő és első teendő a népnevelés; mert *teljes meggyőződésem, hogy a magasabb tudomány kifejlődése csak ott lehetséges, hol ezen magasabb tudomány egy művelt népnek talaján nyugszik.*” Ezek az 1848-ban megfogalmazott gondolatok vezérlik 1867 után is. A népoktatás fontossága mellett ebben a szellemben érvel, vitatkozik képviselőházi beszédeiben, írásaiban. 1870-ben készült jelentésében is a népoktatás primátusa mellett foglal állást, kifejezve azt a meggyőződést, hogy a törvényhozás helyesen járt el, amikor „a közművelődés mezején célba vett reformjait a népoktatás szervezésével kezdte meg” — mivel a nép műveltségi színvonalának emelkedése maga után vonja a magasabb kultúra fejlődését is.

Szerinte a népnevelés rendezését *követelte az igazság* „mely szerint azon osztályok veendőik mindenekelőtt figyelembe, melyek legszámosabbak és együttvéve az állam terheinek legnagyobb részét viselik”. Ezt *tanácsolta az a körülmény*, hogy „a népnek azon osztályai, melyeknek az oktatásra legnagyobb szükségök lenne . . . a hiányt saját erejükből pótolni nem képesek”. S végül *az állam szempontjából ez az út volt kívánatos* mert olyan államban, ahol a politikai jogok biztosítva vannak „az állam biztonságát semmi inkább nem veszélyezteteti, mint midőn legfontosabb ügyeiben olyanok határoznak kikben az arra szükséges műveltség hiányzik”.

A népoktatás ügyének rendezése kapcsán mindkét minisztersége idején a feudális társadalom erőivel s ennek a társadalomnak legfőbb támaszával a klerikális reakcióval találta magát szembe, amely évszázados művelődési monopóliumát védte. Ebben a harcban fáradhatatlanul érvelt, védte a törvényjavaslatot, megmagyarázta, hogy olyan törvényt kell hozni „mely meg-

nyugtatja az ország polgárainak éppen azon részét, melyre a népnevelés törvénye legnagyobb befolyást fogja gyakorolni". Ez is magyarázza, hogy elvileg ugyan a kiegyezés után is a közös iskolák híve, de felekezeti iskolák megszüntetését azért sem látja elérhetőnek, mert az a szülők egy részének támogatásával nem találkozna. Az 1868-as népiskolai törvénynek a felekezeti iskolákkal kapcsolatos rendelkezéseit a politikai erőviszonyok reális mérlegelése is magyarázza, de elvi alapja a centralizált államról vallott nézete, amely állambölcseleti felfogásának szerves része.

Említett alapelvéből származik az a nézete — amelyet többször kifejtett —, hogy a népnevelésnek elhanyagolhatatlan előfeltétele, hogy a szülők, az egész lakosság támogassa a népiskolát. „Én azt hiszem — mondja 1848-ban a törvényjavaslat tárgyalásakor —, hogy ha mi jó népnevelést akarunk, úgy a szülőknek a nevelés körébe igen tetemes befolyását kizárnunk nem lehet; nem pedig főképpen azon befolyást, melyet a szülők összessége, a közösségek a népiskolákra gyakorolnak.”

Ebből a szemléletmódból törvényszerűen következik, hogy második minisztersége idején is a lakosság közreműködésével látja megvalósíthatónak a népoktatás reformját. Mindjárt hivatalba lépése után ezért kezdeményezte a népnevelési egyletek megszervezését. Abban a felhívásban, amelyet a megyei szervekhez és a lakossághoz intézett, s amelyet az általa 1868-ban megindított Néptanítók Lapja első számában is közölt a következőket írja: „A népnek csak magának lehet önmagát művelnie. Egyedül ott fejlődhetik ki életrevaló, önálló, maradandó és az emberi polgáriasodásra valóban gyümölcsöző műveltség, hol a művelődés szükségességének érzete a nemzet lelkületében felébredvén, a polgárok minden osztályának vállvetett közreműködése által magából az összes nép életéből képződik ki.”

A felhívás szerint a népnevelési egyletek feladata; fokozni a lakosság érdeklődését a népoktatás iránt, meggyőzni a szülőket az iskolázás szükségéről, erkölcsileg és anyagilag is támogatni a népoktatást. Eötvösnek ez a kezdeményezése a megyei vezetők érdektelensége, de főleg a klerikális reakció ellenállása, ellenagitációja miatt hajótörést szenvedett.

Ennek ellenére nem adja fel álláspontját. Az 1868-as népiskolai törvény értelmében a községi iskolák felügyeletét a legalább kilenc tagból álló, három évre választott „iskolai szék” gyakorolja. Az iskolaszék a törvényben előírt feltételek alapján megválasztja a tanítót, megállapítja a tandíjat, ellenőrzi a rendelkezések végrehajtását, felügyel az iskolai alap kezelésére, azt gyarapítja, gondoskodik az iskolaépület rendbentartásáról, az iskoláknak tanítási eszközökkel való ellátásáról.

Eötvös említett alapelvéből következett, hogy a népiskolai törvény *a községeket kötelezte népiskolák állítására*. Kimondta, hogy minden olyan községben, ahol a felekezetek nem tartanak fenn iskolát *a község köteles iskolát állítani* és az előírt módon működtetni, tanítási eszközökkel ellátni. A törvény

kompromisszumos jellegéből következően elismeri a meglevő felekezeti iskolákat, sőt azt is lehetővé teszi, hogy az egyházak minden olyan községben újabb iskolát nyithatnak saját erejükből, ahol híveik laknak. Azonban iskoláik csak akkor működhetnek, ha azok a törvényben előírt feltételeknek megfelelnek. Az épület alkalmas iskola céljára, berendezése elfogadható, a tanítók megfelelő képzettséggel rendelkeznek, a meghatározott ismeretanyagot tanítják. Ebből is látható, hogy az államnak elsősorban ösztönző, ellenőrző szerepet szán.

A községi iskolákat azonban Eötvös minden lehetséges módon támogatja, a népoktatás fejlesztése szempontjából ezeket tekintette alapvető intézményeknek.

Ezt bizonyítja a népiskolai törvény 26. §-a, amely kimondja, hogy olyan községekben ahol különböző felekezeti iskolák vannak, *de* a község lakói arra a meggyőződésre jutnak, hogy „közzerővel virágzóbb állapotban tarthatnak fenn közös iskolát... a külön felekezeti iskolák közös iskolává alakíthatók”, *vagyis az így egyesített közös iskola községi iskolává válik.* Ugyancsak ezt a megállapítást támasztja alá a törvény 15. §-a, amely leszögezi, hogy ha a felekezeti iskolák a törvényben előírt feltételeknek a kormány többszöri figyelmeztetése ellenére sem tesznek eleget „a Kormány közös községi iskola felállítását rendelheti el.”

Eötvös következetesen ragaszkodott a törvény előírásaihoz és jól dokumentálható, hogy felekezeti iskolák elég szép számban alakultak át községi iskolákká. Az egyház azonban hamarosan koncentrált ellentámadást indított *s a lelki terror alkalmazásával* is a községek lakóit állásfoglalásuk megváltoztatására kényszerítette. Eötvös erélyesen fellépett a klérus akciója ellen. Így a képviselőházban 1869. október 27-i beszédében csakúgy mint jelentésében azt állapította meg, hogy a községeket kevés helyen hagyják *tisztán művelődési érdekből* dönteni a kérdésben, hanem „a vallás ürügye alatt megkezdett agitációkkal” nyugtalanságot keltenek, felesleges bonyodalmakat okoznak s akadályozzák a törvény végrehajtását, a népoktatás fejlődését.

Eötvös a népoktatás tartalmi kérdéseiben is alapelvére támaszkodva foglalt állást. Miután a népoktatással a polgári átalakulást kívánta szolgálni az olyan oktatást, amely csak az olvasásra, az írásra és egy kis számtanra szorítkozik nem tartja kielégítőnek. Ha azt akarjuk — mondja —, hogy a nép az oktatással kapcsolatos intézkedéseket ne tehernek érezze, hanem megértse jelentőségét, akkor az oktatás tartalmát életmódjához, szükségleteihez kell igazítani, *több „életrevaló ismeretet” kell adni.*

Ennek az álláspontnak megfelelően a törvény a népiskolában tanítani szükséges ismeretek között felsorolja a természettani és természetrajzi ismeretanyagot, s úgy intézkedik, hogy tanításuknál tekintettel kell lenni a lakosság életmódjára. Ugyancsak tanítani kell a mezőgazdasági ismereteket is, mégpedig úgy, hogy „azok gyakorlati útmutatást adjanak a lakosság minden-

napi tevékenységéhez". Az 1869-ben kiadott népiskolai tanterv ugyanezt a szemléletmódot érvényesíti.;

Mindezekből kiindulva a tanító és tanítónőképző tárgyai között is szerepelnek a természettudományi, illetve gazdasági és háztartási ismeretek és gyakorlatok. A törvény előírja, hogy a népiskolák és a tanítóképzők is rendelkezzenek megfelelő gyakorlókerttel, hogy a növendékek a földművelésben, a gyümölcs és szőlőtermelésben gyakorlati képzést nyerhessenek.

Eötvös nevelési szempontból is hangsúlyozza a munka szerepét. A munkátlan életmódot a boldogtalanság egyik okának tartja. Regényeiben, leveleiben visszatérően megfogalmazza, hogy a jó nevelésnek az a feladata, hogy a gyermeket felkészítse a dolgozós, tevékeny életmódra, jövődő hivatására. A hasznos ismereteket nyújtó, gyakorlati képzést követelve ahhoz a pedagógiai irányzathoz csatlakozik, amely Pestalozzi tanítása alapján és a német filantropista pedagógia hatására az oktatást a termelő munkával kívánta összekapcsolni. Ennek a gondolatnak Tessedik Sámuel-től kezdve a reformkori Magyarországon is több jelentős képviselője volt.

Eötvös tehát mint a polgárosodás híve a gyakorlati tevékenységre felkészítő ismeretek oktatását szükségesnek tartja. Állásfoglalásaiban azonban kerüli az egyoldalúságot. Számos megjegyzésében vitatkozik a materiális képzés híveivel, különösen pedig a szűkkörű praticista szemlélettel. Írásai-ban többször is helyteleníti, hogy a tanulókat túlterhelik felesleges tananyaggal, mert az ismeretek sokasága éppen a legjobbakat neveli felületességre. Úgy véli, hogy az oktatás eredményességének nem egyedüli mércéje az elsajátított ismeretanyag mennyisége, hanem sokkal inkább az, hogy a növendék — mint mondja — ismeretek szerzésére képessé tetessék". Ugyanakkor nem támogatja azokat sem, akik csak azt tanítanák ami feltétlenül szükséges és az életben közvetlenül felhasználható. Szerinte az értelem fejlesztése csak úgy lehetséges, ha a tanuló egy meghatározott mennyiségű ismeretanyagot elsajátít.

Ily módon tehát Eötvös az oktatás tartalmával kapcsolatos reflexióiban a formális képzés hívének mutatkozik. Azokhoz a pedagógusokhoz csatlakozik, akik az oktatástól mindenekelőtt az értelmi képességek fejlesztését követelték. Állásfoglalásával fellépett a magoltatásra szorító, értelmetlen iskolai oktatás ellen, s ezzel gyengítette a feudális iskola és maradi pedagógia hadállásait.

A tudás értékét azzal méri, hogy elvezet-e cselekvéshez, tevékenységhez. „Minden tudás csak akkor bír való beccsel ha cselekvésre képesebb tesz” — írja naplójában. Ezért a nevelés fő feladata a tetterő, az akarat nevelése, mert a cselekvés az akarat megnyilvánulása, mintegy külső kifejezése. S erre van szüksége minden embernek, mert szerinte a boldogság nem az ismeretek mennyiségétől függ, hanem mindenekelőtt tetteinktől.

Embereszménye tehát a kellő mennyiségű, hasznos ismeretekkel rendelkező aktív, cselekvő ember, s ez rokon azzal az embereszménnyel, amelyet a 18. század nagy pedagógusai megrajzoltak.

A korabeli iskolázás állapota érthetővé teszi az oktatás tartalmával kapcsolatos álláspontját, s az általa oly gyakran és szellemesen bírált lélekölő iskolai tanítás magyarázza az oktatási módszerekkel kapcsolatos megjegyzéseiben esetenként jelentkező egyoldalúságot. Amikor az oktatási módszerekről tesz megállapításokat akkor gondolataiban jól tapintható a nyugat-európai polgári pedagógia haladó képviselőinek főként Rousseaunak az a felfogása, hogy mindenkinek aki neveléssel, oktatással foglalkozik meg kell ismernie a gyermeket. Mikor Eötvös arra szólít fel, hogy meg kell ismerni és számba kell venni a növendékek egyéni tulajdonságait, fejlettségének színvonalát, ha a nevelésben eredményt akarunk elérni, akkor tulajdonképpen az elavult módszerek ellen lép fel s hibáztatja a korabeli iskolai gyakorlatot, amely elnyomja, megbénítja a gyermek eleveenségét, képzeletét, amely mesterként módszerek közé szorítja. „Soha senkinek nem jut eszébe gyermekét oly mozdulatokban gyakorlani — írja naplójegyzeteiben, — melyek tagjainak természetes szerkezetével ellentétben állnak... Az ésnél erről többnyire megfélemeznek és sok iskolában úgy járnak el a tanítványokkal mintha a testgyakorló növendékeit arra akarná tanítani, hogy térdét s könyökét vízszásra hajtsa meg.”

A gyermek megismerésére utaló nézetei igaz humanizmusát bizonyítják, s hazánkban az első között kísérli meg a gyermeket a maga valóságos életével közelebb hozni a szülőkhöz, nevelőkhöz. Ezek a nézetei máig követésre érdemesek.

Az oktatás másik fontos alapelveként fogalmazza meg a tanulói aktivitás szükségességét. Úgy látja, hogy az oktatás fő hibája, hogy a tanulók passzív befogadói a tananyagnak, nem tevékenyek az ismeretek elsajátításában. Pedig szerinte éppen fiatal korban „a tevékenység valóságos szükség és a legmegfeszítettebb munka kevésbé fáraszt a hallgató figyelemnél”.

Az ismeretek megszerzésénél feltétlenül szükségesnek tartja a tanulók erőfeszítését. Nem helyesli azt a pedagógiai nézetet, amely az oktatást mindenáron könnyűvé akarja tenni, amely arra törekszik, hogy az ismeretek minél kisebb fáradtsággal megszerezhetők legyenek. Szerinte a tudás megszerzéséhez természetes módon hozzátartozik az erőfeszítés, a nehézségek leküzdése. Az ily módon folyó oktatás készít fel az életre, mert a növendéket az önuralomra, a nehézségek leküzdésére szoktatja.

A nevelési módszerekkel kapcsolatban tett számos megjegyzése és útmutatása hazai viszonylatban újszerű volt, s határozottan szemben állt korának rideg iskolai szellemével, antihumánus fegyelmezési módszereivel. A nevelési módszerek megválasztásánál is azt hangsúlyozza, hogy azokat egyéni elbírálás alapján lehet alkalmazni. A dorgálás, vagy dicséret, a szigor

és szeretet, s a példa mint nevelési eszköz csak akkor vezet kellő eredményre ha az egyénhez mérten alkalmazzák.

Eötvös a nevelésnek nagy jelentőséget tulajdonított, sőt mint tudjuk el túlozta szerepét. Ebből érthető, hogy a nevelés kérdéseivel visszatérően foglalkozott. Regényeiben, tanulmányaiban, beszédeiben számos neveléssel kapcsolatos következtetést, megállapítást fogalmazott meg. Ezekben azokat az optimista szemléletű pedagógiai gondolkodókat követte, akik hittek a nevelés lehetőségében, az embereket formáló tudatos tevékenység erejében. De nem osztja azok nézetét, akik az adottságokat és a környezeti hatásokat figyelmen kívül hagyva a nevelést mindenhatónak fogták fel.

A neveléssel kapcsolatos nézeteit megjegyzések, reflexiók formájában közölte, s nem hozott létre összefüggő nevelési rendszert, noha gyakran hangoztatta a sokoldalú ember formálásának szükségességét, s szinte a nevelés minden területével kapcsolatban vannak máig értékes megállapításai. A neveléssel, oktatással kapcsolatos megjegyzései azonban összefüggésükben olyan gondolkodót mutatnak, aki jól ismeri a haladó polgári pedagógia legjobb képviselőinek tanításait. Tanításukat azonban kellő kritikával szemléli, s a korabeli magyar társadalom és iskolázás viszonyaihoz nagyfokú önállósággal alkalmazza. Eötvös elméleti pedagógiai megállapításai a neveléstudomány korabeli hazai művelőinek munkásságával egyenrangúnak minősíthetők. Számos következtetése, gondolata mindmáig értékálló, sőt nem egy közülük a szó legjobb értelmében aktuális. Így tehát Eötvös mint művelődéspolitikus és mint pedagógiai gondolkodó egyaránt értékes számunkra. Alkotásainak és pedagógiai gondolatainak értékét az adja, hogy kora problémáit igényesen és az akkori tudományosság színvonalán oldotta meg, s így életműve magában foglal olyan előremutató elemeket, amelyekre a felszabadulás után, történelmi jelentőségű közoktatási feladataink megoldása során támaszkodhattunk és támaszkodhatunk.

Akadémiai székfoglalók

A Magyar Tudományos Akadémia 1970. évi közgyűlésén *Zsigmond László*, a történelemtudományok doktorát, az Eötvös Lóránd Tudományegyetem tanszékvezető egyetemi tanárát levelező taggá választották.

Zsigmond László 1907. december 3-án született. Tanári oklevelet 1931-ben, Pécsen szerzett. A munkásmozgalomban 1936 óta vesz részt. 1945 óta a Magyar Szocialista Munkáspárt tagja. A felszabadulás után a Pártfőiskola tanára, majd tanszékvezetője lett. 1953-tól a Történettudományi Intézetben dolgozott, előbb az egyetemes történeti osztályt vezette, majd az Intézet igazgatóhelyettesi teendőinek ellátásával bízták meg. 1960-ban az Eötvös Lóránd Tudományegyetem professzorává nevezték ki és az Újkori Egyetemes Történeti Tanszék vezetésével bízták meg; jelenleg is ebben a munkakörben tevékenykedik. E negyedszázados pályafutás főbb állomásainak címszó szerinti felvázolása

is jelzi az igen figyelemre méltó tény, hogy Zsigmond Lászlótól immár a második generáció tanulja magas színvonalon a marxista történettudományt.

Zsigmond László tudományos és tudományszervezői tevékenysége az új- és legújabb kori egyetemes történet hazai művelésével fonódott szervesen egybe. Kutatásai főképp az új- és legújabb kori német, francia és amerikai történelem problémáira irányulnak, érintve azok gazdasági politikai, külpolitikai és ideológiai területeit egyaránt. A kutató tudóst, a kor problémáira érzékeny történészt éveken át foglalkoztatta a kérdés: hogyan dönthette Németország másodízben is a világháború katasztrófájába az emberiséget. A német kérdéssel foglalkozó, terjedelemben is tekintélyes monográfiában (1961) kimutatta, hogy az imperializmus és militarizmus regenerálódását részint a gazdasági, társadalmi és politikai struktúra alapjainak érintetlenül hagyása,

részint a győztes nagyhatalmak egymásközötti ellentétei és a német kérdésnek az ún. orosz kérdéssel való junktimba hozására irányuló törekvések segítették elő. A német nyelven is megjelent (1965) munkát a nemzetközi szakirodalom a világháború utáni német történelem kiváló szintéziseként tartja számon és szerzőjéről az elismerést még azok a történészek sem tagadják meg, akik elutasítják következetes marxista módszerét és határozott politikai állásfoglalását. A német történelem területén végzett alapoó jellegű munkálata mellett maradandó értékű kutatásokat végzett az Egyesült Államok második világháború utáni európai politikájának tárgykörében, feldolgozta a politikai katolicizmus történetét a két világháború közötti időszakban, értékes tanulmányokkal gazdagította az Osztrák-Magyar Monarchia felbomlásával foglalkozó irodalmat és megírta Franciaország újabb kori történetét.

Zsigmond László a magyarországi tudományos forráskiadás területén is érdemeket szerzett. Ő indította meg a Horthy korszak külügyminisztériumi iratainak publikálását, a külpolitikával kapcsolatos monografikus munkálatok jelentős része is tőle nyert indítást. Hazánkban a felszabadulás előtt a világtörténelem kutatására nem fordítottak figyelmet, sőt elhanyagolt területnek számított még a felszabadulás után is jó ideig. Zsigmond László azon kevesek közé tartozott, akik kezdettől fogva az önálló hazai egyetemes történeti kutatások létjogosultságát vallották. Felfogása szerint az egyetemes történetet a rendelkezésre álló szellemi kapacitás ésszerű felhasználásával országunkénti megosztásban kell átfogni úgy, hogy minden jelentősebb területnek legyenek specialistái és emellett különös figyelembe részesítendőek az átfogó jellegű témák: a diplomácia története, a munkásmozgalom története és az ideológia története. Zsigmond László tevékenységének kiemelkedő része van abban, hogy az utóbbi évtizedben az egyetemes történet művelésére felkészült kutatógárda növekedett fel és már jelentős eredményeket is produkált.

AKADÉMIAI SZÉKFOGLALÓ ELŐADÁS

Az MTA Filozófiai és Történettudományi Osztálya 1970. december 3-i nyilvános osztályülésén Zsigmond László MTA levelező tag

„A kereszténydemokrácia fogalma körüli vita politikai értelme” címmel az alábbi székfoglaló előadást tartotta.

A KERESZTÉNYDEMOKRÁCIA FOGALMA KÖRÜLI VITA POLITIKAI ÉRTELME

ZSIGMOND LÁSZLÓ

1901 januárjában tette közzé XIII. Leó a „Graves de communi” enciklikát. A pápa állásfoglalását sürgette az a vita, amely a századfordulón a kereszténydemokrácia értelmezésével kapcsolatban egyre élesebb formát öltött. Előzményeihez tartozott, hogy a XIX. század utolsó negyedében megnőtt az érdeklődés a katolikus közvéleményben a kor égető kérdései, főbb társadalmi és politikai irányzatai iránt, a szocializmust is beleértve. Egyre tarthatatlannabbá vált az 1864-ben IX. Pius által közzétett „Quanta cura” enciklika és az azt kiegészítő, a tévesnek minősített koreszméket pontokba foglaló „Syllabus” által kinyilatkoztatott merev és kimondottan tagadó álláspont. A pápa csalatkozhatatlanságáról 1870-ben elfogadott dogma légkörében még kilátástalanabbá vált a katolicizmusnak a korabeli világgal való megbékülése. Az idők változásának a jele volt viszont a „Rerum novarum” enciklika 1891-ben, jelezte annak elismerését, hogy a szegénység társadalmi probléma. Maga a felismerés nem volt újkeletű, hiszen a XIX. század 30–40-es éveiben többen, így például Lammenais vagy Buchez a szegénység okait már a társadalmi struktúrában keresték. A szociális kereszténység konzervatív, sőt liberális képviselőitől eltérően Lammenais és Buchez a társadalmi problémák megoldását keresztény ihletésű és népi jellegű politikai hatalom megteremtésében látták. Előbb XVI. Gergely pápa 1832-ben közzétett „Mirari Vos” enciklikája, majd az 1848–1849-es forradalmak elbukása, végül de nem utolsósorban a katolicizmus megújulása nagy reménységének, IX. Pius pápának egyre konzervatívabbá válása néhány évtizedre megpecsételte a szociális és demokratikus kereszténység eszméivel jelentkező irányzatok sorsát.

*

A szegénység, pontosabban a társadalmi különbségek és ellentétek kérdése azonban nem került le a napirendről, sőt, a kapitalista fejlődés általánossá válásával még aktuálisabbá vált. A válaszadoást sürgette a szocialista tanok térhódítása, a munkáspártok és a munkásság szervezeteinek növekvő ereje és súlya. Újjáéledtek, a sors iróniaként, ezúttal a „Rerum novarum” nyomá-

ban, már rég eltemetettnek vélt koncepciók, köztük a kereszténydemokrácia. XIII. Leó nemcsak mint a „*Rerum novarum*” szerzője, hanem mint az újjáéledő kereszténydemokrata mozgalmak bátorítója, ha közvetett formában is, de a konzervatív katolikus rétegek és a klerus ortodox körei bírálata tárgyává vált. Amíg XIII. Leó abból a feltételezésből indult ki, hogy a kereszténydemokrácia hatékony és korszerű alternatívát jelenthet a szocialista, általában a baloldali mozgalmak ellensúlyozására, addig a kereszténydemokrácia bírálói és ellenzői attól tartottak, hogy előbb-utóbb elmosódik a különbség a kereszténydemokrácia és a szociáldemokrácia között. A „*Graves de communi*” közzététele azt a célt szolgálta, hogy eloszlassa a halvány gyanút is annak, mintha a kereszténydemokrácia formájában a katolicizmus magáévá tette volna idegen, főleg pedig a szocializmussal rokon vagy azzal azonos nézeteket. Az enciklika nemcsak eszmei és elméleti, hanem gyakorlati téren is elhatárolta a kereszténydemokráciát a szocialista vagy más demokratikus és radikális mozgalmaktól, amennyiben kinyilvánította, hogy a kereszténydemokrácia nem tekinti és nem tekintheti magát politikai mozgalomnak, csupán a nép javára tevékenykedő keresztény akciónak.

*

A demokráciának demofiliává, a társadalmi tevékenységnek a politikai tevékenységtől való elválasztása, a kereszténydemokráciának katolikus akcióvá való szűkítése, összefüggésben állott azzal a változással, amely XIII. Leó pápasága idején, főleg a 80-as években bekövetkezett. Az egymást követő enciklikák: a „*Diuturnum illud*” (1881), az „*Immortale Dei*” (1885), a „*Liber tas praestantissimum*” (1888), a „*Sapientiae christianae*” (1890) alapmotívuma: az egyház és az állam közti munkamegosztás. A munkamegosztás lehetőségére már utalt XIII. Leó első enciklikáinak egyike, a még 1877-ben közzétett „*Quod apostolici muneris*”. A feltételek azonban még nem voltak elég érettek egyik oldalon sem. Az egyház és az állam közötti közeledést a továbbiakban megkönnyítette, hogy a polgárság egy része mindinkább konzervatívvá vált és ezzel párhuzamosan növekedett az irányú készsége, hogy az egyház eszmei és erkölcsi támogatását igénybe vegye. Ugyanakkor az egyháznak is korszerűvé vagy legalábbis korszerűbbé kellett válnia, tudomásul kellett vennie azokat a mélyreható gazdasági, társadalmi és politikai változásokat, amelyek a világban a polgári fejlődés irányában végbementek. Élete végén IX. Pius is kezdte felismerni a helyzet tarthatatlanságát, de fordulat csak halála után következett be. Nem tekinthető véletlennek, hogy 1877-ben a választás arra a pápajelöltre esett, akinek személyisége ígéretet jelentett az egyház megújulására.

XIII. Leó súlyos örökséget vett át, a tagadás és az elzárkózás, a világtól való elfordulás, a korral való szembefordulás az egyházat minden irányban elszigetelte és ráadásul több állammal is nyílt konfliktusba sodorta. XIII. Leónak

és külügyi államtitkárának, egyben legközelebbi munkatársának Rampolla bíborosnak sikerült fokozatosan elsimítaniok a Kultúrkampfort Németországban, majd annak egyik változatát Svájcban, sikerült mérsékletre inteniök az intranzigens egyházi vezetőket Belgiumban, Spanyolországban és Portugáliában. A pápaság kapcsolatai javultak Angliával, sőt Oroszországgal is. XIII. Leó erkölcsi támogatást nyújtott az angol kormánynak az ír nemzeti mozgalom fékezésével. A nemzeti mozgalmak sorsát az Osztrák Magyar Monarchiában és Oroszországban a Szentszék a „rend” érdekeinek rendelte alá. Igen tanulságos ebből a szempontból a pápának 1894. március 19-én a lengyel papsághoz intézett levele, amelyben a katolikus hívőket a fennálló hatalom tiszteletbentartására, képviselői iránti engedelmességre, minden felforgató tevékenységtől való tartózkodásra intette. Gyakorlatban annak az elvnek alkalmazásáról volt szó, amelyet első ízben a „Diuturnum illud” fejtett ki. A „Diuturnum illud” mondanivalója abban foglalható össze, hogy az egyház a történelem folyamán minden alkalommal elsőrendű szerepet játszott a hatalom isteni eredete, természetfeletti jellege tudatosításában és ezt a hivatását teljesíteni kívánna és tudná a polgári társadalom körülményei közepette is — bizonyos feltételek mellett. Közéjük tartozott a lelkiismereti, a szólás-, gondolat-, vallásszabadságnak, a tudomány és oktatás szabadságának, a türelmes-ségnek, az egyenlőségnek, szabadságnak és demokráciának stb. hamis koreszmékké nyilvánítása. Felsorolásukkal a „Immortale Dei”, elemzésükkel „Libertas praestantissimum” fogalkozott. Már egy lépéssel továbbment a „Sapientiae christianae”, illetve a „Rerum novarum”. Míg az előbbi az egyház és az állam közti munkamegosztás elvi vonatkozásait taglalta, addig az utóbbi már gyakorlati oldalról közelítette meg a problémákat. A jelentőség, amelyet a „Rerum novarum” a társadalmi problémáknak tulajdonított, a világban bekövetkezett és végbement átalakulásnak késői tudomásulvétele, következményeinek, így az osztályok létének, az osztályharcnak stb. kényszeredett elismerése, és főleg az a mód, ahogy éppen az utóbbinak a kiiktatása érdekében az enciklika az állam szerepét hangsúlyozta, szükségszerűen vezetett azokhoz a következtetésekhez, amelyeket egy évvel később a francia papsághoz intézett „Au milieu des sollicitudes” kezdetű pápai levél tartalmazott. Az „Au milieu des sollicitudes” által meghirdetett ralliement: a polgári társadalomhoz és politikai rendszeréhez való illeszkedés az egyház politikájának fő irányzatává vált. Ezen az sem változtatott, hogy Olaszország vonatkozásában az egyházi vezetés a „non expedit” elvét: katolikusoknak a politikai életben való részvétele tilalmát és vele együtt a fennálló társadalmi és politikai rendszer elutasítását pillanatnyilag még szigorúbban értelmezte. A Vatikán ismételten célzott annak az erkölcsi segítségnek a jelentőségére, amelyet mint konzervatív erő nyújtani tudna Olaszországban is — a baloldali, főleg a szocialista mozgalom által fenyegetett polgári társadalmi rendszer védelmében.

*

A ralliement politikája kezdettől fogva nehézségbe ütközött. A katolikus közvélemény maradi és még jelentős befolyással rendelkező, kimondottan reakciós rétegeiben, valamint a klérus ortodox köreiben XIII. Leó politikája az egyház hagyományos álláspontja feladásának, sőt megtagadásának tűnt. A ralliement politikájával párhuzamosan le kellett mondani — és ebből a szempontból a franciaországi fejlődés igen tanulságos — a keresztényszocializmus konzervatív és paternalista irányzataihoz kapcsolódó népi, esetleg munkáspárti jellegű keresztény politikai párt megalakítása gondolatáról. Bármilyen csábítónak tűnt is a munkásság, főleg a parasztság és a kispolgárság körében erősödő antikapitalizmusnak antiszemitizmus útján történő megnyergetése, a népi jellegű vagy éppenséggel dolgozó rétegekre támaszkodó keresztény politikai mozgalom magában rejtette annak a veszélyét, hogy a vezetés kicsúszik egyrészt a „classe élévée” másrészt az egyházi hierarchia kezéből. Ez indította a politikai katolicizmus számos tekintélyes ellenzőjét arra, hogy a ralliement keretében szolgálják a „társadalmi béke” ügyét, és játszott közre abban, hogy XIII. Leó a 90-es évek vége felé egyre tartózkodóbbá vált a kereszténydemokrácia, mint önálló politikai mozgalom irányában.

A ralliement, a polgári társadalomhoz való illeszkedés olyan időpontban következett be, amikor a fennálló rendszerből való kiábrándulás, sőt a vele való nyílt szembefordulás tendenciája erősödött és ez nem hagyta érintetlenül a katolikus közvéleményt sem. A kivezető utat illetően megoszlottak a vélemények, így például Franciaországban az „Action Française”-től a „Sillon” mozgalomig igen széles a politikai skála. Hasonló volt a helyzet más államokban, főleg Olaszországban. Igen érdekes lenne az eszmei fejlődés útját követni Maurras-tól Pétain-ig vagy Vilfredo Pareto-tól és Gaeto Moscatól Mussoliniig, vagy Paul de Lagarde-tól, Langbehtől és Moeller van den Brucktól Hitlerig. Volt azonban az eszmei fejlődésnek másik és biztató vonala, és ennek nagy szerepe volt abban, hogy a kilencvenes évekre és a századfordulóra oly jellemző nyugtalanság, mindennek a megkérdőjelezése, általában az útkeresés szelleme végsőfokon a demokrácia és a szocializmus megújulása irányában hatott. Meginogtak, illetve felülvizsgálatra kényszerültek korábban örökérvényűnek vélt eszmei és elméleti irányzatok, különböző formában és különböző előjellel erősödött a tendencia a determinista és monista koncepciók olyan egyoldalú értelmezése ellen, amely az embert a természeti és társadalmi törvényszerűségek tehetetlen tárgyának tekintette. Mindez a fiatal katolikus nemzedék haladó köreiben párosult a hivatalos egyház elméleti és eszmei gyámkodása, az egyre terhesebbé váló erkölcsi és szervezeti kötelek elleni lázadásával. A franciaországi „Sillon” mozgalom és az olaszországi kereszténydemokrácia hívei kortársai voltak Jaurèsnek és Labriolának, és csábító lenne sorolni a tudomány, az irodalom és a művészet terén mindazokat a neveket és irányzatokat, amelyeknek hatása alól a katolikus közvélemény megújulást kereső rétegei nem vonhatták ki magukat. A szemlélet megváltozását talán leginkább az impresz-

szionizmussal lehetne érzékeltetni. Az impresszionisták képei, írja találóan „A művészet története” című könyvében M. V. Alpatov, arra szólítja fel az embert, hogy maga fejtse meg az ábrázolt motívumokat, hogy az adott elemekből önállóan építse fel a képet. Az egyház a készet, és vele együtt a nyugalmat és biztonságot jelentette, de belső kényszer árán. A belső szabadság visszanyerése emberfeletti követelt. A kérdés az volt, miként egyeztethető össze az új a hagyományossal, az egyéni kezdeményezés a szervezeti fegyelemmel és tekintélyi elvvel. Szent Ágoston tétele: „Dilige, et quod vis fac” még felsőbb hatalomra utalt, de a mondat első része elhagyásával elő kellett, hogy bukkanjon a jövő mintáját jelképező Thélème-i apátság bejáratának a felirata: „fay ce que voudras”. Az utat kereső katolikus nemzedék nemcsak Szent Ágostont tekintette szellemi elődjének, hanem ha megkésve is felfedezte Rabelais-t, a reneszansz és humanizmus nagy alakjait, sőt magának kezdte vallani Franciaországban a XVIII. század végi forradalomnak, Olaszországban pedig a risorgimentonak a hagyományait is. A figyelem és a hangsúly az emberre, az akaratra, a történelemformáló erőre helyeződött át. Mindez egészen új helyzetet teremtett az eszmeileg és szervezetileg kötéshez szokott, magukat továbbra is hívőknek tekintő katolikusok számára. Adynak „Azuba” című verse, Dosztojevszkijnek „A főinkvizitor” és Roger Martin du Gard-nak „Egy lélek története” című regényei művészi módon érzékeltetik azokat a problémákat, amelyeket az oldás problémája teremtett a korral lépést tartani akarók számára.

*

Oldás nélkül lehetetlen volt a történelemhez való csatlakozás, erre vállalkoztak annak idején Pál és Péter apostolok is. Pál volt az egykori ralliement ideológusa és Péter tekinthető külügyminiszterének. Az oldást új és egyben oly kötés követte mindazoknak a szomorúságára, akik mint János apostol a mennyei Jeruzsálem azonnali eljövetelében reménykedtek. Péter és nem János lett a továbbiakban az alap, amelyre az egyház épült. Péter a nevét a bibliai hagyomány szerint Jézustól kapta, János evangéliuma így emlékezik meg a névadásról: „... Jézus pedig reá tekintvén monda: Te Simon vagy, a Jóna fia; te Kéfásnak fogsz hivatni (ami megmagyarázva: Kőszikla).” Péter, ami jellemét illeti, sohasem volt oly szilárd mind a szikla és János evangéliuma nemcsak nagyon is emberi gyengéit domborítja ki, de kétségbevonja azt is, mintha Péter jelentené az utolsó szót a kereszténység történetében. Ha mégis Péter lett a szikla, úgy mindenekelőtt azért, mert annak a szilárd pontnak a megtalálását jelképezte, amely egy egész történeti időszak: a konstantinusi éra kiindulópontjául szolgált. A birodalom és császára, a birodalmak és urai ugyanakkor János szemében az új és pusztulásra ítélt Babilonok maradtak, a mennyei jelenésekről való könyve valóságos vádirat kora a ralliement-ja ellen. János a szervezetileg egyre inkább látható

és hierarchikussá váló, a társadalmi egyenlőtlenségeket szentesítő egyházzal szemben az egyenlőségre alapuló gyülekezetet: a láthatatlan egyházat jelentette, a magát egyre inkább racionális tételekkel körülbástyázó, a világ megismerésére, magyarázatára és alakítására egyedüli jogot igénylő koncepcióval szemben az igazság felismerése spontán és közvetítésre nem szoruló, az ember nagykorúságával számoló szemléletet jelentette. Itt a magyarázata annak, hogy az idők folyamán ismételten és a századfordulón különösen, más történeti helyzetben és új elemekkel gazdagodva János és írásai az új Babilonok ellen rohamra készülők ihletőjévé váltak.

*

Bergson írja találóan „A nevetés” című munkájában, hogy az emberek szakítanak az illendőséggel, miután előbb a logikával szakítottak. Jézus útja is ennek a bizonyosságául szolgálhatott, hiszen az írástudók logikájának maró bírálata volt, amikor kijelentette: „Vak vezérek, a kik megszüritek a szűnyogot, a tevét pedig elnyelitek!” És amikor szemére vetették, hogy a szombati napon, amikor mindenféle munka tilos, tanítványai mégis kalászkodtak, a farizeusokkal az emberi magatartás új és forradalmi elvét szegezte szembe, mondván: „A szombat lőn az emberért, nem az ember a szombatért. — Annak okáért az embernek a fia a szombatnak is ura.” Ha az ember a maga ura, úgy az emberek is, a nép is a maga ura. Ha az egyes embereket nagykorúnak kell tekinteni, úgy a népet is nagykorúnak kell tekinteni. A történelemhez való csatlakozás megkövetelte a nép fogalma hagyományos, az egyház hierarchikus szervezetében is tükröződő szemlélet revízióját. Ennek az igényével jelentkezett az újjáéledő kereszténydemokrata mozgalom Olaszországban. Az 1899-ben közzétett program szerzője Romolo Murri volt, akire nagy hatással volt az olasz szocialista mozgalom ideológusának Labriolának a tevékenysége. A program túlment a XIII. Leó bizalmát élvező és a „Rerum novarum” előkészítésében résztvevő Toniolonak néhány évvel korábban megjelent és merészségnek tűnő tételein. Murri és hívei hírlátatát jelentette a „Graves de communi” enciklika, amelynek alaptételeit, miszerint a kereszténydemokrácia nem lépheti túl a katolikus népi akció kereteit, megerősítette és szervezeti vonatkozásban is szigorította XIII. Leó utódjának, X. Pius pápának 1903. december 18-i motu proprioja. A pápai rendelkezés a kereszténydemokráciát szigorú egyházi ellenőrzés és irányítás alá helyezte, és amikor ezzel kapcsolatban az olaszországi katolikus reformmozgalom hívei részéről ellenállás mutatkozott, szervezeteiket 1904-ben feloszlatták. Murri-nak mint papnak elmarasztalása 1906-ban, majd kiközösítése 1909-ben a korszerű követelésekkel és önálló politikai programmal fellépő kereszténydemokrácia megsemmisítését célozta. A Murri és hívei elleni fellépés egyengetni kívánta a ralliement felé vezető utat Olaszországban. Az 1904-es olaszországi választások már az egyház és a polgári pártok hallgatólagos meg-

egyezéséről tanuskodtak. Elvi igazolását jelentette X. Pius „Il fermo proposito” enciklikája 1905-ben célozva arra az eshetőségre, hogy a katolikusok a politikai élet komoly tényezőivé válhatnak. Az új feladat szervezeti előkészítését szolgálta három nagy országos szövetség felállítása 1906-ban. Az elsőre általános jellegű feladatok, a másodikra gazdasági és társadalmi teendők, a harmadikra pedig, az úgynevezett választási szövetségre, a politikai helyzettel kapcsolatos akciók irányítása hárult. Az 1909-es, de főleg az 1913-as olaszországi parlamenti választások alkalmával a választási szövetség már komoly segítséget tudott nyújtani a szocialista párt növekvő súlya miatt aggódó polgári pártoknak.

Az olaszországi megújulási mozgalommal egyidőben kimúlt Franciaországban is az a kísérlet, amely a katolicizmus korszerűsítését tűzte ki céljául. A „Sillon” mozgalom, amelynek Marc Sangnier lett a vezéralakja, a 90-es években keletkezett és kezdetben megértésre talált XIII. Leó általános politikájának megfelelően vezető egyházi körökben is. A helyzet megváltozott X. Pius idején nemcsak az egyházi vezetés egyre konzervatívabbá válása, hanem a „Sillon” mozgalom radikálizálódása következtében is. A rokonszeny, amellyel a „Sillon” tagjai az 1905-ös oroszországi forradalmat fogadták, de főleg az úgynevezett „le plus grand Sillon” meghirdetése 1909-ben nemcsak a parttalan kereszténység koncepcióját jelentette, hanem elkötelezettséget a demokrácia mint egyetlen és politikailag kívándó társadalmi rendszer mellett. A pápa reagálása nem váratott magára sokáig, az 1910 augusztusában a francia püspökhöz intézett és a „Sillon”-ról szóló levél elmarasztalta a mozgalmat, részletesen foglalkozva azokkal az elvi, elméleti, eszmei és szervezeti tévedésekkel, amelyeknek alapján a „Sillon”-mozgalmat világméretű istentagadó szervezkedés részének kell tekinteni.

Az egyház erejéből a XX. század első évtizedében csak arra tellett, hogy abban az útkeresésben és erjedésben, amely a haladó katolikus közvéleményben is megmutatkozott összefüggésben az általános helyzettel a világban, az ellenség mesterkedését és sátáni összeesküvést lásson.

*

A paranoidnak nevezhető szemléletmód, ha nem is tűnt el, de háttérbe szorult XIII. Leó pápasága idején, hogy azután uralkodóvá válják, X. Pius pápa megválasztásával 1903 nyarán. A pápajelöltek közt szerepelt XIII. Leó legközelebbi munkatársa, Rampolla híboros is. Háttérbe szorításában nemcsak a bécsi udvar intervenciójának volt szerepe, hanem a katolikus közvélemény konzervatív és reakciós rétegeinek is. Túlzottnak, sőt károsnak és veszélyesnek tekintették XIII. Leó és Rampolla kezdeményezéseit gyakorlati, eszmei és elméleti téren egyaránt. Az „Aeterni patris” enciklika közzététele 1879-ben és vele együtt a katolikus filozófia és teológia korszerűbbé formálása az újtomizmus alapján számukra ugyanolyan kockázatos lépésnek tűnt, mint

a történelmi szemlélet és a bibliakritika bátorítása, a pápai levéltár megnyitása, vagy az a hallgatólagos egyetértés, amelyet XIII. Leó a katolikus egyház hegemoniáján alapuló univerzalizmustól eltérően a keresztény egyházak közös voltát hangsúlyozó és előtérbe állító ökumenizmus irányában tanúsított. Igaz, hogy XIII. Leó 1893-ban közzétett „Providentissimus” enciklikája és más egyéb megnyilatkozásai, többek közt a „Graves de comuni” is azt a célt szolgálták, hogy megnyugtassák az aggályoskodókat és a túlzottnak tűnő jelenségeket kellő keretek közé szorítsák, anélkül, hogy az alapvető irányvonal: a világgal való megbékülés törést szenvedne. Az utóbbit nehezítette, hogy a századfordulón, de különösen a XX. század első éveiben világszerte erősödött a szocialista munkásmozgalom és előtérbe kerültek azok a polgári pártok, amelyek a radikalizmus vagy a liberalizmus jegyében tartózkodó, sőt elutasító alapra helyezkedtek a klerikalizmus minden változatával szemben. A XIII. Leó által képviselt irányvonal ilyen körülmények között egyrészt már kevésnek vagy elégtelennek bizonyult, másrészt túl soknak és eredményét illetően haszontalannak tűnt a konzervatívok és ortodoxok szemében. Úgy vélték, hogy XIII. Leó túl drága árat fizetett a megbékülés politikájáért és olyan széles kaput nyitott a világ felé, hogy az az egyház alapjait ingatja meg.

*

Az alapok helyreállítására irányuló törekvést kívánta dokumentálni X. Pius névválasztása is. Az új pápa IX. Pius örökösének tekintette magát és hozzá hasonlóan le akart számolni, ezúttal véglegesen, a téves koreszmékkel. Az intranzigens irányzat győzelmét jelentette legközelebbi munkatársa Merry del Val híboros megválasztása is. A múlt lett a mintakép a X. Pius első enciklikája által meghirdetett „omnia restaurare in Christo” jelszavával. A reformáció is hátratekintett, de azért, hogy előre léphessen. A hátratekintés ezúttal nem az újnak, hanem a réginek az igazolását szolgálta, igaz, ami „ubique, semper et ab omnibus creditum est”. XI. Pius „Pieni l’animo” enciklikája (1906) kirohanást tartalmazott minden új ellen, helytelennek minősítette, hogy az egyház vonatkozásában például az egyházi élet új orientációjáról, a Szentszék új irányvonaláról, a modern szellem új aspektusairól stb. beszélnek. Érzékenyen reagált X. Pius minden olyan megállapításra, amelyet a XIII. Leó idején bátorított vallástörténettel, mindenekelőtt a Biblia kritikai elemzésével kapcsolatban adódtak. Különösen kényes volt a helyzet a Biblia olyan megállapításait illetően, amelyek a józan észnek mondtak ellent. Mózes III. könyve 11. része 6. verse pl. tisztátalan állatnak nyilvánította „a nyulat, mert kérődző ugyan, de nem hasadt a körme...” Sokan éppen a hit érdekében vállalkoztak lehetetlennek az elhitetésére és igazolására. Mentalitásuk jellemzésére Barrows Dunham a „Hősök és eretnekek” c. könyvében idézi a következő és igen találó gúnyverset:

„Püspökök, esküdtek: vérük is ontanák,
 Hogy a nyúl kérődzik, bebizonyítanák.
 Püspökök, doktorok, papok figyeljetelek --
 Gyenge az a hit, mely egy hajszálon lebeg.”

Nemcsak a hit sorsa forgott kockán, hanem a testület becsülete és tekintélye is. Gyakori a történelemben, hogy a köz érdekére történő hivatkozással hazugságok bocsánatos bűnnek nyilvánulnak. Molière állította ismételtelen pellengérré a bocsánatos bűnnek ezt a fajtáját. „A szerelem mint orvos” című darabjában mondatja egyik szereplőjével: „Egy hulla, az csak egy hulla. Attól még nem dől össze a világ. De ha mellőzünk egy formulát, annak az egész orvosi testület látja a kárát.” A testület érdekében egymást követték a rendelkezések, az egyház szervezeti fegyelme, eszmei egysége és elméleti tisztasága helyreállítása érdekében. Szervezeti szempontból irányelvül az szolgált – idézem napjaink egyik legismertebb egyháztörténésze, a francia Daniel-Rops szavait, hogy „... est licite ce qui est soumis à la hierarchie, est illicite ce qui risque de diminuer son pouvoir”. Ennek az elvnek az érvényesítését kívánta elősegíteni „in capite et in membris”, előbb az egyházi vezetés új alkotmányát rögzítő „Sapienti consilio” 1908-ban, majd az új kánonjog kidolgozása, amely több évet vett igénybe és csak 1917-ben zárult le. Mindkettő a centralizmus szellemében olyan szervezeti fegyelmet igyekezett teremteni, amely kellő biztosítékkal szolgál az elméleti és eszmei egység helyreállításához. Az elméleti és eszmei eltérések felsorolását a modernizmus gyűjtőfogalma alá sorolt téves koreszmék részletezését a Szent Officium által 1907 júliusában közzétett „Lamentabili sine exitu” című rendelet tartalmazta, az indoklást pedig a pápa „Pascendi dominici gregis” kezdetű enciklikája 1907 szeptemberében. Mindkét megnyilatkozás válaszút elé állította azokat, akik az egyház megújulásában reménykedtek. Az egyházi fegyelem előtti meghajlás vagy a belső emigráció útját választották egyesek, mások az egyházi vezetéssel való nyílt szembefordulás útjára léptek vállalva a kiközösítés következményeit is. Az utóbbiak közé tartozott az ismert francia biblia-kritikus: Loisy. Pap lévén Loisy kezdetben kész volt a pápai intelmeket figyelembe venni, de amint X. Pius 1904 márciusi vele kapcsolatos levele is tanúsítja, a pápa nem elégedett meg azzal, hogy Loisy hallgatást fogadjon, hanem azt követelte, hogy álljon ki a nyilvánosság előtt a hivatalos egyházi álláspont mellett. X. Pius levelében Szent Rémi püspöknek Klodvighoz intézett szavait idézte: „Adore ce que tu a brûlé et brûle ce que tu a adoré.” Mennyire igaza volt Spinozának, amikor a „Teológiai-politikai tanulmány” című művében ezt írja: „Hány szakadás történt az egyházban annak következtében, hogy a hatóságok a tudósok vitáit törvényekkel akarták eldönteni ... Lehet-e nagyobb szerencsétlenséget elképzelni az államra, mint

azt, hogy tiszteletreméltó férfiakat számúznak mint gonosztevőket, csak azért, mert más nézetten vannak és színlelni nem tudnak.”

*

A színlelés vagy a vakfegyelem jellemezte az egyház légkörét X. Pius idején. Hangadókká az ún. integer katolicizmus képviselői, az integristák váltak. Tevékenységüket az egyébként konzervatív Daniel-Rops szerint is az újtól való félelem, a tekintélyekre való hivatkozás és a megfélemlítés módszerei jellemezték. Az egyház, amely magának igényelte a világ erkölcsi, szellemi, eszmei és elméleti vezetését gyakorlatban a társadalom periferiájára került. A papneveldek és velük együtt a papság általános színvonala egyre alacsonyabb lett, a tanárok és a növendékek kiválasztását a „clergé zélé” követelménye szabta meg. A „prêtres instruits” helyett a „prêtres dévots” lett a nevelés és a kiválasztás célja. Az „Acerbo nimis” enciklika 1905-ben a hívők nevelése két legfontosabb eszközének a katekizmust és a hitszónoklatot minősítette. Álljon ezúttal válasz helyett Tacitus egy mondata: „A nagy ékesszólás olyan mint a láng: ápolásához anyag kell, felszításához mozgás, és akkor világít, ha éget.”

Nem az egyházon múltott, hogy a kiközösítés, amely 1908-ban Loisy-t sújtotta, nem vonhatta maga után fizikai, vagy akár szellemi megsemmisítését. Vége volt annak az időszaknak, amikor még érvényes volt az egyház vonatkozásában is a mondás: „Roma locuta est, causa finita est.” Ezen az sem változtatott, hogy 1908 nyarára elkészült X. Pius szobra, amely mint a modernizmus megsemmisítőjét ábrázolta. Ugyanebben az évben jelölték, majd a rá következő esztendőben a Collège de France professzorává választották Loisy-t. Megválasztásában többek közt közrejátszott, hogy 1904-ben romlott Franciaország és a pápaság kapcsolata, majd 1905-ben törvénybe iktatták az egyház és az állam elválasztását. A feltevés, hogy az állam az egyház világi karjává válhat — és a ralliement koncepciója nem volt ettől mentes —, a XX. század első évtizedében összefüggésben a belpolitikai helyzet alakulásával a legtöbb európai államban kilátástalanná vált. Loisy-nak a Collège de France-ba való megválasztása ugyanakkor nemcsak politikai, hanem tudománypolitikai szempontból is sokatmondó volt. A Collège de France-ot 1530-ban alapította I. Ferenc a nagy francia humanista Budé kezdeményezésére. Létesítésével ellensúlyozni akarták a párizsi egyetem szerepét, amelynek kezdetben Abélard adta meg fényét, de a továbbiakban osztozott egykori nagy tanára, a kor bátor szelleme sorsában. A XIII. század vége felé a párizsi egyetemet eluralta a névadójává vált Robert de Sorbon által alapított teológiai fakultás, a dogmatizmus és a betűrágás légkörében elsorvadt a tudomány. Új otthonaként a Collège de France jelentkezett, jeliszavául, a felirat most is ott áll a főbejáraton, a következő mondatot választotta: „Docet omnia.” A Collège de France hivatását talán legtalálébban

Renan szavaival lehetne jellemezni. Olyan intézményről volt szó „où s'enseignent non les branches des sciences qui sont déjà faites, mais celles qui sont en train de se faire”. A Collège de France a francia szellemi élet legjobb és legnagyobb hagyományaihoz kívánt hű maradni, amikor alapelvül azt tekintette, hogy előbb-utóbb az igazság tendenciájának kell érvényesülnie. Ezen a tendencián nem változtathatott a X. Piustól származó 1910. szeptember 1-i keltezésű „Sacrarum antistitum” rendelkezés sem, amely a papság számára előírta a Szent Officium elé való rendelés terhe mellett a „Lamentabili sine exitu”-ban felsorolt és a „Pascendi dominici gregis” által elítélt tévtanok fenntartás nélküli tudomásulvételét és az azok elleni kíméletlen eszmei küzdelmet.

A maradiság hívei eszmei egyeduralma elkerülhetetlenül maga után vonta a reakciót politika téren is. Az 1906-ban közzétett „Vehementer nos” enciklika visszalépést jelentett a „Diuturnum illud”, az „Immortale Dei”, de főleg a „Libertas praestantissimum” enciklikákhoz viszonyítva, amennyiben a hatalom forrása és jellege értelmezésében visszatért a nép szerepe megítélésének legkonzervatívabb változatához. A nép mint nyáj vezetésre és irányításra szorul — hangsúlyozza az enciklika —, az egyháznak mindenütt jelen kell lennie, hogy hívei el ne tévelyedjenek. A hívőknek távol kell magukat tartaniok olyan szervezettől, vagy mozgalomtól, amely nem áll tisztán katolikus alapon, vagy amelyen belül nem lehet biztosítani az egyház vezető szerepét. Ilyen értelemben foglalt állást a „Singulari quadam” enciklika 1912-ben helytelennek minősítvén katolikus munkásoknak inter-konfesszionális vagy éppenséggel a-konfesszionális szakszervezetekben való részvételét. A klerikalizmus elsorvasztotta, megbénította a katolikus sajtót is, kivéve az egyház irányításán magát eléggé túltevő németországi Centrum lapjait. A tájékoztatás terén XIII. Leó idején mutatkozó kedvezőbb irányzat a továbbiakban megtört, a katolikus sajtó egyre inkább visszatért a régi gyakorlathoz: nem a világ eseményeiről való tájékoztatást tekintette elsőrendű feladatának, hanem az egyházi vezetés politikája ismertetését, magyarázatát és igazolását. A hivatalos „Osservatore Romano” (1860) még megőrzött bizonyos színvonalat, de a félhivatalos „Civiltà Cattolica” (1850) élenjárt a szociális demagógia, köztük az antiszemitizmus féktelen szításában. Az információ egyoldalúsága párosulva a dokumentáció elapadásával leszűkítették a megismerhető világ képét, olyan időpontban, amikor az emberiség története egyik legkritikusabb szakaszába érkezett. Ágyúdörgés vetett véget 1870-ben a pápai államnak és pecsételte meg a klerikális restauráció sorsát. 1914 nyarán az első világháború kitörése kényszerítette az egyházat eddigi politikája felülvizsgálatára.

*

X. Pius 1914. augusztus 20-án halt meg, utódja, XV. Benedek néven szeptember 30-án foglalta el a pápai trónt. A névválasztás ezúttal sem volt

véletlen, hiszen XIV. Benedek (1740–1758) a XVIII. század derekán a korral számolni igyekvő egyházfők közé számított. Más történeti körülmények között ugyan, de ezúttal is közelgő viharokkal számolva, az új pápa a katolicizmuson belüli, valamint a katolicizmus és a világ közti ellentétek áthidalását tekintette feladatának. Ennek szellemében tette közzé „Ad beatissimi” kezdetű enciklikáját 1914 novemberében és választotta legközelebbi munkatársául a „conciliazione” érdekében Gasparri bíborost. A háború menete és következményei új és minden eddigénél kritikusabb helyzetet teremtettek az egyház szempontjából különösen Olaszországban. Amidőn 1918 novemberében a Vatikán hozzájárulásával bejelentették a Parti Popolare Italiano megalakítását — formális működését csak 1919 januárjában kezdte meg —, úgy ez nemcsak a „non expedit” elve és gyakorlata teljes feladását jelentette, hanem a századfordulón elmarasztalt és Murri által kezdeményezett, annak idején felszámolt kereszténydemokrata mozgalom, illetve párt engedélyezését is. A PPI programjában, szervezetében stb. magán hordta mindazokat a jegyeket, amelyeket egykor az egyház alapvető tételeivel összeférhetetlennek minősítettek. Helyesen és találóan jegyezte meg ezzel kapcsolatban Gramsci, hogy a kereszténydemokrata párt megalakulása olyan jelentőségű volt Olaszországban, mint annakidején a reformáció Németországban. Az a tény, hogy önálló, az egyházi vezetéstől formálisan független és nem felekezeti alapon álló keresztény politikai párt jött létre, doktrinális és gyakorlati szempontból új helyzetet teremtett. Igaz, hogy 1870 óta létezett a Centrum formájában alapjában véve felekezeti alapon álló keresztény párt Németországban, de programjában és főleg gyakorlatában elég nagy mértékben függetlenítette magát az egyházi vezetéstől. A Centrummal kapcsolatos fenntartásokat minden esetben enyhítette, hogy ralliement jegyében eredményesen töltötte be politikai funkcióit. A Centrum, amely nevét 1918 novemberében Kereszténydemokrata Néppártra változtatta, nagy szerepet játszott az 1918–1919-es németországi forradalmi hullám megtörésében és például szolgálhatott Olaszország esetében. Franciaországtól eltérően, ahol 1919 novemberében a nemzeti blokk szerezte meg a többséget, biztosítékot ígérve a polgári rend védelmében, az egyház nem szorgalmazta önálló keresztény politikai párt szervezését és megelégedett a felekezeti alapon álló keresztény szakszervezeti szövetség, a Confédération Française des Travailleurs Chrétiens (CFTC) felállításával.

A PPI létrehozatalát többek közt és nem utolsó sorban az olaszországi baloldali mozgalmaknak, a szocialistáknak és a kommunistáknak az ellensúlyozása indokolta, de helytelen lenne a Néppárt létrejöttében csupán manővert látni. A Néppárt megszületése annak a jele volt, hogy a katolikus közvélemény jelentős része nem tud és nem akar beilleszkedni a ralliement körülményei közé és összefüggésben az általános helyzettel egy része demokratikus, sőt szocialista alternatíva útját keresi. Ez a tendencia, illetve ennek

veszélye nem maradt rejtve az egyházi vezetés előtt, amely Mussolini vezetése alatt szerveződő fasiszta mozgalomban és annak vezetésével létrehozandó széles körű politikai csoportosulásban látta az olaszországi kibontakozás útját. A Vatikán és a fasiszta mozgalom közötti közeledés már 1921-ben megkezdődött, de határozottabb jeleget csak az új pápának, XI. Pius pápának 1922 februárjában történt megválasztásával öltött. XI. Piusnak nagy szerepe volt abban, hogy miután a fasiszták 1922 októberében államesinyt hajtottak végre, a Mussolini vezetése alatt megalakuló koalíciós kormányban résztvettek a Néppárt képviselői is. Amikor 1923–1924 folyamán, de főleg a szocialista Matteotti meggyilkolásával kapcsolatban erősödött a Néppárton belül a baloldali és az ellenzéki mozgalmakkal való együttműködés gondolata, XI. Pius sietve közbelépett. A Néppárt sorsa megpecsételődött 1925–1926 folyamán, alapítója és vezetője Sturzo emigrációba kényszerült, többen így pl. de Gasperi a belső emigráció útját választották. Az állam és az egyház közötti munkamegosztás elvi feltételeivel a még 1922 decemberében közzétett „*Ubi arcano*” enciklika foglalkozott. A *Parti Popolare Italiano* elszorvasztásával párhuzamosan nőtt az egyházi ellenőrzés és irányítás alatt álló „*Actio Catholica*” jelentősége — a demokráciának demofiliává, a társadalmi tevékenységeknek a politikai tevékenységektől való elválasztása, a kereszténydemokráciának katolikus akcióvá szűkítése jegyében. A ralliement új és minden eddigénél retrográdabb változatáról volt szó, a fasiszta rendszerhez való illeszkedést, sőt annak szerves részévé válását kívánta szolgálni az 1933 nyarán a hitleri Németországgal kötött konkordátum.

*

A fasizmus mint tekintélyuralmi rendszer és a hivatásrendi állam megvalósítója egyre nagyobb megértésre talált a Vatikánban különösen azután, hogy 1930-ban Gasparri utóda Pacelli bíboros lett. A politikai és társadalmi tevékenységek elhatárolása menetközben egyre több akadályba ütközött, a problémákat és a velük kapcsolatos nézeteltéréseket, sőt esetenként szakítással fenyegető konfliktusokat jelezte az olasz helyzettől kapcsolatban kiadott „*Non abbiamo bisogno*” enciklika 1931-ben, majd a német katolicizmus helyzetével foglalkozó „*Mit brennender Sorge*” enciklika 1937-ben. Hogy egyik esetben sem volt szó a fasizmusnak mint rendszernek elítéléséről, erre egyrészt utalásokat tartalmaz mindkét enciklika, másrészt fényt vet Pacelli vatikáni államtitkárnak 1937. április 30-án Bergenhez, a vatikáni német követhez intézett levele. Előzményeihez tartozott a német kormány 1937. április 12-i jegyzéke, amely az 1933-ban megkötött konkordátum megsértésének és a kommunizmus elleni közös küzdelem megtagadásának minősítette az 1937. március 14-én közzétett „*Mit brennender Sorge*” enciklikát. A német aggodalmakkal, sőt vádakkal kapcsolatban Pacelli szükségesnek tartotta leszögezni, hogy alaptalan és helytelen az a feltevés, hogy a németországi

katolikus egyház helyzetével foglalkozó enciklikát rosszindulat sugallta volna. A néhány nappal később, 1937. március 19-én közzétett és a kommunizmus elítélését tartalmazó „Divini Redemptoris” enciklika — Pacelli szerint éppen azt tanúsította, hogy a Vatikán és Németország közös fronton harcolnak. A Vatikán — hangzik a levél — mindig nagyra becsülte azt a küzdelmet, amelyet a nemzeti szocializmus Németországban oly sikeresen megvívott. Éppen a kommunizmus elleni együttes harc érdeke kívánja meg Pacelli szerint, hogy az egyháznak Németországban is biztosítsák azt a hagyományos szerepet és vele együtt kellő hatáskört és tevékenységi lehetőséget, amelyet évszázadok folyamán a tévtanok elleni küzdelemben betöltött.

Pacelli bíborosnak 1939 márciusában pápává történt választásával majdnem teljessé vált a hivatalos egyház elkötelezettsége a legreakciósabb politikai irányzatok és társadalmi rendszerek mellett. A névválasztás ezúttal sem volt véletlen, XII. Pius hasonló nevű elődei nyomán kívánt járni és ebből a szempontból talán sohasem volt olyan biztató a helyzet, főleg ami az államnak, mint az egyház világi karjának az igénybevételét illetve, mint a 30-as évek vége felé. Németországban, Olaszországban, Spanyolországban, Ausztriában a fizikai megsemmisítéstől a szellemi életből való kizárásig széles volt a skála. Franciaországban a fokozatos jobbratolódás segítette elő előbb XI. Pius, majd főleg XII. Pius fellépését az egyház által már megsemmisítettnek vélt, de a harmincas években szellemi és politikai téren egyaránt újjáéledő modernizmus ellen. A második világháború küszöbén Teilhard de Chardin írásai a pápai tilalom folytán csak sokszorosítva és titokban forogtak a katolikus értelmiségiek körében. A haladó katolikus irányzatok érdeklődést és rokonszenvet mutattak a népfrontmozgalmak irányában. Ebben szerepe volt annak, hogy a munkáspártok és a szakszervezetek szakítottak korábbi leegyszerűsítő, a vallás, az egyház, a hívők problematikáját sematikusán megítélő szemlélettel. Figyelemreméltó volt ebből a szempontból a Francia Kommunista Párt számos megnyilatkozása és kezdeményezése.

*

A második világháború szörnyű éveire, drága áron szerzett tapasztalatokra volt sajnos szükség, hogy a tanulságok levonásával, ha későn is, de még idejében létrejöjjen katolikusok részvételével az idegen megszállók és fasiszmus ellen küzdők összefogása. A „Quadragesimo anno”-nak és „Divini Redemptoris”-nak a szocialistákkal, de főleg kommunistákkal való együttműködésére vonatkozó tilalmait maga az élet helyezte hatályon kívül. Nagyon is esedékessé vál a Vatikán eddigi politikájának alapos felülvizsgálata nemcsak a múlt tanulságai, hanem a jelen követelményei figyelembevételével is. A háború utolsó éveiben kedvező fordulat jelei mutatkoztak, érdemes ezzel kapcsolatban megemlíteni az 1943-ban megjelent „Divino afflante” enciklikát,

amelynek előkészítésében nagy szerepet játszott Bea bíboros. A régi és az új harcában végülis azonban a XII. Pius által képviselt konzervatív, sőt reakciós irányzat kerekedett felül és 1947-től kezdve összefüggésben a hidegháborúval egyre merevebbé és kihívóbbá vált az egyház magatartása. A Szent Officium-nak 1949 júliusában közzétett rendelete megtiltotta kommunistának tekinthető szervezetekkel való kapcsolatot. A kapcsolatok körét XII. Pius szűkebbre vonta más vonatkozásban is, így pl. a kereszténység fogalma értelmezésével. Az első világháború folyamán, de főleg ezután újból jelentkezett a XIII. Leó által bátorított, X. Pius részéről viszont ismét elítélt, majd XV. Benedek által elfogadhatónak tartott ökumenizmus. A keresztény egyházak közötti megbékülés lehetetlen volt olyan dialógus nélkül, amely feltételezi a párbeszédet folytatók egyenlő helyzetét, nem zárja ki eleve a tévedések lehetőségét, illetve az igazság megközelítésének eltérő útjait. Mindez viszont kérdésessé tette volna azt a tételt, hogy a katolikus egyház az igazság egyedüli letéteményese és fejének, illetve az egyházi előljáróknak mindenki feltétlen engedelmisséggel tartozik. XI. Pius 1928-ban a „Mortalium animos” enciklikában eretnékségnek nyilvánította az ökumenizmust és elítélő véleményét 1931-ben a „Lux veritatis”-ban még hangsúlyozottabban megismételte. A pápa nem zárkózott el a keresztény világ egysége helyreállítása gondolata elől, de ezt nem a pántkereszténységnek bélyegzett pluralizmus, hanem Róma vezető szerepe feltétlen elismerése alapján tartotta megvalósíthatónak.

A klerikalizálódás újjáéledését jelezte az ökumenizmus elleni állásfoglalás 1948-ban. XII. Pius türelmetlensége egyre több nehézséget teremtett a második világháború után inter-konfesszionális, sőt a konfesszionális alapra helyezkedő katolikus pártok, így az olaszországi Kereszténydemokrata Párt, a franciaországi Mouvement Républicain Union (MRP), vagy a németországi Christlichdemokratische Union (CDU) számára. A katolikus pártok és a keresztény szakszervezetek problémáit csak szaporította az a fokozódó értetlenség, amelyet XII. Pius a társadalmi kérdésekkel kapcsolatban tanúsított. A második világháború után a legjelentősebb katolikus pártok egyrészt a tömegbázisukban végbement változás, másrészt a szocialista, de főleg a kommunista pártok ellensúlyozása érdekében korszerű vagy legalábbis a múlthoz viszonyítva korszerűbb alternatívát kívántak jelenteni a dolgozó rétegek, sőt a munkásosztály számára is. A proletariátusnak az egyháztól való eltávolodására illetékes körökben már korábban felfigyeltek. Általában kedvezőtlen jelenségnek tekintették, hogy a kereszténység, amely mint városi mozgalom indult — ennek nyomait őrzi a latin eredetű pogány szó is —, a XIX. és XX. században egyre inkább az elmaradott vidékekre, a perifériára szorult. A helyzet javulását nem segíthette elő, hogy alig néhány évvel a második világháború befejezése után a legjelentősebb katolikus pártok egyre konzervatívabbá váltak és hátat fordítottak annak a programnak, amelyet az ellenállás idején szocialistákkal és kommunistákkal együtt hirdettek meg.

Az ellenállási mozgalmak célkitűzései, elég ezzel kapcsolatban utalni a Comité National de la Résistance 1944 márciusában elfogadott programjára, túlmutattak a polgári társadalom keretein. Nemcsak az MRP és Kereszténydemokrata Párt, hanem a nyugati hatalmak által megszállt németországi zónában a CDU célkitűzései is elég messzemenőek voltak. A CDU-nak 1947 februárjában Ahlenben elfogadott programja, majd az 1949 júliusában a bochumi Katholikentag egyes határozatai hamarosan túlzóknak tűntek a CDU vezetése és a Vatikán számára. Következménye az lett, hogy az ahleni programot a CDU 1949. július 15-én Düsseldorfban elfogadott új programja alaposan megnyírta, a bochumi tételeket pedig maga XII. Pius pápa igazította helyre 1950 június 3-án tartott beszédében. A kereszténydemokrata pártok baloldala és a keresztény szakszervezetek többsége részéről követelt co-gestio elvét és gyakorlatát a Vatikán elfogadhatatlannak minősítette. XII. Pius továbbra is kitartott a „Rerum novarum”-ban, de főleg a „Quadragesimo anno”-ban körvonalazott hivatásrendi társadalom koncepciója mellett. A társadalmi munkamegosztásnak viszont az a fajtája, amelyet annakidején Pál apostol javasolt a korinthusbeliekhez intézett első levele 12. részében, nemcsak anakronisztikussá vált a XX. században, hanem nagyon is rossz emlékeztetővé, hiszen oly sok rokonvonást mutatott a fasiszmus olasz, német és spanyol változataival, mintául szolgált az osztrák kleriko-fasiszmusnak, Belgiumban pedig a „Jesus Rex” elnevezésű szélsőjobboldali és háború alatt a német megszállókkal együtt működő ún. rexista mozgalomnak.

A co-gestio elve elutasításának a motívumai szempontjából tanulságos az 1947-es „Mediator Dei et hominum” és a liturgiával foglalkozó enciklika. Az enciklika elutasította a koncelebráció elvét, mert az egyet jelentett volna annak az elismerésével, hogy maga a nép bír papi hatalommal és a pap csak a nép megbizottjaként cselekszik. A liturgia szigorúan hierarchikus rendet írt elő és mintául kíván szolgálni a társadalom vonatkozásában is. XII. Pius az egyház képére akarta formálni a világot. Az új tévtanokat, köztük az evolúció elméletét és vele együtt, ha neveket nem is említve Teilhard de Chardint is elítélő „Humani generis” enciklika 1950-ben, majd X. Pius szentté avatása négy évvel később is ennek a jele volt.

*

A szakadék az egyház és a világ között nőtt és vele együtt a nézeteltérések az egyházon belül a maradiság és a haladás erői között. A klerikalizálás, és ebből a szempontból az ötvenes évek első felében figyelmeztetést kellett, hogy jelentsen az olaszországi belpolitikai fejlődés általában, a Kereszténydemokrata Párt helyzete különösen, a második világháború után létrejött kereszténydemokrata mozgalom létét fenyegette. Egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy visszalépés az egyháznak a világtól való teljes elszigetelődését, megrekedés vagy késlekedés pedig a bomlás folyamatát gyorsítja. A fordulat

mégis csak XII. Pius halálával és az új pápa XXIII. János megválasztásával következett be 1958-ban. A II. Vatikáni zsinat összehívásának a bejelentése 1959-ben az aggiornamento jegyében annak a felismerését és beismerését jelentette, hogy az egyház és a világ közötti eltávolodás okai nem a világban, hanem elsősorban az egyházban keresendők. Az inter-konfesszionális, sőt a konfesszionális, az ökumenizmus, annak az elvnek a tudomásulvétele, hogy a hatalom nem felülről lefelé, hanem alulról felfelé halad, hogy a hatalom nem természetfeletti, hanem gazdasági, társadalmi és politikai tényezőkre vezethető vissza, a gazdasági, a társadalmi és kulturális egyenlőség, általában az emberi szabadságjogok követelménye, az evolúció elmélete és a történeti szemlélet, az intézmények mulandóságának és az igazságok relativitásának a gondolata, a nép, mint a történelem felelős és nagykorú formálója, az élet minden területére, az egyházat is beleértve kiterjedő demokrácia igénye stb. egyenként olyan elemeket jelentettek, amelyekkel a történelem folyamán nem először kellett megbirkóznia az egyháznak, de ezúttal mennyiségileg és minőségileg új helyzetet teremtettek. Nem maradt más hátra, és ez lett a II. Vatikáni zsinat egyik és talán legfontosabb indítéka: a bomlás okait a megújulás tényezőjévé alakítani. Erre a történeti jellegű vállalkozásra csak történeti aspektusában kerülhetett sor: tudomásul kellett venni, hogy lezárult, méghozzá visszahozhatatlanul egy egész időszak: a konstantinusi éra. Hosszabb ideig tartott, mint János apostol feltételezte, de nem lett örök, s ami a legfontosabb, nem jelentette az utolsó szót. Az új pápa névválasztása éppen ezért nem tekinthető esetlegesnek és XXIII. János kezdeményezése természetesen ki kellett, hogy váltsa azoknak az aggályait és fenntartásait, akik a parttalan kereszténység újabb változatától féltették az egyházat. XXIII. János szélesre tárta a kapukat a világ felé, tanulságos ebből a szempontból összevetni az 1963-ban közzétett „Pacem in terris” enciklika előljáró szavait a két évvel korábban közzétett „Mater et magistra” című enciklikájának vagy éppenséggel elődei enciklikáinak előljáró szavaival. Az 1962-ben összeülő II. Vatikáni zsinat vitái és az egyház sorsa szempontjából jelentős határozatok elfogadásának körülményei is mutatták, hogy milyen nagy és nehéz feladatra vállalkozott XXIII. János pápa. XXIII. János elhalálózása 1963-ban és utódjának VI. Pálnak a pápai trónra lépése nem törte meg a történelmi jelentőségű kezdeményezés útját, de nem is jelenthette töretlen folytatását. A névválasztás azúttal sem volt véletlen, jelezte, hogy az elkerülhetetlenné vált oldást olyan új kötéssel kívánják ellensúlyozni, amely biztosítja a látható egyház elvi, elméleti és szervezeti alapjait. Oldás és kötés, János és Pál, ennek a kettőségnek, illetve variációinak a jegyében folytatta, majd zárta le munkáját a II. Vatikáni zsinat 1965 végén. János és Pál a történelemhez való csatlakozásnak egy-egy, de nem egyazon útját jelképezte. Ha figyelembe vesszük, hogy még szép számban vannak az ortodoxiának és a maradiságnak, a konzervativizmusnak és a reakciónak

hívei, úgy nem kérdéses, hogy az aggiornamento sorsa még nem dőlt el. Egy biztos: nem járhat sikerrel, ha végülis a ralliement valamilyen változatává válna.

IRODALOM

KÁROLI Gáspár: Szent Biblia. Budapest, 1963.

*

LEO, XIII. apostoli körlevele a szabadkőművességről. Esztergom, 1884.

LEO, XIII. körlevele a keresztény polgárok főbb kötelességeiről. Esztergom, 1890.

LEO, XIII. körlevele a munkások helyzetéről. Esztergom, 1891.

PIUS, XI. enciklikája Krisztus békéjéről. Budapest, 1923.

PIUS, XI. apostoli körlevele az igazi vallásegység elősegítéséről. Budapest, 1928.

A lateráni szerződés. XI. Pius pápa nyilatkozatai az egyezményről. A szerződés és konkordátum szövege. Budapest, 1929.

PIUS, XI. apostoli körlevele a katolikus akció érdekében. Budapest, 1931.

PIUS, XI. apostoli körlevele a társadalmi rend megújításáról és az evangéliumi törvényhez való alkalmazásáról. Budapest, 1931.

PIUS, XI. Lux veritatis kezdetű apostoli körlevele az ezezusi egyetemes zsinatról. Budapest, 1932.

PIUS, XI. körlevele a katolikus egyház helyzetéről a német birodalomban. Budapest, 1937.

PIUS, XI. Divini Redemptoris apostoli körlevele a kommunizmus ellen. Budapest, 1937.

PIUS, XII. Divino afflante kezdetű apostoli körlevele a Szentírásra vonatkozó tanulmányok időszzerű ápolásáról. Budapest, 1943.

PIUS, XII. Mediator Dei et hominum kezdetű apostoli körlevele a szent Liturgiáról. Budapest, 1948.

JÁNOS, XXIII. Pacem in terris. Budapest, 1963.

*

MARMY, Emil: Mensch und Gemeinschaft in christlicher Schau. Dokumente. Freiburg in der Schweiz, 1945.

LEO, XIII. pápának beszédei és levelei. Fordította dr. Prohászka Ottokár. Budapest, 1891.

GUNDLACH, Gustav: Die sozialen Rundschreiben Leos XIII und Pius XI. Paderborn, 1960.

UTZ, Arthur Fridolin—GRONER, Joseph Fulko: Aufbau und Entfaltung des gesellschaftlichen Lebens. Soziale Summe Pius XII. I—III. k. Freiburg in der Schweiz, 1954—1961.

DEROO, André: Encycliques, messages et discours de Pie IX, Léon XIII, Pie X, Benoît XV, Pie XI, Pie XII et Jean XXIII sur les questions civiques et politiques. Lille, 1961.

WELTY, Eberhard: Die Sozialenzyklika Papst Johannes' XXIII. Mater et magistra. Freiburg in Breisgau, 1962.

SCHASCHING, Johannes: Die soziale Botschaft der Kirche von Leo XIII. bis Johannes XXIII. Innsbruck, 1963.

*

Documents on German Foreign Policy. 1918—1945. From the Archives of the German Foreign Ministry. Series D. Volume I. From Neurath to Ribbentrop, September 1937—September 1938. London, 1949.

*

ADY, Endre összes versei. I—II. k. Budapest, 1956.

ALIX, Christine: Le Saint-Siège et les nationalismes en Europe. 1870—1960. Paris, 1962.

ALPATOV, M. V.: A művészet története. II. k. Budapest, 1965.

BERGSON, Henri: A nevetés. Budapest, 1968.

BRACHER, Karl Dietrich—SAUER, Wolfgang—SCHULZ, Gerhard: Die nationalsozialistische Machtergreifung. Köln, 1960.

CONCILIUM. Internationale Zeitschrift für Theologie. 2. Jahrgang. Heft 6. Juni—Juli 1966.

DANIEL-ROPS: Un combat pour Dieu. Paris, 1963.

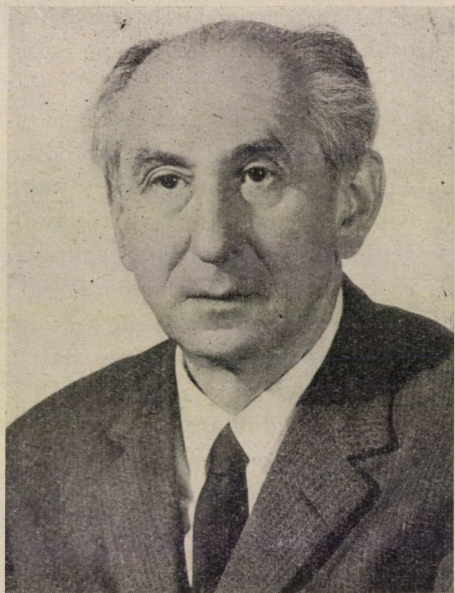
DOSTOJEVSKI: A főinkvizitor. Bécs, 1922.

DUBOIS-DUMÉE, J. P.—DE BROUCKER, J.—VOILLAUME, R.—CHENU, M. D.—MARTY, Mgr.—HOUTART, F.—BAAS, L. C.—D'SOUZA, J.—ROUSSEAU, Dom O.—CONGAR, Y.: Un concile pour notre temps. Reencontres 62. Paris, 1961.

- DUNHAM, Barrows: Hősök és eretnekek. A gondolkodás politikai történetéből. Budapest, 1968.
- DUROSELLE, J.-B.: Les débuts du catholicisme social en France (1822—1870). Paris, 1951.
- FALCONI, Carlo: The popes in the twentieth century from Pius X to John XXIII. London, 1967.
- FOGARTY, Michael P.: Christian democracy in Western Europe. 1820—1950. London, 1957.
- FRIEDLINDER, Saul: XII. Pius és a Harmadik Birodalom. Budapest, 1966.
- FRUGONI, A.—MANSELLI, R.: Il modernismo. XIII. Congresso Internazionale di Scienze Storiche. Mosca, 16—23 agosto, 1970. Mosca, 1970.
- GARGAN, Edward T.: Leo XII and the modern world. New York, 1961.
- GARD, Roger Martin du: Egy lélek története. Budapest, 1970.
- GURIAN, Waldemar: Die politischen und sozialen Ideen des französischen Katholizismus. 1789—1914. M. Gladbach, 1929.
- HAUSER, Arnold: A művészet és az irodalom társadalomtörténete. II. Budapest, 1968.
- HEILER, Friedrich: Die Religionen der Menschheit. Stuttgart, 1959.
- HOOGE, Georges: Histoire du catholicisme social en France. 1871—1931. Paris, 1946.
- HAZO, Samuel: The Christian intellectual. Studies in the relation of Catholicism to the human sciences. Pittsburgh, Pa., 1963.
- HOUTIN, Albert—SARTIAUX, Felix: Alfred Loisy. Sa vie et son oeuvre. Paris, 1960.
- HUGHES, Serge: The fall and rise of modern Italy. New York, 1967.
- JEDIN, Hubert: Kleine Konzilgeschichte. Die zwanzig Ökumenischen Konzilien im Rahmen der Kirchengeschichte. Freiburg im Breisgau, 1962.
- JCAD, C. E. M.: Introduction to modern philosophy. Oxford, 1958.
- KCCAN, Norman: A political history of postwar Italy. New York, 1966.
- KOHN, Hans: Wege und Irrwege. Vom Geist des deutschen Bürgertums. Düsseldorf, 1962.
- KAUFMANN, Walter: Religion from Tolstoy to Camus. New York, 1961.
- LEPP, Ignace: Die neue Erde. Teilhard de Chardin in der Welt. Freiburg in Breisgau, 1963.
- LÉTUMY, Michel: Le concile de Jérusalem. Paris, 1969.
- MARITAIN, Jacques: Questions de conscience. Paris, 1938.
- MOODY, Joseph N.: Church and society. Catholic social and political thought and movements. 1789—1950. New York, 1953.
- MÜHLER, Emil: Die Soziallehre der Päpste. München, 1958.
- PARIS, Jean: Rabelais au futur. Paris, 1970.
- PIETTRE, André: L'économie allemande contemporaine. Paris, é. n.
- POULAT, Emile: Histoire, dogme et critique dans la crise moderne. Paris, 1962.
- RIVIÈRE, Jean: Le modernisme dans l'église. Étude d'histoire religieuse contemporaine. Paris, 1929.
- SCHÄUFELE, Hermann: Zur Neuordnung im Staats-, und Völkerleben. Ansprachen Papst Pius XII. Waibstadt bei Heidelberg, 1946.
- ROLLET, Henri: L'action sociale des catholiques en France (1871—1901). Paris, 1947.
- SCHOLL, S. Hermann: Katholische Arbeiterbewegung in Westeuropa. Bonn, 1966.
- SEIGNOBOS, Charles: Histoire politique de l'Europe contemporaine. II. k. Paris, 1926.
- SONTHEIMER, Kurt: Thomas Mann und die Deutschen. Frankfurt am Main, 1961.
- SPINOZA: Ifjúkori művek. Budapest, 1956.
- SPINOZA: Teológiai-politikai tanulmány. Budapest, 1953.
- STERN, Fritz: Kulturpessimismus als politische Gefahr. Bonn, 1963.
- TACITUS. Válogatta és a bevezető tanulmányt írta Borzsák István. Budapest, 1961.
- TEILHARD DE CHARDIN, Pierre: Die Entstehung des Menschen. München, 1963.
- TOUCHARD, Jean: Histoire des idées politiques. II. k. Paris, 1959.
- VAUSSARD, Maurice: Histoire de la démocratie chrétienne. I. k. Paris, 1956.
- WEILL, Georges: Histoire du mouvement social en France. 1852—1910. Paris, 1921.
- WEILL, Georges: Histoire du catholicisme libéral en France. 1828—1908. Paris, 1921.
- WENGER, Antoine: Vatican II. Première session. Paris, 1963.
- WHITE, Andrew Dickson: Geschichte der Fehde zwischen Wissenschaft und Theologie in der Christenheit. I—II. k. Leipzig, é. n.
- ZAHN, Gordon C.: German catholics and Hitler's wars. A study in social control. London, 1963.
- ZSIGMOND László: A német katolikusok és a nemzeti szocializmus. Századunk. 12. évfolyam, 1937. 4—5. szám.
- ZSIGMOND László: Franciaország. 1789—1968. Budapest, 1969.
- ZSIGMOND, László: A propos de la discussion sur la notion et l'interprétation de la démocratie chrétienne. Études Historiques 1970 publiées à l'occasion du XIIIe Congrès International des Sciences Historiques par la Commission Nationale des Historiens Hongrois. II. k. Budapest, 1970.

A Magyar Tudományos Akadémia 1970. évi közgyűlésén Gerevich Lászlót, a történelemtudományok (régészet) doktorát, a MTA Régészeti Intézetének igazgatóját levelező taggá választották.

Gerevich László 1935-ben lett a budapesti egyetemen bölcészdoktor a művészettörténet, a magyar föld régészete és a magyar irodalom tárgyköréből. Ettől az évtől a Fővárosi Múzeumnál dolgozott, tanulmányaiban számos ismeretlen szobrászati emléket publikált. 1940-től a múzeum Régészeti Intézete keretében az elpusztult Csut középkori falut és temetőt tárta és dolgozta fel.

1946-tól a Fővárosi Múzeum keretében középkori osztályt szervezett, amelynek vezetője lett. Ekkor kezdte el azokat a nagyarányú budavári feltárási munkákat, amelyek tudományos szempontból oly gyümölcsözőknek bizonyultak, s amelyek egyben azoknak a kereteknek a megteremtését is megkövetelték, amelyek alkalmasak lettek

egy új múzeum létrehozására, az egykori budai városháza újjáépített épületében. A feltáró munka kezdeti eredményeinek feldolgozásáért Gerevich László a budapesti egyetemen 1947-ben magántanári címet kapott, majd 1949-től 1954-ig ugyanott megbízott előadóként középkori régészetet és művészettörténetet adott elő. Az új múzeum megszervezése és a budavári ásatások eredményei elismerésként 1954-ben Kossuth-díjat kapott. A palota építészetének rekonstrukcióját, művészetének feldolgozását, mestereinek meghatározását az anyag töredékes volta ellenére megoldotta. A tudományok doktora fokozatot a budai vár feltárá-

sáról írt disszertációjával, 1964-ben nyerte el. A földolgozásért 1968-ban a Főváros Tanácsa az akkor alapított „Pro urbe” aranyéremmel tüntette ki. 1958-ban kapott megbízást a Régészeti Kutató Csoport megszervezésére, amely 1968-ban az MTA Régészeti Intézetévé alakult, s melynek kezdettől fogva igazgatója. Sokirányú tevékenységének fontos részét képezi a hazai és külföldi tudományos közéletben vitt szerepe, így például a MTA Régészeti Bizottságának 1956 óta elnöke, a Nemzetközi Szláv Régészeti Szemináriumnak egyik alelnöke.

Gerevich László immár negyedszázada Budapesten végzett kutatásai alapvetően megváltoztatták a magyar művészetről alkotott felfogást, amely korábban egyedül a középkori Magyarország peremvidékeinek és városainak fennmaradt építészeti, művészeti és kulturális hagyatékán alapult. Az országnak a török által teljesen elpusztított központi területein végzett kutatásai és feltárásai hebizonyították, hogy ez a társadalmilag és gazdaságilag legfejlettebb rész alakította ki túlnyomórészt mindazokat az irányokat, stílusokat, technikákat, amelyek az ország egyéb területein is jelentkeztek. E kutatásokhoz kapcsolódik a magyarországi városok települési formáinak vizsgálata a XIII. században.

Művészeti és régészeti tanulmányaiban a kulturális jelenségeket gazdasági és társadalomtörténeti okokra igyekszik visszavezetni. Ez a metodika annál közelebb áll hozzá, mert megoldásainál egyformán használja a régészeti, művészettörténeti, történeti disciplinákat, együttes alkalmazásuk metodikailag és tartalmilag a marxista szemléletű középkori régészet alapjait rakta le.

Személyében Akadémiánk II. Osztálya olyan taggal gyarapodott, aki méltó folytatója a magyar régészet pozitív hagyományainak, akinek tudományos eredményei a szolid régészeti eredményeken messze túlmutatnak a magyar művelődéstörténet és köztörténet távlatai felé, aki nem csupán a saját kutatásainak él, hanem új, részben természettudományos módszerek bevezetése által intézetét egyre inkább a magyar régészet módszertani központjává tudja tenni.

Gerevich László MTA lev. tag a Magyar Tudományos Akadémia Filozófiai és Történettudományok Osztálya 1971. február 25-i nyilvános osztályülésén „A gótikus klasszicizmus és Magyarország” címmel az alábbi székfoglaló előadást tartotta.

A GÓTIKUS KLASSZICIZMUS ÉS MAGYARORSZÁG

GEREVICH LÁSZLÓ

Villard de Honnecourt Albumának A. Darczal által, Lassus jegyzeteivel készített facsimile kiadása 1858-ban rendkívüli érdeklődést keltett nemcsak Európa régészeti kutatói között, hanem Magyarországon is. Nem csoda ez utóbbi sem, hiszen az Album szövege háromszor is megemlíti, hogy készítője, Villard de Honnecourt járt Magyarországon. A három felirat közül kettő a szerző sajátkezű följegyzése. Az elsőből kitűnik az, hogy Magyarországra akkor hívták, amikor az épülőfélbe levő reims-i székesegyház oldalhajójának egyik boltszakaszát megvilágító ablakot rajzolta, ami neki különösen tetszett. Második említése talán még érdekesebb, mert beszámol arról, hogy egyszer Magyarországon volt, ahol sok napot töltött el. Ott látott egy templomban ilyen formájú padlóburkolatot. A felirat különös értékét az jelenti, hogy fölötte burkolótéglákból összeállított öt geometrikus minta rajza helyezkedik el.

A harmadik fölirat, amely sokkal későbbi és a XV. századból származik, egy Villard által rajzolt páncélinges katona mellett látható, tudomásunkra hozza, hogy ez de Honnecourt, aki Magyarországon volt. Az utóbbi fölirat talán még inkább, mint az előbbi kettő, azt bizonyítja, hogy Villard magyarországi útja nem jelentőség nélküli, rövid esemény lehetett, hanem olyan fontos, következményekkel járó tény, hogy szereplőjének két évszázad múlva is ez volt legismertebb jelzője, mintegy a nevéhez tapadt. Nem mint egyik vagy másik francia katedrális építője maradt meg az emlékezetben, hanem mint olyan valaki, aki egy egzotikus távoli országban tett útjáról — föltehetőleg ennél többről, az ott alkotott műveiről — híres.

A Villard-kérdés óriási és romantikus magyar szakirodalma szinte minden XIII. század dereka körül épített templomot művei közé sorolt. A szerzők kezdettől fogva majdnem kivétel nélkül megegyeztek abban, hogy a mester meghívását a királyi udvarnak tulajdonítsák és a cisztercitákat tekintsék közvetítőnek. A nevével kapcsolatba hozott épületek történetéből látható, hogy a tudományos kritériumokat nélkülöző attribúciókat a formatörténeti összefüggésekre, de nem kevésbé a magyarországi út kronológiájára lehet csak alapozni. Ez utóbbihoz igen jelentékeny segítséget tud nyújtani a mester Magyarországra kerülésének módja és a történeti körülmények helyes érté-

kelése, amiben a tatárjárás utáni nagyarányú építkezések szükségének fölmerülése félrevezető volt. Ekkor ugyanis a több mint másfél évszázados francia kapcsolatok összezsugorodtak és jelentéktelenné váltak.

Villard de Honnecourt magyarországi útját 1235-re tette Camille Enlart és kitűnő érzékkel állította, hogy a ciszterciták „küldik” Magyarországra. Az Honnecourt falutól 6 kilométerre emelkedő hatalmas vaucelles-i cisztercita apátság építőműhelyében kereste Villard iskoláját. E föltevést az teszi valószínűvé, hogy az építkezések ott éppen befejeződben voltak. Hahnloser e teóriát tovább fejlesztette és a magyarországi utat az emlékek kronológiája, a Reims-ben rajzolt részletek korának tekintetbe vételével legkésőbb 1235-re, esetleg a 20-as évek végére helyezte főleg a reims-i ablak és pillér rajzának megítélése alapján.

A magyarországi művek meghatározásához további hasznos kiindulással szolgál Hans Reinhardt műve, melynek még pontosabban sikerült a Reimsben rajzolt részletek keltezése; így a kóruskápolna fölszentelésének 1221-es évszáma Villard magyarországi útjának kezdetét 1220 körüli időre valószínűsíti. Hamann-Mac Lean kutatásai szerint a szabályosan haladó keletnyugati építkezés feltevése nem tartható fenn, a reims-i hosszház keltezését korábbra lehet tenni. Ez az új keltezés Villard reims-i tartózkodásának korábbi időpontját engedi meg, sőt valószínűsíti és bizonyossá teszi azt, amit Panofsky sejtett, hogy a magyarországi megbízást hírül adó felirat mellett látható reims-i ablaktípus a hosszház megépített részéből származik, azonban nem igen készülhetett el, mert a belső földszinti ívfülkesor hiányzik a valóságban.

A mellékhajó külső ablakkeretein látható kőfaragójelek és a profilok rajzának kőfaragójelei, illetve azok egyezése is azt a gondolatot vetik föl, hogy nem épp Villard ott tartózkodása idején faragták-e ezeket a részleteket, amelyeken még a kőosztást is föltüntette. Alulról ugyanis ezek a jelek alig volnának láthatók, fölrajzolásuk pedig értelmetlen. Mindez meggyőzhet arról, hogy Villard reims-i tanulmányai az 1221-et megelőző időben folytak, néhány évvel az alapítás után, amikor a hosszház mellékhajóján az ablak már látható volt vagy éppen készült.

Villard magyarországi látogatása a francia kultúrhatás csúcspontját jelzi és valóban, csak megfelelő *világtörténeti keretben* érthető meg.

A keresztes háborúk megindulásával, illetve Jeruzsálem elfoglalásával nemcsak egy északkelet-délnyugati főútvonal, hanem természetszerűleg egy ilyen irányú politikai erővonal alakult ki, melynek felezőpontja Magyarország volt nemcsak földrajzi, hanem politikai értelemben is, hiszen a bizánci császárság és Nyugat-Európa hatalmi és kulturális határán feküdt. A keresztes háborúk kezdeti sikerei után a hatalom két végpontja, Párizs és Bizánc vetelkedésének szempontjai szabták meg az európai politikai mozgás egy részét. Magyarországot előbb Bizánc, majd Párizs igyekszik hatalmi szférájába vonni és szövetségesévé tenni.

III. Béla, felesége halála után, Mánuel koncepciójának ismeretében törekedett a császári trón megszerzésére. A császári család utolsó életben hagyott tagját, Teodórát kísérelte meg 1184-ben feleségül venni. Andronicus legyilkolása, Teodóra kezének megtagadása és Angelus Izsák trónralépése e politika lényeges módosítását hozta magával, azt ugyanis, hogy a magyar udvar nem a bizánci, hanem a francia érdekekhez igazította a sajátját. Már 1183-ban fölmerülhetett ez a koncepció, mert a ciszterciták vezetői tárgyaltak itt, és végül is az 1186-ban Capet Margittal kötött házasságban kristályosodott ki ez a másik politika, amely még II. Endre korában is mértékadó.

E világtörténelmi hatalmi politika megteremtője és végrehajtója Magyarországon is, éppúgy mint másutt, a keresztény világ peremországaiban, a cisztercita rend. A rend, de különösen a pilisi kolostor politikájának és vezető szerepének jellemzésére néhány konkrét és jelentékeny tényt hozok föl. 1202-ben a pilisi apát Rómában jár a Magyarország által indítandó kereszties hadjárat elhalasztása tárgyában. Az sem véletlen, hogy Imre király a kereszties hadjáratra, illetve a Szentföld támogatására a templomos és Jánoslovagok megsegítésére szánt jelentékeny pénzüsszeget éppen a pilisi apátságban helyezte el, így akaratának végrehajtói a ciszterciták lettek. Az előbbi célra az összeg kétharmad részét hagyja.

A görög szerzetesrendek megszüntetését célzó vizsgálatot III. Ince pápa a váradi püspök mellett a pilisi apátra bízta 1204-ben, majd ugyanezt a feladatot kapja 1221-ben. Ez a francia politika erőteljes és részletes végrehajtását jelenti. Ugyancsak döntő szerepet játszanak a ciszterciták a sokáig halogatott magyar kereszties hadjárat megvalósításáért a francia politika érdekében.

Ezek a törekvések ismét életre keltek Henrik latin császár életének utolsó szakaszában, amikor a trónöröklés rendje nem tisztázódott. Halála után, 1216-ban a latin párt egy része II. Endrét szemelte ki a császári trónra, ami miatt hasznosnak látszott, hogy a régen húzódó és a magyar király által vezetett kereszties hadjáratot megindítsa. Mennyivel nagyobb esélye volt a trónra mint a konstantinápolyi császári háznak közeli rokona, Courtenay Jolán férje. Valószínűleg ez a politika kívánta meg Meráni Gertrud halálát, amely éppen a francia érdekekre oly árgus szemmel ügyelő ciszterci rend talán nem egészen őszinte siránkozása mellett történt.

Courtenay Jolán a Capet-házból származó Péter, namuri, auxerres-i és courtenay-i grófnak és Henrik konstantinápolyi császár nővérének, Jolánnak volt a leánya. Endre testvére, Margit, régenskirálynő volt Makedóniában. A konstantinápolyi francia párt Henrik császár halála, 1216 után Endrét hívta meg a császári trónra, azonban a kereszties hadjáratot állandóan halasztó magyar király helyett annak apósát, Courtenay Pétert koronázta a pápa 1217 áprilisában császárrá, aki azután rövidesen meghalt.

Jolán császárnő (1217–1219) után annak fia, a magyar király sógora, Courtenay Róbert gróf lett a császár (1219–1228). 1220 telét az átutazó

császár Magyarországon töltötte, ami arra mutatott, hogy a kapcsolatok nem hidegültek el. Nagyon könnyen lehetséges, miután az időpontok egybeesnek, hogy a fiatal császár nővére és sógora számára ekkor hozza magával, esetleg küldeti a ciszterek segítségével Villard de Honnecourt-t. Főszerepet, akár csak a keresztes hadjárat előkészítésében és lebonyolításában — hiszen II. Endrét három pilisi cisztercita szerzetes kísérte el — a franciák fogadásában is a pilisi kolostor játszott. Erre annál is inkább alkalmas volt Pilis, miután a királyi székhelyektől, Óbudától 30, Esztergomtól 18 km távolságra feküdt.

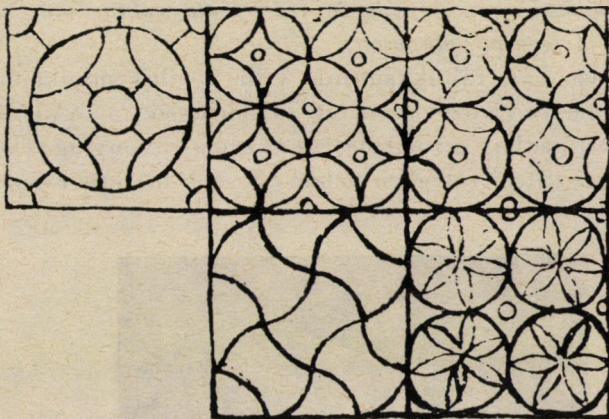
Ha tehát tisztán a történeti körülményekből indulunk ki, Villard útját az 1220 körüli időben kell keresnünk és a francia politikát képviselő pilisi apátság közvetítésével magyarázhatjuk.

Az 1184-ben a király által alapított kolostor és templom XII–XIII. századi építkezésének három nagyobb periódusa volt megkülönböztethető. A harmadik, a befejező szakasz; amikor már csak a kolostor néhány épületét és a kerengőt kellett megépíteni, a 20-as évekre tehető.

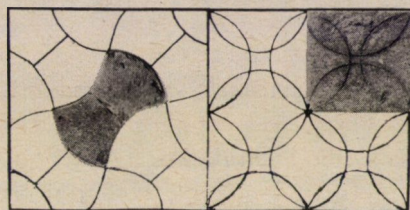
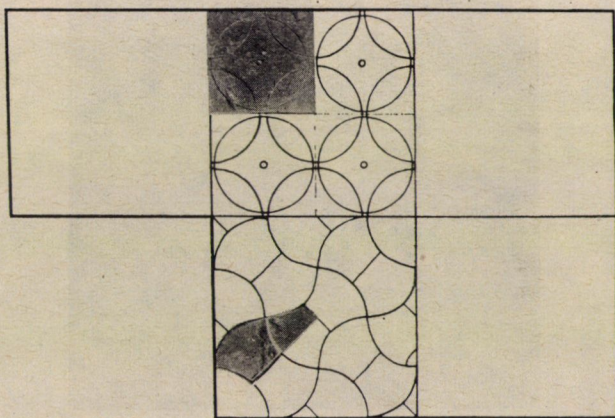
Még a francia hatással kapcsolatos történeti adatok halmozódásának ilyen valószínűségi foka mellett is meglepő bizonyítékokat nyújtott Villard de Honnecourt ottani tartózkodására a Pilisen folytatott ásatás. *Másodlagos beépítésből, a pusztulási rétegből három olyan padlótégla-minta került elő* (1. kép), *amely egyezett a Villard-Albumnak egy magyarországi templomban földrajzolt öt padlótégla közül háromnak a motívumával, egy pedig annak variációját mutatta.* A legjelentőségtelesebb ezek közül az antik, ún. piskóta minta. A négy téglát két különböző méretű piskóta-idomhoz tartozik, nem hagyva kétséget afelől, hogy ez a XII. század végén készült, nem antik és igen kedvelt lehetett Pilis kolostorában. Több korai cisztercita padlóburkoló téglát, melyen hasonló bekarcolt körmintákat láthatunk, fordul elő helyszínen, így pl. a Fontenay-kolostorban. Mását a Cluny Múzeumban állították ki. Evvel szemben a piskóta mintás padlótégla igen nagy ritkaságnak számít; az esztergomi Vár-múzeumban néhány ilyen mintájú vörösmárvány és pikkelyes padlólap található, származásuk kérdéses. Biztosabban helyhez köthetők az ugyancsak vörösmárvány alapú, feltehetőleg fehér márvány berakású esztergomi körmintás padlólapok. Evvel szemben a pilisi apátság leletei között nem egy, hanem három minta kapcsolható össze a Villard-rajzokkal (1. kép).

A téglaburkolat keltezésére is igen egyértelmű lelőköörülmények utalnak. A templom, illetve a legkorábbi épületek helyiségeinek első padlója volt, mert a második borítás számos darabját még megtaláltuk az utolsó hevenyészett padló között. A második padlózás az átépítés idejéből, a XIV. század végéről származik.

Míg egyféle motívum megjelenése lehet véletlen, e többféle, a Villard-Albumból ismert motívum egyezése (1. kép) *kétségtelenné teszi azt a tényt, hogy Villard járt Pilisen, sőt jól ismerte a pilisi kolostort, melynek építése befejezése felé közeledett. Annak föltételezése, hogy Villard a királyi alapítású kolostor*

*Jeftore une fois enlongrie la v ie mes mar:
lor la ui to le pavement d'une glize de fi fai*

1. Padlóminták Villard de Honnecourt Albumából, melyeket egy magyarországi templomban látott
Padlótéglák mintái, 1200 körül. A pilisi cisztercita templomból

építkezésének utolsó szakaszát tervezte és irányította volna, már csak forma-történeti okok miatt is, igen megalapozott.

Ezen kívül azonban rábukkantunk Villard pilisi munkájának sokkal jelentékenyebb nyomára. Közvetlenül az ideiglenesen, a XVI. század első felében helyreállított padlón, a rombolás és tűzvész viszonylag vékony rétegében, az első török pusztítási rétegben néhány kisebb méretű töredék, mészkő

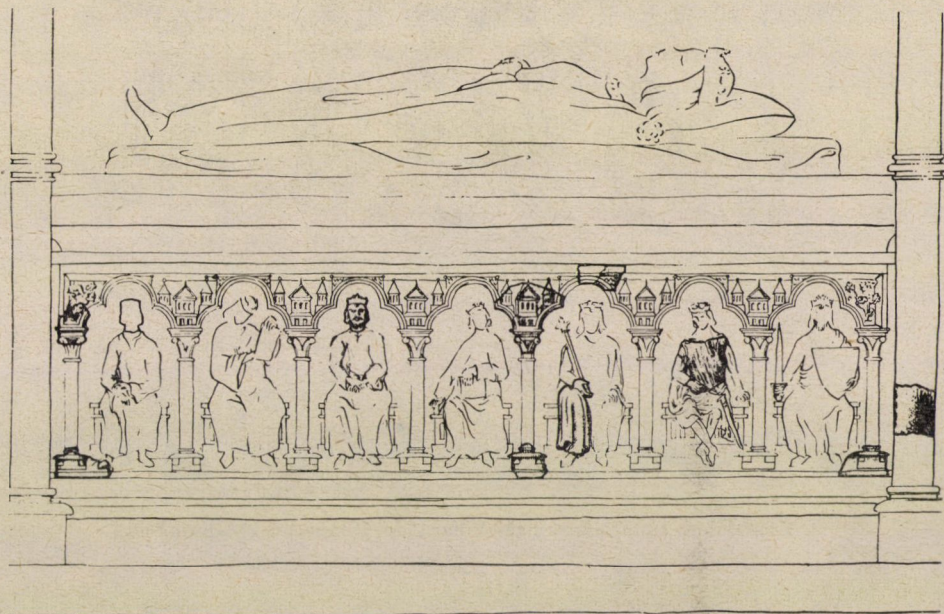
2. Mészkő királyfej-töredék a pilisi kolostor templomából

oszlopfejezet, lábazat, ívdarab, *kisméretű szobortöredékek*, pontosabban magasrelief töredékek kerültek elő, *melyek arra engedtek következtetni, hogy vandál módon szétvert síremlék darabjait találtuk meg.* A kérdés megoldásához egy 8,3 cm magas, szakállas, letört orrú férfi szoborfej vezetett el (2. kép). E rendkívül magas szintű, *Magyarországon ebben a korban egyedülálló művészi kvalitású szobortöredék a francia gótika klasszicizmusának jellegzetes alkotása az 1220—1230 körüli évek stílusában.* A szoborfej testvéreit Chartres-ben és Reims-ben találhatjuk meg.

Ez az azonosítás azonban nemcsak adatok egyezésének és a történeti valószínűségnek a talaján áll. A síremlék és a szobortöredékek részleteit szá-

mos általános jegy kapcsolja az Album mesteréhez, néhány speciális vonás pedig megerősíti ezt az attribúciót. Jellegzetes, de nem egyedülálló a haj és szakáll hullámos, középpüthetett kettéváló fürtökbe foglalt modellálása. Ugyancsak általános, bár kevésbé elterjedt a homlok közepét dekoráló hajtincs, amely különböző formában ugyan, de szinte mindegyik Villard-szoborfejet jellemzi.

3. Merániai Gertrud síremlékének rekonstruált rajza a Pilisen talált töredékek alapján (rajzolta Egyed Endre). Az árnyékolt részek a föllelt töredékeket jelzik

A mintegy tucatnyi, méretben, anyagban, stílusban egy csoporthoz tartozó architektonikus és szobrászati töredék alapján a szarkofág alapformáját hitelesen lehet rekonstruálni, de a felső lezárására, az oromzatra és baldachinra csak példákból következtetünk (3. kép).

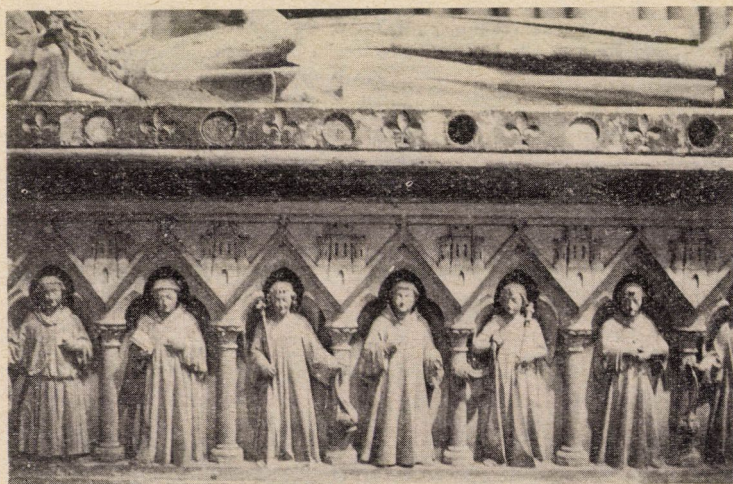
A koporsó előlapjának fülkéit egy-egy ülő alak foglalta el, amit két láb és törzs töredéke árul el (4. kép).

A francia sírkőszobrászatban a XIII. század második felében a fülkében alakok állnak, mint pl. a Philippe de France St. Denis-ben látható síremléken (5. kép). — Igen fontos további stilisztikai elemzést tesz lehetővé az egyik ülő figura törzsét burkoló aranyozott köpeny redőzete, (6. kép) hiszen tudjuk, hogy Hahnloser milyen jellegzetesnek tartja a grafikus Villard redősémáit és az ábrázolás duktusát. Az összehasonlítás alapja nem könnyű, hiszen grafikát kell plasztikává átértékelni. Ez a redőzet-modellálás a Chartresben és Reimsben a 10-es évek végén, 1220 körül alakult ki és sok lapult

4. Ülő alakok tanulmányrajzai Villard de Honnecourt Albumából

5. Philippe de France síremléke a St. Denis-i székesegyházból

párhuzamos redőből, ún. antik sémából áll. Legklasszikusabb példája a reims-i „Mária és Erzsébet találkozása”. Ezen a kor-redőstíluson belül a hosszú, esetleg szétágazó, lelapult redők hátán hosszú vályuk húzódnak, melyeknél különösen a kerek, puha végződéseket tekinthetjük jellegzetesnek (6. kép).

A plasztikus levelek mását az Album 10. tábláján láthatjuk a naturalista megfogalmazásnak szinte azonos fokán. A baldachin-fejezetek fölött alkalmazott architektonikus díszítés még inkább korjelenség az Albumban éppúgy, mint a síremléken (3, 5. kép). Hasonló szerkesztési elveket tételez azon-

6. Drapéria-redők összehasonlítása; Villard Albumából, Gertrud síremlékének egyik ülő alakjáról, a chartres-i déli kereszthajó kapuzatáról (St. Teodor)

ban föl a síremlék lóhereíveit tartó oszlopok plintosának játékos kiképzése. Az élszedett sarkok gyakorlata jórészt kivétel nélkül ennek a kornak saját-sága. Reims-ben szinte minden egyes pillér- és oszloptalapot jellemez, de előfordul néhány esetben a nagy katedrálisokban, így Laonban, a párizsi Notre-Dame északi mellékhajójában, Chartres-ban, majd később Bourges-ban.

A legérdekesebb azonosságot azonban nem a várt részleten ismertük föl, hanem a síremlék oszlopocskáinak síma, díszítés nélküli sarokbimbóján. Erre ugyanis példát ritka esetben találunk, viszont az Album szinte száznyi sarokbimbója egy-két kivétellel mind ilyen.

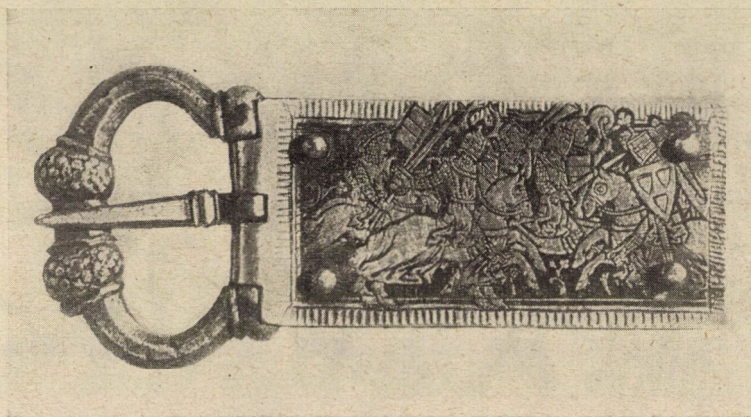
A megegyezéseknek ez a halmaza nem lehet véletlen, és ha több mesterre számítva Franciaországban csak lehetségesnek tartanánk ezt az attribúciót, nehezen képzelhető el, hogy Pilsen egyszerre két ilyen kiemelkedő, a kor színvonalán álló francia mester tevékenykedett volna 1220 körül.

Miután a pilisi apátságba egyetlen királyi személyt temettek és a síremlék fölállítása ezekre az évekre eshetett, így nem lehet kétséges ennek a személynek kiléte sem. Meráni Gertrudot feltehetőleg pilisi vadászat közben

gyilkolták meg 1213 őszén. Földi maradványainak nagy részét a szerzetesek itt temetik el, amiről nemcsak krónikák, hanem oklevelek is értesítenek. *Vitán felül áll tehát, hogy a szarkofágtöredékek (12–16. kép) Gertrud királyné nyugvóhelyéből származnak*, melyet a halála utáni években állíttatott a király, és így az időpont tökéletesen megfelel attribúciónknak.

Egyedül ez egyeztethető össze az 1254. jan. 28-án kiadott oklevél leírásával, amely hosszabb időt érzékeltet. „Nos itaque, cum ipsam ecclesiam, in qua eciam corpus matris nostre *honorabiliter* requiescit” — írja anyja

7. Ütközet jelenete a kígyópusztai arany-niellős csatról

sírházról IV. Béla. Egy szó sem árulja el, hogy ez csak néhány éve van így. Az 50-es évek oklevelei ugyancsak sehol sem árulják el a templom megsérülését vagy nem régen történt befejezését, sőt az idézett oklevél bevezetése inkább sértetlenségét igazolja. Föltehető, hogy Villard a király szolgálatában dolgozott és nemcsak a síremléket (3. kép), hanem a kerengő körül végzett építkezéseket is a király szolgálatában tervezte, amire különben még egy padló-csempe is utal. A csempeinek természetesen nem kivitele, hanem csak terve, rajza származhatik tőle vagy valamelyik segédjétől. Egy páncélba öltözött lovag kivont karddal megtámad egy sárkányt, vele együtt küzd két lábon pajzsáról ismert címerállata, az oroszlán. A lovag páncélja, fegyverei és a stílus a XIII. század első felében, derekára utalja ezt a Magyarországon egyedülálló padlócsempét. Ábrázolása, stílusa és kora egy ugyancsak társtalan emlékhöz kapcsolja, amely azonban egészen más műfajhoz tartozik, az ötvösséghez.

A kígyópusztai niellős csat (7. kép) nemcsak a magyar, de az egész európai középkori iparművészetnek kiemelkedő darabja, melyet viselettörté-

neti okok alapján, a XIII. század 60-as éveire keltezett feldolgozója, Tóth Zoltán, nem tagadva a csatajelenet francia művészeti kapcsolatát, technikája keleti származású (7. kép). A csat ábrázolásának stílusa meglepően hasonlít a pilisi padlótéglához, de ugyanakkor az Albumból ismert számos stíluskorjegyet ismétli meg, melyeknek tömeges jelentkezése már bizonyít. Viszont az alakok, különösen a hátul álló dobverő tátott szája, nagy orra már nem korjelenség, hanem Villard egyéni jellegzetes vonása (8. kép). Az erőfeszítést ugyanis Villard híres lovas bajvívóin, birkózóin, két fegyveresen stb. szétnyíló szájjal fejezi ki. Bár majdnem minden rajzán, de ezeken különös tisztasággal jellemezhető a profil; egyenes homlok végén a nagy sas-orr nyergesen kezdődik, középen megtörik, az ajak ki van erősen képezve, az áll gömbölyűen áll előre.

A hasonlóan kiképzett *részletek tömeges megjelenése azonos mester tervére utal*. Természetesen szó sincs arról, hogy a zseniális középkori művésznek magának kellett ötvösnek is lennie, hanem -- mint az különben is kézenfekvő és valószínű -- *a tervek százait készítette megrendelője, a király számára*. Valósággal karmestere lehetett a fiatal tanulni vágyó magyar művészeknek. Erre a szerepre, *mint Albuma is illusztrálja, igen alkalmas lehetett* és erre volt éppen szüksége a fiatal magyar művészeknek. Különben a budai királyi palota egyik XIII. századi arany niellós gyűrűje mutatja, hogy ez a technika éppen a királyi ötvösműhelyben igen elterjedt lehetett.

Kor- és részletösszefüggések alapján az óbudai királyi palota tervezési és építkezési munkáinál is a király szolgálatában álló Villard irányítására gondolunk (9. kép). Az új palotát a 30-as években már használták, országos tanácskozásokat tartott itt a király évenként a húsvéti ünnepek alkalmával. Építkezésének kezdetét stílusán kívül egyetlen jelentősebb adat valószínűsíti. 1223-ban ugyanis az esztergomi és az óbudai várat is véletlenül támadt tűz pusztította el. Ezt az adatot a stílusformák megerősítik. Kézenfekvő tehát a föltevés, hogy Endre talán éppen e pusztítások helyreállítására fordul kedvenc kolostorához, a pilisi ciszterekhez, hogy szerezzenek építésvezetőt Franciaországból, bár az is lehetséges, hogy éppen ezekre a munkákra hívatta Magyarországra Villard de Honnecourt-t. Formavilágát számos esztergomi töredék ismétli meg, melyek Albumával éppúgy, mint a pilisi munkákkal rokonok.

Villard de Honnecourt jelentősége a magyar művészet számára szinte kiszámíthatatlan; a virágzó gótika Franciaországgal majdnem egyidejűleg jelent meg Magyarországon. Európa irányító művészetének ez a föltűnése természetesen nem véletlen és nem korlátozódik valamilyen csupán esztétikai igényre. Kultúrcentrumainkban, így Pilisen is, megjelenik a leghaladóbb technika is, amit a pilisi malmok adataiból és leletekből ismerünk. Elgondolkodtató, hogy Villard-Albumba ugyancsak számos technikai és malomrészlet rajzot közöl. Itt a legmagasabb kultúra és technika együttes bő áramlásáról

8. A kígyópusztai csat dobosának képmása és három arc Villard de Honnecourt Albumából

van szó, amely egészen a tatárjárásig tart, ami után mind politikai, mind kulturális igazodásban változás áll be.

Azok a történelmi körülmények, melyek között Villard de Honnecourt Magyarországra jött, utazásának, sőt művészetének más kommentárát is nyújthatják. Villard annak a XIII. század eleji klasszicizmusnak egyik legjellemzőbb képviselője, amely a XIII. század derekáig legfeljebb két emberöltőn keresztül virágzott Észak-Franciaországban Reims és Chartres központokkal 1190–1220 körül. Kevés kérdése van a középkori művészet-történetnek, amelyről többet írtak volna és amelynek okait kevésbé vizsgálták volna meg, mint a XIII. században föllépő formai klasszicizmust, amelyet úgy tartanak számon, mint a XI. és XII. század fordulóján, a XII.

9. Térdelő harcos az óbudai királyi vár egyik oszloplábazatáról

század derekán, végül a XIII. század elején, első felében föllépő klasszicizmus utolsó hullámát az itáliai reneszánsz előtt.

Jelentőségét az bizonyítja, hogy ez volt az európai művészeti fejlődés fő iránya. Ha a művészetnek ezt a kezdetben igen vékony főirányát a művek láncában megvizsgáljuk, azt látjuk, hogy formájukban és eszméjükben törzs, nép és nemzet fölötti klasszikus hagyományokat fejlesztenek tovább nemzeti keretben. E két centripetális és centrifugális erő ellentétéből és szintéziséből ítéltethetjük meg az európai művészet további évezredes mozgását. A stílusnak a moseli körhöz tartozó kiemelkedő egyik első emlékét, az 1107 és 1118 között készült, közismert liege-i keresztelő kutat, az alexandriai hellenizmus ihlettségére vezetik vissza.

Egy generációval később e kör vezető mestere, aki döntő hatással volt a katedrálisok szobrászatára, Nicolas de Verdun. Klosterneuburgi oltára után további főművei is a nemes fémszobrászat területére esnek (10. kép). Elképzelhető, hogy mint Észak-Franciaországgal szomszédos moseli, mestere lehetett a reimsi Vizitáció szobrászának és annak a nála nem kisebb teremtményének, aki a párizsi Notre Dame nyugati kapuján az erények és bűnök tondóba zárt vagy fülkébe foglalt allegóriáit faragta. Távlabbiak ugyan, és valamivel a reims-i szobrokat megelőzik, a chartres-i kereszthajó északi kapuszobrai,

déli előcsarnokának reliefjei és néhány laon-i maradvány. Mindazok a helyek, ahol rajzai szerint Villard megfordult (11., 12. kép).

A stílus elterjedt kelet felé is, Strasbourgba, majd legnemesebb alkotása német területen a bambergi Vizitáció. Ezzel a klasszicizmussal majdnem egyidőben lép fel II. Frigyes udvari művészetének jól ismert klasszicizmusa, amelyből azonban inkább az építészet emelkedik ki, bár pl. a capua-i múzeum

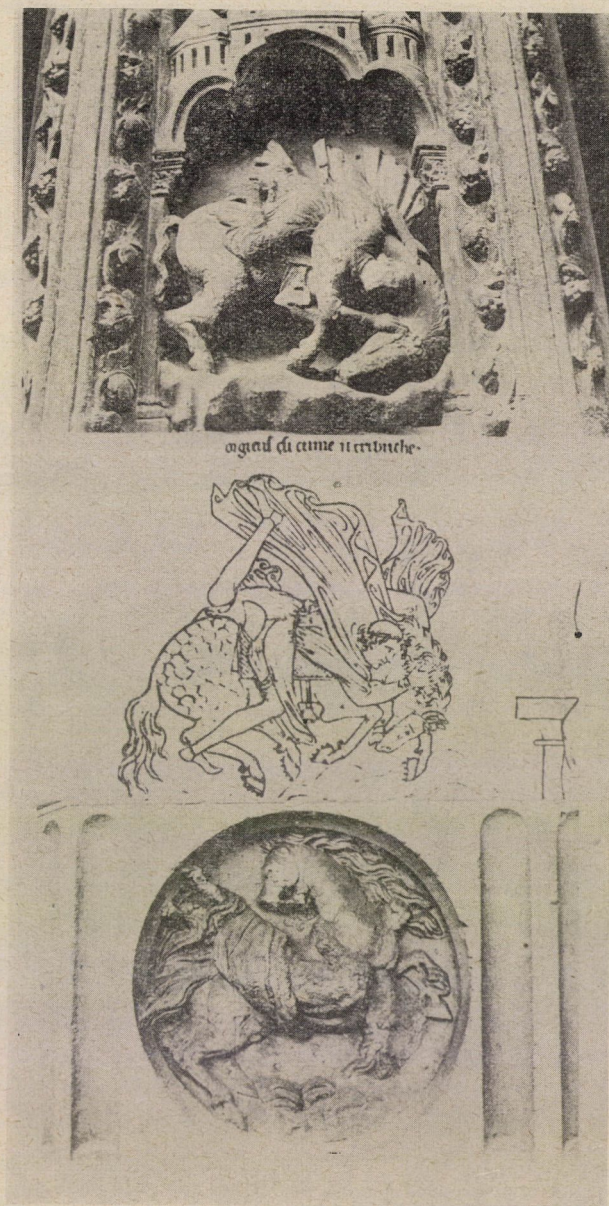

10. A háromkirályok reliquia-szekrénye a kölni dómban. Részben Nicolas de Verdun munkája

a szobrászatot is jól példázza. E stílusról igen jó további tájékoztatást adnak Villard rajzai. Alakjai tartásának kontraposztja, éppúgy, mint a korabeli szobrászatban, fölismerhető; a testhez tapadó vékony drapéria különösen kiemeli a plasztikai értékeket. A középkor ezekben a művekben ér lényegileg legközelebb az antik szobrászi szemlélethez. A románkor korábbi klasszicizálását manierizmusa különbözteti meg e művektől, melyeknek előképei minden bizonnyal az antik szobrászatban kereshetők, míg a román klasszicizmus közvetve, bizánci műveken keresztül ismerhette csak meg az antikot.

Honnan vették az antik szobrászatnak ez idáig ismeretlenségbe merült formai elemeit? Annak ellenére, hogy nem jelent meg száz év óta a középkori francia művészetről szóló könyv e gótikus klasszicizmus említése nélkül, legtöbbje a franciaországi antik emlékek másolásából indult ki, csak az itáliai reneszánszra vonatkozó burghardti formula példáját alkalmazták. Arra viszont

11. A „gőg” ábrázolása a chartres-i déli kapu előcsarnokának pilléréről, Villard de Honnecourt Albumából, a párizsi Notre-Dame nyugati homlokzatának középső kapujáról

12. Erény alakja a párizsi Notre-Dame nyugati homlokzatának középső kapujáról
„Szerelmes pár” Villard de Honnecourt Albumából

kevésbé van példánk, hogy a XIII. század francia építészei és kőfaragói bejárták és rajzolták volna az antik romokat vagy szobrokat.

Az előzőkben vázolt történeti összefüggés — a szakirodalommal szemben — félreérthetetlenül más irányba tereli figyelmünket. Ez az alapvető stilisztikai igazodás nem lehet független a kor legmarkánsabb politikai, gaz-

dasági és társadalmi eseménysorozatától, Franciaország kolonizációs törekvésétől és a latin császárság létrejöttétől. A szakirodalom e stílust helyi emlékekkel magyarázza, anélkül, hogy közelebbről megvizsgálná, volt-e lehetőség ez antik szobrok megtekintésére, vagy számot adna föl kutatásukról, mint azt a XV. század Itáliájában tapasztalhatjuk. Talán ezt érezte néhány szerző, amikor szicíliai, még gyakrabban athéni eredeti antik emlékek hatására vezeti vissza ezt a stílusjelenséget. Athén — a XI. századi fejlődés óta is — ekkor kis jelentőségű város, apró jelentéktelen templomokkal, még ha a közeli Daphni vagy a Delphoi melletti Hosias Lucas csodálatos kolostori művészetét vesszük is tekintetbe. A fontosabb Makedóniában ekkor II. Endre magyar király nékje uralkodik.

Mi összehasonlíthatatlanul fontosabbnak találjuk a konstantinápolyi pezsgő művészeti életet, a késő antik hellenisztikus, kora keresztény emlékeket, amelyek középületeket díszítettek, köztereken, utcákon állottak. A hatás még inkább erősödött Konstantinápoly elfoglalásával, de sajnós az első híradásaink az antik emlékek vad pusztításáról számolnak be. Ez a durvaság azonban nemcsak a művészi értetlenségre, hanem a keresztényi hadsereg egyéb morális viselkedésére is jellemző.

Evvel szemben már a XII. században, de különösen Konstantinápoly elfoglalása, 1204 után, a bizánci divat is egyszerre meghódította Nyugat-Európát, sőt stílussteremtő ereje még az anyag megválasztásában is érvényesül. A vékony, áttetsző hyssus szövet kiemeli a formákat, sok apró párhuzamos lágy redőt vet, amit az antik szobrászatban és a bizánci festészet rendkívül dekoratív redősémáiban annyira megcsodálhatunk, és ami a katedrálisok nagy plasztikáján is megjelenik. Még inkább nagy mennyiségben áradt Konstantinápoly császári művészete, a késő antik fölhalmozott drágasága, ékszerei és szobrai. Szinte mindaz, ami átvészelte a képrombolást. Tudjuk, hogy a Hyppodromon álltak még ekkor az antik szobrok, nem idegenül, hanem elődként tisztelve. Ezenkívül lovagok és művészek áramlottak mindkét irányba. Az antik művészet végeredményeihez (arány, ellentétes tömeg, zárt plaszticitás) nem doctus méricskélésen keresztül jutottak el, hanem élő emberek szenvedélyesen hozták-vitték és teremtették ezt a stílust. Kevés jobb példatára van ennek az áramlásnak, mint éppen Villard Alsuma, melyben a vázlatoknak majdnem fele késő antik szobor vagy bizánci falkép. Az „Olajfák hegyé”-nek bizánci ábrázolásából kimásolt különálló figurák részletei és mérete azt látszanak igazolni, hogy mozaikról vagy freskóról készülhettek és ez mindjárt megmagyarázza az Album egészen szokatlan, szinte egyedülálló jellegét. De még ha nem is azt tételezzük föl, hogy Villard Magyarországon túl esetleg Konstantinápolyig utazott — ami különben a Sarrazin síremlék (e késő antik jellegű mű) rajzát és az „élet után” vázolt oroszánt is megmagyarázná —, Album akkor még inkább illusztrálja, hogy a késő antik és bizánci művészet hogyan árasztotta el a francia kőfaragást, szobrászatot. Méltó művészi para-

lelként jelentkezik ez a latin császárság politikai és gazdasági következményeihez. A nyugati és a bizánci művészet találkozásából hasonló klasszicizmus születik II. Frigyes udvarában.

Villard történeti szerepének megoldása ráirányítja a figyelmet ennél nem kevésbé jelentékeny kérdésekre: a középkori Magyarország művészete és kultúrája alakulásának világtörténeti okaira. Élesen fölveti a francia művészet egy klasszikus korszakának stilisztikai magyarázatát, sőt az általában reneszánsznak nevezett és éppen a legfényesebb stíluskorszakoknak különböző okaira, történeti és társadalmi helyzetére világít rá, segít föloldani a „reneszánsz” sémát. Lényegüket tekintve a legkülönbözőbb stíluskorszakokat nevezzük reneszánsznak, akár a formák szakadatlan ismételtetéséből, teremtő és átalakító átvételből vagy archeológiai mértékű kopírozásból álljanak is. A gótikus klasszicizmus konkrét vizsgálata elvezet oda — és ez az elmondott történeti problémák elméleti része —, hogy ezt az igen fontos és alapvető kulturális jelenséget a történeti esztétika elemzésén keresztül vizsgálhatjuk.

Nívódíjasaink

1971. január 5-én a Magyar Tudományos Akadémia Tudós Klubjában *Köpeczi Béla* a Kiadói Tanács elnöke és *Bernát György* az Akadémiai Kiadó igazgatója nyújtotta át az Akadémiai Kiadó 1970. évi Nívódíjait.

A Magyar Tudományos Akadémia Filozófiai és Történettudományok Oszálya részéről

Wittman Tibor a történelemtudományok doktora, a József Attila Tudományegyetem tanszékvezető professzora „*Les Gueux dans les »bonnes villes« de Flandre (1577—1584)*” c. művéért és

Szabad György a történelemtudományok doktora, az Eötvös Lóránd Tudományegyetem Új- és legújabbkori magyar történelem tanszékének egyetemi tanára „*Forradalom és kiegyezés válaszfútján. (1860—1861.)*” c. művéért Nívó-díjat kapott.

Székely György egyetemi tanár és *Kovács Endre*, a történelemtudományok doktora alább közölt írásai a két Nívódíjas művet méltatják.

TIBOR WITTMAN: LES GUEUX DANS LES „BONNES VILLES” DE FLANDRE (1577—1584)

(Akadémiai Kiadó, Bp. 1969. 422 oldal)

Wittman Tibor szegedi egyetemi tanár *A koldusok Flandria „jó városaiban” (1577—1584)* tárgyú munkájának címe jóval kevesebbet mond gazdag tartalmánál, tulajdonképpen annak a fő kérdésnek kiemelése, amiben a szerző érzése szerint újat alkotott (főleg Gand-Gent története), miközben a németalföldi polgári forradalom alapjait, történeti előzményeit, 1585-ig terjedő szakaszának nagyjában összefüggő történetét is nyújtja, jellegét tisztázni igyekszik. A nemzetközi összefüggésekre is kiterjedő munka éppen nagy távlatai és lényeges megállapításai miatt a külföldi tudományosság érdeklődésére méltán számíthat, helyes volt idegen nyelven való közzététele. Témaválasztása fontos a megfelelő évfordulók kapcsán szinte áradó mennyiségű nyugati irodalom állásfoglalásának helyesbítésére és a kérdések helyes felvetése érdekében, fontos a marxista álláspontok kidolgozása és figyelemmel kísérése céljából, szélesebb problematika a korai polgári forradalom tisztázása eszközeként is. A címadás részben fel is menti a szerzőt a németalföldi polgári forradalom egészének egyaránt elmélyült feldolgozásától, persze azon a kereten belül, hogy mint marxista kutató, maga a szerző emeli ki hangsúlyosan a különböző területek, bel- és külpolitikai események, irányzatok összefüggését, kölcsönhatását. Másrészt a címmel kiemelt téma Wittman lényeges mondanivalóját is tartalmazza, ti. hogy az eddigi nemzetközi irodalomban tárgyalt szerepénél mennyire lényegesebb súlya volt a „koldusdiktatúráknak” a németalföldi forradalom kifejlésében. A szerző műve a magyar történeti irodalomban eddig hozzáférhetetlen kérdéseket tár fel, főleg összefüggő koncepciója érteti meg azoknak a részletkutatásoknak fontosságát, amelyekkel Wittman a megelőző években a magyar és nemzetközi tudományosság elé lépett. Jelesen a gazdaságtörténeti, politikai és diplomácia-történeti, ideológiatörténeti tanulmányok tárgyainak szoros az összetartozása ebben a terjedelmes alkotásban, a megelőző részlettanulmányoknál is olykor bővebb anyaggal. A szerző tiszteletre méltó erőfeszítéseket tett a szovjet, spanyol, flamand, francia, német és angol munkák garmadájának feldolgozására. Noha a szerző elégedetlen a feltárt eredeti forrásanyag mennyiségével és a bennük lelt adatok súlyával, mégis szerencsésnek kell nevez-

nünk azt a kutatót, aki egyetlen témához rengeteg XVI–XVII. századi könyvet, röpiratot is feldolgozva, olyan belga, és francia kéziratárakban és levéltárakban kereste forrásait, mint a louvaini, brüggei, ostendei, yperni és lillei, s alkalma volt a téma több francia, belga és holland szakértőjével konzultálni, végül leningrádi könyvtári anyagban is talált értékes forrást. Kisebb gondot fordított viszont az okleveles anyag kutatására, pedig éppen az ilyen jellegű anyag aránylag kevésbé feldolgozott a hatalmas mennyiségű polgári irodalomban is. Wittman munkájában a parasztságtörténeti vonatkozások nem egy hiánya ebből eredhet. A szerző munkássága így is mindenképpen öregbíti a magyar tudomány hírnevét.

Wittman Tibornak a fentiek tükrében hatalmas anyagból kellett merítenie, rostálnia, a munkához való hozzáférhetésért küzdenie, hiszen a csak nagyjából azonos tudományterületet felölelő bibliográfia 353 oldalas. (H. Vervliet: *De Belgische bibliografie over de periode 1541–1600. Handelingen van het XXIIe Vlaams Filologencongres. Brussel, 1959.*) De a teljesítmény a szerző munkabírását, kutatói szorgalmát, nagy ideológiai kérdések tisztázására való készségét jelzi. Már a kezdet kezdetén (1–2, 15. o.) kimondatlanul is felvetődik Észak és Dél különválásának problémája, amiben érzésem szerint helytelenül mellőzött a szerző egy klasszikus útmutatást és vetítette Hembyze radikális, meg Orániai mérsékelt politikáját Flandriára, ill. Északra, ami talán még anyaggyűjtésére is kihatott. Mennyiségben természetesen dominál Flandria a könyvben, mert ez a fő téma, de arányokban vagy éppen minőségben nem tolódhatik el a realitásokon túl Brabant vagy Észak rovására. Éppen ebben segíthet Engels kérdéseinket nagyon is érintő kérdésfeltevése Kautskyhoz 1895. május 21-én írott levelében: „miért érhetett el a vallási formában jelentkező polgári-plebejus mozgalom, amely Angliában, Németalföldön, Csehországban alulmaradt, Németországban a XVI. században *bizonyos* sikert; ez a *vallásos mez* sikere volt, míg a polgári tartalom sikere a következő évszázadnak és a világpiac időközben kialakult új irányát képviselő országoknak: Hollandiának és Angliának jutott”. (Marx–Engels–Lenin–Stalin: *Zur deutschen Geschichte*. B. I. Berlin, 1953. 625. o.) Engels értékelése arra int, hogy gondosabban válasszuk ki a hasonló jellegű mozgalmakból a bár mérsékelt, kompromisszumos, de győztes vagy tartósan küzdő irányt, s a hagyományainkban pozitív szerepet játszó, ideológiai szempontból (a „vallásos mez”-ben) előbbre mutató, de győzelemre nem képes elemeket. A dél-németalföldi városi radikális, kálvinista mezben jelentkező mozgalmak, az anabaptista ideológiai megmozdulásokkal együtt az Engels szerint alulmaradó mozgalmak közé sorolandók, míg a polgári tartalom sikere a végül Északhoz, Hollandiához kapcsolódó mérsékelt, vallási téren türelmesebbnek induló irányzaté. Ennek szem előtt tartása számos későbbi probléma gondosabb árnyalását is lehetővé tenné. A harcok kálvinista prédikátorok az 1560/70-es években magukhoz vontak újrakeresztelőket is, akik csalódtak irányzatuk

pacifizmusában. A mű vége felé Wittmannál is világosabbá lesz annak a látszólagos ellentmondásnak feloldása, hogy a reformáció legerősebb tömegbázisai ugyan a déli tartományok szegényebb lakói, a forradalom-szabadságharc sikert mégis csak Északon tudott aratni. Németalföldön éppen a gazdaságtörténeti elemzés kiterjedtebb alkalmazása segítségével jobban lehet differenciálni a bármilyen nagy múltú tartományok hanyatlásában, forradalmi mozgalmaiban az Engels megfogalmazta „vallásos mez” szerepét, radikalizmusát, tovább kellene finomítani az északi elmaradottabb tartományok társadalmának történelmi helyzetét, tisztázva a déli tartományok egy részének az olasszal párhuzamos ún. refeudalizációs jelenségeit, mint az északiak egy részének a feudalizálódás elmaradottabb fokán állásától eltérő történeti mozzanatot. A négy tartománytípus közül háromban a hanyatlás, a refeudalizáció vagy az elmaradottság magyarázza meg, miért a negyedik csoport lehetett magva az új államnak, amelyet a „polgári tartalom sikere” jellemez. Mindez ha nem is credménye, de tanulsága Wittman művének.

A monográfia igen nagy olvashatóságról, forrásismeretről és elméleti érdeklődésről tanúskodó fontos fejezete *A flandriai városok és posztóiparuk a tőkés fejlődés küszöbén* (22–63. o.). Áttekinti a külkereskedelmi kapcsolatokat. Majd demográfiai elemzéseket közöl. A városi társadalomrajzot megalapozó fejezet mostohán bánt Genttel, szinte alig van népesedési adat erről a helységről, amely pedig a tárgyalásban központi szerepet kap. Gazdagabb a társadalmi rétegződés és a termelő tevékenység leírása. A városi harcok a XV–XVI. század során átnőnek a központosítással szembeni ellenállás, majd a gazdasági hanyatlás jeleivé. A pauperizálódás, az ipari hanyatlás jele a népességapadás. Ypern kétségtelenül hanyatló város. Bemutatja a szerző az új és a könnyű posztógyártás olcsóbbá tételének technikai útjait.

A munka következő fejezete *A feudalizmus felbomlása Flandria mezőgazdasági társadalmában* (64–82. o.). Ez levéltári anyagot is értékesítve s a politikai gazdaságtani követelmények pontos alkalmazásával ad képet az agrárviszonyokról, árhullámzásokról és a társadalmi harccal való összefüggésekről. Megjegyezhető mégis, hogy a nyugat-németalföldi arisztokrácia agrárérdekeltségei mellett is életmódja, funkciói által erősen kapcsolódott a városokhoz a XVI. században. (H. A. Enno van Gelder: *Histoire des Pays-Bas du XVIe siècle à nos jours*. Paris, 1936. 4–5. o.) Az agrárstruktúra leírása és a marxista kutatások figyelembevétele Wittman művében meggyőző és érdekfeszítő, noha a részletadatok alapján való általánosítás még jobban megalapozható lett volna önálló kutatások alapján. Ilyen saját kutatási eredményekkel gazdag a munka a Brügge környéki falvak állattenyésztése, sörfőzése, antifeudális törekvései tekintetében. A pauperizálódás folyamatát a szerző mesterkéeltség nélkül kapcsolja a falusi mellékiparra utaltsághoz, halászathoz, csavargáshoz, végül a képromboló mozgalomhoz. Bemutatja, hogy a központi hatalom kamatlábcsökkenéssel és ármegállapítással védte

a földtulajdonosokat és a parasztokat Flandriában. Ezek a lépések inkább csak a telken ülő parasztokban kelthettek illúziót a császár iránt, mert az uzsora súlyos büntetéssel fenyegetése mellett V. Károly más rendeletei a csavargók, a munkakerülők, a kolduló gyermekek és szüleik, a kocsmába betévedő alamizsnát nyerők ellen tartalmaztak szigorú határozatokat. Bár az összes részleteket nem elemzi, a szerző eljut a fontos végkövetkeztetéshez: a tőke behatolását nem engedő, de az egyszerű árutermelés sűrű szálaitól átszőtt flandriai mezőgazdaság és agrártársadalom azt a politikai fordulatot várta, amely alkalmas lesz a feudális kötelékek szétszakításához. Ez a fejezetet bevezető (64. o.) igénnyel együtt, hogy az irodalom „a nemzeti fejlődés részeként, a társadalmi munkamegosztás egymást követő szakaszaiban” mutassa be a parasztságot, csak aláhúzza az igény és a teljesítmény közötti eltérést. Egyetlen tartomány kérdéseinek bármily alapos kidolgozása nem adhat feleletet a nagy társadalmi mozgalmak összefüggő alapjának kérdéseire. Az árutermelés éppen a tartományok bizonyos munkamegosztási rendszerét is kialakította, amit a fejezet csak halványan, Északra utalásokkal (80., 82. o.) érzékeltet. Ebből a szempontból a kitűnő fejezet hiányérzetet kelthet. A németalföldi forradalom egyéb, különösen a győzelmes területeire is gondolva a parasztság, az agrártársadalom helyzete bonyolultabb, még erősebb árnyalást kívánt volna. Az északi tartományokban számottevő szabadparasztság is maradt fenn, sajátos közösségi formák is voltak. Ott a halászat és matrőzfoglalkozás is figyelmet érdemel, mint a földtelen parasztság egy részét felzívó tevékenység.

A következő fejezet *Nemesi-patriciusi hegemonia. A flamand partikularizmus erői* címmel (83–87. o.) mindenekelőtt áttekinti a 17 németalföldi tartomány kibontakozását, de nem teljesen, mert egy egyházi fejedelemség, Liège és Zütphen viszonyát ehhez nem határozta meg, illetőleg Picardienak a XV. század végén a francia korona alá kerüléséről nem szól. Talán jobban kellene hangsúlyozni, hogy V. Károly alatt jobbra csak a császár személye volt a tartományok összekötő kapcsa, saját kormányzatát még mind megőrizte. (Vö. P. Harsin: *Politique extérieure et défense nationale au XVIe siècle* (1538–1610). *Etudes critiques sur l'histoire de la principauté de Liège, 1477–1795*. Liège, 1959.) A centralizáció és a rendiség fejlődésének és viszonyának leírása alapján helyes. Elismerve, hogy a szerző behatóan igyekezett foglalkozni a rendiség, centralizáció és abszolutizmus problémáival s intézményeikkel, nem lehet kielégítőnek tartani, hogy ehhez anyagát vagy köztörténeti, vagy várostörténeti munkából meríti, míg jogtörténeti munkákat jobbra csak a múlt századi irodalomból vett. Lehet, hogy ebben a XX. századi polgári jogtörténetírás kritikája, elvetése mutatkozik meg, de a hallgatás a bírálatot nem pótolja. Így a rendiség intézményeiről írtak részben dokumentálatlanok, ami ellentétes a mű gazdaságtörténeti részeinek helyes gyakorlatával. Az *Anciens Pays et Assemblées d'Etats — Standen en Lan-*

den — sorozat számos tanulmánya hasznosan egészíthette volna ki a fejezetet. Továbbá H. G. Koenigsberger manchesteri professzor írását: *The States General of the Netherlands before the Revolt*, amely a római történelemszakkongresszusra készült (megjelent: *Études présentées à la Commission Internationale pour l'histoire des Assemblées d'États*, Vol. XVIII., Louvain-Paris, 1958) ugyancsak nyújthat adatokat és bírálati szempontokat a monarchia és a rendek, a centralizáló hatalom és a helyi partikularizmus viszonyaira. Jelenleg gazdagabb a rendiségen belül működő társadalmi erők mozgásának megvilágítása, igen árnyalt az idegen abszolutizmus szerepének bemutatása a piaci egység fejlődésében.

Igen figyelemre méltóan fejtegeti Wittman Antwerpen társadalmát (91. s köv. o.), hasznosítva Coornaert régibb és újabb megállapításait. E. Coornaert találóan jellemzi a céhes alapon vállalkozó iparosokat, s a kereskedők igazán újító elemét, akik anélkül, hogy az iparban kötnék le magukat, elhátározó módon folynak bele a termelésbe, s a munkással kötött szerződés által a munkások nagy számának a kereskedők által függésbe vonását. Nagy kára ennek a remek fejezetnek, hogy a szerző itt nem megy bele két idekapcsolódó és a későbbi fejezetek ideológiai kérdéseinek megalapozásához fontos kérdés taglalásába. Nem szól ugyanis itt az angolok szerepéről Antwerpenben, de arról sem, mi volt a katolicizmus szerepe a régi nagyvárosokban, mi Antwerpen jelentősége a reformáció irányzataiban. A gazdasági keretek között maradván azonban Wittman értékes eredményekhez jut el, a forradalmi harcok leendő vezető rétegének meghatározásával.

Míg a könyv anyaga nagyrészt 1961-ig folytatott kutatás eredménye (vö. 20. o.), a következő fejezet (*A spanyol abszolutizmus*, 98—112. o.) a következő évek publikációit is szerencsésen öleli fel. A szerző joggal indul ki abból, hogy sem a forradalmi helyzet létrejöttét, sem a németalföldi forradalom eseményeit nem lehet megérteni a spanyol monarchia strukturális fejlődésének ismerete nélkül. Németalföld politikájának feltételeket szabott a spanyol uralom. Nem pusztán V. Károly és II. Fülöp akarata, cselekedetei szerint alakult a spanyol abszolutizmus. Utal ugyanakkor a spanyol történet e szakasza vitás és homályos kérdéseire. A spanyol hanyatlás gazdasági és társadalmi okainak felderítése jobbra még módszertani stádiumban van. Tisztázandó a változások középkori spanyol viszonyokban gyökerezése és az atlanti világpiac következményeinek határfoka. A szerző áttekinti Kasztília és Aragon egyesülésének társadalmi következményeit, a földművelés juhtenyésztési érdekeknek alávetését. A gabonatermelő parasztra egy sor teher és tényező nehezedett. A tárgyalat évtizedekben közeledett a spanyol állam a lényegi problémákhoz, a németalföldi forradalom élesen vetette fel a kasztíliai típusú egységes birodalom vagy a tartományi jogokat és önkormányzatot respektáló föderalista rendszer alternatíváját. Alba herceg volt a tartományi szeparatizmus könyörtelen elnyomásának híve, mint kasztíliai,

szemben vele a portugál Gomez és az aragoniai Pérez elgondolása állt. Az 1591–1592. évi aragoniai felkelés beleszólt az események alakulásába. Az alakulás hátterében a spanyol monarchia és az arisztokrácia szövetsége a városi felkelők elnyomására párosult a kisenemesi tömegek kielégítésével. Az utóbbiak a hódítás és gyarmatosítás hősei lettek, de nem a központi hatalom támaszai a partikularizmus feudális erőivel szemben. A spanyol abszolutizmus saját gazdasági és társadalmi bázisát pusztította, a nemzeti piac születésének esélyeit csökkentette. Hitelválságok, gyarmati fosztogatás, katonai vállalkozások vázolója után a szerző felveti Katalonia külön fejlődését. A birodalom egysége csak mítosz volt, de nem létezett a valóságban. Ezt igazolja a kasztíliai, az aragoniai, a tengerentúli intézmények működésével. 1588-ban mint hódított országban állították fel a megfelelő flandriai tanácsot. Spanyolországban ekként nem alakult ki modern abszolutista állam, s társadalmi forrásai is kiszikkadtak. Ezután a spanyol fejlődést a szerző meggyőzően kapcsolja a mediterrán országok XVI–XVII. századi fejlődésének általános vonásaihoz. De felvilantja az ellenkező ideiglenes kasztíliai és andalúziai gazdasági tendenciákat is, Sevilla aktív szerepével. A fejezet végén a szerző áttekinti a spanyol-németalföldi viszonylatok történetírását.

A társadalmi-gazdasági és külpolitikai megalapozás után a szerző a főtemát bevezető eseményekhez kanyarodik vissza: *A forradalmi helyzet fokozatos kialakulása és a képrombolás 1566–1567* (113–139. o.). Wittman érinti a reformáció talaját Németalföldön előkészítő eretnek és egyéb mozgalmakat (113. o.), fejtegetéseit ki lehet még egészíteni azzal, hogy Jakob Peitnek éles egyházellenes kitételei voltak, hogy jártak Flandriában a flagellánsok is. Az irodalom továbbá a misztikusok közül kikülöníti Geert Groote-t, mint a devotio moderna első képviselőjét. Ez utóbbiról hangsúlyosan külön is szólni kellett volna. A szerző leírja az anabaptista közösségeket, említi, hogy egyik irányuk a münsteri felkelésben kapott forradalmi tartalmat (114. o.). A déli tartományok anabaptizmusa, fejtegeti a szerző (114. o.), csakhamar megtagadta forradalmi eredetét. A kérdés megítélésem szerint mélyebb elemzést kívánt volna, mert már ez is összefügg — noha csak az irányzatok egyike — a déli tartományok XVI. századi története negatív alakulásával! Lehetséges az anabaptisták irányzatainak mélyebb megkülönböztetése, mozgalmuk periodizálása, őrlődésük bemutatása a katolikus, lutheránus és kálvinista üldözés közt, s meghatározható a mozgalom társadalmi jellege az irodalom adatai alapján, esetleg szerzőik óhaja ellenére. Meggyőző a szerző elemzése a kálvinizmusról és az egyes társadalmi rétegekhez való viszonyáról.

Sokrétűen mutatja be Wittman a nemesség rétegeinek magatartását, egy részük szekularizációs törekvéseinek okait. Itt meg kell jegyezni, hogy a társadalom-történeti előzmények között a szerző alig szentelt figyelmet a papság korábbi jogi helyzetére és az állam iránti kötelességeire. A papi adómentességen rést ütő kísérletek pedig mintegy előzményei az egyházi vagyoni

sérthetetlenségét tagadó nézeteknek. Brabantban a XIV. század végén kezdett a papság hozzájárulni a bedékhez (aides), 1436-ban németalföldi papok önként, de adó kiváltságuk hangoztatásával adóztak, 1475-től Merész Károly haláláig a hollandi, nyugat-frizföldi és zeelandi papság volt kénytelen küzdeni a burgundi fejedelem adóztatási törekvései ellen. Ez a fejedelem összeíratta az egyház utóbbi 60 évben szerzett birtokait is. (H. Terdenge: *Zur Geschichte der holländischen Steuern im 15. und 16. Jahrhundert. Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte* 1925. 152–153. o. Vö. Ph. Delhaye: *Le Compte d'Aides du clergé namurois en 1497. Anciens Pays et Assemblées d'États-Standen en Landen, Vol. XIV.*)

A nemesi ellenzék fő tényezőjeként a szerző 1559-ben a vezető szerepéből kiesett udvari nemességet mutatja be. Ennek előzményeit a kormányzói (stadhouder) hatáskörök megelőző korlátozásával is össze lehet kapcsolni. Az apátsági jövedelmek lefoglalása az új püspökségek javára elégedetlenséget szült a nemesség körében, az apátságok rendi képviselteinek az új püspökségek kezére jutása pedig a papság-szerzetesség körében is (123. o.). Talán nem vagyunk vulgárisak, ha emellé tesszük van Gelder véleményét, hogy az új püspökségek miatt az alsópapság jövedelmei csökkenésétől is tartott. (I. m. 11. o.) (Vö. még a vonatkozó szakirodalommal: L. Reyntens: *Nieuwe bisdommen in de Nederlanden onder Filips II. Collationes Brugenses et Gandavenses V, 1959*, és R. Tambuyser: *De Herinrichting der Katholieke Hiërarchie in de Nederlanden in 1559. Collectanea Mechliniensia, XLIV, 1959.*) Az 1560-as évek politikai fejleményeinek leírása világos és meggyőző, de a spanyol tényezők ismeretében is bővebb magyarázatra szorulna, miért döntött II. Fülöp véglegesen a kemény kéz politikája mellett.

Szerzőnk részletesen írja le a képromboló mozgalom eseményeit és jellegét, színtereit. Nemcsak az idézett Coornaert, de már Pirenne kiemelte Hondschoote és Armentières kezdeményező szerepét s az újabb irodalomban is munkáscsapatok szerepelnek a forrongó sereg alkotó elemeiként. (Henri Pirenne: *Les Anciennes Démocraties des Pays-Bas. Paris, 1910. 279. o.*; Adrien de Meeüs: *Histoire des Belges. Paris, 1958. 223. o.*) Hiányolom a feleletet arra az önként adódó kérdésre, hogy a társadalmi helyzet okozta keserűséget milyen ideológiák terelték ebbe az irányba, összevetve a XIV–XVI. század nem egy eltérő jellegű itáliai munkásmegmozdulásával. Ezután a Flandrián kívülre áttért képromboló mozgalomról olvashatunk, az árnyok megadása nélkül. A mozgalom az említetteken (128. o.) kívül kiterjedt Groningen, Geldern tartományokra, sörfőző helységekre is. Így a kezdeményező Flandriára a lerombolt egyházak kisebbsége jut csupán. Talán Flandria túlon túl szem előtt tartása is hozzájárul, hogy Wittman szinte kizárólag az ipari körzetek lakosságát, s legfeljebb a félmunkás-félparaszt elemeket tekinti a képrombolás harcosainak. Így az a helyes törekvése, hogy cáfolja a képrombolást maroknyi kisebbség művének minősítő irodalmat, a „fenkölt”

falusi jeleneteket és a képrombolás „túlkapásait” szembeállítókat; nem elég meggyőző. A forradalmi folyamat kimenetelét mintegy előre vetíti, hogy azok a városok, ahol a magisztrátusok egyes tagjai is pártját fogták a képrombolóknak (129. o.), nagyrészt hollandi és zeelandi helységek, nyílt szociális küzdelem jellegét pedig Antwerpenben és Utrechtben öltötte a küzdelem. Ezeket a fejleményeket a leszűkített elemzés nem alapozta meg. A középkorvégi paraszt és városi felkelések párhuzamaira gondolva fontosak a forradalmi fegyelem adatai. De ugyanakkor hiányzik ennek ideológiai alapja. Magyarázatra, bizonyításra váró fogalmazás a szerző részéről az is, hogy „az első időkben a tömegszenvélyek főleg a katolikus egyház hatalmát szimbolizáló tárgyak ellen szabadultak fel. Érthető, hogy az a parasztság, amelyben a vallási krízis nem lehetett olyan mély, mint a kézművesek körében, tevőlegesen kevésbé vehetett részt a képrombolásban” (131. o.). A parasztságtörténeti elemzés leszorítása a déli vidékekre teszi szememben bizonytalaná azoknak a flandriai vidékeknek — ahol a szerző szerint a parasztság pusztán passzív támogatással érzett együtt a képrombolókkal — a szétválasztását azoktól a jobbára délkeleti vidékektől, ahol a parasztok kivételesen a képrombolók ellen fordultak. Hiányolom, hogy itt nem olvasható kellő véleményformálás az északi vidékekről, s esetleg jogosulatlan a flandriai passzív támogatóknak az elszegényedett parasztokra szűkítése. Talán az egyházi földek a parasztság szélesebb árutermelő rétegeire nem hatottak csábos erővel? De vegyük csak a munkában alaposan kidolgozott Valenciennes és Tournai esetét. A Hainaut tartománybeli Valenciennes posztómunkásainak többsége a parasztságról még alig szakadt le, környező vidékekről került a városba, s szombat estére falujába tért vissza, hogy a vasárnapot családjával töltsse. Vajjon a képrombolás forradalmi fegyelemmel kitűnt hősei épp családjakra, földijeikre nem hatottak volna? Tournairól pedig tudjuk, hogy az oda a környező falvakból bemenő többszáz paraszt is részt vett a képrombolásban, de a templomok és kolostorok kiváltságait tartalmazó okleveleket is ezek semmisítették meg. (Pirenne: *Les Anciens Démocraties* . . . 258. o.) Aligha elég a délkeleti esetekre az a magyarázat, hogy ott „a feudalizmus bomlása még nem érinthette a paraszti társadalom régi kereteit és alapjait” (131. o.). Egyébként is ezt a tételt a szerző nem bizonyította kellően. Ráadásul éppen az agrárfejlődésben elmaradottabb tartományok, Namur, Hainaut és Luxemburg voltak vas- és egyéb fémbányászathelyek. Itt jegyezhetjük meg, hogy a táj szempontjából közeleső Liège területe is kiemelkedett a bányászat, kohászat, fegyvergyártás, vasipar, szénhasználat szempontjából (Adrien de Meeüs: *Histoire des Belges*. Paris, 1958, 145. o.; Pierre Hanquet: *Les Mulkeas, protestants liégeois, et leurs alliés*. Leodium, 45e année, Liège, 1958. 40–48. o.; Étienne Hélin et Nestor Mélon: *Le voyage métallurgique de Sir James Hope*. La Vie Wallonne, Tome 44, 1970. 269–296. o.). Ennek pedig ugyancsak lehetnek társadalmi kihatásai. Mindez magyarázza, hogy több bizonytalan és

ellentmondó megállapítást olvashatunk a parasztság és a forradalom viszonyáról. Helyesebb a főnemesi vezetők és a nemesi többség magatartásának leírása. A szerző azonban nem vizsgálja azokat a társadalmi és politikai körülményeket, amelyek már a képrombolásban *Északra* segítik tolódni a felkelés súlypontját. Sajnálatos az is, hogy a szerző a Brederode-csoportról és az északi kereskedők magatartásáról alig szól. 1567 eseményeinél bizonyára joggal bírálja a szerző Orániai Vilmos leszerelő antwerpeni magatartását (136–137. o.), de ennek erejét meggyőzőbbé tette volna, ha a nép felfegyverzettségének fokát és a spanyolok erejét katonai szempontból is egybeveti.

A következő fejezet: *Az Alba-terror kudarca és a forradalom fejlődése Északon*. (140–155. o.) Ennek élére kíváncsoznék a spanyol megszálló sereg jellemzése hadi és társadalmi szempontból. Sajnálatos kell megállapítani, hogy a hadszervezeti és felszerelési elemzéssel a terjedelmes munkában kielégítő formában az olvasó nem találkozhat. Pedig az osztályfrontok kialakulása szempontjából nem lett volna lényegtelen felemlíteni, hogy a fanatikus spanyol alakulatok légénysége is nemesekből, más megélhetést nem lelő elszegényedett urakból állt (de Meeüs i. m. 218. o.). Wittman a továbbiakban különös melegséggel szól az erdei és tengeri gueuxról, akik joggal hősei. De mellőzi az átmenet kifejtését a képrombolás alatti paraszti magatartástól idáig, szinte indoklás nélkül írja le, hogy a parasztság tömegei támogatták a széles, láthatatlan háborút (143. o.). Kérdés, hogy ez a megfogalmazás elegendő-e, amikor a polgári köztudat egyenesen parasztnak tekinti az erdei gueuxot. Wittman az anabaptista pacifizmus és a kálvinista célok keresztetűdésével is magyarázza, hogy nem tudták bevonni a katolikus parasztnak széles tömegeit (144. o.). Tegyük mi hozzá, hogy a katolicizmusnak némi báziserősítést adtak a reorganizáció során egyúttal keresztülvitt egyes lépések a katolikus papság visszaélései ellen (van Gelder i. m. 15. o.). Az elégedetlenség okozói még a szakadatlan kivégzések, amelyek együttes számát a monográfia nem nyújtja. Korábban 6 8000 főre tették. Egy újabb munka gondos forrástanulmányok alapján 12 302-re teszi a zavargások tanácsa általt elítélt vagy kivégeztetett személyek számát (A. L. E. Verheyden: *Le Conseil des Troubles. Liste des condamnés, 1576–1573*. Bruxelles 1961). Melegen méltatja a szerző (146., 148–149. o.) a tengeri gueux remek és következetes akcióit. A tengeri gueux nem teljesen antifeudális jellegének megértéséhez említeni lehet az angol királyi flotta és a keletfrizföldi gróf titkos egyetértését is (A. L. Morton: *Az angol nép története* I. 204. o.; K. Th. Wenzelburger: *Geschichte der Niederlande*. Gotha, 1879. II. 304. o.). A tárgyalt munka természetesen leírja Brielle (Briel) elfoglalását a tengeri gueux által, de ez az esemény (149. o.) szinte elvész a katonai akciók sorában, holott ennél ki lehetett volna emelni össznépi jelentőségét, legalább jelképeességét. Jelzi ugyanis, hogy az északi tartományokban mennyire megérett a helyzet a forradalom kitörésére, s hogy ezt egy a liègei tartományból származó úr vezette, csapata vallon és

francia protestánsokból állott, de a tengeri gueux között katolikusok is voltak; a különféle nyelvű felkelők összefogását pedig elmélyíti idővel, hogy déli protestánsok és francia hugenották menekültekként is kerültek Északra. (Vö. de Meeüs i. m. 231. és van Gelder i. m. 16. o.) Orániai politikájának leírásával fő vonalaiban egyet lehet érteni, de a vallástürelem hiába kínált politikájánál (152. o.) annak számbavétele is kíváncsinos lett volna, hogy ez már ekkor a déli rendekkel való kapcsolattartás reális feltétele volt Orániai részéről. Alább is kétséges, hogy a vallási tolerancia Orániai politikája korlátolt elemeibe sorolandó-e, ahogy a szerző láttatja (154., 169. o.). Egyháztörténeti kutatások mindenestre nem véletlenül helyezik el Orániai a toleráns, erasmianus és később mérsékelt kálvinista irányzatba, a szenvedélyesen buzgó kálvinistákkal szembe, s hasonló álláspontokat a XVII. századeleji holland patriciátusnak tulajdonítanak (J. Lindeboom: Erasmus. Wiesbaden 1956. 24—25. o.; Willem Jan Kooiman: Ein neues Lied wir heben an. Reformation in Europa. Hrsg. von Oskar Thulin. Leipzig, 1967. 248. o.).

A főmondanivalóhoz ér el a szerző a következő fejezetben: *A forradalom súlypontjának áthelyeződése Délre (1576 szeptember—1577 szeptember)* címmel (156—167. o.). Itt már a szerző egyedülálló értékű tényanyagának alapján lehet csak haladni. Az ő tényeiből is jobban ki szeretnénk emelni, utalva a többi tartománnyal kapcsolatos társadalom-gazdaságtörténeti kíváncsalmakra, hogy 1576. szeptember 4. népmegmozdulása, fordulata által Brabant, elsősorban Bruxelles volt a kezdeményező. Wittman fejtegetése kellően árnyalt, a véglegesség igényével lép fel. Marnix egy leveléből (164. o.) hadd emeljük ki a döntő társadalomtörténeti mozzanatok. Marnix Németalföld erős városairól beszél, mellette a parasztságról, amely nem hajlandó eltérni az Albáéhoz hasonló uralmat, ugyanakkor arról is, hogy szerinte a parasztok sem tudják megakadályozni a spanyol uralmat tervei végrehajtásában. Itt tehát annak a társadalmi osztálynak szerepéről, kortársi megítéléséről olvashatunk, amely mindenkor az események háttérében hatott. A zsarnokölés tanáról elmondottakat (165—166. o.) inkább csak érdekfeszítő példálózásként fogadhatjuk el, a kérdés azonban további, külön kutatásokat is megérdemelve. Arról a lényeges kérdésről nem sok szó esik, hogyan fért össze a monarchomachia az Orániai párt monarchista tendenciájával? Amikor 1577 augusztusában a bruxelles-i Tizennyolcakkal létre jönnek az első radikális városvezető szervek, a szerző kiemeli Bruxelles elsőségét (167. o.). Az események súlypontja Délre, elsősorban Flandriára helyeződött át kihatásai tekintetében, történeti időrendben mégis először Brabant a jelentős. Flandria részletes analízisére vállalkozott a szerző, elismerve ilyennek szükségességét más tartományokra is (167. o.).

Ezután a fejezetek hosszú sora követi egymást, amelyek kapcsán az olvasónak lehetne értékelési eltérése a szerzőtől, mindenképp azonban azt kell kiemelni, hogy ezen a téren minden eddigénél többet az értekezésből

tanulhat, hogy bárminő tüzetes vizsgálódás sem nyújthat még adalékokat sem az újabb nyugati irodalomból a mű főtérmájához. Ezen az alapon a könyv valóban magisztrális alkotás. A soron jövő fejezet tárgyalja a városi radikális mozgalmak kibontakozását a nemesi reakcióval szemben *A gandi felkelés* (1577. október 28.) címmel (168–179. o.). A szerző joggal emeli ki Orániai Vilmos lelkes üdvözlések közepette való belépését Bruxelles-be. De ha a kötetben lehettek volna képes ábrázolások, akkor az ottani Városi Múzeum metszete érzékeltette volna az elővigyázatosságot, a katonai méltóságot is: a herceg és nemessége bárkákon, a puskás lövészek kétoldalt a parton vonultak a városkapu felé. Ez a fejezet is aláhúzza nem egy ponton, miért kellett volna jobban megalapozni Brabant társadalmának ismeretét: Orániai tervei Brabant hatalmi központjává tételére (169. o.), bruxelles-i, louvaini tömegtüntetések (170. o.). Majd megjelenik Jan van Hembyze, a mű egyik fő alakja (171. o.), amivel kapcsolatban itt látszik helyénvalónak kitekinteni. A mű az eseménytörténet kapcsán jól ábrázolja majd az ő s néhány társa útját, fejlődési fordulatait. Mindez azonban a dolgok természete szerint igen elszórt, az olvasónak nehéz belőlük egységes képet alkotnia egy politikus típusról. Ezért kíváncsós lett volna, hogy a jelenlegi szerkezetet akár megbontva, fellépésük idején szenteljen a szerző egy összefoglaló fejtegetést annak a csoportnak, amely pályája tetőpontján túljut az Orániai-párton, amely előrehajtja a forradalmat, de maga azután a spanyolokkal megegyezés hálójába jut. Hembyze, Dathenus, Lieven Sanders, Nicolaes Despaers szövevényes pályája nyújtja itt a legtöbb tanulságot. Ezekből a pályákból jól látszik, hogy a forradalmi fordulat vetette felszínre őket, anélkül, hogy a szerző előzetes spanyolelles, vagy a polgári forradalom felé mutató követeléseikről valamit is ki tudott volna bányászni. Nagy szerepet lehet tulajdonítani elfajulásukban a szövetségi politika teljes hiányának a parasztság követeléseinek kielégítésében, a protestáns vallási türelmetlenség hajtóerőből elszigetelő tényezővé válásának, a külföldi segítség veszélyes útjából ugyancsak ki nem kerülésnek. Végül súlyos politikai torzulásukra vezetett, hogy Orániai politikáját a végveszélyben is nagyobb ellenfélnek látták, mint a spanyol katolicizmust. Mindez Wittman munkájának gazdag tényanyagából hámozható ki. Erre az olvasó figyelmét felhívni annál szükségesebb, mert így láthatja a két felkelő pólus, Orániai–Marnix–Ryhove és a radikális városiak most csak az egyes mozzanatoknál szembeállított értékelését összefüggőbben, világosabban, határozottabban és meggyőzőbben. Utalni itt kellene rá, hogy Jan van Hembyze annak idején elítélte a képrombolást (141. o.), mert ott ez aligha keltette fel az olvasó érdeklődését. Életrajzát is rövidre fogva olvashatjuk (175–176. o.). A genti előljáróságok 1567/1584 közti személyi változásai függelékben (413–422. o.) szerepelnek.

Majd *A gandi baloldali oranzsizmus* (180–188. o.) következik. Emeljük itt ki, hogy újabb fordulóponton ismét a bruxelles-iek léptek fel, az ottani

tömegek rendi ülésterembe is benyomultak (182. o.). Értékes része a fejezetnek a felkelő bizottságok tagságának alapos elemzése. De Lieven Sanderst helytelen félreérthető formában az Orániai párttal együtt említeni (186. o.).

A diplomáciai manőverek, hadi események, politikai átcsoportosulások rajzával következik *A gembloux-i vereség és a gueux-k hatalomra kerülése Nyugat-Flandria nagyvárosaiban* (189–206. o.) c. fejezet. Ebben nyitva maradt kérdést a tolerancia és a katolikus parasztságnak nyújtott forradalmi tettek problémája jelent. Mert amikor Északon már biztosítva volt a kálvinizmus, s Délen a türelmetlen kálvinizmus a parasztság helyzetén nem javít, még az egyházi kincsekből sem juttat neki, akkor kérdéses, hogy a tömegek megnyerése szempontjából a forradalmi lépések vagy a demagógia körébe sorolandó-e az Orániai-párt vallási türelem felé vezető lépéseit támadó, kálvinizmusát hatalmi eszközökkel előmozdítani kívánó városi radikalizmus. A fejezetben kifejtetteket ebben a vonatkozásban nem érzem lezárt megoldásnak, bár gazdagon fejtegeti a parasztok mozgalmait, a városi terror mozzanatait.

A Vallásbéke körüli harcok és a vallon ellenforradalom c. fejezet (207–225. o.) általában kellően árnyalt, problémája az előbbihez kapcsolódik. Gondolva a 213. oldal megfogalmazására, felvetődik, hova teszi a szerző a katolikus parasztság érdekeit, ha a rendek és az Orániai párt által képviselt feudális érdekeket a kálvinizmus (sőt: forradalmi kálvinizmus) soraiban előretörő antifeudális erőkkkel és tendenciákkal állítja szembe. Ha igaz is az a megállapítás (218. o.), hogy Orániai Vilmos szemében a Vallásbéke az elszakadni készülő vallon tartományokat akarta kielégíteni a katolikus vallás zavartalan gyakorlatának biztosításával, az olvasónak fel kell tennie a kérdést: a délnémetalföldi katolikus parasztság megnyerésére nem volt-e legalább ilyen objektív szerepe a rendezésnek? Egyébként ez a fejezet is gazdag az európai és mediterrán összefüggésekben, a németalföldi eseménytörténetben, a városi belharcok társadalmi elemzésében.

Az időrend szempontjából szerkezetileg nem szerencsés, de egybevetés és módszertani tanulságok miatt indokolt, hogy egy fejezetet ide illesztett a szerző: *A forradalmi Flámand Flandria antipodusa: a Francia Flandria* (226–251. o.). Ezt a magában és társadalmi szerkezetilemzése miatt értékes fejezetet a felsorakozó déli és vallon ellenforradalom jobb megértéséhez kellett ide elhelyezni. Kérdéses a fejezetben, helyes-e éppen Lille esetében emelni ki, hogy a király nem rendelhetett el területén vagyonek Kobzást (228. o.). A kérdést szélesebben kellett volna megvizsgálni. (vö. J. Verteneuil: *Le privilège de non-confiscation des biens des bourgeois de Bruges et la législation de Charles-Quint contre l'hérésie (1554–1555)*. Hand. Gen. Gesch. „Soc. d'Emul.” te Brugge, XCV, 1958; W. Van Iterson: *Geschiedenis der confiscatie in Nederland. Een rechtshistorische studie aan de hand van noordnederlandse, een aantal zuidnederlandse en andere bronnen*. Utrecht, 1957.). Ez a fejezet is igen

tanulságos a parasztság társadalomelemzése, magatartásának bemutatása szempontjából és remeknek bizonyul várostörténeti módszere (Lille tárgyalása).

Ezután *A Flamand radikálisok a „malcontentusok” ellen. Nyílt szakítás az Orániai-párttal* c. fejezet következik (252—272. o.), amit *Az Utrechti Unió és a forradalmi terror fokozódása Gandban. Az oranzsista politika zsákutcája* c. fejezet követ (273—293. o.). Ezek bőséges eseménytörténetet és általában elfogadható álláspontot fejtenek ki. Az utóbbi fejezetben az Utrechti Unióval kapcsolatban megjegyezhető, hogy még egyes limburgi városok is beléptek abba. (van Gelder i. m. 21. o.) Ezidőben már a Hembyze-politika néhány vitatható vagy egyenesen bírálatot érdemlő elemére is rá kellett volna mutatni. Ilyen az Utrechti Unió aláírásán Gentet képviselő személy letartóztatása (277—278. o.). Vajon lehet-e szórvány esetekként felsorolni azt, hogy Hembyze ártatlan parasztok közé lövetett, vagy elpártolás ürügyével (ami a középkori városi partikularizmusból visszamaradt szemlélet!) támadta a katolikus parasztokat és falvakat (281. o.), hogy képrombolás során parasztgazdaságokat is felgyújtottak, de feudális tulajdonhoz a gentiek csak katonai igényből nyúltak (282. o.)? Ezek a forradalom elszigetelésére alkalmas lépések voltak. *A gueux-terror csúcspontja Gandban. Hembyze bukása* c. fejezet (294—309. o.) hiányérzetet ismét csak a parasztok megnyerésére tett lépések elmaradása (309. o.) és a parasztok nem kímélése (302. o.) leírásának nem eléggé értékelő voltával kelt. Mesterien írta viszont le a szerző a városi erők fordultatos politikai mozgását Hembyze mögött és ellene, elszigeteléséig.

Eredeti levéltári anyag felhasználásával tűnnek ki a következő fejezetek. *Az Orániai-konzolidáció Flandriában* (310—333. o.) c. nagy érdeklődésre tarthat számot az áremelkedések bemutatásával, a politikai harcok és államszervezés, a külső kapcsolatok elemzésével. A flamand nagy városokban tovább élt a forradalmi terror, Hembyze hívei mozgolódtak. Itt tér ki a szerző a kevésbé fejlett északi területekre is. Ezek voltak a spanyol kémek szította parasztfelkelések övezetei (321—322. o.). A reakció nem egyedülálló megnyilvánulásai jobban érthetők lennének, ha e területek fejlődéséről, főbb eseményeiről, a parasztok és a rendek, városok ellentétéről korábban szó lett volna. De nem esett szó az 1567. decemberi nyugat-frizföldi és a nem sokkal későbbi észak-hollandi parasztfelkelésről, amit a spanyolok és a konzervatív városi magisztrátusok még együtt vertek le. (A. N. Csisztozvonov: *Parasztmozgalmak a németalföldi forradalom idején. Szovjet Középkori Egyetemes Történet* II. Bp. 1955. 229. o.) Ezután *II. Fülöp trónfosztása és Anjou hercegének németalföldi uralma* c. fejezet következik (334—347. o.), amely idealizálás nélkül a maga funkciójában konkrétan vizsgálja a holland centralizációt s mesterien dialektikus levezetésekkel tartalmaz. Nagyon fontos végeredménye a fejezetnek (346—347. o.), hogy közös érdekek szövődtek a spanyol orientációjúak és az antioranzsisták között. Katolikus genti szerző röpirata veti Orániai Vilmos

szemére a radikális kálvinista vezetők kiüldözését. A fejezet anyagából világosabban levonható, hogy a katolikus spanyol pártnak Orániai politikája volt a fő céltáblája s nem a kálvinista városi partikuláris radikalizmus. Ezzel csalta lépre azokat a radikális vezetőket, akikben erősebb volt az Orániai elleni gyűlölet, mint ennek eredeti társadalmi alapja, amit maguk felejtve árulókká korcsosultak. A meg hasonlítás útjához vezetnek azok a katonai és politikai események, amelyeket *A „francia fúria” és következményei* c. fejezet (348—364. o.) taglal, az északi vezetés és burzsoázia korlátolt és önző politikáját joggal bírálva, Hembyze és Dathenus újra színre lépését értelmezve. A következő fejezet címe: *Ypres és Bruges eleste* (365—373. o.). Ez már a végkifejlet tragikus előjátékának gondos leírása, amiből levonhatjuk azt a következtetést, hogy Nicolaes Despaers brüggei radikális vezetőből nem antioranzsista kritikai magatartása faragott spanyolokkal egyezkedőt. A szerző bizonyítékai híján inkább arról lehet szó, hogy eredetileg sem lehetett valóban radikális. A főesemények betetőzését tárgyaló fejezet címe *Hembyze árulása. Gand feladása* (374—384. o.). Ennek tényanyagára nagy tisztelettel tekinthetünk. Igen bonyolult eseményekről lévén szó, nem lehet számonkérni a végleges megfogalmazást. Érdemes lenne elgondolkodni, miféle osztályérdekek összeszővődése lehetett Hembyze haza-fogalma, amikor már Farnesenek panaszkolta, hogy „a hatalmon levők mesterkedései következtében mindent a haza pusztulása és hanyatlása fenyegetett”. (378. o.) Ez vezetett arra, hogy ismét Ryhove befolyása lett nagyobb a genti lakosság körében, míg Hembyze tömegbázisa reakciós irányban kicserélődött. Az eseményekbe szövődik Orániai Vilmos meggyilkolása. Itt ad olyan árnyalt Orániai-képet Wittman (381—382. o.), amivel teljesen egyet lehet érteni.

Az utolsó fejezetek tágabb területekre vezetik az olvasót. *A Dél meghódítása. A „natio Belgica” kettéválása* c. fejezet (385—411. o.) gazdag anyagot sorakoztat fel a politikai, társadalmi, gazdasági fejlődésből, nem kevésbé értékesek elméleti jellegű gondolatfelvetései. Ezek közül kiemelhető, hogyan mutatja ki Wittman az 1600 körül békeszintet elérő déli ipar eltérő céhes jellegét az északi tőkés alapú iparral szemben (392., 397. o.) vagy ahogyan hangsúlyozza a németalföldi déli és északi folyamatok összetartozó, kölcsönhatásaikban vizsgálendő jellegét, ami nélkül a korai polgári forradalomról nem lehet beszélni (400. s. köv. o.). Azt már nem lehet a forradalom „korai” jellegéhez tartozónak tekinteni, hogy folyamán nem találkozunk parasztköveteléssel a feudalizmus felszámolására, a paraszti földtulajdon kivívására. (405. o.) Hiszen a még inkább „korai” forradalom jellegű 1525 körüli német eseményekben az efféle követelések annál gyakoribbak voltak. Ebben a fejezetben húzza alá Wittman a parasztkérdés elhanyagolásának súlyos következményeit Délen, azt, hogy Ryhove szerint Hembyze „a parasztokat nagyon megterhelte”. (406. o.) Kutatási eredményei a huszita, a német, a svájci parasztháború mellé állítva jelzik, hogy a parasztság nem maradhat kelyhes, lutheránus

vagy ortodox kálvinista, ha pedig nincs olyan radikális irány, amely tömöríti, ha a reformáció feudalizálódik, ez a szegényparasztságot vagy elszigetelt szektákba, vagy a katolikus demagógia karjaiba löki. Ennek a XVI. század második feléig annyi példája volt, hogy a genti radikálisoknak ezzel számolniok kellett volna, ha valóban államférfiak, s nemcsak várospolitikusok lettek volna. Ennek a következtetésnek levonása híján az egész mű elvi megállapításai közül legfontosabbá az válik, amelyet a feudális államok addig egységes rendszerének megbomlásáról (408. o.) tett a szerző. Ez a fejezet nemcsak az egész mű elvi összegezése, de előremutatás is. Méltó a nemzetközi értékű monográfiához.

Befejezésül — utalással az ismertetés elején mondottakra — újra alá kell húzni Wittman Tibor könyvének objektív értékeit és magas színvonalát. A munka akadémiai könyvkiadásunk egyetemes történeti publikációi között igen kiemelkedő, a középkor és újkor közötti átmenet problematikáját tárgyaló alkotások között a legkiválóbb. Erényeivel méltán képviseli történetkutatásunkat az európai marxista és polgári történetírás kiterjedt mezejében, megállapításaira a nemzetközi tudományosság biztosan építhet. Ugyanakkor a Magyarországon kibontakozó marxista összehasonlító történetkutatás egyik biztos alapjaként is számon tarthatjuk Wittman Tibor művét.

Székelgy György

A TÖRTÉNELEM VÁLASZÚTJÁN

*Szabad György: Forradalom és kiegyezés választútján.
1860—1861*

(Akadémiai Kiadó, Bp. 1967. 645, oldal.)

A Bach-féle abszolutizmusról általában — nemcsak nálunk, de az egykori Habsburg Monarchia többi népeinek történetírásában is — hosszú időn át szokás volt úgy beszélni, mint az ájult tehetetlenség koráról, melyben az abszolutista terror durva módszerei eleve lehetetlenné tettek minden szellemi mozgást. Hogy az 50-es években is voltak viszonylagos emelkedők, erről alig szóltak. Tisztább kép alakult ki az 1859-el meginduló belső erjedésről. Így nem volt ismeretlen az a mély hatás, melyet az olasz — osztrák viszony kiéleződése és az 1859. évi háború gyakorolt az elnyomott népekre; közzismert az a forró vágyakozás, mellyel a köznép Garibaldi és Kossuth felé tekintett, mint ahogy e remények elhervadása is eléggé ismertnek tűnhetik fel. Már a korábbi történetírás nyomán is az 1860—61-es forduló mint a lázas várakozás, mint a társadalmat nyugtalanságba és aktivitásba sodró bizakodás időszaka élt a köztudatban. Az 1861. évi országgyűlés és vele kapcsolatos országos jellegű mozgalmak pedig úgy tűntek fel, mint az 1848-as forradalmi örökség fenntartását célzó, a 48-as vívmányokat visszahódítani akaró politika megnyilvánulásai. 48 szelleme azonban csak átmenetileg kapott erőre. Az országgyűlés feloszlásával a remények szertefoszlottak. S ha ennek megállapításával a korábbi történetírás át is siklott az események felett, a lázas két évszámban — 1860/61-ben — maradt valami problematikus. A késői történész számára ott állott a kérdés: vajon teljesen epizodikus volt-e a magyar politikai élet megpezsdülése? vajon nem mutatott-e bizonyos fokig túl önmagán? Az 1859. évi háború nem mozgatótt-e meg akkora erőket a magyar társadalomban, hogy szerencsésebb konstelláció esetén előállhatott volna a forradalmi kibontakozás lehetősége?

Szabad György műve azt bizonyítja, hogy mindeme kérdések valóban foglalkoztatták a történész-közvéleményt.

A munka mindenekelőtt arra keres választ, hogy milyen jellegű s intenzitású volt az a nemzeti ellenállás, mely 1859 és 1861 között kibontakozott. Milyen eszmék mozgatták, mennyire tudott összhangba forrni és mennyi benne a belső ellentét. Vajon a társadalomnak az a mély megrázkódtatása, mely az októberi diplomát és a februári pátenst követte, nem mutat-e többet

ad hoc lelkesedésnél? Ha a történész — szerzőnk módjára — minden szálát gondosan egybegyűjt, nem kell-e ahhoz a kérdéshez eljutnia, hogy a szóbanforgó rövid időszak a kiegyezési út, a fokozatos elvi kompromisszumok mellett nem foglalta-e magában azt a másik lehetőséget, mely az adott szakaszban többet eredményezhetett, mint 1867, amely lehetővé tette volna, hogy a népmozgalmak elemi erejét a maga szekerébe fogó nemesség többet markolhasson magának és az országnak, mint ahogyan ezt 1867-ben tette. S mialatt felhasználja a nemzetközi és hazai konstelláció esélyeit, nem léphet-e maga is előre a belső demokratizálás és a nemzetiségi kérdés korszerűbb felfogása útján?

A választott téma indokoltága ezek után éppoly világosan áll előttünk, mint a vállalt történetírói feladat pretenziózsága, tudományos igénye. Nem arról volt tehát itt szó, hogy Szabad György a sok tekintetben hiányos Berzeviczy-monográfiát egy részletesebb korrajzzal váltja fel. Szabad György monográfiája olyan kérdéseket vet fel, olyan problémákra keresi a választ, melyek Berzeviczyt egyáltalán nem foglalkoztatták. De jórészt nem érdekelték azokat sem, akik már a mi időszakunkban nyúltak ennek a korszaknak a kérdéseihez.

Szabad György úgy látja, hogy 1860/61-ben a 48-as forradalmiság nagy erőpróbájához érkezett el a nemzet. A tíz éven át lefojtott erők és szenvedélyek olyan szituációban törnek fel, amikor megnöttek az esélyek a fokozott politikai igények számára, s amikor mindennek ellenére a történeti fejlődés mögöttes tendenciája: a forradalmi, demokratikus megoldás érvényesítése elmarad. 1860/61 tehát szerzőnk szemében: a nemzeti energiák kirobbanásának pazar színjátéka, a nagy esély felvillanása, s ezt követően egy nagy *débâcle*!

A történész feladata az volt, hogy az elnyomott tendenciának az érvényrejuttatásáért folytatott küzdelem teljes spektrumát látni engedje. Ennek érdekében a szerző olyan széles körű anyag-gyűjtést folytatott, amely szinte hiánytalannak mondható; tájékozottsága tehát lehangolva biztos és sokoldalú, előadásmódja mindig szeriózus, a tények tiszteletén nyugvó. Volt idő, amikor úgy tűnhetett, hogy ez esetben egy apriorisztikus koncepció bizonyításának leszünk tanúi, de nem így történt. A koncepció megvan, de a tényanyag gondos egybegyűjtése és értékelése hozta életre. A munka nem úgy problémikus, hogy valamilyen erőszakos elvet igyekeznék rákényszeríteni a század magyar történetére. Ellenben nagyobb tényanyaggal dolgozik, sokoldalúbban világítja meg a kérdést, s ez adja nézeteinek eredetiségét. Nem pillanatnyi divatos felfogásoknak hódol, hanem a marxista történetírás legjobb hagyományaira épít, s maga is e hagyományok megalapozásán fáradozik, sok sikerrel. A szerző fentebb ismertetett koncepcióját az opponens azzal a belső megelégedéssel fogadhatja, hogy itt ismét nagyszabású törekvés nyilvánul meg modern kori történetünk minél árnyaltabb és sokoldalúbb ábrázolására. Kompakt művet kaptunk, mely fejlett arányérzékkel hozza élénk ama nevezetes két év minden lényeges eseményét a szereplőkkel együtt. Mindenekelőtt azt látjuk,

hogy mennyivel több történt az októberi diploma körüli idők Magyarországon, mint amennyiről korábban tudtunk. Több történt a politikában, több történt a közéletben. Nagyobb embertömegek mozdultak meg, mint amennyire eddig következtettünk. A szerző által a legapróbb részletekig felhasznált s értékelt források arról tanúskodnak, hogy a néphangulat időnkint olyan izzóvá vált, hogy megyék, járások, községek szerte bekövetkezett az abszolutista rendszer intézményeinek likvidálása. A legszélesebben vett közélet megmozdulásai ritka élességgel exponálják azt a képet, melyen az ország névtelen tömegei éppúgy fellelhetők, mint az ismert történelmi szereplők. Ez végülis odavezet, hogy a szerzőnek, híven szándékához, sikerül a fontos periódus társadalmi mozgalmasságát valóságos méreteiben érzékeltetnie. Nem hat túlzás-ként a konklúzió, hogy a konfliktusok 1860/61-ben sokkal élesebbek, mint Világos óta bármikor.

A politikai-közéleti ellenállás és a benne kifejezésre jutó követelések rajza egymagában még nem elégíti ki a szerzőt. Nem kisebb jelentőségű feladatnak látja, hogy olvasói elé tárja a Monarchia központjának, Bécsnek a magyar kérdésben követett politikáját, kiterjessze érdeklődését az európai nagyhatalmak állásfoglalásaira, kitekintsen az európai forradalmi eseményekre, a magyar kérdést oda helyezze, ahová valójában tartozik: a nemzetközi események által erősen determinált problémák sorába. Világossá válik az olvasó számára, hogy a bécsi udvar a magyar kérdést nem tekintette önmagában; magatartását folyton befolyásolták az európai politika eseményei. A magyar kérdés végső fokon alá volt rendelve a Monarchia európai politikájának. De Bécsnek a magyar kérdésben folytatott politikáját hol árnyalta, hol kifejezetten befolyásolta a magyar emigráció nemzetközi erőfeszítése is. A Kossuth-emigráció szervesen kapcsolódik a hazai történelemhez. Az előttünk fekvő műben sem színező betét, hanem a nemzeti törekvések egyik fontos központja, mely nélkül a hazai mozgalmak rajza is hiányos lenne.

Szabad György monográfiájában tehát együtt van minden lényeges mozzanat, mely szerepet játszott a viszonyok alakulásában.

Odahaza a politikát elsősorban a 48-ban már egy ízben vizsgázott nemesség csinálja. Az arisztokrácia történelmi szerepéhez híven a kompromisszum, az egyezkedés híve, de nem mondható, hogy érintetlen az idők árájától; szerepe nem egészen az, ami 1848-ban! A nemesség nagyjából egységes, de a belső differenciálódás itt is jelentékeny. Szabad György a hivatásos politikusok mellett megmutatja a köznépet, a politizáló nemzetet is. Izgalmi állapotban van az egész ország. És mégis: Bécs egy vesztett háború csapásai után is elég erős, hogy ellen tudjon állani a magyar követeléseknek. Szerepet játszott ebben az is, hogy az ellenzéki elképzelések nem tudtak idejében egységbe forni. Ugyanez a bizonytalanság a nem-magyar népek soraiban.

A könyv általános tanulságaként azt szűrhetjük le, hogy 1860/61-re az osztrák udvart kivéve még sehol sem kristályosodtak ki végérvényesen a

monarchiabeli *modus vivendi* új koncepciói. Egyedül Bécsben jelentkeztek olyan politikusok, akik tudták, hogy mit akarnak; a bécsi udvar szándékairól nemigen lehetett kétség. Ami azonban a magyar nemesség politikai gondolkozását illeti, ez olyan sokkot kapott, melyből Világos után nem tudott kilábalni. A negyvennyolcasság amilyen büszke erőt kölcsönzött a politikai vezetésnek Béccsel szemben, olyannyira megkötő, múltbafordító és stagnáló erő is volt. A monográfia élénken szemlélteti, hogy a Népek Tavaszának megéjtő forradalmi jelszavai milyen gyakran szűkültek le a kor emberének tudatában pusztán a nemzeti függetlenség hangzatos jelszavaivá; ezen belül a nemesi érdekvédelem szempontja mennyire elhomályosította az ország demokratizálásának programját; a schwarz-gelb utálat mögül mennyire hiányzott egy korszerűbb, egy demokratikusabb Magyarország létrehozásának vágya. Ebben a tekintetben 1848 korántsem jelentett gyökeres előrelépést, még kevésbé ugrást a magyar ideológia történetében. A lengyelek 1831-e — bukása ellenére vagy éppen bukása következtében — nem egészen két évtized alatt megszülte a krakkói felkelésben manifesztálódó lengyel nemesi forradalmi demokráciát, melynek útja azután 1848-on és 1863-on át vezetett az I. Internacionálé lengyel szekciójához, sőt azon is túl, a párizsi Kommün harcosai felé. Szabad György könyve amellettt bizonyít, hogy a negyvennyolcasság próbatétele a magyar fejlődésnek egy egészen más irányát jelezte. Ez a fejlődésút mindennek mondható, csak szerencsésnek nem. Hogy a komparatistikánál maradjunk: a csehek megmozdulása 1848-ban jelentéktelennek mondható, a nemzeti függetlenség kérdésében a cseh burzsoázia a kompromisszum útjait járta, s ha a nyelvi és alkotmányos harc bizonyos pezsgést is jelentett, lényegében a cseh fejlődés az apró munka, a reális helyzetérzés irányába mutatott, mely Masarykban öltött testet. Nálunk viszont úgy tűnhetik fel, hogy a dzsentri korszak fellengzős, üres, frázisos magyarkodása abból az időszakból sarjadt ki, amikor a nemesi politika a demokratikus polgári fejlődés elveit sarokba téve átadta magát a függetlenség eszméjének anélkül, hogy elgondolkozott volna afelett, mit kezd a függetlenséggel, ha mégis ölébe hullana. Nem véletlen tehát, hogy a kor mozgalmasságainak fő jellemzője az osztrák abszolutizmus elleni gyűlölet.

Szabad György könyve a nemzeti ellenállás méreteiről minden eddigit felülmúlóan részletes képet nyújt. A nemzeti elv tekintetében az ország lakossága túlnyomó többségében a 48-as alaphoz ragaszkodott, s vágyait a közélet minden területén kifejezésre juttatta. A közölt nagyszámú adat olvastán bizonyára felmerül az olvasóban a kérdés: mindaz, ami a magyarországi megyékben az októberi diploma kibocsátása után lejátszódott, — tehát a megyei állandó bizottmányok felállítása, a városok önkormányzatának újjászervezése, a megyei közgyűlések követelése, a korábbi rendeletek érvénytelenítése, a törvénykezés és a rendfenntartó erők átszervezése, az adófizetési megtagadások, a szervezkedő honvédegyletek stb. — mindez mennyiben illethető a

„forradalmi helyzet” megjelöléssel? Reális volt-e a felkelés avagy csak egyesek rémképe? Szerzőnk ezt a kérdést direkt módon nem teszi fel. Felsorakoztatja az ellenállás változatos formáit, ismerteti a hatalmonlevők aggodalmait, bevonja Csenisevszkijt is – mégis az olvasónak megmarad az a benyomása, hogy a magyarországi néptömegek komolyan felkelni nem akartak. Legalábbis elszigetelten, külső impulzus nélkül semmi esetre. Az emigráció feje, Kossuth a távolból is jól látta a hazai helyzetet, igyekezett mérséklőleg hatni, lényegében a kivárás politikáját vallotta. Emellett Szabad előadása arról is meggyőzhet bennünket, hogy milyen lazán állott s milyen gyenge kezekbe volt letéve a hazai konspiráció, mennyire csak spontán tüntetésekre került sor, mennyire hiányzott az irányító központ. A radikálisabb fellépésnek nem voltak kiemelkedő képviselői.

A nemzeti ellenállás mozgalma, mely arra a konklúzióra vezette a szerzőt, hogy a negyvennyolcasság próbatétele a függetlenség kérdésében helytállásként minősíthető, valóban hatalmas áramként ragadta magával a nemzetet. Nem látjuk azonban a kép másik oldalát: azon túl, hogy Bécs állandóan aggódott a magyarországi helyzet miatt, nem világos, hogy mit tett a fenyegető veszéllyel szemben és mekkora elszántság fűtötte egy esetleges magyar felkelés esetére.

Szükségszerűen halványabb a kép, amikor a nemesség próbatételéről esik szó a szociális kérdések síkján. És nem teljesen pozitív a nemzetiségi kérdésben elfoglalt magyar álláspont mérlege sem. Lényeges tanulsága a munkának, hogy a nemesség túlnyomó többsége egy emberként vallotta az ország területi integritását mint a megegyezés elengedhetetlen követelményét; tehát minden olyan koncepció, amely ezt az igényt elejti, eleve halálra volt ítélve a hazai közvélemény előtt. Másik fontos tanulsága a műnek, hogy az egységes politikai nemzet fogalma – mely majd az Eötvös-féle nemzetiségi törvény kardinális pontja lesz – ebben az időben már kialakult a magyar nemesi gondolkodásban. A nemzetiségi kérdésben elfoglalt álláspontok kisebb-nagyobb eltéréseit ezen az alapvető szemléleten *belül* kell értékelni.

A munka gerincét alkotó két nagy fejezet nem véletlenül viseli tehát a negyvennyolcasság próbatétele címet. Szabad György úgy látja, hogy a nemzeti függetlenség kérdésében a nemzet egyetemessége jól megállta az idők próbáját. A népi megmozdulásoknak olyan tömegét ismerteti, hogy ezzel valóban képes érzékelteni azt az izzó hangulatot, mely az ország lakosságát eltöltötte; a magyar társadalom addig nem ismert vakmerőséggel szállott szembe a gyűlölt hatalom képviselőivel, provokált összetűzéseket és a maga kezébe vette az ügyeket. Mindezt paradox módon ellensúlyozza a Kossuth-részéről elhangzó értékelés. Ennek alapján is úgy tűnhetik fel, hogy a hazai felbuzdulás még nem forradalom és kérdés: milyen erők közbejöttével válhatnék azzá?

A nemesi forradalmiság kérdése veti fel azután a könyv címében foglalt alternatíva jogosultságát is. Az olvasó számára aligha lehet vitás, hogy a for-

radalom kifejezést itt csakis az 1848/49-es forradalomra való utalásként kell felfogni. Nem lehet ugyanis szó arról, hogy a magyar társadalmat átható törekvések adott esetben valóban forradalmi változtatásokat ígértek volna — a szó mai értelmében. A monográfiában felsorakozó „forradalmi” tendenciák lényegében nem mutatnak túl 1848-on, legjobb esetben 1849-en. A kettő ugyan nem azonos s mint Szabad György kitűnően megmutatja: 49 védelme kapcsolódik 49 továbbfejlesztésének óhajával is —, de végülis akár 48 akár 49 követeléseit tekintsük, társadalmi értelemben a 48-as és 49-es jelszavak forradalmi igényt már nem jelöltek. A korabeliek, mint ismeretes, minden erőszakos változtatást forradalomnak neveztek. Ez egy bizonyos fókig megzavarhatja az olvasót, aki számára világossá kell tenni, hogy 1860/61-ben a harc mindenekelőtt a nemzeti függetlenségen esett csorba kiküszöböléséért folyik, tehát az egész 48 rehabilitásáért, az akkor elért eredmények respektálásáért.

Nem állítjuk azt, hogy a Bach-korszak senyvesztő évtizede után 48 rehabilitációja egymagában is nem jelentené a forradalmi út igenlését és egyben eredményét is. De éppen Szabad György munkája hívja fel a figyelmet a 48-aság gyenge oldalaira. Az ő általa rajzolt kép minden csak nem sematikus. Ha volt történéseink körében olyan aggály, hogy szerzőnk a forradalmi helyzet érveit gyarapítani szándékozván iparkodni fog a lakosság minden megmozdulásainak olyan nyomatékot adni, ami az olvasóval a forradalmi megoldás realitását igyekszik elhitetni, úgy ez az aggály eltűnik a monográfia olvastakor. Szabad György ugyanis gondosan számbaveszi az ország nyugtalanságát, de látja a hangulati hullámvás dagályát és apályát, különbséget tesz legtöbb helyen a tényleges népi megmozdulás és a bécsi aggodalmak között. Könyvéből azt a benyomást szerezhethetjük, hogy korántsem a magyarországi néphangulat volt az egyedüli indoka Bécs tárgyalási készségének, noha kétségtelen, hogy egy külső támadás, egy háború esetén a Birodalom belső rendje elsőrendű követelménynek látszott s ebben a magyarországi helyzet megoldása lehetett az első lépés.

Szerzőnk impozáns teljesítményéről aligha tudnánk jobb érzékeltetést adni, mint, ha megemlíthetjük, hogy bár itt egy időbelileg rövid eseménytörténetről van szó, e rövid, de fontos időszakot sikerült Szabad Györgynek úgy feltérképeznie, hogy a korábbi és későbbi folyamatokra egyaránt kilátás nyílik belőle. A bevezető rész (A konzervatívok alkuja) nem nyúlik visszább 1859-nél, nem összegezi a Világos óta eltelt idők eseményeit, hanem *in medias res* kezdi az események tárgyalását. A mű mégis szüntelenül érzékelteti a forradalmi időszak megoldatlanul hagyott kérdéseit, valamint az ötvenes években bekövetkezett fontos változásokat az állami életben. Tegyük hozzá ehhez, hogy 1859 sem úgy került *terminus a quo*-ként a mű élére, mintha Ferenc József ismert nyilatkozata, majd az októberi diploma egy begyökeresedett kormányzati elvvel való szakítás és az új, alkotmányos kormányzás Bécsben is örömmel üdvözölt meghirdetése lett volna, ami után már csak elvek valóra váltása

marad hátra. Szabad György már műve elején felhívja figyelmünket arra, hogy kényszerengedményről volt szó a császár részéről. Olyan harcnak kellett tehát kibontakoznia, melyben a császári udvar menteni igyekszik nemcsak presztízst, de abszolutista kormányzati módszerei közül is azt, ami menthető; ebben a harcban elsősorban a magyar konzervatívokra fog számítani, velük próbálja meg előkészíteni a kiegyezést. Mint ismeretes, az arisztokrácia kompromisszumos, mindamellett 48 örökségétől és az országos közhangulattól végleg függetlenül nem képes alkudozása nem vezet eredményhez. Szabad György ezt a politikát tárgyilagosan, szenvedélyektől mentesen tárgyalja; érthetővé teszi összefüggéseit az udvarral, másrészt a nemesi liberális szárnyal, mely úgy lép a történelem színpadára, mint a 48-as örökség hordozója. A politikai élet igazi főszereplőit a 48-as nemességben kell keresnünk. A monográfiában együtt találjuk a kor valamennyi neves magyar személyiségét, látjuk helyüket, szerepüket, egyéni fejlődésük irányát.

A fentiekből folyik, hogy a monográfia, ha egy rövid időszak eseményeit taglalja is — mintegy nagyszabású bevezetője az 1865-el meginduló időszaknak, mely követeléseiben visszatér az 1861-ben elejtett fonálhoz azáltal, hogy a kiegyezés megalkotásának alfáját és omegáját az 1848-as alkotmány elismerésében látja. 1861-ben a bécsi udvar még elég erősnek érezte a Monarchia helyzetét (és elég gyengének a népi ellenállást) ahhoz, hogy megtagadja a magyar követelések legfőbbikének elismerését. Kétségtelen tény, hogy 1861-ben az udvar még elég félelem mentesen tette félre a magyar ügyet. Az udvar még nagyonis felülről tárgyalt. És a magyar politika? 1861-ben még a nemesség — ha felirat formájában is — állta a sarat annak a biztos reményében, hogy az országgyűlés feloszlatása ellenére az idő neki dolgozik. Csakhogy ez egyet jelentett a passzivitással, az időre való spekulálással. Magának az országgyűlésnek a mérlege is negatív: adós maradt az útmutatással. Az a nagy erjedés, mely magával rántotta az ország lakosságát, nem kapott adekvát formát a politikai gondolkodásban, a harci módszerek kidolgozásában.

1861-ben — mint a monográfia tanúsítja — az egész magyar politika csődbe jutott. Az ország politikai vezetői az alkotmányos kérdésekkel való pepecseléseik közepette semmire sem tudták felhasználni az ország elégedetlenségét, nem tudtak egységet teremteni a szporadikus mozgolódásokból, nem tudtak olyan erőt és egységet felmutatni, mely Bécsset meggondolkoltatta volna. A hazafias mozgalmak hatástalanul lobbantak el. Még Szabad György rendkívül minuciózus munkája után sem látjuk, hogy miben vélte a nemesi politika az ország társadalmi-szociális kérdéseinek megoldását. Természetesen nem tudott kielégítő programot kidolgozni a nemzetiségi politika számára sem. Ami pedig a kérdés katonai oldalát illeti, az összeesküvő szervezetek is csődöt mondtak. Nem állottak a helyzet magaslatán. Végül, de nem utolsó sorban, számításba kell venni azt is, hogy a nagyhatalmak részéről sem számíthatott semmiféle támogatásra egy radikális Ausztria-ellenes megmozdulás.

Szabad György mindeme rideg ténnyel szembenézett monográfiájában. Nem érheti az a vád, hogy túlértékeli a nemzetközi támogatás esélyeit az esetleges magyar felkelés számára, nem jellemzi őt az ötvenes években nálunk elterjedt álradikális optimizmus, mely oly nagy lendülettel dobálódzott a „néptömegek” kifejezéssel s nem vette számításba a reális erőviszonyokat. Szabad György arról világosít fel bennünket, hogy ami realitás volt, az a néptömegek harcos kedve, indulata és a nyomában járó lázongások. Felkelésről ebben a munkában csak az emigráció és a hazai szervezkedők tervei között esik szó.

Szerzőnk gyökeresen szakított azzal a hagyományos (külföldön még mindig életben levő) szokással, mely Ausztria és Magyarország viszonyát pusztán a közjogi viták aprólékos ismertetésével kívánja elintézni. Ellenkezőleg: azon volt, hogy a kor valamennyi törekvéséről számot adjon. Így tehát meg kellett osztania figyelmét a Bécs—Pest között folyó tárgyalások, valamint az ország állapotának rajza között. Érthető tehát, hogy valamivel kevesebbet kapunk az októberi diploma és a februári pátens közjogi, alkotmányjogi kifejtéséből, a bécsi udvari körök, a minisztertanács ülésein lezajlott vitákból, az ott elhangzott nézetekből. Az osztrák bel- és külpolitika irányításában bekövetkezett változások részletesebb ismertetése sem ártott volna (például egy összefoglaló értékelés Schmerling politikájáról). A hazai események körületekintő ábrázolása mellett kevésbé jutott hely az olyan kérdéseknek, mint az októberi diploma és a februári pátens széles nemzetközi megítélése a diplomáciában és a külföldi sajtóban vagy az a hatás, melyet e két fontos császári rendelet a hazai nemzetiségek körében kiváltott.

Annál jelentősebbnek kell értékelnünk a szerzőnek a hazai élet minden fontos területét átvilágító vizsgálatait. Két irányban különösen megmutatkozik a korábbi eredmények kiszélesítésének világos szándéka. Gondolok itt a hazai néptömegek aktivitására és a nemzetiségi kérdésre. A szerzőnek mindkét területen nehéz dolga volt. A tömegmozgalmak áttekintésénél őrizkednie kellett a túlzásoktól (s ez sikerült is neki), a nemzetiségi kérdés megítélése pedig a kortársak részéről olyannyira nem egységes, hogy az egyes nézeteket és programokat csak erőltetve lehetne közös nevezőre hozni. A finoman disztinkváló szerző módszere ezért tűnhetik e fejezetekben atomizálónak és ezért nehéz az olvasónak valamilyen megnyugtató, összhangzatos képet kialakítani arról, hogy hol is tartott ez a korszak a magyarországi nemzetiségi kérdés megoldása tekintetében. Figyelembe kell vennünk itt azt a fontos ténytet, hogy már a tárgyalt időszakban feltűnnek előjelei annak az osztódásnak, amely a nem-magyar népek vezetői között különbséget teremt az igények, programok tekintetében. Ez a folyamat majd 1867-el fog teljesen kibontakozni, amikor már joggal beszélhetünk a román, a horvát, a szerb nemzeti mozgalom radikálisabb és kompromisszumosabb szárnyáról s ezek eltérő stratégiájáról és taktikájáról. Szabad György munkája itt a meg-

alapozás művét fekteti le: hiszen az ő könyvében már látjuk azt, hogy a nemzetiségi igények kielégítésének egy kompromisszumosabb módja is kirajzolódik minden oldalon, és látható, hogy ez a kompromisszum erősödni fog, ha a Béccsel tárgyaló magyar fél a viszonylagos erő pozíciójából tárgyalhat, ahogy ez 1866-al be is következett. Ezért van az, hogy a korszak legbelsőbb lényegét érintve Szabad György nem suhan el fölényesen Kossuthnak a nemzetiségi kérdés megoldására ajánlott receptje felett, hanem mindig visszatér a kiutahiai alkotmánytervre és Kossuthnak az évek folyamán tett bővítéseire, reális tárgyalási alapot látva bennük a kiegyezéshez, amely kiegyezés ugyan nem oldaná meg egy csapásra az összehalmozott problémákat és nem teremtené meg a tartós *Treuga Dei*-t a Dunamendencében, de kiutat jelentene a zsákutcából és az érdekelt felek összefogásával ellensúlyt alkothatna Bécs abszolutisztikus és centralizációs tendenciáival szemben. Úgy véljük, hogy egy mindenkit kielégítő rendezés elvét — mint utópiát — legjobb figyelmen kívül hagynunk, s helyette kiemelnünk szerzőnk történeti rekonstrukciójának azt a pozitívumát, mellyel e bonyolult kérdés szemléletét lehetővé tette. Adózzunk elismeréssel a szerző ama törekvésének is, hogy a nehézségek ecsetelése közben mindig felmutatja, értékes leletként, egyes politikusok viszonylag haladóbb felfogását a hazai nemzetiségi kérdés megítélésében. A legértékesebb ilyen kivételes megnyilatkozás a Kossuthé, ami viszont már egy további érdekes problémához vezet: ahhoz, hogyan ítéli meg Szabad György az emigrációt és Kossuthot. Mint már céloztam rá, az emigráció szerepének tárgyalása a monográfiában egyáltalán nem mellékkérdés.

A monográfia tükrében az emigráció jelenti a magyar politikában a szélesebb európai látókört, azt a törekvést, hogy a hazai akciókat a nagy nemzetközi erőviszonyok rendjébe illesszék bele. Hasonlóan a hazai mozgalom vezetőihez, az emigránsok megítélésében is szigorú tárgyilagosságot őriz meg a szerző, mindamelllett az olvasóban támadhat olyan benyomás, hogy különösen Kossuth irányában a tisztelet némi elfogultsággal párosul. Erre elsősorban az ad tápot, hogy nem igen találkozunk Kossuth nézeteinek és lépéseinek kritikájával.

Az elfogultság egymagában nem hiba; Kossuth bizonyára megérdemli az utókor történézésének nemcsak megbecsülését, de elfogultságát is — ha az nem túlzó és nem torzít. De emellett azt is meg kell kérdezni: ha már a szerzőt elfogultsággal vádolják, mi az, amiben elfogult és hogyan elfogult.

A monográfia Kossuth-portréjának lényegi vonásaival egyet kell értenünk. A szerző az emigráció fejének higgadt körültekintését, a hazai kérdésekben való józanságát sokkal inkább kiemeli, mint az európai politikában való járatlanságát és a személyi kérdésekben tanúsított naivitását. Ami Kossuth tevékenységében vitathatatlan pozitívum: az kerül az interpretáció élére. Jól láttatja, hogy Kossuth az emigráció egyik-másik tagjától eltérően a magyar függetlenség ügyét tekintette fő célnak, ezt soha semmilyen más

– idegen – érdekek alá nem rendelte, s ha ilyen szándékkal találkozott, tiltakozott ellene. Akár hazai ellenféllel, akár valamely külföldi partnerral állott is szemben! Szabad György következetesen és meggyőzően állítja elének Kossuth intranzigenciáját, szívós következetességét a magyar cél prioritásának érvényrejtetése érdekében. Szerzőnk ezzel segíti a tisztább látást, melyre oly nagy szüksége van történetírásunknak és közvéleményünknek, hiszen mind a mai napig makacsul tartja magát az a hibás tétel, hogy Kossuth az emigrációban alárendelte politikáját III. Napóleonnak s jómaga a bonapartista törekvések szürke kiszolgálója lett. Jóllehet az emigrációs iratok és feldolgozások tömege cáfolja ezt a feltételezést (elsősorban természetesen magának Kossuthnak a nyilatkozatai), a konvencionális előítéletek uralmán ez mitsem változtat jelül annak, hogy ha egy tetszetős állítás bevette magát a köztudatba, azt onnan kiűzni esetleg csak nemzedékek szívós munkájával lehet. Szabad György előadásából az olvasó ismét meggyőződhetik arról, hogy Kossuth ugyan a magyar néptől remélte a felszabadító aktus végrehajtását, de a külföldi segítséget elengedhetetlennek tartotta; egy tisztán hazai erőkre építő felkelést a legmesszebbmenően kockázatosnak és veszedelmesnek vélt; a hazai megmozdulást nagy, reguláris hadsereg megjelenésétől tette függővé; a háborúnak legális jelleget kívánt adni, aholis a főcsapás kívülről jönné. Éppen ezzel a reális érzékével távolodott el az emigrációnak azoktól a tagjaitól, akik – mint Klapka vagy Pulszky – könnyebben változtatgatták nézeteiket a hazai felkelés hogyan- és mikéntjéről.

Ennek a felfedésében Szabad György távol áll attól, hogy elfogultság vádjával illethessék. Van azonban Kossuth politikájában számos olyan mozzanat, amelynek megítélése már inkább tünődésre készítheti az embert. Egyik kedvelt tétele Szabad Györgynek annak hangsúlyozása, hogy az emigrációban Kossuth mind társadalmi, mind nemzeti szempontból nézeteivel előbbrelépett 1849-nél. Itt látjuk mi Kossuth megítélésének bizonyos elfogultságát. Valamivel szigorúbb ítélkezést várnánk, még ha jól ismerjük is a magyar nemesi gondolkozás elmaradottságát és számontartjuk is azt a valóságos úrt, mely Kossuthot a hazai középnemesség zömétől elválasztotta. Valamivel szigorúbban ítéljük meg az emigráció Kossuthját, akinél a társadalmi problematika egész hosszú külföldi életútja idején soha lényeges szerepet nem kapott és, aki a társadalmi problémák terén kétségtelenül megrekedt 1848-nál. Mit sem változtat ezen, hogy egy-két pontban a volt jobbágyok anyagi igényeinek figyelembe vételét javasolta.

A másik pólus, ahol a pietás bizonyos fokig kötve tartja a szerző kritikái észrevételeit: a nemzetiségi kérdés. A nemzetiségi kérdés megértése szempontjából Bálcescu Kossuthot a múlt embereként jellemezte. Vajon igaza volt-e? Ha a román nemzeti törekvések akkor még gyakran burkolt, ritkán megfogalmazott, de a mai román történetírás által leglényegesebbnek tartott területi aspirációit állítjuk előtérbe – tehát konkrétan Erdély hovatarozá-

sának kérdését —, úgy azt kell mondanunk, hogy a magyar—román egyezkedő tárgyalásoknak kibékíthetetlen akadálya volt a területi probléma. És ennek fényében Kossuth integritási elve nem nyújtott elég tárgyalási alapot. A történelem egyébként ennek elég világos tanulságait szolgáltatta. Persze, a történésznek az adott kor realitásaiból és valódi lehetőségeiből kell kiindulni. És Szabad Györgynek igaza van abban, hogy 1860/61 táján a magyar—román és a magyar—horvát ellentétek nem öltöttek olyan végletes formát, amely a megbékélést szolgáló lépések jelentőségét teljesen aláásná. Hogy azonban magyar részről ezek a lépések nem mentek túl az integrálási elven, tehát az egész közeledési akció végső soron egy vak körben forgott: ezt nyomatékosan aláhuznám. Szabad György megpróbálja Kossuthot kimozdítani az egy helyben topogásból. De a mi véleményünk szerint, ha Kossuth úgy nyilatkozott, hogy Erdély hovatarozásáról majd később — esetleg a lakosság megkérdezése által — történik döntés, úgy nagy jóhiszeműség s vele határos elfogultság kell ahhoz, hogy ebben a nyilatkozatban az Erdély uniójáról való lemondás gesztusát lássuk. Mindössze taktikai fogásról van szó. Halvány ígéretféle a románoknak. Kossuth egy helyen azt írja, hogy az Unió felbontását azért nem ajánlhatja, mert ez gyengítené az abszolutizmus ellenes táborát. Nem mennénk el ezzel kapcsolatban odáig, hogy a kossuthi politika új fordulatát lássuk e nyilatkozatban.

A monográfia inkább azt támasztja alá, hogy a nemzetiségi kérdés és az ország területi integritása kérdése nem mentek át lényeges szemléleti változáson. A vita lényegét tekintve sem odahaza, sem az emigrációban. Ellenben tény az, hogy — mint a munka is tanúsítja — a magyar nemesi ideológia már elindult azon a végzetes úton, melynek elején a deáki politikai nemzetfogalmat látjuk, konzekvenciáit pedig 1918-nál szemlélhetjük. Szabad György műve rendre sorolja fel az elválasztó területi kérdéseket: Horvátország, Fiume, Muraköz, a Vajdaság, Erdély és új tényezőként megszületik a szlovák autonómia, az Okolie terve is.

Az elmondottakat természetesen nem szánjuk szemrehányásnak, hiszen a szerző maga sem mulasztott el utalni rájuk, Szabad Györgynek nemcsak annyi az érdeme, hogy e kérdéskomplexumot elemeire bontva vizsgálja, hanem az is, hogy a nemzetiségi kérdés tárgyalásánál el tudta kerülni azokat a vulgarizáló velleitásokat, melyekkel történeti gondolkodásunk tele van. Ez abban foglalható össze, hogy a magyar uralkodó osztály és a nemzetiségek (s azok vezetői) közt támadt szakadékot a múlt században lényegében áthidalhatónak vélik, s hogy ez nem következett be, azt egyes szereplők bűnéként vagy hibájaként róják fel. Szerzőnk nem vállal szolidaritást a kérdés lakkozóival, ehelyett részleteiben mutat rá azokra a tényezőkre, amelyek akadályozták a felek békülékeny tárgyalását. Az 1860-as fraternizálás példáit nem nagyítja fel, hanem reálisan értékeli és megmutatja az elválasztó szakadékot is. Minduntalan érezteti a népek közti viszony belső ellentmondásait.

A szerző oly sokoldalúan közelítette meg az emigráció problematikáját, hogy a további kutatás bizonyára sok ösztönzést kap tőle. A személyek megítélésében tartózkodik a túlzásoktól; nem polemizál a történeti alakokkal, nem folytat személyes vitát. Ellenben kiegészít, felülbíráل és sok újat hoz az eddigi kutatások eredményein is túllépve. Példaként hozhatjuk fel a Teleki-kérdést. Nem válik áldozatává az újabb időben nálunk lábrakapott Teleki-misztifikálásnak, mely megpróbálja Telekit bizonyos fokig időn-téren kívül helyezve a hazai problémák egyetlen orvosának feltüntetni, ellenben Teleki életének végső szakaszából szinte a filológus precizitásával hámozza ki azt a tartalmat, mely benne van beszédeiben, de amelyet így, ilyen hozzáértéssel soha senki nem boncolgatott. Így születik meg a Teleki-tragédia okainak egy újfajta magyarázata, amely maga is csak elmélet — egyik elmélet a sok között —, de végre olyan elmélet, mely nem kortársi mendemondákra alapoz, hanem magának Telekinek újraolvasott, másként olvasott végrendeletén alapszik. Szabad György történetírói felkészültségének, hivatottságának a Teleki politikai végrendeletével foglalkozó néhány oldal egymagában is remek bizonyítéka.

A mai magyar történetírás elérkezett oda, hogy az olyan látszólag problémátlan korszakokat is a kritikai analízis tárgyává tegye, mint az 1849-es bukást követő abszolutizmus és a provizórium évei. Szabad György szép könyve arra figyelmezteti az olvasót, hogy a történelmi fejlődés útja 1859-et követően sem volt teljesen egyértelmű; ami 1861 után előállott: az esélyek és a kudarcok kereszteződésének volt az eredménye. 1848/49 szelleme még 1860/61-ben is kísért. S hogy ez a szellem végülis nem képes meghaladni az emocionális kereteket, hogy a forradalmi lendület kiegyezésbe torkollik, az nemcsak a forradalmi megoldás híveinek akaratgyengeségén múlik, hanem szerepük volt ebben a nemzetközi erőknél is, amelyeknek hatósugara távolabbi területeket fog be, mint Bécs vagy akár a Habsburg Monarchia. Végül soron azok a tényezők szabják meg a hazai erők gyengeségét is. E nemzetközi távlatok kibontása és a hazai történelemmel való egységbe vonása Szabad György munkájának legszebb értékei közé tartozik.

Kovács Endre

Tanulmányok, tájékoztatók, recenziók

DUDITH ANDRÁS ÉS A „LINGUA PRIMIGENIA” KRITIKÁJA

DÁN RÓBERT

Pierre Costilnak 1935-ben megjelent értékes Dudith-monográfiája több helyen, de csupán néhány szó erejéig foglalkozik egy „Cracoviae X. Calen. Octobris. 1571.” keltezésű Dudith levéllel.¹ A címzett Franciscus Stancaro, a XVI. század hírhedt hitvitázója, a kitűnő hebraista, aki egyéni antitrinitárius színezetű nézetei kialakításában, majd védelmében feltűnő következtetésséggel támaszkodott a héber bibliaszövegre.² A levél tartalmát illetően Costil csupán az jelzi, hogy abban Dudith támadja Stancaro hebreocentrizmusát és ellenvéleményt jelent be. A 36 oldalnyi kisebb traktátus egykorú vagy közel egykorú másolata az OSZK Kézirattárában Quart. Lat. 756/3 jelzeten található. Újabban került elő az Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtárból egy korábbi „Cra. 14. Septemb. 1571”-ből datált vázlat jellegű variáns.³ Az OSZK példánya — amely valószínűleg a végleges szöveget tartalmazza — néhány kisebb stiláris kiegészítéssel, valamint a felhasznált példaanyaggal bővebb, mint az esztergomi vázlat. Köztudott, hogy Dudith, a „magyar Erasmus”, az Egyházból való kilépése után Krakkóban telepedett le, és bár szoros kapcsolatot tartott a lengyel antitrinitárius irányzatok vezető egyéniségeivel, hivatalosan nem csatlakozott egyik protestáns áramlathoz sem. Leveleiben, melyekkel felkereste kora szellemi életének elitjét, véleményt mondott a tudományos és teológiai kérdések egész sora felett. Ugyanakkor távol tartotta magát a konkrétabb problémáktól, kerülte a napi politikai élet realitásait és azok vallási vonatkozásait. Mint a klasszikus humanista hagyomány képviselője, a világ dolgaitól távolálló, de arról határozott véleménnyel élő gondolkodóként nyilvánult meg írásaiban.

Levelezésének 1571. év körül keltezett darabjai arra engednek következtetni, hogy kortársai is bizonytalanok voltak teológiai hovatartozását illetőleg.

¹ Costil, P., André Dudith humaniste hongrois. 1533—1589. Sa vie, son oeuvre et ses manuscrits grecs. Paris, 1935. 144, 331, 346.

² Williams, G. H., The Radical Reformation. London, 1952, 653—669., Barlay Sz., A magyar reformáció és az észak olasz szabadgondolkodás. Bp., 1949. 12—15.

³ Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár. Cat. V. tit. IV. d. E vázlatra V. Kovács Sándor hívta fel figyelmemet. Szívességéért itt is köszönetet mondok. Hálával tartozom Jeremiás Évának a szövegolvasásban nyújtott szíves segítségért.

Erre utal, hogy pl. Méliusz, aki ezekben az években látványos csatában állt az erdélyi antitrinitáriusokkal, polémiai kinyomtatásához tőle kért segítséget Lazitius és Thretius közvetítésével.⁴ Kétségtelen, hogy Thretius nem járult volna hozzá ehhez a próbálkozáshoz, ha világos lett volna előtte Dudith álláspontja az érintett kérdésekben. Hiszen Dudith durván elutasította Méliuszt, mégpedig azzal az indokkal, hogy irományai ellenkeznek az ő felfogásával és soha nem enged meg magának ilyen eltévelygést isten ígétől.⁵ Nagy Barna azt feltételezi, hogy a humanista Dudith idegenkedett Méliusz vallási türelmetlenségétől, másrészt pedig életének ebben a szakaszában állt a legközelebb az antitrinitáriusokhoz.⁶ Verancsics Antalnak „Viennae 3. Septembris 1571” keltezésű, Dudithhoz intézett levele viszont Hegedűs Istvánt arra a következtetésre vezette, hogy abból kitetszik Dudith rekatolizálási törekvése.⁷ Wilbur a lengyel radikális reformációban keresi helyét, Mátrai László mint felvilágosult természettudóst mutatja be, a Magy. Irod. Tört. I. kötetének összefoglaló értékelése szerint Dudith az Egyházból való kiválása után minden tételes vallás tagadásáig jutott el.⁸ Életpályájának szakaszai tehát az állandó változás jeleit mutatják.

A Stancarónak címzett és először 1571. szeptember 14-én megfogalmazott levél ismét új oldaláról mutatja be Dudithot, aki ebben az írásában a héber nyelvvel kapcsolatos állásfoglalásán keresztül a XVI. század ideológiatörténetének centrális világnézeti kérdésében nyilatkozik. Az ószövetség héber textusának problémája már a középkori egyházi gondolkodókat is foglalkoztatta, a protestáns fejlődés pedig különleges jelentőséget adott a kereszténység alapdogmáit érintő filológiai kérdéseknek.

A héber nyelv ősiségét, tisztaságát, a teológiában való nélkülözhetetlenségét egymással versengve dicsérő XVI. századi protestáns szerzők, kibővítették és új talajon virágoztatták ki a korábbi századok felfogását a „lingua primigeniával” kapcsolatban.⁹ Ez a humanisták tollából származó elnevezés megtisztelő különbséget tesz a középkor nyelvi trinitásában még egyenrangú göröggel és latinnal szemben — a héber javára. A középkori Egyház latin szövegekre alapozott dogmatikájában kényes pontokat érintett ez a reneszánsz gondolat. Különös tekintettel arra, hogy elszigetelt „eretneknek” nyilvánított

⁴ Nagy B., Méliusz Péter művei. = A második helvét hitvallás Magyarországon és Méliusz életműve. Bp., 1967. 284–287.

⁵ I. m. 285.

⁶ I. m. uo.

⁷ Hegedűs I., Dudith András életéhez. ItK. 1900. 479.

⁸ Wilbur, E. M., A History of Unitarianism, Socinianism and its Antecedents. Boston, 1945. 350–351., Régi magyar filozófusok. Szerk. Mátrai László. Bp., 1961. 16–17., A magyar irodalom története. I. Bp., 1964. 290.

⁹ A vonatkozó bibliográfiákat l. Shunami, Sh., Bibliography of Jewish Bibliographies. 2nd. ed. Jerusalem, 1965., l. m. Steinschneider, M., Christliche Hebraisten. Zeitschr. f. Hebr. Bibl. vol. I. 1896-vol. V. 1901. folyamatos betűrendben, irodalmi utalásokkal.

csoportosulások sikertelen kísérletei után,¹⁰ a katolicizmuson belül is ható humanizmus gondolatszövevényében jelentkezett. Az Egyház klasszikus ószövetségi előképkonceptiója a Vulgata szűrőjén keresztül realizálódott, és ez utóbbi mint ellenőrzött fordítás eltakarta a kilátást az ókori héber szöveg felé. A hivatalos teológiai álláspont azonban nem nélkülözhetette az eredeti textus tekintélyét, ezért hivatkozásait a „lingua sancta hebraica” elméleti háttéréből merítette. A „lingua primigenia” fogalmának megjelenését így nemcsak a humanizmus általános felfogása, hanem az egyházi hagyomány is elősegítette.¹¹ Ezzel egyidőben külső tényezőkkel is differenciálódott a héberrel kapcsolatos problémák köre. Ti. az újszövetség és az Egyház európai tekintélyének megszilárdulásával párhuzamosan nem záródott le a héber irodalom, sőt éppen az ószövetség textusainak aprólékos értelmezésével és annak talajáról kiindulva került szembe az Egyházzal.¹²

E három egymással dialektikus kapcsolatban levő tényező hatásának egyik megnyilvánulása volt a hébert dicsérő nyilatkozatok áradata.¹³ De a középkor századaiban, a szükségszerűen hangoztatott általánosságokon túl, csak néhány gondolkodó foglalkozott a héber nyelvvel. Raymundus Lullus úgy tartotta, hogy a keletről jövő teológiai hatások legjobb ellenszere annak a talajnak kifürkészése, amelyből e nézetek táplálkoznak.¹⁴ Bacon szerint a héber nyelv az alfa és omega, az „ad fontes” jelszaván belül is különös jelentőséget tulajdonított az ószövetségi kifejezések megbízható feltárásának.¹⁵ Raymundus Martinus híres munkájában a Pugeo Fideiben a héber irodalomból keres és talál bizonyítékokat krisztológiájához és érveihez mellékel a máig legkorábbiaknak tartott héber fordításrészletet — az újtestamentumból.¹⁶ Nicolaus de Lyra Postilae Perpetuae c. művében Salamon Jichaki — Rasi — formai magyarázatait veszi át. Hosszú évszázadokra helyet biztosítva ezzel a középkor legjelentősebb zsidó exegétájának a keresztény tudományban.¹⁷ A XV. század humanistái és közöttük Pico de Mirandola már a kabbalát is

¹⁰ Newman, L. I., *Jewish Influence On Christian Reform Movements*. New York, 1925. 66—69, 208—295.

¹¹ Berger, S., *Quam notitiam linguae hebraicae habuerint Christiani . . .* Paris, 1893. Soury, J., *Des Etudes hebraïques et exégétiques au moyen age chez les chrétiens d'Occident*. Paris, 1867., Diestel, L., *Geschichte des Alten Testamentes in der christliche Kirche*, Jena, 1869. 68—172.

¹² A hitvita irodalom legújabb bibliográfiai összefoglalása: Rosenthal J., *השקפה היסטורית על חשיבותה של התורה* Areset. vol. II. Jerusalem, 1960. 130—179, és uo. vol. III. 1961. 433—439.

¹³ Burgess, Th., *Motives to the Study of Hebrew*. London, 1814. A héber nyelvet dicsérő nyilatkozatok gyűjteménye.

¹⁴ Raimundi Lulli opera . . . Argentorati, 1651. 44, 95, 107 stb.

¹⁵ *Opus tertium*. X. 32. XXIV. 79. Hirsch, S. A., *Roger Bacon and Philology*. Oxford, 1914. 101—151.

¹⁶ Marx, A., *Studies in Jewish Bibliography and Related Subjects in Memory of A. Freidus*. New York, 1929. 271.

¹⁷ Praef, „Intendo non solum dicta doctorum catholicorum sed etiam hebraicorum maxime Rabbi Salomonis, qui inter doctores hebreos locutus est rationabilis . . .”. Halperin, H., *Rashi and the Christian Scholars*. London, 1963. 163—170.

felhasználják. Pico a kereszténység legszebb ideáit vélte megtalálni a post-biblikus héber irodalom lapjain, ezért a héber mellett az arámira is felhívta a figyelmet.¹⁸ J. Reuchlin arra a következtetésre jutott, hogy a héber nyelv ismerete a tudást magát jelenti. És bár 1506-ban kiadott *Rudimenta Hebraica*-jával Egyházának szeretne sok „doctort” nevelni, szélesre tárta a kaput a reformáció hebreocentrikus szemlélete előtt.¹⁹

A protestáns gondolat és természetes szövetsége egyrészt a héberrel, másrészt a nemzeti nyelvekkel, e két korábban egymástól igen távolálló tényezőt is kapcsolatba hozta. A Reuchlinnal tetőző mennyiségi fejlődés új minőségben új perspektívákat kapott Luther fellépése után. Az európai művelődési viszonyok fejlődésével karöltve, a protestáns világnézet kiszélesíthette a héber iránti érdeklődést, amely ekkor vált nélkülözhetetlenné a teológiában. Ugyanakkor éppen a héber nyelv rangemelése újabb kritikai irányokat segített ideológiai támaszhoz. Mert a szélesre tárt kapukon beáramlott az európai művelődésbe — a héber grammatikai ismeretek mellett a postbiblikus héber irodalom hatása is. A „lingua primigenia” nemcsak az ószövetség szövegének értelmezését segítette elő, de közelebb hozta a kereszténységhez a középkori zsidó hitvitázók érveit, exegeták racionálisabb, szöveghez tapadó textusmagyarázatát. Ez utóbbiak pedig dialektikus mozgást idéztek elő a protestáns felekezetek minden irányzatában. Luther és követői elsőként voltak kénytelenek ebben a vonatkozásban is két fronton harcolni. Az Egyház felé az eredeti nyelveken írt bibliát emelték a magasba,²⁰ Zwingli és elvarárai ellen pedig már vádként hangoztatták, hogy a héberen keresztül közel kerültek a zsidó felfogáshoz.²¹ S. Münster, aki bibliakommentárjában és grammatikáiban kötetlenül használta a héber irodalomból vett forrásokat, kiváltotta ezzel Luther megvetését,²² és mások magasztalását.

Az antitrinitárius ideológia ismét új szempontokat vezetett be a héber körüli polémiákba. Minden korábbi irányzatot meghaladva, grammatikai és tartalmi oldalakról közelítették meg a héber szöveget. Nem a biblia rejtett utalásait igyekeztek kibontani a héber nyelv segítségével, hanem az „első értelem” visszaállításához találtak segítőtársat abban. Servet a Pagninus-féle bibliafordítás előszavában arra hívja fel a figyelmet, hogy a grammatikai

¹⁸ Pico de la Mirandola *Opera* . . . Basileae, 1572. 107—114, 123, 176 stb. l. m. Andreus Corneus Grefyngeshez 1492. okt. 15-én kelt levelét More, Th., Giovanni Pico della Mirandola. London, 1890. 41.

¹⁹ Brod, M., Johannes Reuchlin und sein Kampf. Stuttgart, 1965. 66—107, 118, 174—175., Geiger, L., Johannes Reuchlins Briefwechsel. 2nd. ed. Hildesheim, 1963. 123—124. ²⁰ Polemische Deutsche Schriften. III. Erlangen, 1841. 46., Hentz, P., History of the Lutheran Version of the Bible. London, 1910.

²¹ Lewin, R., Luthers Stellung zu den Juden. Berlin, 1911. IX—XVIII., Smidt, P., Conversations with Luther. Table Talks. 1915. 249., Zwingliről l. Egli, E., Zwingli als Hebräer. Zwingliana, 1900. 153—158.

²² Münster életművét l. Burmeister, K. H., Sebastian Münster. Basel—Stuttgart, 1963., Box, G. H. Hebrew Studies in the Reformation Period and After. = Legacy of Israel. Oxford, 1911. 334—335.

pontosság, a vizsgált szöveg történeti háttére és filológiai kapcsolatai nyújták a megértés kulcsát.²³ Főművében a Restitutio Christianizmi-ben pedig rabbinikus szerzőket vonultat fel,²⁴ bizonyítékokat szolgáltatva Calvin vádjainak.

A teológiai csatározások nyomán előtérbe került hebraizálás fellendítette a héber grammatikairás műfaját. A XVI. század nyomdáiban egymás után jelentek meg a különböző héber típusok, a kor egyetemei pedig egymással versengve készítették fel hallgatóikat a „legmodernebb” tudományból.²⁵ A kialakuló nemzeti kultúrák pedig büszkén fedezik fel vélt rokonságukat a héber nyelvvel. Mivel a nemzeti nyelvek és a héber egyidőben kerültek ki a latin fennhatósága alól, a nemzeti nyelvhasználatok csetlő-botló tudománya megragadta a lehetőséget az ősnyelvnek tartott héberrel való rokonításra, saját tekintélyüknek megtámasztása céljából.²⁶

Mindezek ellenére a „lingua primigenia” diadalútja az európai művelődésben nem volt töretlen. Elsősorban azért, mert szövegkritikai vonatkozásai a radikális reformáció irányába mutattak és ezzel párhuzamosan a teológiából kiinduló exegézist, az exegézisből következő teológiával veszélyeztette. Ez, a XVI. század társadalmi körülményei között érvényre jutható racionálisabb ideológia, lépésről lépésre szorította háttérbe a klasszikus keresztény dogmákat. Természetes tehát, hogy elsősorban az Egyház, majd a radikalizálódás folyamata során a többi elmaradó irányzatok, gátat igyekeztek szabni — mindegyik a maga szemléletének határai között — a héber által közvetített „herezisnek”. Ez a differenciálódás adja és bonyolítja a „lingua primigenia” kritikáját, amelynek tiszta alaphangját még a reformáció előtt egyes egyházi tekintélyek pendítették meg.²⁷ J. Valentius 1470-ben kiadott zsolnátkommentárjának előszava arra figyelmeztet, hogy a héber nyelvismeret megzavarja a hitet. Megismétli a kora középkor vádjait, amely szerint a héber szöveget megrontották a rabbik praktikái. „Tota scriptura fuit scripta ab Esdra sine vocalibus et sine punctis” — vélekedik.²⁸ Petrus Nigrus, aki Budán is tanított, 1475-ben megjelent Tractatusában, bár maga is sűrűn idéz héber locusokat, elítéli a humanistákat, akik szerinte behódoltak a rabbiknak.²⁹ Reuchlin, aki maga is hatalmas lépéssel vitte előre a héber nyelvtudomány ügyét, H. Amerbachhoz írt 1510-ben kelt levelében úgy nyilatkozik, hogy a Rudimentával olyan folyamatot indított el, amely beláthatatlan következményekkel

²³ Az előszót angol fordításban l. Antipartial history of M. S. London, 1724. 40—44.

²⁴ Guttman, J., Michael Servetus in seinen Beziehungen zum Judenthum. Monatschr. Gesch. Wiss. Judenth. LI. 1907. 77—94.

²⁵ Steinschneider, M., Bibliographisches Handbuch. Leipzig, 1859. A héber grammatikák betűsoros jegyzéke. Kiegészítéseket l. Shunami, Sh., i. m. 138—140., Freimann, A., Gazetteer of Hebrew Printing. New York, 1946. Időrendi tábla 82—83., Geiger, L., Das Studium der Hebräischen Sprache in Deutschland. Breslau, 1870. 88—129.

²⁶ Hegedüs, J., A magyar nyelvhasználat története. Bp., 1960. Kéziratok Kand. ért.

²⁷ Diestel, L., i. m.

²⁸ Centum et quinquaginta psalmi Davidici. Praef. Roma, 1470. 22b.

²⁹ Weil, E., Zu Petrus Nigrus Judendisputation. Soncino Blätter. vol. III. 1928—1929.

járhat.³⁰ Erasmus nagy tisztelettel és sok kétellyel értékelte a héber megjelenését a keresztény tudományban. Reuchlinhoz írt 1516-ban kelt levelében kijelentette, két dologtól fél ezzel kapcsolatban. Egyrészt, hogy a héber nyelvtanulás előmozdítja a judaizálást, másrészt, hogy a filológiai igények felélesztik a pogányságot.³¹ B. Lathomas közvetlenül Luther fellépése után mereven elzárkózott az ún. eredeti nyelvek használata elől. Véleménye szerint a Vulgáta két tolvaj között lett megfeszítve, az egyik a héber, a másik a görög.³² J. Pfefferkorn a héber irodalom *auto da féját* szorgalmazza az Egyház előbb hallgatólágos, majd nyílt támogatásával. Reuchlinnal folytatott irodalmi harca két világnézet ellentéteit tárta fel a katolikus Egyházon belül.³³ Bár a héber nyelv körül kialakuló kritikai szemlélet behatolt az Egyház falai közé is, alapjában nem érinthette a Vulgáta tekintélyét. Sőt az erőteljes kontrasztelekció hatására a héber nyelvművelés éppen az eredeti héber textus hiányosságait volt hivatott feltárni. A tridenti zsinat is ebben a vonatkozásban foglalt állást.³⁴ Az elvi határozatokat Wilhelmus Lindanus ültette polemikai formába, és kísérletet tett arra, hogy kellő filológiai háttérbe állítva bizonyítsa a héber és görög szövegek korrumpáltságát. Munkája 1558-ban Kölnben jelent meg *De optimo scripturas interpretendi genere. Libri III.* címmel. A szerző kifejti előszavában, hogy bizonytalan talajon áll az Egyház tekintélyét megbontó herezis, mert a héber és görög kódexek meghamisítva kerültek elő, így azokból teológiai következtetéseket levonni merő képtelenség. Ezért e források nyelve is csak kárt, zavart okoz.³⁵ Hasonló felfogásban, de mélyebb héber irodalmi ismeretek birtokában, veti fel a „lingua primigenia” kritikáját Sixtus Senensis.³⁶ A konvertált sienai 1559-ben Cremonában felújította Pfefferkorn vádjait és a Talmud elégetését igyekezett kierőszakolni. Munkájában, amely 1566-ban Velencében jelen meg *Bibliotheca Sancta* címmel, felvonultatta a rabbinikus irodalmat, kiélezve annak mondanivalóját. Különös érdeklődéssel tárgyalja a zsidó szövegahagyomány problémáit, valamint a biblia szövegéhez kapcsolódó népmesészerű ágadákat.³⁷ Legfőbb mondanivalója természetesen az, hogy a héber textus tudatosan elrontott és ezért tévutakra vezet.

A katolicizmus radikális kritikája mellett a protestáns tábor mérsékeltebb és differenciáltabb hangot üt meg. Melanchton már 1518-ban a héber

³⁰ Geiger, L., i. m. 123–124.

³¹ Newman, L. I., i. m. 96., Erasmus héber ismereteivel foglalkozik G. Kisch sajtó alatt levő munkájában.

³² Lathomas, B., *De trium linguarum et studii theol. ratione dialogus. Praef.* Paris, 1519. Hody, H., *De biblicorum textibus.* Oxford, 1705. 465.

³³ A katolikus tábor humanistái különösen a kabala területén tulajdonítottak fontosságot a héber nyelvnek I. Secret, F., *Le Zohar chez les kabbalistes chretiens de la Renaissance.* Paris, 1964.

³⁴ Diestel, L., i. m. 256–257, 449–441.

³⁵ I. m. Lindanusnak Melanchton és Bucer ellen írt munkáját *Panoplia evang.* Coloniae, 1550.

³⁶ Graetz, H., *Geschichte der Juden.* IX. 358–359.

³⁷ Az ágádáról I. Bacher, W., *Die Aganda der Tannaiten.* I–II. Strassburg, 1884, 1890., *Agada der Palästinensischen Amoräer.* I–III. uo. 1892. 1896, 1899.

fontosságának hangsúlyozása mellett kijelenti, hogy görög azonban előbbre való.³⁸ Bösenstein mérsékletre inti M. Adriant, ebben a vonatkozásban, J. Forster pedig összefoglalja a lutheri irány véleményét 1557-ben kiadott könyve címlapján „*Dictionarium Hebraicum Novum Non Ex Rabinorum Commentis Nec Ex Nostratum Doctorum . . .*”.³⁹ Forster Luthernak a rabbinikus irodalom ellen írt műveit követi, ugyanakkor az előszóban így nyilatkozik „*Necessaria est Ecclesiae cognito Ebraeae linguae . . .*”, mert az a biblia igazi megértését biztosítja.

Természetszerűen az antitrinitárius polémiákban kapott a legfontosabb szerepet a héber nyelv és irodalom. A héber nyelv tekintélye a XVI. század második felére már megingathatatlan volt, annál inkább megoszlottak a vélemények a rabbinikus irodalom filológiai értékelését illetőleg. Calvin után Méliusz is határozottan jelenti ki, hogy József Albó, David Kimchi és más rabbik nézetein nyugszik Servet, Blandrata, Dávid Ferenc és a többiek ideológiája.⁴⁰ E vádak nagy megközelítéssel igaznak tekinthetők, így jelentkezik a lengyel unitárius fejlődésben is, amely a legközelebb jutott a héber bibliaszöveghez. A lengyel arianusok, unitáriusok, ebioniták vonatkozó nyilatkozatait a héber irodalom is említi.⁴¹

A fentiekben vázolt különböző előjelű művelődéstörténeti irányok egy kérdésben azonos nézetet vallottak. Az ó- és újszövetség szoros kapcsolatát feltételezték az előkép-koncepció alapján. Úgy tűnik, hogy a lassan kibontakozó szabadgondolkodás, bár a régiek helyébe mindig újabb dogmákat állít fel, természetes és tekintélyes szövetségesként kezelte a héber nyelvet.

Ezért a humanista hagyomány, a protestáns fejlődés és a lengyel antitrinitárius környezet szempontjából egyaránt, ellentmondásos a „*lingua primigenianak*” a klasszikus katolikus állásponttól kiinduló és annak érveivel megtámasztott kritikája – Dudith András tollából.

Dudith András Stancaróhoz írt levelének közvetlen előzményeit sajnos nem sikerült felderíteni. Annyi azonban kétségtelen, hogy Stancaro a héber nyelv és irodalom legagresszívebb propagátora volt a XVI. században. Dudith a megszólítás után in medias res, Stancaro szemére veti, hogy héber nyelvtudásával kérkedik. Azoktól pedig, akik nem használják e nyelvet, megtagadja a teológia művelését. Nem igaz, hogy aki nem ismeri ezt a nyelvet, az csak a profán tudományokban juthat szóhoz. A biblia megértéséhez ez a nyelv nem szükséges, sőt inkább nagyon is haszontalan és felesleges. Számosan vannak, akik azt állítják, hogy e nyelv tanulmányozása akadályul szolgál az

³⁸ De corrigendi adulescentiae studiis. Wittenberg, 1518. 450 Jahre Martin Luther Univarsitát. Halle-Wittenberg, 1952. 141–148.

³⁹ Geiger, L., i. m. 41–48., uo. 97–102.

⁴⁰ Dán R., Méliusz héber tanulmányai és forrásai. Fil. Közl. 1970. 163–170.

⁴¹ Rosenthal, J., Marcin Czechowicz and Jakob Belzyce. Arian-Jewish encounters in 16th century Poland. Amer. Acad. f. Jew. Res. XXXIV. 1966. 77–95. I. m. Dán R., A hazai antitrinitárius irányzatok hátteréhez. ItK. 1970. 197–202.

igazi és eredeti értelem felderítésében.⁴² A hatásos bevezetést azzal zárja, hogy ha Stancaro szemében a héber az Írások tökéletes ismeretét jelenti és az üdvhöz vezető utat, akkor mit kezd a tudós emberek millióival, akik az Evangélium kezdeteitől éltek. A hagyományra való hivatkozással állítja, hogy a görögök közül Dorotheus, Origenes és Eusebius, a latinok közül pedig Clementiuson és Hieronymuszon kívül alig ismerte más ezt a nyelvet. Még azok a szerzők sem, akiket Stancaro és hívei forrásként forgattak, mint pl. Gregorius, Basilios, Athanasios, Chrisostomos stb. Kizárható-e a teológia tudományából Origenes vagy Adamantius, akiknek egyáltalán nem volt segítségére ez a nyelv? — írja.⁴³

A bevezető eszmefuttatás után már érinti későbbi mondanivalójának lényegét, amely szerint a héber bibliaiszövegből a hibáknak és a téves véleményeknek, a hamis dogmáknak tömege jutott az Egyházba. Éppen ezért tették helyesen a régi zsinatok, hogy mellőzték a héber nyelvet. Stancaro kritikai tételeit, melyek a zsinatok és egyházatyák véleményével szemben a héber textusból indultak ki, azzal kívánja megcáfolni, hogy nem élhetett minden kor sötétségben egészen addig, míg az elmúlt évtizedekben ismét feléledt az érdeklődés a héber iránt. Ami pedig az ó- és újszövetség kapcsolatát illeti: „*Neque enim concedam, ut dicas Evangelii lucem ex hebreis litteris accensam esse: Quid enim Hebrei commune habent cum Evangelio?*”⁴⁴

A levélnek ez a része eléggé fésületlen, a fentiekhez itt csatolja a rabbinikus irodalom bírálatát mégpedig egy feltételezett ellenvetéssel kapcsolatban: „*Rabinos, opinor, profers*” — mondja, hogy a következő sorokban felvonultathassa ellenérveit. A rabbi magyarázatai arra töreksenek, hogy a legtisztább fényt is homályossá tegyék. Nem is lehet ez másképpen, hiszen maga a héber nyelv is mixtúra. Keveredik benne az arab, spanyol, francia, német, olasz és más népek szava. Kommentárjaikat ők maguk sem értik, ezeket azért is mellőzni kell, mert minden mást inkább tanítanak, mint a szentírást. A filológiai kételkedés után teológiai érveléssel is alátámasztja merevségét: „*Hos ne ego sequar duces, qui capitales Religionis nostrae et iurati hostes sunt? Qui de Christo Salvatore nostro, horrenda quaedam, impuro ac blasphemio ore menciuntur? . . . Vide Talmud ipsorum, quod Thesauri loco habent, incipiendo a verbo Mehila.*”⁴⁵ Dudith a talmud említésével a középkori hitviták legfőbb érvét eleveníti fel.⁴⁶ Dudith a következő néhány oldalon midrásokat idéz, melyek véleménye szerint igazolják

⁴² Hálas köszönettel tartozom Scheiber Sándornak azért a sokoldalú tudományos támogatásért, amit munkámhoz nyújtott e levél feldolgozásában!

⁴³ Krauss, S., *The Jews in the Works of the Church Fathers*. Jew. Quart. Rev. V. 1892. 122–157. uo. VI. 1893. 82–99, 225–261., Bacher, W., *Eine angebliche Lücke im hebräischen Wissen des Hieronymus*. Zeitschr. f. Alttest. Wiss. XXII. 1902. 114–116. I. m. MGWJ. XXX. 1881. 433 ff.

⁴⁴ I. m. 3. lev.

⁴⁵ I. m. 4. lev. Krauss, S., *Das Leben Jesu nach jüd. Quellen*. 1902. Berlin., Goldstein, M., *Jesus in Jewish Tradition*. New York, 1950.

⁴⁶ Rosenthal, J., *The Talmud on Trial*. Jew. Quart. Rev. XLVII. 1956. 58 ff, 145 ff.

állításait. A midrás a postbiblikus héber irodalom egyik népmesészerű ága, amely kiszínezi, feldíszíti a bibliai szöveget. Különböző tartalmú homiliákat az egyes bibliai könyvek köré csoportosították. Az így kialakult gyűjtemények többsége egy-egy ókori mester — rabbi — nevében áll, de tartalmukban hosszú évszázadok mesekincsét őrzik.⁴⁷

Dudith megjelöli forrását is: „*Libros unde haec sumpta, notatos reperies apud Sixtum Senensem ut non sit necesse, me hac in parte longiorem esse.*” Senensis, a korábban már említett Bibliotheca Sancta c. művében a midrást mint a héber irodalom centrális irányát mutatja be. Dudith kritika nélkül betűről betűre kimásolta forrását. Átvette annak beosztását, fejezetcímeit és természetesen mondanivalóját is. Témái a következők: „*Adversus Veteris Testamenti*”, „*Adversus Legem Mosis*”, „*Adversus charitatem et humanitatem*”, „*Aliq̄ hereses et superstitiones.*”⁴⁸ A levélnek ezek az oldalai hiányoznak az esztergomi vázlatból, a Senensistől vett példák helyén általánosságokat mond a zsidó irodalom ellen. Az OSZK-ban levő végleges szöveg megírásakor Dudith mondanivalójának súlyozására ismét felütötte Senensis munkáját, melyet egyébként már a vázlat elkészítésénél is használt, és visszakereste az ott szereplő példákat. Ezek alapján jelenti ki, hogy a Stancaro által dicsért, híresnek mondott tudósok mindent összekeverték, bemocskoltak és végül semmit sem hagytak sértetlenül a kereszténységre.⁴⁹

A folytatásban tagadja a héber szöveg eredetiségét, ezt a témakört is Stancaro feltételezett válaszával vezeti be: „*Scio quo me voces: verba ipsa veteris testamenti tam veneranda esse, ut eorum explicationis causa huius linguae noticiam requirant.*” A Stancarónak tulajdonított ellenvetésben nem nehéz felismerni a protestantizmus, sőt a középkori Egyház egyik alaptételét.⁵⁰ Érvei sorában azt is megkockáztatja, hogy már a Septuaginta fordítói előtt sem az ősi textus feküdt: „*Deinde, si negem textum Biblicum, verum atque Antiquum illum esse, quo veteres, atque adeo 72 interpretes, usi sunt. Quid habes, quod contra afferas?*”⁵¹ Néhány lappal később név szerint hivatkozik Lindanusra, akit azonban már ennél a kérdéscsoportnál is követ, és munkáját forrásként használja Senensis mellett. Lindanus érvei eléggé disszonánsan hangzanak a következetesen humanista Dudith szájából, annál is inkább,

⁴⁷ Vö. 37. jegyzet. I. m. Karpeles, G., *Geschichte der jüdischen Literatur*. I. Graz, 1963. 261–277.

⁴⁸ I. m. 4. lev. Senensis i. m. 134–136. A Bibliotheca Sancta állításai ellen már a korabeli zsidó irodalom is fellépett I. משה יעקב J. D. Eisenstein. New York. 1928. 202.

⁴⁹ A Senensistől átvett történetek nagy része a keleti mesekincs héberesített változata. Újabban Graves, R. – Patai, R., *Héber mítoszok*. Bp., 1969. Számos meselem utat talált a világirodalomhoz is. Vö. pl. Scheiber Sándor, Ady „A nagy cethalhoz” című versének képzet-története. *Irodalomtört.* 1969. 604–610.

⁵⁰ Vö. Diestel, L. i. m. Dán, R., A „lingua primigenia” a XVI. századi magyar művelődésben. Bp., 1969. (Kéziratok doktori dissz.)

⁵¹ I. m. 7. lev., A Septuaginta filológiai problémáit I. Rahlfs, A., *Septuaginta Studen.* I–III. Göttingen, 1904–1907. Héber–görög szövegegybevetéseket I. Geiger, A., *Nachgelassene Schriften*. IV. Berlin, 1876. 83–96.

mivel a volt inquizitor szerző Melanchtont és Bucert is megtámadta a bibliai szöveggel kapcsolatos nézeteik miatt.⁵²

Dudith első helyen azt a közismert tényt említi, hogy Aquila, Symmachus és Theodocius verziói eltérnek egymástól, további változatokat tartalmaznak Hieronymus és Origenes hexaplája és oktaplája.⁵³ Ezek után hivatkozik Hieronymusnak a Paralip. praefációjában megírt szavaira, hogy annak is különböző és egymáshoz viszonyítva nagyon is eltérő példányai voltak forgalomban, ezért van annyi változat a héberhez viszonyítva: „*Hic nimirum natae sunt, tot emendationes, tot castigationes, tot recognitiones ad Hebraicam, ut dici soliti sunt veritatem.*”⁵⁴ Alexandria és Egyiptom a Hesychius által javított példányt használta, a konstantinápolyi egyház Lycianus martyr és mások által javított szöveget ismerte el. A szamaritánus kódexeket Hieronymus is említi, más palesztinai verziókat Eusebius tanúsága szerint Origenes adott ki. Hivatkozik Felix Pratensis bibliakiadására, amelyben a szerkesztő a különböző olvasatokat a margón jelzi. B. Amerbachius Psalmusának előszava ismét olyan kódexeket idéz, melyek eltérnek a ma ismert szövegtől. Sőt Hieronymus sem dolgozott hibátlan példányból: „... *iudicio est: Quod quae ille tum tanquam vitata notaverat, ea nunc in Graecis codicibus emendata leguntur: In quibus illud est unum, quod Hieronymus miratur, pro Chibrath Hippodronum positum esse . . .*” etc.⁵⁵

Dudith az általa ismert példákra való hivatkozással a héber kódex, ill. az azokból készült fordítások értéktelenségét bizonyított tényként állítja be. További fejtegetéseiben egy lépéssel közelebb kerül mondanivalójához. A fent maradt héber textus feltételezett belső bizonytalanságát támadja: „*Multis technis usi sunt vestri illi Caballi, ad depravandum nobis textum ipsum . . . cui enim iam Novum est puncta vehementer totam sententiam variare ac pervertre . . .*”⁵⁶ Ezzel a héber consonansírás jellegéből fakadó látszólagos ellentmondásokra utal, melyek szintén főszerepet játszottak a korai hitvitákban. A levél következő oldalain tárgyalt téma a pontozás — a héber vocalisok behelyezése a korábban csak mater lectioniszokkal ellátott szövegbe. E problémakör érintése és tárgyalásának módja valószínűvé teszi, hogy Dudithnak bizonyos alapismeretei lehettek a héber nyelvben.

A punctációval foglalkozó fejtegetések bevezetéseként Dudith Lindanusra hivatkozva idéz egy 950 előtt írt kódexet, amely még nem volt pontozva

⁵² L. 35. jegyzet. Melanchton vonatkozó véleményét l. Oratio de studiis linguae hebraicae. Corp. Ref. XI. 709–712., Lindanus i. m. 18.

⁵³ Jellicol, S., Aquila and his version. Jew. Quart. Rev. LIX. 1968. 326–332. Geiger, A. i. m. 83–92., Diestel, L. i. m. 36.

⁵⁴ I. m. 8. lev.

⁵⁵ Lexicon f. Theologie u. Kirche. II. Freiburg, 1931. 301. Eusebius, Hist. Eccl. II. ed. Schwartz. Leipzig, 1903. 250–252., Senensis i. m. 730., Lindanus i. m. 26–27. Senensis i. m. 726–729. Lindanus i. m. 24., Diestel, L. i. m. 269.

⁵⁶ I. m. 9. lev. Dudith itt és másutt szójátékként használja a kabbala, ill. Caballus szavakat.

és tartalmazta a 13. zsoltár néhány sorát, melyeket később kihagytak a szövegből; mindez azt bizonyítja — szerinte —, hogy a mai héber textus nemcsak hibás, de hiányos is: „*Addi hocque indicium potest, quod locis aliquot mutilus est textus. Quod enim 70 interpretes reddiderunt, psal. 13. sepulchrum patens est guttur eorum: et quae sequuntur, Hodie apud vestros desiderantur. Patet autem olim locum integrum fuisse, ex epistola Pauli ad Rom: ubi totus adducitur ex 72 interpretatione, quam quidem extare tamen affirmat Lindanus, vir doctissimus in quodam Anglico codice, ante A. circiter 950 ut existimet, scripto, quem ait punctis in universum caruisse.*”⁵⁷ A megjelölt helyen Lindanus Beda Hist. Eccl. lib. I. cap. 23.-ra hivatkozva közöl egy héber szövegtöredéket, amely minden bizonnyal a Vulgata alapján készült valamelyik korai retranslatio töredéke.⁵⁸

Az esztergomi vázlatban ezt követően Dudith a kabbaláról beszél, az ott szereplő néhány soros bekezdés hiányzik az OSZK példányából. Forrása itt és a továbbiakban Lindanus említett munkája, melyet a következő oldalon lapról lapra követ.

A bibliai textus értelmezésének buktatóit Élia Levita munkájára való hivatkozással a tiberiási rabbikollégium tevékenységének tulajdonítja: „*Quae cum sint ita, Nec distincta fuerit lex in suos periodos nisi a Tiberitis Rabbinus, Anno post templum secundum eversum 436. Hoc est, Anno Christi 512.*”⁵⁹ Néhány sorral lejjebb pedig: „*Quantum autem ad hanc rem momenti habeat litterarum permutatio, facile perspiciet, qui leget, quae idem Elias Levitas Masoret orat memorat.*” Az említett tiberiási rabbik szövegfilológiai tevékenysége a bibliai Ezra idejétől a IX. századig terjed. Utolsó és legnagyobb hatású képviselői e hagyományőrző munkának Ben Áser és Ben Naftali voltak.⁶⁰ A XVI. század keresztény tudományában fontos szerepet játszott a Lindanus és Dudith által citált Elijah Levita, a katolikus és protestáns hebraisták első nemzedékének volt mestere, Münster több kiadásban adta közre munkáit.⁶¹ Sajátos egyezés, hogy egyrészt a „lingua primigenia” legodaadóbb hívei, másrészt kritikusai egyaránt felfedezték műveiben tételeik bizonyítékait. Egyik legjelentősebb munkája a *מסורת המסורת* első kiadásban Velencében 1538-ban jelent meg. Münster már 1539-ben latin apparátussal látta el a héber bibliaszöveggel foglalkozó kötetet, és így vált közismertté a keresztény tudományban. Lindanus ennek a változatnak „*Tabulis 2. Massoret. Orat. I.*”-ét

⁵⁷ I. m. 9. lev. Lindanus i. m. 19–20.

⁵⁸ Lindanus i. m. 20.: „*Fragmentum Psalmi XIII. nunc demum repertum*”: „קבר משה”
נמצא לשונם וחלקיו דת עשבים (!) דת לשונם: משה אלה ומה מלא קלו יגלוהו לשפוך דמו: מלא יע יסנע יע בדגוהם
(!) ודרך שלם לא ידעו: אין סדר אלהים לפני עיניהם:

⁵⁹ I. m. 9. lev. Lindanus i. m. 21–23.

⁶⁰ A héber szöveghagyományról l. Kittel, R., *Masoreten des Westens. I–II.* Stuttgart, 1927, 1930., *Biblia Hebraica.* ed. R. Kittel. Stuttgart, 1951. Praef., Dotan, A., *הסדר הקדומי העשבים*,
... Jerusalem, 1967.

⁶¹ *Grammatikái:* Bázél, 1525., Isny, 1542, Mantova, 1556., *Szótára:* Bázél, 1536. l. m. Levi, J., Elijah Levita. Breslau, 1888., Geiger, L., i. m. 55–89.

mert jogot formált a koncepciózus magyarázatokra.⁶⁵ Talán éppen erre a lehetőségre utal Dudith, amikor azt állítja, hogy a fentiek és Vatablus⁶⁶ már mindent kimutattak és az ő nyomukban nincsen semmi kibogozatlan a héber textusban vagy a rabbik kommentárjaiban. A héber nyelv ismerete tehát semmi újat nem adhat a keresztények számára. És ha netán tévedtek — szólaltatja meg Stancarót, válasza a következő: „*Homines fuerunt, inquis, et si summa doctrina fuerunt praediti, errare potverunt, non nego . . . Si in unius atque alterus vocabuli, aut etiam loci interpretatione hallucinati sunt, si una syllaba ceciderunt, non propterea tota causa, atque salute ipsa excidisse censendi sunt. Non ea in re fidei summa posita est.*”⁶⁷ A levél ezzel mondanivalójának igen lényeges pontjához érkezett. Kettéválasztja az ó- és újszövetséget és levonja e lépés teológiai következményeit: „*Sed ne Nimius sim, quid, queso, mihi iam tandem rei esse dicam, sine cum totis ipsis Bibliis, sine cum Rabbinis tuis? An adhuc sub lege sumus? Quid prodest Nobis Christi Mors, et resurrectio, si adhuc ex veteri testamento pendemus? Et illuc respectamus? non opus est mihi alio testimonio, quam Christi Magistri et Servatoris mei. Eum iam, dei Benefico fide apprehendi. Querant fidei suae fulcimenta ex Bibliis, qui Christo fidem abrogant. Mihi satis est Evangelii doctrina tum ad necessariam eruditionem, tum ad fidei meae firmitatem et consolationem.*”⁶⁸ Ez a kijelentés talán új szempontot vezethet be Dudithnak az 1570-es években elfoglalt álláspontja értékelésében. Annyi azonban már a Stancarónak írt levél eddig tárgyalt témái alapján is világosnak látszik, hogy a „magyar Erasmus” a hagyományos értelemben vett antitritárius eszméktől meglehetősen távol állt. Egész életművét figyelembe véve az sem feltételezhető, hogy kimutatott irodalmi háttere — Senensis, Lindanus — teológiáját vallotta volna. Tovább bonyolítja a problémát levelének néhány kitétele, amikor Stancarónak Jézus mediátori értelmezésére utalva arra figyelmeztet: „*contra negantes principia non esse disputandum . . .*”. Majd Stancaro érveire való hivatkozással érinti az előképkoncepciót. Véleménye szerint lehet, hogy a héber szöveg tartalmaz ilyen természetű utalásokat, de számára ezeknek a bizonyításoknak nincs helye: „*At petuntur, inquis, illinc testimonia, quibus evincitur, Christum verum esse Massiam, qui promissionum scopus erat. Non nego: Sed iam dixi, de eo me nihil iam dubitare . . .*”⁶⁹ Dudith ezt a tételét néhány absztrakt példával érzékelteti, és arra hivatkozik, hogy az újtestamentum maga is ilyen értelemben beszél. Pl. Exod. 21/24–25-tel szemben áll Máté 5/38–39 és sok más hely. Végső következtetése, hogy nem

⁶⁵ 355–370., Talmud Tract Sabbath 63/a, Jebamot 11/b, 24/a.

⁶⁶ Mind három említett bibliakiadásban fontos szerepet kaptak a rabbinikus kommentárok. Vatablus a címlapra is kitette: „. . . cum annotationibus doctum inter Hebreos nominamus Rabbi David Kimchi.” I. Fürst, J., Bibliotheca Judaica. III. 2nd. ed. Hildesheim, 1960. 469.

⁶⁷ I. m. 11. lev.

⁶⁸ I. m. 11. lev.

⁶⁹ I. m. 12. lev.

lehet a kereszténységet a hebraizmussal összekeverni: „*Non est igitur Christianismus miscendus cum Hebraismo.*”⁷⁰

Feltételezi, hogy Stancaro érvei védelmében azt is felhozná, hogy Máté evangélium héberül volt írva. Ezt Dudith azzal intézi el, hogy arról lehetett szó csupán, hogy Hieronymus, aki erről beszámol, egy görögből héberre fordított példányt hitt eredetinek.⁷¹

Dudith filológiai, morális, ceremoniális téziseit összefoglalva megállapítja, hogy a kereszténység számára csak Krisztus és apostolai az irányadók, akiknek hagyományozott tételei görögül maradtak fent: „*Animadvertis iam quid evincere velim. Illud nimirum, ut aut nihil prorsus aut parum admodum vetus illud vestrum testamentum ad nos pertinere. In Novo defixas omnes nostras cogitationes esse debere, omnia consumi studia nostra oportere contendam. At hoc non hebraice, sed Graece traditum nobis est, Deus Christum nos audire: Christus et se, Apostolos suos iubet. Sed horum et dicta, et facta, Graecis litteris, non vestris mandata sunt.*”⁷²

Hieronymusnak héberből készített verzióját is megtámadja azzal az indoklással, hogy a Septuaginta tekintélye már az evangelisták és az apostolok előtt is nagyobb volt, „*quam vestrae Hebraicae editionis*”. Ezt bizonyítja maga Augustinus is, akinek De civitate Dei. Liber 18. Cap. 43.-ját idézi.⁷³ Ezzel kapcsolatban kérdezi Stancarótól: „*Quod me igitur ad tuos trahis, homines improbos, vanos, malificiosos, stupidos ad omnem veritatem Christianorum vero, et Christi capitales hostes?*”⁷⁴ A válasszal bezárul Dudith vádjainak gyűrüje a héber irodalom körül. A korábban tárgyalt és bírált bizonytalan szöveg-hagyomány, a pontozás értelemzavaró alkalmazása után, a héber nyelven közvetített rabbinikus kommentárok és vélemények kritikája hangzik el. Ez a támadás már jóval túlmutat Stancaro álláspontján. A bibliai héber szöveg primer értelmezése csak az antitrinitárius ideológiában jelentkezik abban a formában, ahogy Dudith felveti: „*Malo ego Evangelistam interpretem Audire in Isaia illa prophetia, quae plane pietatis nostrae fundamentum est, quam Rabbinos tuos, qui nobis in voce Alma quamlibet puellam pro virgine substituunt. Et hunc, quem virgo conceptura et paritura filium praedicatur, non Christum Mariae, sed nescio quam Isaiae, aut Ezechiae prolem significari, Blasphemo ore fabulantur, quasi Bethulah scriberetur, non Alma . . .*” A szóban forgó hely a híres Jes. 7./14., amelyhez Servet a Pagninus-biblia jegyzeteiben a fent táma-

⁷⁰ „Nova sunt omnia . . . Quare nihil vetera ita vestra moramur, quae nihil ad nos pertinere. Intelligimus, sive ad instruendam fidem, sive etiam instituendam. I nunc, et tuos Rabbinos venerare.” Az ószövetség és a kereszténység ideológiai kapcsolatát I. Thomas, J. M. The Christian Faith and the Old Testament. New York, 1908., Wilke, F. Das Alte Testament und der Christliche Glaube. Leipzig, 1911.

⁷¹ I. m. 13. lev., Senensis i. m. 20, 631. Bodenheimer, J., Geschichte der Altkirchl. Literatur. I. Freiburg, 1913. 445–454.

⁷² I. m. 13. lev.

⁷³ Senensis i. m. 722.

⁷⁴ I. m. 14. lev. vö. 75. jegyzet és Münster vonatkozó kijelentésével bibliája latin előszavában: „Hebraeorum commentarij non contemnendi.”

dott rabbinikus kommentárt fűzi.⁷⁵ Dudith hazugnak és csalónak tartja mindazokat, akik ezt az értelmezést fogadják el. Eltekint a héber eredetitől és csak Máté vonatkozó idézetét fogadja el: „*Veritatem ne a falsariis et mendacibus petemus? aut lucem ab umbris sperabimus? Mattheum igitur, his explosis audiam. Qui Alma παρθενον mihi vertit qui item Immanuel ρεθημνο θεος Quid item Iesus nomen significet satis aperte iudicat, quum inquit, Ipse enim servabit populum suum ex peccatis ipsius.*”⁷⁶

A továbbiakban Senensis alapján példákat vonultat fel, melyekben a rabbinikus magyarázatok a kereszténység gyökereit támadják. Jes. 25./8-hoz I. Kor. 15./54-et, Psal. 15./3. uo. 16./10-hez Csel. 2./31-t, Jes. 54./1-hez Gal. 4./27-et idézi. Szót ejt Dániel könyvének problémáiról is, végül citálja Eusebius Hist. Eccl. Lib. 6. cap. 23.-t, amely szerint a zsidók kommentárjainak nem szabad hitelt adni, csak azoknak a szövegeknek, melyek a Septuagintában is szerepelnek. Másrészt Eusebius azt is kifejti, hogy a zsidók szándékosan rontották meg a szövegeket, sőt a keresztények példányainak nem adnak semmi hitelt. „*Vides apud Sanctos et doctos homines suspecta esse omnia, quae in Synagoga vestra fabricarunt.*”⁷⁷ A levél utolsó oldalain döntő érvként a rabbinikus hagyományt szólaltatja meg, azt állítva, hogy azok maguk hozták rossz hírbe kódexeiket. Ti., amikor Nabuzardan a királyi palotát és egész Jeruzsálemet felégette, a tűz elpusztította a szent könyveket is. Egyes magántulajdonban levő példányok megmaradtak és azok nyomán igyekeztek később rekonstruálni az eredeti szöveget. Dávid Kimchi így beszél erről: „Először az első fogságban rongálódtak meg a szövegek, az egyik példányból így, a másiktól úgy vették át és ahol nem volt világos az értelem az egyik mondatot a szövegen belül, a másikat a margóra írták. És elvesztek, vagy megrongálódtak a szövegek és kihaltak azok a tudós emberek, akik értették az írást. A Nagy Zsinagóga emberei, amikor ellentmondásokat találtak, annak a variánsnak adtak hitelt, amely több helyen fordult elő. Ahol pedig nem voltak képesek világos szöveget adni, ott a mondatot pontok nélkül írták, vagy a margóra jegyezték nem a szövegbe.”⁷⁸

Dudith itt egy mondatra megszakítja bizonyítékai sorát: „*Adscribam ex Sixto Senensi, Cuius industria non parum hic adiutum me esse fateor, quae*

⁷⁵ I. m. 14–15. lev. Newman, L. I., i. m. 545. Máté 1./23. vö. Servet, M., Christianizmi Rest. 69–72.

⁷⁶ Ez a héberellenes álláspont is indokolhatja, hogy miért utasította el Méliusznak korábban már említett kéziratait. L. 4–5. jegyzet. Méliusz e munkákban többek között József Albó ide vonatkozó tételét is cáfolta, de minden bizonnyal a héber szöveg értelmezésében és nem mellőzésével, ahogy Dudith tette. L. Dán R., Méliusz héber tanulmányai és forrásai. Fil. Közl. 1970. 163–170.

⁷⁷ I. m. 16. lev., Senensis i. m. 696, 698. Eusebius i. m. lib. 4. cap. 18.

⁷⁸ 2. Kir. 25./9., Senensis i. m. 682. Senensis forrása Dávid Kimchi előszava Józsva könyvéhez: „אכתוב סעם בתוב וקרי ובתוב ולא קרי וקרי ולא בתוב כאשר אוכל לתת סעם לשעמה כל אחד ואחד במקומו” ונראה כי המלות האלה נמצאו בן לפי שגגות ראשונה אחרו הספרים ונשללו והאכזבים ידעו חתימה מתי ואנשי בנות הדורות שהחזירו חתימה לישנה מציא מחלוקת בספרים והלכו בהם אחד הדוב לפי דעתם ובמקום שלא הושגה ידעתם על הבירור בתוב האחד ולא קרי אי בתוב מכתוב...”

in hanc sententiam adfert ex multorum, ut ipse vocat, hereticorum obiectionibus. Sic igitur ait:” — írja, és a Bibliotheca Sanctából vett egyenes idézettel zárja levelét.⁷⁹ Senensis itt megállapítja, hogy a talmud és a talmudisták gyakran tesznek említést a Tikun Sophrimról, azaz az írástudók korrekciójáról. Ez azt jelenti, hogy alázatosság és finomkodás kedvéért illőbb kifejezéseket használtak, mint az eredeti pl. coire cum concubina helyett facere cum illa és humanus stercor helyett egestio-t.⁸⁰ Így a próféták¹ mondásait teljesen elferdítették, Prochetus, aki a héber kötetek gondnoka volt tanúskodik erről.⁸¹ Maleachi 1./13.-ban ez volt írva אָתִי (me) ennek helyébe tették אֶתִי (eum, illum). Micha 1./10. פִּלְגֵתִי helyett דֶּה־פִּלְגֵי, és Hosea 9./12.-ben בִּסְדֵּרִי מַדֵּם és בִּסְדֵּרִי מַדֵּם (incarnatio mea ex eis; in recessu meo).⁸³ Igaz, azt is hozzáteszi Senensis, hogy Jákob ben Hájjim elutasította pl. Dávid Kimchi véleményét a szövegek romlottságát illetően, de ez nem változtat a lényegen.⁸²

„Haec sunt quae tibi de lingua tua, quamvis perditae amas, obiter respondenda duxi: Quae si vera sunt, desine iam tandem, eius amore tantopere insanire, et omnia in illius notitia sacrarum litterarum mysteria contineri dicere. Sin autem haec, quae nunc, non admodum accuratae conguessi: post si noles fuisus tractabo et maiore diligentia, si eiusmodi tibi esse videbuntur, quae refelli firmis rationibus et possint et debeant, Eadem sane, qua me uti vides, libertate refuta, omnia diligentius excute, Errorem demonstra: Ut si falsa est, quam tueor sententiam protinus abiciam, et in tuas partes concedam, Ac tecum una posthac egoque Archana ista vererem, Et postquam Caballicis istis sacris vestris initiatus fuero. Ex homine, non ut Apuleius Asinus: Sed Caballus fiam. Vale, et Christianam Sapientiam cole. Cracoviae. X. Cal. Octobris. 1571⁸⁴

A XVI. századi Európa művelődésének vonatkozó főirányát tekintve, Dudithnak Stancaróhoz írt levelében kifejtett álláspontja meglehetősen eltér a korszellem szabta követelményektől. Sőt, egyenesen szembe áll a század „modern” felfogásával, amikor az újrafelfedezett és tekintélyének teljében levő „lingua primigénia”-nak a teológiában való szükségtelenségét bizonyítja. A társadalmi harcoktól visszavonult erasmista a klasszikus humanista hagyományoknak megfelelően filológiai elemzéseket végez és azok eredményeit minden megkötöttség nélkül hangoztatja. Erasmus még a XVI. század hajnalán óva intett a héber nyelv sikereitől, mert azok a judaizmusnak adnak talajt, ami kedvenc szóhasználtában minden külsőséges ceremoniális kötöttséget jelentett. Maga a kifejezés óriási karriert futott be és a keresztény

⁷⁹ Senensis i. m. 682.

⁸⁰ L. 63. jegyzet „...ישלח ← יבגשח”. Talmud Tract. Nedarim 37/b.

⁸¹ Victoria adversus Hebreos. lib. I. cap. 15. Senensis hivatkozása uo.

⁸² Rasi az idézett helyekhez: ...לשון נוסף על לשון... והוא ...” וזהו ...”
 „...בן משהות בתבין ש”ן וקריין ש”ן...”

⁸³ A Bomberg-féle Biblia Rabbinica korrektora, az 1524–1525. évi kiadás szerkesztője. Bevezetőjét I. C. D. Ginsburg angol fordításában és jegyzeteivel. London, 1865.

⁸⁴ I. m. 18. lev. 1571. szept. 24.

irányzatok kölcsönösen bélyegezték meg egymást vele, de elsősorban a valós vagy vélt zsidó teológiai hatásokat fejezte ki. Erasmus és Dudith mindketten graecisták voltak és a szövegkritikai eredmények, melyek mindkettőjüket antidogmatistává tették elsősorban az újtestamentum hitelesnek tekintett szövegén alapultak. Dudith ebből kiindulva bontotta ki az „igazi” kereszténységről vallott nézeteit, melyek ebből az aspektusból nézve természetesen héberellenesek voltak. Mert a „judaizálás” kirekesztése érdekében megtagadta az általa kétes filológiai értékkel bíró ószövetségi héber textust. Ez a lépés egyaránt érintette a katolikus és protestáns előképkoncepciót, valamint az antitrinitárius exegézist, mert mindezek a héber textusra támaszkodtak. Dudith éles határvonalat húz az ó- és újszövetség között és véleménye szerint nincs kapcsolat az előbbi és a kereszténység felfogásában. Számára a „lingua primigenia” kritikája nem csak egyes ószövetségi helyek átértékelését jelenti, hanem az egész textus korrumpáltságát és feleslegességét. Ez az abszolút értelemben vett szövegkritika nem sorolható be a hagyományos szemléletben értékelt katolikus-protestáns héber körüli polémiák közé. Mert nem az ó- és újszövetség összekapcsolt problematikája oldaláról vizsgálja a szövegeket, nem a meghaladt vagy a radikálizálódó irányzat aspektusából építi fel érveit, hanem túllépve minden hivatalos keresztény dogmán, a humanista hagyományok eszközeivel bizonyított tudományos — a judaizmustól megtisztított — kereszténységet vallja. Egyéni véleményét úgy fogalmazza meg, hogy számára elegendő az Evangélium tanítása a szükséges eruditio megszerzéséhez, isten azt parancsolta, hogy Jézust, Jézus pedig, hogy őt és apostolait hallgassuk, ezek szavai pedig görögül és nem héberül maradtak fent.⁸⁵ Ebben az összefüggésben a humanista filológus kétkedései formális vonatkozásokban találkoztak a radikális katolicizmus egyes képviselőinek felfogásával. Dudith héberellenes fejtegetéseinek — a humanista levélstílusban kötelező — tudományos példáit ezért kölcsönözte Lindanus és Senensis műveiből. Ez annál is inkább érthető mivel a XVI. század hebreocentrikus szemléletében csak antiprotestáns források foglalkoztak ezzel a kérdéssel. A formai egybeesésen túl azonban további tartalmi kapcsolatot nehéz felfedezni Dudith és forrásai között.

Dudith egyéni felfogásának gyökereit vizsgálva fontos tényező a korábban már említett „magánossága”.⁸⁶ A magánéletbe visszavonult egykori pécsi püspök, akinek képét nyilvánosan elégették Rómában, csupán elméleti teológus az 1570-es évek táján. Nem vesz részt az egyes felekezeteknek a népi bázis körüli harcában, a fejedelmek és a polgárság ideológiai megnyerésére nem törekszik és ezzel párhuzamosan nincsenek hatással rá azok társadalmi, teológiai, propagandisztikus mozgásai. Következésképpen szabadon érvel, nem köti

⁸⁵ I. m. 13. lev. „Et nos non Mosis. sed Christi fideles in quem et Baptisamur.”

⁸⁶ Székely Gy., Itáliai reformáció és Közép-Európa. Fil. Közl. 1968. 509.

semmiféle dogmatika vagy rendszabály. Ezért nem tudott eligazodni nézeteiben a kortárs Thretius és félreértette álláspontját ennek nyomán Méliusz is. E levél ismeretében nem látszik valószínűnek, hogy Dudith Méliusz vallási türelmetlenségétől idegenkedett volna, és még inkább, hogy azért utasította volna el könyveinek kiadását, mert közel állt az antitrinitáriusokhoz. Másrészt az sem lehetséges, hogy megfordult volna fejében a rekatolizálás gondolata. Sőt, mint független humanista, amikor a héber nyelv és biblia-szöveg ellen intéz támadást, egyben mindazokat is tolla hegyére tűzi, akik ideológiájukban erre támaszkodnak. Antidogmatista felfogását a korábbi megismert természettudományos szabadgondolkodás mellett itt egy speciális filológiai oldalról is megismerhettük.

Másrészt Dudith Andrásnak Stancaróhoz írt tractátusa a „lingua primigenia” kritikájának új komponenseit mutatja be. A XVI. század művelődéstörténetének ezt a speciálisan humanista szemléletét külön kell választanunk a héber nyelvet és bibliaszöveget ért egyéb támadásoktól. Formailag a radikális katolikus ellenvetések állnak legközelebb Dudith itt megismert tételeihez — ezt a formai egybeesést felhasználta levele példaanyagának kiszélesítésére. Mondanivalója azonban tartalmilag épp úgy Egyház-ellenes, mint amennyire cáfolja az antitrinitáriusok érveit, nézeteit.

Végeredményben megállapíthatjuk, hogy a „magyar Erasmus” forrásértékű levele, bár következtetéseivel még az „igazi” kereszténység védelmét igyekszik erősíteni, gondolatrendszerében már a XVII—XVIII. század racionalistáinak útját egyengeti.

SZERENCSE, VALÓSZÍNŰSÉG ÉS HADVEZÉRI SZEMMÉRTÉK*

(A KATONAI DÖNTÉS ÉS A VALÓSZÍNŰSÉG MONTECUCCOLITÓL
ÉS ZRÍNYITÓL CLAUSEWITZIG)

PERJÉS GÉZA

I. Néhány adat a valószínűségelmélet történetéből

A XVII. század második felétől a XIX. század elejéig terjedő másfél évszázadban mélyreható változások mennek végbe a hadtudományi gondolkodásban. Montecuccoli és Zrínyi a hadtudomány addigi hagyományainak megfelelően még úgy vélekedik a háborúról, mint az emberi tevékenységnek egy olyan területéről, ahol a szerencsének, a sorsnak, az Isten kifürkészhetetlen akaratának felettébb nagy szerepe van, a XIX. század elején viszont Clausewitz már igen tudatosan beszél a háború valószínűségeiről, s ha a szerencse fogalma itt-ott fel is merül nála, azt nem abban a mitikus értelemben használja, mint elődei. A változás oka az, hogy éppen a XVII. század közepén nagy fejlődésnek induló valószínűségelmélet általában kiszorítja a szerencsét a világ jelenségeinek magyarázatából és azt a valószínűségelméleti véletlennel helyettesíti. Clausewitz, aki a valószínűségelmélettel foglalkozó irodalmat már ismerte — ez műve alapján kétségtelennek tűnik —, az új elmélet eredményeit hasznosította munkájában. Mindenképpen óriási jelentőségű dolog ez, még akkor is, ha a későbbi hadtudományi kutatás a valószínűségelméletnek Clausewitz gondolatrendszerében betöltött fundamentális jelentőségét nem ismerte fel, és eredményeit ilyen szempontból nem fejlesztette tovább.

Már a valószínűségelmélet legkorábbi művelői elvetették azt a felfogást, mely élesen megkülönböztette egymástól az okkal hízó és a véletlen, azaz ok nélküli jelenségeket, és kimondták, hogy a véletlennek is van oka, csak ezt az okot még nem ismerjük. Ez a felfogás tehát szigorúan determinista volt, és ennyiben nem is különbözött az egyház felfogásától, mely a véletlent azon az alapon tagadta, hogy minden esemény — akár ismerjük okát, akár nem — a mindenható Isten akaratától függ, azaz ok nélküli esemény nincs,

* A moszkvai történészkongresszus hadtörténeti szekciója számára készült referátum. Miután a referátumot a résztvevők előzetesen megkapták, az itt közölt szöveg előadásra nem került, hanem helyette a szerző a rendelkezésére bocsátott időt a cikk második részét képező „Kiegészítő megjegyzések” elmondására használta fel. A cikk utolsó részében közöljük a referátummal kapcsolatos hozzászólásokat és vitákat.

mégis a véletlennek valószínűségelméleti magyarázata, a mögötte meghúzódó emberi attitűd forradalmi jelentőségű: nem kevesebből van szó, mint annak kimondásáról, hogy a világ dolgai megismerhetők, és ami még ennél is fontosabb: a természet és a társadalom törvényszerűségei magából a természetből és a társadalomból következnek, és semmilyen szükség sincs valamilyen természetfeletti hatalom feltételezésére ahhoz, hogy a pillanatnyilag megmagyarázhatatlan jelenségeket vele magyarázzuk.

Ennek a bátor és igen optimista felfogásnak adott hangot a XVII–XVIII. század fordulójának évtizedeiben Bernoulli, majd őt követően mintegy 100 év múlva, Laplace. Különösen Laplace felfogása azonban mechanikus volt, mivel a világ objektív törvényeit a mechanika törvényeire vezette vissza, ezenkívül pedig, miután a véletlent az emberi tudás hiányosságaiból eredő, mondhatnók szubjektív kategóriának tartotta,¹ a szükségszerűvel szembeni különbségét elhalványította.

Még néhány emberöltőnek kellett eltelnie ahhoz, hogy a véletlen és a szükségszerű elfogadható magyarázatot nyerjen. Ebben döntő része volt a valószínűségelméletből kiágazó matematikai statisztikának. A matematikai statisztika módszereivel végzett tudományos vizsgálatok ugyanis éppen azt tették szinte kézzelfoghatóvá, hogy a véletlen éppoly objektív tulajdonsága a világ dolgainak, mint a szükségszerű, a különbség csupán az, hogy a szükségszerű feltétlenül bekövetkezik adott körülmények között, míg a véletlen be is következhet, de el is maradhat, és ha bekövetkezik, akkor is különbözőképpen mehet végbe.

A véletlen, egészen pontosan a tömegesen fellépő véletlen jelenségek leírása és elemzése a matematikai statisztika legsajátosabb területe: azoknak a folyamatoknak a vizsgálata, melyekben az ok és a hatás közötti összefüggés nem *funkcionális*, nem egyértelműen meghatározott, hanem véletlenszerű, *stochasztikus*. Ezeknek a folyamatoknak a vizsgálatára szolgálnak a *statisztikai* vagy *stochasztikus modellek*. A stochasztikus modell, mint minden matematikai modell a jelenséget előidéző tényezők közül explicit alakban csak a legfontosabbakat tartalmazza, és ezek hatását határozza meg egyenként számszerű alakban. A modellből azonban leolvasható azon tényezők együttes hatása is, melyek benne explicite nem kaptak helyet, vagy azért, mert eddigi tapasztalataink alapján hatásukat nem tartottuk lényegesnek, vagy mert egyáltalán nem is ismerjük őket, vagy pedig azért, mert mennyiségileg nem tudjuk értéküket meghatározni. A modellben explicite szereplő tényezőket *determinált*, az implicit tényezőket *reziduális* tényezőknek, ez utóbbiak hatását pedig *reziduális* hatásnak nevezzük. Egy modell analitikus értéke — más kritériumokon kívül — annál nagyobb, minél nagyobb részt vállalnak az összhatásban a determinált rész tényezői. A cél tehát az, hogy a reziduális részben ható tényezőket a lehetőségekhez képest megismerjük és explicit alakra hozva a determinált részbe vigyük át.

A valószínűségelméletnek azonban a *döntésnek* mint pszichológiai folyamatnak a megismerése szempontjából is nagy jelentősége van. Már a valószínűségelmélet XVII—XVIII. századi művelői a valószínűségszámításban azt az eszközt vélték megtalálni, mely hozzásegíti az embereket a helyes döntéshez, és amely szilárd alapokat nyújt a helyes viselkedés szabályainak megállapításához. Számukra a döntés nem volt más, mint a valószínűségek mérlegelése. Amikor Bernoulli könyvének „*A találgatás művészete*” címet adta, pontosan erre gondolt. Ő az egyébként, aki a stochasztikának Pláton által használt fogalmát újra használta, mégpedig annak eredeti értelmében, tehát, mint „célzást, találgatást”. Azokról a dolgokról — írja —, melyekről nincsenek biztos ismereteink csak „vélekedünk”, „találgatjuk őket”; „Találgatni annyit jelent, mint valaminek a valószínűségét megbecsülni; a találgató vagy stochasztikus tudás a valószínűség lehető legpontosabb mérése.” Később Laplace is így látta a dolgot; véleménye szerint „az élet legfontosabb kérdéseinek nagy része nem más, mint a valószínűségszámítás egy problémája”. A valószínűségszámítás úttörőinek ezek a kezdeményei — több mással együtt — terebélyesedtek külön tudománnyá a modern *döntés- és játékelméletben*.

II. A háború és a valószínűség

A háború oly eseményrendszer, melyben tömegesen fellépő és sokszor megismétlődő véletlen eseményekkel van dolgunk, tehát lényegében stochasztikus eseményrendszernek fogható fel, amiből következik az is, hogy — legalábbis elvileg — a háború egyes részei stochasztikus modellel leírhatók. Ilyen irányban történtek is igen jelentős kezdeményezések, és nemcsak a modern, de a régi háborúk egyes részeit is sikerült modellizálni. Persze a háború egészének matematikai leírásától még igen messze vagyunk, épp ezért, amikor a következőkben a háború stochasztikus modelljéről beszélünk, azon pusztán a szemléltetés célját szolgáló gondolati modellt értünk.

Tulajdonképpen két fajta modellt lehet elképzelni. Egy olyat, amit a háború katonai részének tanulmányozására állítanánk fel, és egy olyat, amiben a háború katonai része mellett helyet kapnának a társadalmi, gazdasági és politikai tényezők is.

A háború katonai, tehát szűkebb modelljében explicit alakban azok a tényezők kapnak helyet, amelyeket a katonai helyzetmegítélésnek általában fel kell ölelnie, tehát a tér, az idő és az erő, valamint az anyagi ellátás és a logisztika tényezői. Ezek alkotják tehát a determinált részt, és a reziduális részben maradnának a háborúnak mennyiségileg nem mérhető tényezői, mint pl. az erkölcsi erő, továbbá bizonyos egyedi és a tömegesen fellépő véletlen események, mint pl. az időjárás, illetve a súrlódások, melyeket előre látni nem lehet. Az egyes tényezők egymással szoros kölcsönhatásban vannak és egymás hatását felerősíthetik vagy megsemmisíthetik. Pl. alkalmazott erők hatását

csökkentheti vagy növelheti a térnek és időnek valamilyen speciális kombinációja — meglepő súlyalkotás, átkaroló támadás, gyors mozgás stb. — Mind-ebből a hatások, ellenhatások és kölcsönhatások végtelen sokasága származik, ami azonban nem azt jelenti, hogy rendszertelenné és matematikailag kezelhetetlenné válnának. Sőt éppúgy, amint az az emberi tevékenység más területein alkalmazott modelleknél gyakran előfordul, a háború modelljében is a nagyszámú tényező hatása néhány alapvető hatásra redukálható. Ez egyébként teljesen megfelel annak a mindennapi tapasztalatnak, hogy a dolgát jól értő katonai vezető az események látszólagos káoszában is fel tudja ismerni az éppen adott helyzet döntő tényezőit és az általuk meghatározott főeseményt. A katonai vezető dolga éppen az, hogy ezekre a főeseményekre, a történések fő sodrára fordítsa figyelmét, ezt igyekezzen befolyásolni. A stochasztikus modell természetéből következik, hogy az események fő sodrát a determinált rész tényezői határozzák meg általában, s ha mégis a reziduális rész valamelyik tényezőjének hatása válik döntővé, az kivételnek, azaz olyan eseménynek számít, melynek valószínűsége igen alacsony. Az is világos, hogy ha annak a valószínűsége, hogy a reziduális rész valamelyik tényezőjének a hatása váljék döntővé, már önmagában véve is alacsony, még kisebb lesz ez a valószínűség akkor, ha a katonai vezető a determinált rész tényezőivel jól manipulál. Pl. a helyes intézkedés már önmagában is csökkenti a súrlódást, mivel annak elemeit, a félelmet, a fáradtságot és a bizonytalanságot is csökkenti. Sőt az is előfordulhat, hogy a determinált rész tényezőinek helyes kezelése a reziduális rész legfontosabb tényezőjét, az erkölcsi erőt saját oldalunkon ható döntő tényezővé változtathatja: a helyes harcintézkedésből eredő siker növeli a csapat harci kedvét, ami fokozza teljesítményét, s így a végső siker még biztosabbá és teljesebbé válik.

Ami most már a katonai döntéseket illeti, miután a háború sok tekintetben stochasztikus történet, benne a valószínűségi mérlegelésnek alapvető jelentősége van. A katonai döntés egyrészt olyan tényezőket mérlegel, melyek valószínűségének mértéke ismerős — pl. a fegyverek találati valószínűsége és hatása —, másrészt olyanokat, melyek valószínűsége ismeretlen — pl. minden, az ellenségre vonatkozó adat.

III. A XVII. század: a szerencse a háborúban

A valószínűségelmélettől még nem érintett XVII. századi hadtudomány szerencse-fogalmát Montecuccoli és Zrínyi felfogása alapján mutatjuk be. Zrínyi és Montecuccoli nézetei a szerencséről lényegében megegyeznek. Mindkettő korának filozófiai felfogását vallja, és olvasmányaik is sok tekintetben azonosak. Különbség van azonban közöttük az interpretáció és a szándék tekintetében. Montecuccoli számára a háború rendszere és szerkezete a fontos,

a hangsúlyt a racionálisan megragadhatóra helyezi, a szerencsét pedig szinte a rendszer zavarának tartja. Zrínyit viszont láthatóan a háború dinamikája érdekli, és a szerencsében a háború lényegéhez tartozó dolgot lát, mintegy anticipálva ezzel a későbbi valószínűségelméleti véletlent.

A különbség oka — személyiségük, egyéni sorsuk és hazájuk sorsának különbségein kívül — eltérő háborús tapasztalatuk volt. Zrínyi, mint a török ellen emelt határvédelem egyik felelős parancsnoka, olyan katonai tapasztalatokkal rendelkezett, melyek a háborús szerencse kérdését kifejezetten előtérbe állították. A határvédelmi harc ugyanis a maga mozgalmasságával, váratlan fordulataival sokkal kevesebb szabályosságot mutat, mint a reguláris háború, és szinte kikényszerítette a szerencsével való szembenézést. Jellemző módon ezt választotta magának jelmondatul: „Sors bona, nihil aliud” — „Jó szerencse és semmi más”. Montecuccoli világa viszont a reguláris háború világa volt. Ezekben a háborúkban, különösen taktikai részükben, a nyílt csatákban, a véletlen hatása a minimálisra korlátozódott. A korabeli csatarend szinte matematikailag és geometriailag megkonstruált és az erődítésre emlékeztető formációi a harci történéseket aránylag jól kiszámítható keretek közé szorították, s a szerencse birodalma — vagy megmaradva a háború stochasztikus modelljénél, a reziduális rész — a lehető legkisebbre zsugorodott össze.

Zrínyi és a szerencse

Mint említettük, Zrínyi szerencse-fogalma teljesen megegyezik kora keresztény-katolikus felfogásával, és ha ifjúkori eposzában, a „*Szigeti Veszedelem*”-ben ábrázolt szerencse sok tekintetben még az antik mitológia jegyeit viseli is magán, ez inkább az eposz műfaji jellegéből és a nagy világ-irodalmi minták hatásából ered. Sokat foglalkozik a megbízhatatlan, állhatatlan, szeszélyes istennő, Fortuna nagy hatalmával, de egy igen szép költői képben kimondja, hogy Isten mindenhatósága mindazonáltal rá is kiterjed. A probléma később is foglalkoztatja, és a férfi korában írt „*Vitéz Hadnagy*”-ban így zárja le a kérdést: „Sors avagy szerencse . . . , az mi elménknek szülése és operatiója . . . az vak istenasszony, akinek Fortuna nevet adtak az emberek, philosophusoknak csak álma; a mi keresztény hitünk ezt elrontotta, mert elrontotta a bálványozást.”

Milyen most már a háborús szerencse, meddig terjed hatalma és hogy áll vele szemben a katonai elmélet és gyakorlat? A katonai szerencse minden más szerencsénél változékonyabb, kiszámíthatatlanabb, gonoszabb: „Semmi-ben nem örül úgy, mint a változásban” — írja az ifjú költő, de a hadvezérré érett férfi sem látja a dolgot másként: a hadihelyzet változó, „100 véletlen” is esik egy-egy órára. A szerencse hatalma oly nagynak tűnik, hogy az ember szinte már kételkedik: lehetséges-e egyáltalán hadtudomány? A szerencse hatalma azonban mégsem végtelen, a dolgoknak csak egy részére terjed ki.

Épp ezért a hadtudománynak azt a részt kell vizsgálnia, amely nem áll a szerencse hatalma alatt, aminek „oka van”, ez pedig a háború 9/10 részét teszi ki. Itt áll tehát előttünk – mondhatnók – a háború stochasztikus modelljének determinált része, mely az események főirányát meghatározza.

Mi legyen azonban a fennmaradó, a szerencse birodalmába eső 1/10 résszel? Természetesen, miután befolyásolhatatlan, rá kell bízni magát az embernek. S ezt annál nyugodtabban teheti, minél gondosabban mérlegelte a helyzetet, mert hiszen mérlegelése éppen a nagyobb részre terjedvén ki, a figyelembe nem vett tényezők a harc kimenetelét rendszerint nem befolyásolják alapvetően. S ha mindezek ellenére is a kisebb rész hatása érvényesül, méghozzá kárunkra, és minden józan előgondoskodás mellett is a csatát elveszítjük, meglehet az elégtételünk, hogy helyesen cselekedtünk, mert – „jobb jó ok . . . mellett veszíteni, hogysem bolondsággal nyerni”.

Ha viszont a szerencse mellénk állt, és a helyzet a vártnál kedvezőbben alakult, akkor ki kell használni, „Üstökénél fogva kell megragadni a szerencsét”. Bár az ilyen alkalmak éppen az ember előtt rejtve maradók, tehát a mérlegelésbe be nem vonható körülményekből keletkeznek, kihasználni igazán akkor tudjuk őket, ha az ismert körülményeket alaposan mérlegeltük, általában, ha az események állandó figyelemmel kísérése és a harci helyzet feletti szüntelen töprengés eredményeként a lehető legnagyobb mértékben tisztában vagyunk a helyzettel, mert ilyenkor a váratlan eseményt gyorsan bele tudjuk illeszteni eddigi ismereteink közé, és azonnal meglátjuk, hogy mi módon tudjuk legeredményesebben kihasználni a kínálkozó alkalmat. Tehát „kész szível” kell várni a „szerencse forgását” olvashatjuk az eposzban. Caecina dolgairól medítálva pedig ezt írja a *Vitéz Hadnagy*-ban: hosszú háborús tapasztalatai alapján oly gyakorlatra tett szert, hogy „akármely szerencse is véletlen nem találta”.

A háború stochasztikus modelljével foglalkozva, megemlítettük, hogy a determinált rész tényezőivel folytatott helyes manipuláció csökkenti a reziduális rész tényezőinek előre nem látható hatását. Zrínyi is így látta a dolgot, persze ő a reziduális részt a szerencse birodalmának nevezte. Így írt erről: ha a hadvezér „soha semmiről el nem feledkezik, soha nem nyugszik, mindenkor munkálkodik, és végre kiszakasztja azt tovább, aki igen oda volt ragasztva, és magával vonja azt, ki nem akar elméje szerint történni”.

Igen nagy jelentőséget tulajdonított Zrínyi a karakternek: bátorság, állandóság, kitartás – nem lehet jó hadvezér, aki ezekkel a tulajdonságokkal nem rendelkezik. Ezt írta „az kinek az elméje a veszedelemben meg nem tébolyodik és esze meg nem vész, az ki az olyan rettenetes állapotban, mint a harc, meg nem változik . . . az a dicséretre méltó”. És éppen a szerencsés alkalmak bátor kihasználása különösen jellemzője a nagy hadvezéreknek. Így jön létre az összhang a hadvezéri tudás és a szerencse között, így nyer magya-

rázatot, hogy a jó hadvezérek általában szerencsések, és fordítva, a szerencsések általában képzetek: „A szerencse szereti a mesterséget, és a mesteriség a szerencsét.”

Montecuccoli és a szerencse

Montecuccoli, a reguláris csatarend hatalmas előnyeinek ismeretében a szerencséről sokkal hűvösebben, tartózkodóbban és személytelenebbül nyilatkozik, mint Zrínyi, pedig, mint említettük, magáról a szerencséről filozófiai szempontból teljesen egyforma volt a véleményük. Ő is azt vallotta, hogy a szerencse uralkodik a világ és a háború egyes dolgai felett, és ő is úgy hitte, hogy maga a szerencse viszont Istentől függ. Ő is azt mondta, hogy ugyan rá kell bízunk magunkat a szerencsére, de az okosságnak is része van a győzelemben: „Miután megnyugtattuk magunkat, hogy semmit sem mulasztottunk el, ami a hadműveletek szerencsés befejezéséhez szükséges, bízzuk magunkat a legfelsőbb gondviselésre. Az már ugyanis istenkísértés lenne, ha annyira rábíznánk mindent, hogy az emberi értelmet teljesen elhanyagolnánk.”

A siker előfeltételét a rendben, elsősorban a jó csatarendben látta: „A jó szerencse az egységből és a jó rendből ered, ez meg a tudományból és a jó intézkedésből. Ezáltal ragadjuk ki az uralmat a szerencse kezéből és adjuk át az értelemnek.”

Egy helyen Montecuccoli a modern játék- és döntésméletnek egyik fontos tételét, a játékos „mindentudását” anticipálja. Ez a mindentudás abból áll, hogy bár a játékos a dolgoknak és azok viszonylatainak végtelen tömege veszi körül, melyek számbavétele és mérlegelése egyszerűen megoldhatatlan, mégis tud dönteni, mivel az adott helyzetben a viszonylatoknak csak egy töredéke érdekes számára, s ezek valószínűségeinek mérlegelése már egyáltalán nem lehetetlen. A tömegesen ismétlődő véletlen eseményeknek ugyanis rendszerint bizonyos szabályos megoszlásuk van, ami azt jelenti, hogy az esetek zöme valamilyen középérték körül tömörül, amittől távolodva, egyre kevesebb található belőlük. Az eloszlásból pedig kiszámítható az egyes értékek előfordulásának valószínűsége. E valószínűségi értékek ismeretében viszont a játékos „mindentudóvá” vált, hiszen csak azokat az eseteket kell figyelembe vennie, melyek előfordulásának valószínűsége nagyobb.

Valami ilyesmire gondolhatott Montecuccoli, amikor leírta a következőket: „aki mindent meg akar fontolni, semmit sem fog cselekedni, aki csak kevésre gondol, tévedni fog.” Nem lehet megismerni a dolgokat, ha tulajdonságaik, minőségeik és körülményeik sokaságából csak keveset ismerünk. Ezek mindegyikét figyelembe venni azonban képtelenség, hiszen „Tíz szót annyi módon lehet egymás között kombinálni, a transzpozíciók annyi változatát lehet egymás mellé állítani, egyes, kettes, vagy hármas összeállítással, hogy milliónyi csoportosítást lehet elérni”. Itt Montecuccoli a szöveghez egy kombinatórikai példát csatol, amit ugyan ő kombinációnak nevez, de a mai ter-

miniológia szerint permutáció. A kombinatorikának a valószínűségszámítással való szoros kapcsolata miatt a gondolat igen figyelemre méltó és helyet ad egy olyan feltételezésnek, hogy Montecuccoli tájékozott lehetett az új tudomány eredményeiről. „A túlságosan sok és a túlságosan kevés között -- folytatja — néhány hasznos és a tárgynak megfelelő fogalmat kell kiválasztani”, és ha a választás megtörtént, lehet alkalmazni a „művészet tételeit az adott esetre”. Ezt véljük kiérezni Montecuccoli idézett, kissé homályos megállapításaiból.

IV. A valószínűség szerepe Clausewitz gondolatrendszerében

A háború grammatikája. A VIII. könyvben, ahol Clausewitz a politika és a háború összefüggéseivel foglalkozik, kijelenti, hogy a háborúval nem szakad meg az államok politikai érintkezése: a háború a diplomáciai jegyzékváltásnak pusztán egy „más írás- és beszédmódja”, amelynek „természetesen megvan a saját grammatikája, de nincs logikája”. Nos, referátumomnak ebben a részében a háborúnak ezzel a grammatikájával foglalkozom, azaz a háború katonai modelljével, egészen pontosan azzal, hogy mi a valószínűség szerepe Clausewitznél ebben a modellben.

Amint az ismeretes, Clausewitz művében a háború filozófiai fogalmából indul ki, melynek lényege az *erőszak* alkalmazása. Az erőszak immanens tulajdonsága azonban, hogy a legvégsőkre törekszik, ami azonkívül, hogy a háborúnak rendkívüli hevességet kölcsönöz, annak lefolyását is zártabbá, következetesebbé teszi. Ez az „abszolút háború” (*eigentlicher, absoluter Krieg*), melyben az események lefolyása majdnem kauzálisan determinált és a valószínűségnek igen kevés szerepe van.

Miután azonban a háború összefügg a háborút megelőző társadalmi és politikai állapotokkal, valamint az azt követő békére vonatkozó mérlegelésekkel, továbbá, mert a háború nem térben és időben koncentrált csapásból áll, hanem egymást követő műveletekből, a kauzális összefüggések fellazulnak, és egyre nagyobb szerepet kap a valószínűség. Ezenfelül azonban magának a harci apparátusnak, a hadseregnek a működése is akadozó, bizonytalan a sűrűlódások miatt. A sűrűlódásokat a háború különleges légköre okozza, melynek elemei a veszély, a fáradtság és a bizonytalanság. Mindezen okok együttes hatásaként a háborúban nincsenek „állandó”, hanem csupán a „valószínűségi törvény” alapján megbecsülhető „értékek”. S így válik a háború stochasztikus folyamattá, melynek modelljében a döntő és a mellékes tényezők egymástól elkülöníthetők, amint írja: „A kicsi mindig a nagytól függ, a kis fontosságú a fontostól, a véletlen a lényegestől.”

Amennyiben viszont a *valóságos háború* nem követi az *abszolút háború* szigorú oksági törvényeit, hanem minden a valószínűség törvényei szerint alakul, akkor a katonai döntés nem járhatja a formális logika következtetésének útját, hanem a valószínűségek mérlegelésére kell hagyatkoznia. Ez az

oka annak is, hogy nem lehet kidolgozni a háborúnak minden egyedi esetre érvényes „pozitív tanát”, és azért van oly nagy szerepe a „hadvezéri génusz-nak”, mely „belső szemmértékével”, „ítéletének finomságával”, a „coup d’oeil”-el villámgyorsan és „félíg öntudatlanul” képes „az igazságot eltalálni”. A felületes olvasó Clausewitznek a hadvezéri génuszról írt homályosnak tűnő kijelentéseivel alig tud valamit kezdeni, sőt — amint ez oly sokszor megtörtént — alaposan félre is értheti. Pedig, ha nem kímélve a fáradságot, alaposabban belemélyedünk gondolataiba, főleg pedig, ha segítségül hívjuk a pszichológiát és a valószínűségelméletet, egy igen józan, igen szolid és felet-tébb konkrét koncepció körvonalai bontakoznak ki előttünk. Egyedül az intuíció kérdése tűnik megoldatlannak és misztikusnak, ez azonban olyan probléma, melyre a modern lélektan sem tud kielégítő választ adni.

Mindenekelőtt le kell szögezni, hogy bármilyen nagy jelentőséget is tulajdonított Clausewitz a hadvezéri génusz-nak, ez távolról sem jelenti azt, mintha a háborúban adódó összes döntésekhez zsenialitást tartott volna szükségesnek. Egy ilyen abszurd gondolat a katonai szakmát minden vonatkozásában tökéletesen ismerő Clausewitz részéről egyébként is elképzelhetetlen lenne. Pontosan tudatában volt annak, hogy a háborúban sokkal nagyobb dolgok forognak kockán, semmint megengedhető lenne, hogy különösen a vezetés alsóbb grádusain a parancsnokok szabad mérlegelésére bizzuk a döntést. Maga a hadsereg pedig több ezeréves történelme folyamán az előírások, szabályok, utasítások és metódusok tömegét dolgozta ki, hogy a vezetők döntését megkönnyítse. Ezek közül Clausewitz külön fejezetet szentel a *metódusoknak*.

Montecuccolinál beszéltünk a játékos „mindentudásáról”, aminek alapja, mint emlékezünk rá, az, hogy az események gyakran szabályos eloszlást mutatnak, melyben az egyes értékek előfordulásának valószínűsége megbecsülhető. Nos, a metodizmus az átlag körül tömörülő és legnagyobb valószínűséggel előforduló középső értékekre vonatkozik, Clausewitz szavaival: a metodizmus „a hasonló esetek *átlagos valószínűségén* alapszik, és az a célja, hogy egy átlagos igazságot állítson fel, melynek állandó egyforma alkalmazása mechanikus készséggé válik, és amely végül öntudatlanul találja el a helyeset”.

A metodizmus nem „abszolút” és minden mást kizáró „rendszer, hanem az a legjobb általános forma, mely az egyéni döntés helyett, mint annál sokkal rövidebb út, rendelkezésünkre áll”. A metodizmus tehát tehermentesíti a vezetőt, kész sablonokat ad a cselekvéshez, így az egyéni döntést megtakarítja és helyettesíteni tudja. Ez annál is inkább hasznos, mivel a háborúban igen sok dolog pusztá „feltevésen” épül, és a „teljes bizonytalanságban” megy végbe. De még akkor is, ha az ember ismerné az összes körülményeket, már csak összetettségük és a számbavételükkel járó hosszadalmasság miatt is lehetetlen lenne mindenre kiterjedően dönteni, ezért „berendezéseinket a lehetőségeknek egy bizonyos részéhez kell szabnunk”. A metódusok főleg az alsó vezetők számára fontosak, azaz „sokkal inkább a taktikában van helyük, mint a stratégiában”,

és arról szó sem lehet, hogy oly metódust találjanak fel, mely a háború egész tervét „gép módjára készen szállítaná”.

Az „áldásos metodizmus” révén tehát a katonai ténykedés jórésze rutinmunkává válik, s csupán az tartozik a hadvezéri géniuszhoz, ami ezen felül van. A hadvezéri géniusz intuíciója azonban nem valamilyen misztikus, megmagyarázhatatlan képesség, hanem éppen a háború valószínűségei mérlegelésének képessége. Hogy erre gondol, az több kijelentéséből látszik, melyekben a háború bonyolult körülményei között a formális logikai következtetés útjának járhatatlanságáról beszél, leghatározottabban azonban a győzelem kulminációs pontjáról írt érdekes fejtegetésében fogalmazza meg. Itt a Bernoulli által is használt „stochasztika”, illetve „coniectare” kifejezés pontos német megfelelőjét, az „erraten”-t használja többször egymásután, szinte drámaian ismételve. Egyik mondata így hangzik ebből a részből: „Ha visszagondolunk azokra a tényezőkre, melyeket a hadvezérnek figyelembe kell vennie, és ha arra is visszaemlékezünk, hogy azok legfontosabb irányait és értékeit csupán sok más közelebbi és távolabbi körülmény számbavételével lehet megbecsülni bizonyos fokig *találgatás* útján . . . tehát mindezt és még sok mást ítéletünk finomságának kell *eltalálnia, mint lövésznek a célt*, akkor beláthatjuk, hogy az emberi szellemnek ez a teljesítménye bizony nem kis dolog.”

Persze Clausewitz figyelmét nem kerüli el az a több ezeréves felismerés, hogy a hadvezéri tehetséget nem egyedül a fölünyes intellektus teszi ki, hanem elválaszthatatlan tőle a jellemerő. Különösen a bátorság az a jellemtulajdonság, amely nélkül a hadvezér nem lehet meg: „Ahhoz, hogy a váratlannal folytatott szüntelen harcot sikerrel kiállja, két tulajdonságra van szüksége: egyszer olyan értelemre, mely ebben a fokozott homályban sem nélkülözvén a belső világosság nyomait, végül is az igazsághoz vezet, másodsor bátorságra, hogy ezt a pislákoló fényt követni merje. Az első képszerűen a francia coup d'oeil kifejezéssel jelöljük, a második a határozottság.”

A stratégiáról szóló III. könyvben külön fejezetet szentel a merészségnek. Egyik bekezdését érdemes idézni: „Minél magasabb régióiba emelkedünk a vezetésnek, annál inkább uralkodóvá válik a háborús ténykedésben a szellem, az értelem, a belátás, tehát annál inkább háttérbe szorul a merészség, mely a kedély tulajdonsága. Ezért találkozunk vele oly ritkán a magasabb vezetői állásokban, de annál csodálatra méltóbb akkor. A magasabb rendű szellemtől vezetett merészség a hős megkülönböztető jegye. Ez a merészség nem a dolgok természetével szembeszegülő kockáztatás, nem a *valószínűség törvényeinek* otromba megsértése, hanem hathatós alátámasztása annak a magasabb rendű számvetésnek, amit a zseni finom ítéletével villámgyorsan és félig öntudatlanul végez akkor, amikor dönt.” Az átlagos képességű ember szobájában ülve, távol a veszélytől és a felelősségtől, juthat helyes elhatározásra, a háborúban azonban elveszti áttekintését, de ha az mások segítségével meg is maradna, „határozottságát elveszti, mert ebben senki nem lehet segítségére. Úgy hisz-

szük, hogy merészség nélkül kiváló hadvezér nem képzelhető el, azaz, nem válhat azzá az olyan ember, akinek nem veleszületett tulajdonsága, amit pedig mi egy ilyen pályafutás első feltételének tartunk.”

Talán már az eddig elmondottakból is érzékelhető, hogy mennyire gyümölcsöző lenne a hadtudomány és a döntéelmélet szempontjából egyaránt, ha Clausewitz gondolatait összevetnék az utóbbi eredményeivel. Egy ilyen összevetés alapján minden bizonnyal többet tudnánk meg arról a különbségről is, ami sok azonosságuk mellett a katonai és a nem katonai döntések processzusa között van. Clausewitz a döntés helyességének — döntéelméleti terminussal élve, racionalitásának — elbírálásánál a siker, illetve a balsiker figyelembevételét is javasolja, míg a döntéelméletben a döntés következményeinek elbírálása az egyén elvárásai szempontjából irrelevánsak lehetnek, mivel azok realizációjában az egyéntől teljesen független tényezők is közrejátszhatnak. Első pillantásra Clausewitz megállapítása elég furcsának tűnik, hiszen, ha valahol, akkor éppen a háborúban ezernyi előre nem látható, a vezető döntésétől független körülménytől függhet a siker vagy a balsiker. A magyarázatot a háború különleges légkörének, a bátorságnak és a szerencsének sajátos kapcsolata adja meg. Clausewitz is azt tartja mint a régiek, hogy miután a háborúban a dolgok egy részét nem ismerjük, rá kell bízunk magunkat a szerencsére. Persze annál jobb, minél kisebb a szerencsére bízott rész, ami azonban távolról sem jelenti azt, „hogy mindig azt az esetet kell választani, melynél a bizonytalanság a legkisebb; ez óriási hiba lenne: vannak helyzetek melyekben a legnagyobb merészség a legnagyobb bölcsesség”. A bátor kockázatvállalás tehát a katonai döntésben alapvető jelentőségű, a háború lényegéből következő dolog, amint írja: „Így válik érthetővé, hogy a szerencse a háborúban sokkal nemesebb természetű, mint a szerencsejátékban.” Ez az, amit Zrínyi, mint emlékszünk, így fogalmazott meg: „A szerencse szereti a mesterséget, a mesterség a szerencsét.”

Hogy miért van így, azt Clausewitz ezen a helyen nem fejti ki, azonban mindannak alapján, amit a bátorságról más helyütt ír, kiegészítve azzal, amit a háború stochasztikus modelljéről megállapítottunk, mi magunk is választ adhatunk a kérdésre. Művének 1. fejezetében van egy passzus, melynek jelentősége ilyen szempontból döntő: miután a hadművészetben „élő és morális tényezőkkel van dolgunk, az abszolút, a bizonyosat soha nem érhetjük el, és mindig marad a bizonytalan számára tér . . . És azonképpen, ahogyan ott áll a bizonytalan az egyik oldalon, a bátorságnak és az önbizalomnak kell a másik oldalon a hézagot kitöltenie. Amekkora a hézag, akkora ezek játéktere. Tehát a bátorság és az önbizalom a háború lényegéhez tartozó princípiumok. Ebből következik, hogy az elmélet csak oly törvényeket állíthat fel, melyek között ezek a szükséges és legnemesebb katonai tulajdonságok minden fokozatukban és változatukban szabadon mozoghatnak.” Mi az a hézag, amit a bátorságnak ki kell töltenie? Az, amit mi a modell reziduális részének nevezünk, Montecuccoli és Zrínyi pedig a szerencse birodalmának.

Itt van tehát az indoka annak, hogy a katonai döntés racionalitásának elbírálásánál a sikert is figyelembe kell venni, de épp itt találjuk meg a katonai és a nem katonai döntések processzusának alapvető különbségét is. Arról van szó ugyanis, hogy az élet más területein a döntésnek nincs oly alapvető konstelláció-változtató hatása, mint a háborúban. Ha ugyanis a hadvezér helyesen manipulált a determinált rész tényezőivel — azaz minden tehetségét, akaratát és bátorságát a történés felismert fő sodrára fordította és azáltal azt minden mellékes eseményt magával sodró áradattá duzzasztotta — akkor, hogy úgy mondjuk, egy új modellt hozott létre, melyben a paraméterek, a koefficiensek teljesen megváltoztak, de maguknak a tényezőknek a viszonylatai is teljesen átalakultak. Ilyenkor a modellben minden neki és minden az ellenség ellen dolgozik. Az élet más területein a döntésnek ilyen mélyen járó következményei rendszerint nincsenek, s ha vannak is, a hatás csak hosszabb idő múlva mutatkozik. Ehhez járul — s ez viszont végképp hiányzik az élet más területein —, hogy a konstelláció tárgyi elemeinek a hadvezér döntése nyomán történő megváltozása pillanatok alatt mélyreható változásokat idéz elő a morális elemekben is, sőt nem egyszer olyan változásokat indít el, melyek a láncreakció erejével és sebességével végbemenő robbanás formájában rombolják szét az ellenfél katonai — és a modern háborúban polgári — szervezetét.

A háború és a politika. „A háború a politika folytatása más eszközökkel” — kevés kijelentés van, amit annyit idéztek, és még kevesebb van, melyet annyira félreértettek volna. Igazi értelmét tulajdonképpen egyedül Marx és Engels, különösen azonban Lenin fogta fel, amint erre Hahlweg pompás Clausewitz-kiadásának előszavában igen helyesen rámutat. A katonai teoretikusok szinte kivétel nélkül félreértették, s méghozzá nemcsak azok, akik a katonai vezetés primátusát hirdették a politikai vezetéssel szemben — mint pl. Ludendorff —, hanem nagyrészt azok is, akik ennek ellenkezőjét állították. A dolog lényege ugyanis nem itt van, hanem ott, hogy a hadtudomány egyszerűen értelmét veszti, ha a politikát elválasztja a háborútól, nem beszélve arról, ha eltávolítja belőle. A politika és a háború a cél és az eszköz viszonya, márpedig „soha nem lehet az eszközt a célra való gondolás nélkül elképzelni”.

Láttuk az előzőekben, hogy a filozófiai fogalmából levezetett „abszolút háború” eseményrendszere zártabb, következetesebb, benne az oki determináció az uralkodó. Amint azonban átlépünk a „valóságos háború” birodalmába, egyre több valószínűségi elemmel találjuk magunkat szemben, az összefüggések fellazulnak és a funkcionális kapcsolat helyet ad a stochasztikus kapcsolatoknak. Amikor pedig a katonai cél által eddig háttérbe szorított politikai cél újra a porondra lép, a valószínűségek szinte burjánzásnak indulnak. Addig ugyanis, amíg a katonai cél, azaz az ellenség megsemmisítésére való törekvés volt az uralkodó, a dolgoknak volt valamilyen abszolút értékrendjük, a cél és az eszköz viszonya szilárd volt, a politikai cél újra porondra lépésével azonban minden megváltozott és relativizálódott.

Mindez szükségessé teszi a *cél* és az *eszköz* viszonyának újra értékelését. Az első kérdés tehát: miként alakul a *katonai cél* akkor, ha *nem* az ellenség megsemmisítéséről van szó? Miután ilyenkor nem kell a megsemmisüléstől félni, a béke motívuma a *végző siker kis valószínűsége* és az érte fizetendő *magas ár* lesz. Ebben az esetben a katonai célt úgy kell megválasztani, hogy a mi oldalunkon fokozza a siker valószínűségét, az ellenség oldalán pedig annak valószínűségét, hogy olyan erőfeszítésekre kényszerítjük, melyek már nem lesznek arányban azzal, amit a béke feltételeként megszabtunk.

Hogyan lehet azonban fokozni a siker valószínűségét? Ugyanúgy, mint amikor a cél az ellenség leverése, tehát élő erőinek megsemmisítésével és tartományainak elfoglalásával, csak most a megsemmisítő aktus csupán egy csapásból áll, amit nem követne több. Ugyanígy a tartomány elfoglalásának célja sem annak megtartása. Mindkét rendszabály csupán az ellenség megfélemlítését szolgálja. Mint egészen különleges mód ideszámít az is, amikor olyan vállalkozást hajtunk végre, amely kiváltképpen alkalmas arra, hogy az ellenség politikai helyzetét gyöngítse, pl. szövetségesét tőle eltávolítsa.

És hogyan lehet az ellenséggel nagyobb árat fizettetni, azaz miként lehet nagyobb energiafelhasználásra kényszeríteni? Ennek szintén három eszköze van: tartományainak elpusztítása, esetleg ideiglenes elfoglalása, olyan vállalkozások végrehajtása, melyekkel a lehető legnagyobb károkat okozzuk neki, végül pedig a *kifárasztás*. A kifárasztás lényege: felülmúlni az ellenséget a harc *tartamában*. A harc tartamában viszont az ellenséget csak akkor tudjuk felülmúlni, ha erőfeszítéseink kisebbek maradnak az övéinél, épp azért, hogy eszközeinkkel takarékoskodjunk, a legkisebb célt kell kitűznünk. A legkisebb cél, amit magunk elé tűzhetünk a *puszta ellenállás*, tehát a *pozitív szándék nélküli harc*. Ha ez a *negatív szándékú* harc olyan fölényt ad, hogy az ellenség fölényét kiegyenlíti, akkor a harc puszta *tartamával* oly erőfeszítésre kényszerítettük, ami már nem tudja tartani az egyensúlyt politikai céljával, ti. követeléseink visszautasításával.

Milyenek legyenek az *eszközök*? A háborúban egyetlen eszköz van: a *harc*! Clausewitz itt következő gondolatmenete szinte kulcsa egész koncepciójának. Itt érkezünk el ugyanis a *megsemmisítés* „értékének” meghatározásához. Clausewitz megsemmisítés-gondolatát hívei — elsősorban a németek — és bírálói — főleg az angolszászok — egyaránt félreértették. Egyáltalán nem úgy van ugyanis, amint azt pl. Schlieffen is állította, hogy Clausewitz művének lényegét és legnagyobb érdemét a „megsemmisítés gondolatának nyomatékos hangsúlyozása” alkotná, de persze Liddel Hart is teljesen félreérti a gondolatot, amikor Clausewitz hatásával magyarázza Németország vereségét a két világháborúban, sőt még a totális háborúért is őt teszi felelőssé.

Foglaljuk össze röviden Clausewitz gondolatmenetét. A háborúban *egyetlen hatóerő a harc*. A harc „egysége” az *ütközet*, melynek eszköze a *megsemmisítés*. Az *ütközet célja* azonban más is lehet, akkor ugyanis, amikor a magának a hábo-

rúnak sem a megsemmisítés a célja. De még a megsemmisítésre irányuló háborúkban sem mindig az ellenség élőerejének megsemmisítéséről van szó az ütközetben, mert annak célja lehet pl. egy tereptárgy elfoglalása, amikor is a megsemmisítés csupán csak eszköz, vagy éppen teljesen mellékes dolog. Sőt, az ütközetnek nem is kell végbemennie, mert pusztán lehetősége is hozzásegíthet céljainak eléréséhez, akkor ugyanis, amikor az ellenség félve tőle, hátrányos helyzetbe kerül, vagy éppen békére kényszerül.

Úgy tűnik — jegyzi meg Clausewitz —, hogy nem nyertünk túlságosan sokat a dologgal, hiszen azt mondtuk, hogy a háború egyetlen eszköze az ütközet, s most mégis kiderül, hogy nélküle is elérhetjük célunkat. Nem így van azonban, mivel az ütközet a háborúnak mondhatnók rendezőelve, annak összetartója és belőle indul el az a fonál, melyet az elemzés során követni kell.

A punctum saliens itt: mi az ütközet értéke? Az ütközet az egyetlen hatóerő a háborúban, s benne a megsemmisítés eszköz a cél eléréséhez. A megsemmisítés tehát minden kombináció alapja a háborúban mert a lényegét alkotó *fegyveres döntés*, mint *l e h e t ő s é g* állandóan ott áll a háttérben, éppúgy, mint a „váltókereskedelemben a készpénzfizetés”. A megsemmisítés tehát minden más eszköz felett áll, és alkalmazását illetően csak akkor lehet fenntartásokkal élni, ha *ára* és *veszélye* túlságosan nagy. A megsemmisítés ugyanis mindig nagyobb erőfeszítést kíván, azaz magas az ára, ugyanakkor veszélyes is, mert ha nem sikerül, akkor hatása miránk hull vissza, azaz a mi erőink semmisülnek meg. Végeredményben tehát minden más eszköz *olcsóbb a siker és kevésbé veszélyes balsiker* esetén. Más eszközt azonban csak akkor lehet igénybevenni, ha az ellenség sem él vele, mert ha igen, már eleve hátrányba kerültünk, és a győzelem igen *nagy valószínűséggel* az ellenség oldalán lesz, hiszen mi egy másfajta eszközbe fektettük be energiánkat, olyanba, amely az adott helyzetben teljesen inadekvát.

Mindez azonban csak akkor van így, ha a háborút *pozitív céllal* vívjuk, és nem vonatkozik arra az esetre, amikor az ellenség kifárasztására törekedve, a *puszta ellenállást* választjuk. Ilyenkor tehát erőinket a negatív célnak megfelelően az ellenség *szándékának megsemmisítésére* használjuk.

Az erők alkalmazásának pozitív oldala az *ellenség haderejének* megsemmisítése, következésképp *negatív* oldala: *saját erőink megóvása*. Ez a két dolog egyugyanazon szándék integráns része, és csupán az a kérdés, hogy pillanatnyilag melyik van túlsúlyban. A pozitív cél az ellenség leveréséhez vezethet, a negatív cél viszont az ellenség szándékának megsemmisítéséhez, azaz a puszta ellenálláshoz, melynek végső célja más nem lehet, mint az ellenséget a *harc tartamával* kimeríteni. A pozitív cél tehát *kihívja*, a negatív pedig *kivárja* a megsemmisítést.

A negatív cél szükségszerű következménye a *döntés halogatása* és a *kedvező pillanat kivárása*, ez pedig maga után vonja a *cselekvés elhalasztását*, s mivel a tér kapcsolatban van az idővel, annak *hátrahelyezését*. A cselekvés pillanata

pedig akkor következik be, amikor a döntés elodázásának minden előnyét kihasználtuk, és a további halogatás már kárunkra lenne. Ezt a pillanatot azonban a katonai tényezők önmagukban ritkán határozhatják meg, és párosulniuk kell a *politikai helyzetnek* valamilyen alapvető megjavulásával, amire a lehetőséget — esetleg az indítást magát is — éppen a döntés halogatása adta meg. Amennyiben ugyanis ez nem következik be, akkor az ellenség kifárasztása alig lehet oly mérvű — különösen ha nagy volt eredeti erőfőlénye —, hogy pozitív szándékú cselekvésre, tehát támadásra határozhatnánk el magunkat.

Kevés dolog mutatja jobban a politika és a háború szoros kapcsolatát Clausewitz gondolatrendszerében, mint éppen a megsemmisítés kérdésének előbbi tárgyalása. Ha ugyanis a politikát ki lehetne kapcsolni a háború elméletéből, akkor a megsemmisítés kérdése semmilyen gondot sem okozna, hiszen a politikamentes „abszolút háborúban” csak megsemmisítésről lehet szó. Amint azonban a „valóságos háború” birodalmába érünk, a megsemmisítés által meghatározott abszolút értékrend felborul, és helyét átadja egy igen relatív értékrendnek. És itt nyer alkalmazást Clausewitz gondolatrendszerében a valószínűségelmélettel szinte egyidős *utilitáselmélet* melynek fundamentális jelentősége van a modern játék- és döntéseméletben. Az utilitás kérdését Bernoulli vetette fel, amikor arra keresett választ, hogy tulajdonképpen milyen értékskála alapján döntenek az emberek egy-egy adott helyzetben. A szerencsejátékot hozta fel példaként, amelyben szinte bizonyos, hogy az emberek nem a nyereségnek pénzben kifejezhető abszolút értékét veszik alapul, hanem valamilyen más értéket, ti. valamilyen *utilitást*, ami a nyereséghez fűződik. Az utilitás meghatározása, főleg azonban a mérés alapját szolgáló utilitás-skálák felállítása igen nehéz dolog, s ma sincs teljesen megoldva. Mindazonáltal ebben a megoldatlanságában is nélkülözhetetlen a játékelmélet szempontjából. A játékelmélet felhasználása a katonai gyakorlatban és elméletben szintén felveti az utilitás-skála kérdését. Abban az esetben, amikor a megsemmisítésről van szó, a kérdés aránylag egyszerű: kiindulópontul választva, az utilitásoknak egy olyan skáláját kapjuk, amellyel a clausewitzi áldozatok és kockázatok abszolút értékének mérése igen könnyűvé válik. Ha azonban a háború célja nem a megsemmisítés, akkor ez a fix érték hiányzik, vagy legalábbis a konkrét körülmények szempontjából imagináriussá válik, ilyen formán tehát valamilyen más utilitás-skála kell. Egy ilyen relatív értékeket magában foglaló skála kidolgozása az erőforrások, a gazdasági, politikai, társadalmi, katonai stb. körülmények figyelembevételével nyilván kidolgozható lenne, és a modern háborúk játékelméleti elemzésében nagy hasznót jelentene.

Nem ilyen könnyű, sőt a történeti adatok kvantifikálhatóságának nehézségei miatt esetleg teljesen lehetetlen a hadtörténeti vizsgálatban ilyen skála felállítása. Mindazonáltal egy-egy háború utilitás-skálája a történeti vizsgálatban is elképzelhető, s ha ennek alapján a matematikai kifejtésre nem is nyílik lehetőség, azonban a verbális interpretációhoz, mint gondolati modell, első-

rendű segítséget adhat. Erre maga Clausewitz szolgál több példával. Mindenesetre az utilitás-tan figyelembevételével a hadtörténeti kutatás igen sok durva hibát elkerülhetett volna. És ha arra gondolunk, hogy milyen önkényes megállapításokhoz vezetett a megsemmisítésre való törekvés számonkérése elmúlt korok hadvezéreinél, s ha azokra a mérhetetlen túlzásokra gondolunk, melyek Clausewitz félreértése nyomán a hadművészet lényegévé a megsemmisítést tették, akkor csak sajnálhatjuk, hogy a célok, az eszközök és a megsemmisítés értékének és utilitásának clausewitzi megközelítése oly nyomtalanul merült el a teljes meg nem értésben.

Mindent összevéve elmondhatjuk, hogy a valószínűségelmélet a háború lényegének megértéséhez alapvető jelentőségű, amin semmit sem változtat az a jól ismert körülmény, hogy a történelem folyamán kitűnő döntéseket hozhattak a hadvezérek a valószínűségelmélet ismerete nélkül is. Itt persze meg kell jegyeznünk, hogy ezt csak azért tehették, mert intuitíve jól mérlegelték a valószínűségeket. Az, hogy a clausewitzi indítás nyomán a valószínűségelmélet nem kapott helyet a hadtudományban, eléggé sajnálatos dolog, a gyakorlatot illetően azonban a dolgok lényegén nem változtatott, mivel ennek az elméletnek gyakorlati alkalmazása computerek nélkül egyébként is megoldhatatlan. Napjainkban azonban éppen ilyen szempontból alapvetően megváltozott a helyzet, s ez mindennél jobban mutatja a clausewitzi kezdeményezés óriási elvi és gyakorlati jelentőségét.

Kiegészítő megjegyzések

Miután referátumom szövegét a jelenlevők nagy részének volt alkalma elolvasni, itt csupán néhány kiegészítő gondolat közlésére szorítkozom.

Bizonyára nem kevesen vannak Önök közül, akikre a hadtörténeti kutatás és a matematika között létrehozott szoros kapcsolat riasztóan hat, és referátumom egész problémaállításának elméleti valamint gyakorlati hasznát nehezen tudják belátni. Itt ismételten hangsúlyozom, hogy szó sincs arról, mintha a matematikai módszerek alkalmazásától forradalmat, vagy akárcsak számottevő változást lehetne várni a hadtörténeti kutatásban. Egy ilyen várakozás már csak azért sem lenne jogosult, mivel mint referátumomban is említettem, a történeti forrásokban megbízható számszerű adatok ritkán találhatók, a minőségi adatok pedig csak kivételes esetekben kvantifikálhatók. A hadvezéri döntések helyességének elbírálása, mint a hadtörténeti kutatás egyik legszebb feladata, döntően minőségi elemzést kíván továbbra is. Egyébként is hangsúlyozni kell, hogy a matematikai módszereknek a modern katonai gyakorlatban való térhódítása sem azt jelenti, hogy a döntés minőségi jellege megváltozott volna. A matematikai módszerek pusztán kvantitatív alapot adnak a döntéshez, bizonyos vezetési és törzstevékenységeket meggyorsítanak, de magának a döntésnek, mint pszichológiai folyamatnak a lényegét nem érintik. Viszont éppen a

matematikai módszerek segítenek megvilágítani a döntés pszichológiáját, ilyen formán igen fontos támpontokat nyerhetünk letűnt korok hadvezéri döntéseinek vizsgálatához.

Megvilágításra szorul a matematikai apparátus, valamint a katonai elmélet és gyakorlat viszonya is. Köztudomású, hogy milyen óriási jelentősége van az operációs kutatásnak, a döntés- és játékelméletnek, a kibernetikának stb. a modern hadviselésben. A helyzet azonban az, hogy mindezek a vívmányok a gyakorlat oldaláról törtek be a hadtudományba, sokszor anélkül, hogy a katonai elmélet levonhatta volna ennek a forradalmi változásnak minden következményét. Különösen vonatkozik ez a földi harc modellezésére, mely egyébként is számos, legalábbis pillanatnyilag megoldhatatlan problémát vet fel, és ahol az egyéni döntésnek sokkal nagyobb szerepe van, mint a stratégiai rakétaháborúban vagy a légi harcban, éppen ezért a matematikai modell alapját képező szakmai hipotézis helyességére különösen kell ügyelni. Itt meg kell jegyezni, hogy az élet más területein is — az ökonometriában, a pszichológiában, a szociológiában stb. — a matematikai modellek alkalmazása a szakmai tapasztalatokon és ismereteken alapuló hipotézis helyességén áll vagy bukik. Amennyiben a szakmai hipotézis helytelen, akkor az egész matematikai művelet nem más, mint öncélú játék, mely nemhogy az igazság felismeréséhez vezetne, hanem éppen félrevezet. Két érdekes, még hozzá hadtörténeti példán szeretném érzékeltetni, hogy mire gondolok.

Kane amerikai kutató egyik cikkében felemelte szavát a „computerizált háború” ellen, kijelentvén, hogy „a biztonság sokkal fontosabb, semmint computerre bízhatnánk”. („Security is too important to be left to computers”). Az amerikai polgárháború egyik csatájára, a Chancellorsvillei csatára hivatkozik, melyben a computer szerint Leenek vesztítenie kellett volna, mivel ellenfele kétszer olyan erős volt. Ez így igaz, és Leenek nemcsak a computer szerint kellett volna vereséget szenvednie, hanem a hadtörténeti kritika klaszszikus módszerei szerint is, hiszen a számbeli fölény döntő jelentőségét a hadvezérek már időtlen idők óta ismerték. A baj azonban ott van Kane megállapításával, hogy ő az ún. Lanchester modellben gondolkodik, amely csak szabályos frontális támadásra applikálható, viszont Chancellorsvillenél Lee az ellenességgel szemben lekötő erőket hagyva, megkerülő támadást hajtott végre. Egy ilyen műveletnél azonban a harc materiális tényezőinek koefficiensei, egyáltalán a modell összes paraméterei alapvetően megváltoznak, nem beszélve a morális tényezőkről. Tehát nem a computerben van a hiba, hanem a felállított modellben, egészen pontosan abban a hipotézisben, melyre a modellt felépítették. A cél éppen az, hogy minden harci helyzetre külön modellt állítsunk fel, olyat, melyben helyet és funkciót kaphatnak a tér, az idő és az erő különböző konstellációi.

Egy másik példával a szovjet hadtörténeti harci modellezés szolgál. Szintén a Lanchester modell felhasználásával vizsgálat alá vették az orosz —

japán háborúból a liaojangi csatát, melyet Kuropatkin jelentős erőfölénye ellenére elveszített. A Lanchester modellben a veszteségek alakulása és a csata végső eredménye között számszerű összefüggés állapítható meg, és ennek alapján a kutatók kimutatták, hogy Kuropatkin 30 I-el előbb rendelte a visszavonulást, mint az a veszteségek alapján indokolt lett volna. Itt a modellből újfent az maradt ki, hogy a japánok átkaroló támadást hajtottak végre, és Kuropatkinnak, hogy hátsó összeköttetéseit megtartsa, veszteségeire és a harc pillanatnyi állására való tekintet nélkül a visszavonulást el *kellett* rendelnie!

Igen termékeny kapcsolatok jöhetnek létre a katonai vezetés története és a döntés- és játékelmélet története között. Úgy tűnik ugyanis, hogy a háború azon emberi tevékenységek közé tartozik, melyben a racionális emberi magatartás elvei, szabályai, szkémái és módszerei már a legkorábbi időkben kialakultak. Ilyen szempontból igen érdekes Barbut cikke az „Annales” legújabb számában, melyben Machiavelli „*Arte della Guerra*” c. műve alapján mutatja ki a modern „praxéologie mathématique” történelmi előzményeit. Mindehhez a magunk részéről csak annyit teszünk hozzá, hogy Machiavelli lényegében az ókori hadtudomány klasszikusaiból merített, így tehát a matematikai praxeológia történeti gyökerei sokkal távolabbi múltba nyúlnak vissza.

Ilyen szempontból természetesen elsősorban Clausewitz műve érdemel különös figyelmet. Mint referátumomban említettem, Clausewitznek a háború stochasztikus természetére vonatkozó felismerése semmilyen nyomot sem hagyott a későbbi hadtudományban. Jellemző pl., hogy a Clausewitz-kiadásokhoz utólag készített tárgymutatókban – legalábbis azokban, melyeket én ismerek – a „valószínűség”, mint címszó nem szerepel. Pedig, amint erre referátumomban hivatkoztam, a valószínűség egész gondolatrendszerének egyik legfontosabb pillére. Mindezt referátumomban csupán érzékeltetni tudtam. Mindenesetre kevés olyan jelentős és szép téma van a hadtörténeti kutatásban, mint Clausewitz művének ilyen szempontból való újragondolása.

Ha Clausewitz terminológiája a valószínűségelmélet szempontjából nem is mindig következetes, azonban a leglényegesebbet már megértette: a háború olyan zárt eseményrendszer, melynek lefolyása törvényszerű, és bár minden egyes fordulatát és végeredményét nem is számíthatjuk ki előre, azonban bizonyos valószínűségi határok között megjósolhatjuk, sőt a valószínűségek mérlegelésén alapuló döntéseinkkel és tevékenységünkkel alakulását alapvetően befolyásolhatjuk. Persze azt megmondani, hogy Clausewitznek ez a felismerése mennyiben tudható be háborús tapasztalatainak és mennyiben a valószínűségelmélettel való megismerkedésének, eldönteni nem lehet. Az ugyanis egészen nyilvánvaló, hogy bár a régiek a szerencsét valamilyen természetfeletti hatalomnak tulajdonították, azonban gyakorlati működésük, sőt elméleti munkásságuk is azt mutatja, hogy meggyőződésük szerint a szerencsét lehet befolyásolni, sőt a hadvezér kvalifikációjának alapja előttük éppen az volt, hogy miként tudja a szerencse hatalmát korlátozni. A clausewitzi újítás tehát nem állna

másból, mint annak a kettőségnek a megszüntetéséből, ami addig a hadtudományban uralkodott, ti., hogy egyik oldalon Istenről, végzetről és szerencséről beszéltek, a másik oldalon viszont — ti. a hadvezéri gyakorlatban — mindent megtettek azért, hogy akaratuk alá vonják a háború eseményeit? Úgy érezzük, ennél jóval többről van szó. A valószínűség elmélettel való megismerkedés tette lehetővé számára, hogy ugyanazt a tapasztalást, amivel Zrínyi és Montecuccoli a háborúról rendelkezett, adekvátábban írja le, mondhatnók a valószínűségelmélet ismerete könnyítette meg számára, hogy a háborúnak személyesen is átélt bonyolult kölcsönhatásait és dinamikáját minden elődjénél jobban leképezze. Hogy ez a verbális leképezés sokszor elégtelen, bizonytalan, túlságosan is bonyolult, és helyenként nehezen érthető, az éppen abból következett, hogy adekvátan csak a matematika eszközeivel leírható folyamatokat akart verbálisan rögzíteni. Éppen a verbális kifejezésnek ez a tulajdonképpen leküzdhetetlen nehézsége okozta, hogy annyian félreértették és ezzel magyarázható az is, hogy művének éppen a valószínűséggel kapcsolatos részei, melyek pedig fundamentális jelentőségűek egész gondolatmenete szempontjából, semmilyen visszhangot sem keltettek a későbbi katonai irodalomban.

A vita

A referátumhoz négyen szóltak hozzá: Tyuskievics ezredes és Login alezredes, mindketten a filozófiai tudományok kandidátusai, (Szovjetunió), Kessel professzor (Mainz, NSZK), a nemzetközi hadtörténeti bizottság alelnöke, Gambiez hadseregtábornok, a francia hadtörténeti bizottság elnöke és a nemzetközi hadtörténeti bizottság alelnöke. A szerző a hozzászólásokra idő hiány miatt a hivatalos ülésen kívül, személyes beszélgetésben válaszolt.

Tyuskevics ezredes és Login alezredes hozzászólása. Lényegében egyetértettek a referátum fő mondanivalójával és nagyra értékelték magát a problémaállítást. Három ponton azonban vitába szálltak a referenssel. Első észrevételük a referátumnak ezt a mondatát érintette: „A háború olyan eseményrendszer, melyben tömegesen fellépő és sokszor megismétlődő *véletlen* eseményekkel van dolgunk, tehát lényegében stochasztikus eseményrendszernek fogható fel, amiből következik az is, hogy — legalább is elvileg — a háború stochasztikus modellel leírható.” Főleg Login ebből azt a következtetést vonta le, hogy a referens tagadja a háború törvényszerű voltát, mivel azt „véletlen” események halmazának tartja.

A szerző erre azt válaszolta, hogy ő a *valószínűségelméleti* értelemben vett *véletlen* eseményekről beszélt, melyek számszerű értéke csak bizonyos valószínűségi határok között határozható meg. A háborúban viszont — mint általában az emberi tevékenység minden területén — csakis olyan eseményekkel, tényezőkkel és hatásokkal van dolgunk, melyek bekövetkezésével, lefolyásával és érvényesülésével csupán bizonyos valószínűségi szinten lehet számolni.

Vannak olyan események — pl. a fegyverek hatása —, melyek bekövetkezésének valószínűségét ismerjük, vannak viszont olyanok — pl. az ellenségre vonatkozó minden adat, vagy éppen az ellenség szándéka —, melyek valószínűségének értéke ismeretlen. Mindebből azonban nem az következik, hogy a háborúnak nincsenek törvényei, hanem az, hogy a háború törvényszerűségei *statisztikus, stochasztikus törvényszerűségek*. Ennek a kérdésnek azonban nemcsak a háború modellizálása szempontjából van *elvi* jelentősége, hanem a *katonai döntés pszichológiája*, általában a katonai vezetőktől megkívánt *jellemtulajdonságok* szempontjából is. Amennyiben ugyanis a döntés- és játékelmélet terminológiáját használva, a katonai döntést mindig a *kockázat* és a *bizonytalanság* jellemzi — ti. azért, mert, mint említettük, az események bekövetkezésének csupán valószínűsége ismert (*kockázatos helyzet*), vagy még az sem (*bizonytalan helyzet*) —, akkor a merész kockáztatás és az attól elválaszthatatlan *bátor felelősségvállalás* a katonai vezető legfőbb jellemtulajdonsága marad a számítógépek korában is!

Tyuskevic és Login második észrevétele a referensnek arra a kijelentésére vonatkozott, hogy a morális tényező a modell reziduális részéhez tartozik, mivel értéke nem határozható meg számszerűen. A szerző válaszában részletesebben ismertette álláspontját, melyet referátumában a rendelkezésére álló szűk keretek miatt nem fejthetett ki teljesen. Itt a probléma lényegét a morális tényezők kvantifikálhatósága és összehasonlíthatósága jelenti. Az ugyanis kétségtelen, hogy megfelelő módszerekkel mérhetjük és számszerűen kifejezhetjük saját csapataink ideológiai és fegyelmi állapotát, kiképzési fokát, harcászati képességét stb. — tehát mindazt, vagy legalábbis nagy részét annak, ami a harci morált kiteszi —, de semmilyen lehetőségünk sincs arra, hogy ugyanezt az ellenségre vonatkozóan is megtehessek. Márpedig a háború matematikai modelljének determinált részében az ellenségre vonatkozó adatoknak éppúgy explicit alakban kell megjeleníteniük, mint a saját csapatainkra vonatkozóknak.

Más kérdés, hogy az igazságos ügyért harcoló hadseregek morálja általában magasabb szintű, mint az igazságtalan ügyért harcolóké. Hangsúlyozni kell azonban, hogy csak *általában* van így, mivel a hadtörténet igen sok példával bizonyítja ennek ellenkezőjét, egészen pontosan azt, hogy a hadsereg *harci morálja* és *harcászati képessége* igen sokszor teljesen független *ideológiájától*. Gondoljunk csak a parasztháborúkra, melyekben a paraszti seregek ideológiája mindenképpen emelkedettebb és tisztább volt, mint az őket leverő feudális vagy zsoldos seregé, sőt ez utóbbiaknál tulajdonképpen ideológiáról beszélni nem is lehet, mivel csupán a zsoldért harcoltak. Vagy gondoljunk a második világháborúra, melyben a német hadsereg egy olyan ideológia jegyében harcolt igen keményen és makacsul, melynél hamisabbat, igazságtalanabbat még elképzelni is nehéz.

Mindez nem érinti a morális tényező döntő jelentőségét. A referens véleménye változatlanul az, hogy a háború legfontosabb eleme a morális tényező,

és tulajdonképpen a nagy versenyfutás a háborúban éppen a morális fölény megszerzéséért folyik. A háború matematikai modelljénél maradva: a determinált rész tényezőivel folytatott helyes manipuláció célja a morális tényező hatásának oly mérvű megnövelése, hogy számunkra a győzelmet biztosítsa. Több körülmény is korlátozza a háború matematikai modelljének gyakorlati felhasználhatóságát, ezek közül azonban legfontosabb, hogy benne a morális tényező nem fejezhető ki számszerűen.

Tyuskevics és Login harmadik megjegyzése a referensnek azt a kijelentését érintette, hogy a háborúnak két modellje képzelhető el, ti. egy olyan, melyben csak a katonai tényezők kapnak helyet, és egy olyan, melyben a gazdasági, társadalmi és politikai tényezők is benne foglaltatnak. A referens válaszában kifejtette, hogy a háború szűkebb modelljének felállítása tehát annak, amelyben csupán a katonai tényezők kapnak helyet – azért indokolt, mivel harcászati és hadműveleti viszonylatban nem szükséges, de nem is lehetséges a háború összes gazdasági, társadalmi és politikai vonatkozásait figyelembe venni. A harcászati és hadműveleti vezető az adott harci helyzetben csupán a *tér*, az *idő* és az *erő* tényezőivel számolhat, következésképp az a modell is, amelyet egy ezred, egy hadosztály, de még egy hadsereg harcára is felállíthatunk, csak ezeket a tényezőket tartalmazhatja. Mindez semmiképpen sem jelenti a háború és a társadalom összefüggéseinek tagadását, sem pedig annak az igazságnak a megkérdőjelezését, hogy a háborúban a katonai tényezőkön kívül társadalmi tényezők is közrejátszanak. Sőt még azt sem jelenti, hogy egy ezred, vagy egy hadosztály harcában ne hatnának *közvetlenül* ezek a tényezők – pl. egy új, nagy hatású fegyver bevetése eldöntheti a harc lefolyását, márpedig ez a fegyver a társadalom gazdasági és technikai viszonyainak produktuma –, azonban a harc modelljében csak a fegyver *hatása* kaphat helyet, nem pedig a fegyvert létrehozó gazdasági és társadalmi struktúra egésze.

Kessel professzor hozzászólása. Kessel kétségbevonta a szerzőnek azt a feltételezését, hogy Clausewitz ismerte a valószínűségelméletet. A referens készségesen elismerte, hogy semmiféle adattal nem rendelkezik arra vonatkozóan, hogy Clausewitz olvasta volna a valószínűségelmélet korabeli auktorait, viszont bírálója sem tudja bizonyítani ennek ellenkezőjét. A kérdést csak beható életrajzi kutatások dönthetik el, addig is azonban igen sok minden szól amellett, hogy Clausewitz nemcsak olvasta, de mélyen át is értette korának valószínűségelméletét.

Gambiez hadseregtábornok hozzászólása. Gambiez írásban reflektált a szerző referátumára. Többek között ezt írta: a referátum „a hadművészetnek pompás szintézise”, melyben a szerző „kitűnően kidomborította a háború állandó és változó tényezőinek jelentőségét. Igen szerencsés dolog ez éppen napjainkban, amikor a szociológusok hajlamosak arra, hogy a csatatér váratlan elemeinek jelentőségét lekicsinyeljék.” Foch műveiben a kérdést „inkább kárteziánus módon exponálta, de szintén nagy jelentőséget tulajdonított a csatatér vélet-

lenjeinek". Végül pedig elismerését fejezte ki, hogy a referens „a vitát egy magasabb szintre emelte, a problémát pedig szélesebb alapokra fektette”.

IRODALOM

- ABCSUK V.: *A matematika és a korszerű háború. (Matematika a harcban. Tanulmánygyűjtemény, Bp. 1966.)*
- ABCSUK V.: *Mi a felderítés elmélete? (Uo.)*
- BARBUT, M.: *En marge d'une lecture de Machiavel: „L'art de la guerre” et la praxéologie mathématique. (Annales, économies, sociétés, civilisations. Mai—Juin 1970.)*
- BAZANOV N.—VANYEJEV, V.: *Az információelmélet és a csapatok vezetése. (Matematika a harcban.)*
- Biometriai értelmező szótár. Szerk.: Jánosy A.—Muraközy T.—Aradszkykyné. Bp. 1966.*
- BRIM, O. G.—GLASS, D. E., etc.: *Personality and Decision Processes. Studies in the Social Psychology of Thinking. California, 1962.*
- BROOKS, FR. C.: *The Stochastic Properties of Large Battle Models. (Operations Research. Sept.—Oct. 1966.)*
- CLAUSEWITZ, C.: *Vom Kriege. Herausg. von W. Hahlweg. 16. Aufl. Bonn, 1952.*
- COHEN, J.—HANSEN, M.: *Risk and Gambling. The Study of Subjectiv Probability. New York, 1956.*
- COUMET, E.: *La théorie de hasard est-elle née par hasard? (Annales, mai—juin 1970.)*
- Cost-Effectiveness Analysis. New Approaches in Decision Making. Washington Operations Research Council. Ed. by Th. A. Goldman. New-York, 1967.*
- CROCE, B.: *Action, succès et jugement dans le „Vom Kriege” de Clausewitz. (Revue de Métaphysique et de Morale. T. XLII., No. 2, 1935.)*
- DAVID, F.: *Games, Gods and Gambling. The Origins and History of Probability and Statistical Ideas from the Earliest Times to the Newtonian Era. London, 1962.*
- Filozófiai Kislexikon. Szerk: Rosental—Jugyin. Bp. 1964.*
- FINETTI, BR.: *Probability. Interpretation. (International Encyclopaedia of the Social Sciences. Ed. by D. L. Sills. London, 1968.)*
- GORJAINOV, M.: *A konfliktusok elmélete. (Matematika a harcban.)*
- GRUGYININ, I. A.: *Dialektika a hadügyben. Bp. 1962.*
- GUILBAUD, G. T.: *What is Cybernetics? London, 1959.*
- GUILBAUD, G. T.: *Éléments de la théorie mathématique des jeux. Paris, 1968.*
- GUILBAUD, G. T.: *Leçons sur les éléments principaux de la théorie mathématique des jeux. (Stratégies et décisions économiques. Études théorétiques et applications aux entreprises.) Paris, 1954.*
- Hadászat. Szerk. Szokolovszkij. Bp. 1964.*
- HALABUK L.—KENESSEY Z.—THEISS E.—KOTÁSZNÉ—NYÁRY Zs.: *A magyar népgazdaság M—I. statisztikai makromodellje. Bp. 1965. (KSH. Statisztikai és matematikai módszerek közgazdasági laboratóriuma: Nemzetközi Módszertani Füzetek. 7. sz.)*
- HAYWARD, PH.: *The Measurement of Combat Effectiveness. (Operations Research. 1968./2.)*
- HRADECZKY Z.: *A katonai vezetés. Bp. 1965.*
- JÄHNS, M.: *Geschichte der Kriegswissenschaften. I—II. Leipzig, 1889—1891.*
- JORDÁN K.: *Fejezetek a klasszikus valószínűségszámításból. Bp. 1956.*
- A katonai vezetéselmélet alapjai. Szerk.: Móricz L. Bp. 1969.*
- KENDALL, M. G.: *The History of Statistical Methods. (International Encyclopaedia of the Social Sciences. „Statistics” címszó.)*
- KLAUSS, H.: *Simulation als Mittel militärischer Ausbildung. (Wehr-Wissenschaftliche Rundschau. 1968/11.)*
- KREKÓ B.—PÁRNICZKY G.—PINTÉR L.—THEISS E.: *Korreláció és trendszámítás. Bp. 1958.*
- KRUPNOV SZ. I.: *Dialektika és hadtudomány. Bp. 1966.*
- KUCEV L.: *Statisztika és valószínűség. (Matematika a harcban.)*
- KYBURG, H.: *Probability Theory. London, 1969.*
- LUCE, R.—RAIFFA, H.: *Games and Decisions. New York, 1957.*
- MONTECUCCOLI: *Ausgewählte Schriften. Kiadta Veltzé. I—IV. Wien, 1899—1904.*
- Observations sur un symposium de psychologie de la défense. (Paris, 27—29. VIII. 1960.), par Chandessais. (Revue Française de la Sociologie. — Numéro spécial: Guerre, Armée, Société. 1961/2.)*
- PERJÉS G.: *Zrínyi Miklós, a hadtudományi író. (Zrínyi Miklós hadtudományi munkái.) Bp. 1957.*
- PERJÉS G.: *Bevezetés, a, Vitéz Hadnagy'-hoz. (Uo.)*

- PERJÉS G.: *Zrínyi Miklós és kora*. Bp. 1965.
- PERJÉS G.: *Histoire militaire et psychologie*. (A hadtörténészek nemzetközi bizottsága által szervezett kollokviumon tartott referátum, Párizs 1969. A referátumot közölte a Hadtörténeti Közl. 1969/4. száma, valamint a *Revue Internationale d'Histoire Militaire Comparée* 1970. évi francia száma.)
- PONOMARJOV J.: *Pszichikum és intuición*. Bp. 1968.
- PROHOROV A.: *Gép és fegyver. (Matematika a harcban.)*
- PROHOROV, A.: *Prinzipien der Truppenführung und Forderungen der Kybernetik*. (Militärwesen 1968/10.)
- RAPOPORT, A.: *Fight, Games and Debats*. Michigan, 1961.
- REIMANN J.: *A játékelmélet elemei*. Bp. 1965.
- REIMANN J.: *A valószínűségszámítás néhány katonai alkalmazása*. Bp. 1966.
- REIMANN J.: *A matematika szerepe a katonai vezetésben*. (Magyar Tudomány 1968/11.)
- RÉNYI A.: *Valószínűségszámítás*. Bp. 1954.
- ROBERTS, H. V.: *Bayesian Inference*. (International Encyclopaedia of the Social Sciences.)
- SEEL, L. H.: *Bayes Thomas*. (International Encyclopaedia . . .)
- SMITH, CEDRIC, A. B.: *Biomathematics*. I—II. London, 1966, 1969. 4. ed.
- SZINYAK V.: *Elektronikus gép a harcállásponton*. (Matematika a harcban.)
- TAYLOR, D. W.: *Problem Solving*. (International Encyclopaedia . . .)
- THIMM, W.: *Betrachtungen zum militärischen Chance-Risiko-Problem*. (Militärwesen, 1969/6.)
- TKACSENKO P.: *Automatizálás a törzsmunkában*. (Matematika a harcban.)
- TKACSENKO P.: *A kibernetika előre megmondja*. (Matematika a harcban.)
- TYUSKEVICS, SZ.: *Szükségszerűség és véletlen a háborúban*. Bp. 1964.
- WARD, E.: *Decision Making. Psychological Aspects*. (International Encyclopaedia . . .)
- WEISS, H. K.: *Combat Models and Historical Data: The U. S. Civil War*. (Operations Research. Sept.—oct. 1966.)
- WENTZEL, J.: *Operations Forschung*. Berlin 1966.
- YULE G. U.—KENDALL M. G.: *Bevezetés a statisztika elméletébe*. Bp. 1964.
- Zrínyi Miklós összes művei*. Szerk.: Klaniczay T. I—II. Bp. 1968.

A XIX. SZÁZADI LENGYEL KIRÁLYSÁG TÁRSADALMI SZERKEZETÉRE VONATKOZÓ KUTATÁSOK

W. KULA ÉS J. LESKIEWICZOWA

A régebbi társadalmi szerkezet (struktúrák) tanulmányozása már elfoglalta helyét a történettudományban és felesleges lenne annak fontosságát bizonygatni. Nem felesleges azonban hangsúlyozni: a kapitalista rendszer lengyel földön történt kialakulásának ismerete különösen fontos abból a célból, hogy jobban megértsük korunk politikai, gazdasági és kulturális változásait. Ezért hasznosnak véltük, hogy az 1961-ben, a Lengyel Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete mellett létesített és W. Kula professzor vezetése alatt álló kutatócsoportunk munkáját a társadalmi szerkezet ama átalakulása vizsgálatának szentelje, amely átalakulás a Lengyel Királyságban a januári felkelés előtt és a földreform, vagyis 1863 előtt következett be; bár természetesen tudatában vagyunk annak, hogy már jóval korábban elkezdődött az a folyamat, amelynek során a rendi társadalom osztálytársadalommá, a céhrendszeren alapuló társadalom policentrikus társadalommá, a zárt társadalom nyílttá alakult át. Ez a folyamat bizonyos területeken elhúzódott egészen a II. világháborúig.¹

A történelmi kutatás, amelynek fő témája a feudális társadalmi szerkezetből a kapitalista struktúrába való átmenet, különböző irányban orientálódhat. Az egyik eljárás, amelyet választhat, abban áll, hogy elemezi a feudális társadalom fő osztályainak bomlását, vagyis megvizsgálja a parasztság és a polgárság kapitalista differenciálódását, valamint a nemesség differenciálódását és fokozatos eltűnését.

Kutatócsoportunk nem kísérelte meg a parasztság kapitalista differenciálódásának elemzését. A lengyel történettudományban ugyanis számos munka (köztük az elsők még a múlt században jelentek meg) foglalkozott már azzal a kérdéssel, amely mindamellett folyton bizonyos nézetbeli különbségeket idéz elő. Ezek közül a legfőbb A. Grodek hipotézisével kapcsolatos, aki azt állítja, hogy a feudális differenciálódás és a parasztság kapitalista típusú differenciá-

¹ Społeczeństwo Królestwa Polskiego. Studia o uwarstwieniu i ruchliwości społecznej. A Lengyel Királyság társadalmi. (Tanulmány a társadalmi rétegződésről és mobilitásról.) Szerkesztette: Witold Kula, t. I, Warszawa 1965.

lódása között létezett egy közbeeső fejlődési fok: a parasztság időleges nivelálódásának fázisa — mégpedig a jómódú parasztok birtokainak bomlása következtében. Ez a hipotézis, amely kiegészül a paraszti nagybirtokok számának csökkenésére támaszkodik, úgy látszik, kissé leegyszerűsíti az általános képet, mert nem veszi figyelembe sem a roboton alapuló gazdaságok és az úrbéri gazdaságok termelékenységének különbözőségét, sem a földek hozamát, amely eltérőleg nőtt az ország különböző vidékein, sem azt a befolyást, amelyet az ipari vidékek kialakulása szükségképpen gyakorolt a helyi parasztság helyzetére.

Viszont a nemesség differenciálódását és fokozatos bomlását mindeddig nagyon kevésbé tanulmányozták, s éppen ez a magyarázata annak, hogy e kérdéseket tárgyalja egy jelentékenyszakmunka, amely felöleli a XVIII. század utolsó negyedétől kb. 1870-ig terjedő időszakot.² A régi rendszer (Ancien Régime) polgárságának, pontosabban a XVIII. század végi polgárságnak belső differenciálódási folyamatát még nem tanulmányozták kellő alaposással. Az idevágó újabb irodalom nem megy túl általában véve a helyi jellegű tanulmányokon, és kutatócsoportunk egyedül a nemesi Köztársaság fennállásának utolsó éveiben a polgárság politikai mozgalmainak kérdéseire koncentrálna figyelmét.³

A második eljárás mód, amelyet a kutatásban választhatunk, abban áll, hogy megvizsgáljuk az új, kapitalista társadalom főbb osztályai kialakulásának folyamatát: nevezetesen a munkásosztályét és a polgárságét. Történettudományunk ezen a területen is figyelemre méltó előrehaladást tett. Számos régebbi és újkeletű munka foglalkozik a polgárság kialakulásával, a nagy vagyonok felhalmozásával és bukásával, a kapitalizmus nagy úttörőinek életrajzával. Még több munka tárgyalja a munkásosztály kialakulását különösen a Lengyel Királyság legfontosabb kapitalista ipari központjaiban, nevezetesen Varsóban, Łódź-ban, a Dąbrowa-medencében (Zaglebie Dąbrowskie). E munkák egynémelyikének szerzői kutatócsoportunk munkatársai közül kerültek ki. Ilyen körülmények között elhatároztuk, hogy nem kezdünk összefoglaló kutatásokat a polgárság és a munkásosztály kialakulásáról; ez a kérdés kutatócsoportunk által vizsgált számos téma keretében felmerül periférikusan, de az erők összpontosítása a főbb osztályok vizsgálatára — mind a régi, eltűnőben levő társadalomra, mind a születőben levő újra vonatkozólag⁴ — nem elegendő. Ugyanis a feudális szerkezet átalakulása kapitalista struktúrává komplex

² J. Jedlicki, *Klejnot i bariery społeczne* (Nemesség és társadalmi korlátok), Warszawa 1967.

³ M. J. Kowecki és M. K. Zienkowska ugyanerre a témára vonatkozó két munkája még nincs befejezve.

⁴ H. Chamerska, *Właściciele ziemscy w powiecie hrubieszowskim*. (A hrubieszówi járás földbirtokosai.) *Spółeczeństwo* ... t. I; J. Leskiewiczowa, *Struktura własności ziemskiej w powiecie kaliskim*. (A kaliszi járás földbirtok-struktúrája.) *Spółeczeństwo* ... t. I; A. Eisenbach, *Dobra ziemskie w posiadaniu żydów*. (A zsidók tulajdonában levő földbirtokok.) *Spółeczeństwo* ... t. III.

folyamat, amely felforgatja a társadalmi szerkezet egészét, megváltoztatva minden társadalmi réteg és csoport jellegét; olyan folyamat, amely alapján átalakíthatja az egész társadalmat. Az egykori felosztás fokozatosan érvényét veszti, hogy átadja helyét az új csoportoknak, amelyeknek tagjai a régi osztályokból származó emberek közül kerülnek ki, akár társadalmi felemelkedés, akár lesüllyedés útján.⁵

Bizonyos társadalmi-foglalkozási rétegek vagy csoportok eltűnnek, mások kialakulnak, ismét mások fennmaradnak, miközben nagymértékben megváltozik jellegük. Ez vonatkozik az értelmiségiekre, az oktatószemélyzetre, a szabadfoglalkozásúakra, az állami tisztviselőkre, a kapitalista gazdaságokká alakuló nagybirtokok gazdatisztjeire és intézőire, a nagyipari és kereskedelmi vállalatok, a kialakuló bankok tisztviselőire. A kézművesség fennmarad ugyan, de jellege megváltozik – nem beszélve a hadseregről, amely egy olyan, nemzeti függetlenségétől megfosztott országban, mint a miénk, 1831 óta nem is jön számításba.

Kutatásainkban elsősorban azt tűztük magunk elé célul, hogy körülhatároljuk a területet, és felderítjük mindazon társadalmi keveredések mechanizmusát, amelyeknek keretében a felbomlóban levő rendi társadalom különböző tagjai újracsoportosultak, egybeolvadtak és új társadalmi osztályokat, illetve rétegeket alkottak. Amikor megkíséreltük, hogy megvalósítsuk vizsgálódásaink eme célját, tudatában voltunk annak, hogy a függetlenségétől megfosztott és a cárizmus reakciós, nemzetellenes politikájának alávetett Lengyel Királyságban ez a folyamat eltorzult, és e kérdések tanulmányozásának lehetőségei ma korlátozottak.⁶

Másrészt a Lengyel Királyság területén végzendő kutatások nagy nehézségekbe ütköznek, különösen a források jellege és volumene folytán; ezek ugyanis majdnem teljesen megsemmisültek nagyrészt a II. világháború idején. Ennek következtében nagymértékben hiányzott annak lehetősége, hogy a társadalmi szerkezet vizsgálata szempontjából tipikus forrásokhoz hozzáférjünk, mint amilyenek az adóhivatali iratok és a legfőbb állami hatóságok aktái.

Feladatunk tehát igen nehéznek látszott.

Az első fázisban elhatároztuk, hogy egyszerre több oldalról indítjuk el a kutatást: kibővítjük a vizsgálódások témakörét és feldolgozzuk az eddig kevésbé vagy egyáltalán nem kiaknázott forrásokat. E program elfogadása folytán – tekintettel az erők és az eszközök hiányára – arra kényszerültünk, hogy a szűrőpróba módszerét alkalmazzuk. Egyes kiválasztott intézményeket, földrajzi területeket és időrendi korszakokat tanulmányoztunk, számolva

⁵ A. Eisenbach, D. Rzepniewska, *Dłużnicy i wierzyciele sum bajonskich*. (A bayonne-i összegek adószai és hitelezői.) *Spółeczeństwo* ... t. IV (sajtó alatt).

⁶ D. Rzepniewska, *Imigracja do Warszawy. Osiedlency spoza Królestwa* (A Varsóba beköltözők). *Spółeczeństwo* ..., t. I; A. Eisenbach, *Mobilność terytorialna ludności żydowskiej w Królestwie Polskim* (A Lengyel Királyság zsidó lakosságának területi mobilitása). *Spółeczeństwo* ..., t. II.

mindazon következményekkel, amelyek az ilyen eljárás velejárói. E szűrőpróbák mindegyikét jogosan érheti az a vád, hogy nem tipikus jellegű, annál is inkább, mert a különböző szűrőpróbák kiválasztását nem mindig a tanulmányozott téma határozta meg, hanem a meglevő és rendelkezésre álló források állapota is.

Kutatócsoportunk különös figyelmet fordított a tömegforrások, vagy jobban mondva az egyedi ügyekre vonatkozó, de nagy tömegben jelentkező források feldolgozására. Itt elsősorban a születési, házassági és halálozási anyakönyvek jönnek szóba (amelyeket a Lengyel Királyságban a plébániákon vezettek).

Másrészt a különböző intézmények: iskolák, a tanügyi igazgatás, az állami és községi közigazgatás, vállalatok, egyházi igazgatás stb. személyi ügyiratai. Ezekben nyomon követhettük ezer meg ezer ember foglalkozási életrajzát, miközben igyekeztünk megállapítani, milyen viszony volt a szakmai (hivatali) karrier (illetve annak elmaradása) és a társadalmi származás, a képzettség, a vagyon között. Egymástól eltérő egyéni curriculum vitae-k (életrajzok) ezreinek vizsgálatára támaszkodva igyekeztünk fényt deríteni a folyamatban levő társadalmi átalakulásra. A plébániai anyakönyvek előnye az egységes nyilvántartásmód, de csak kevés adatot tartalmaznak. Viszont az intézmények személyzeti ügyiratainak előnye abban áll, hogy bőségesebb adatokat szolgáltatnak. Mindkét esetben az akták és ügyiratok tömeges jellege óriási nehézségek elé állítja a kutatót, amelyek némelyikét csak számítógépek segítségével lehet leküzdeni.

Mindkét esetben a közigazgatási és adminisztrációs személyzet, illetve az egyházi emberek igen alacsony színvonala is hiányokat és eltéréseket okoz a nyilvántartásban.

A különböző típusú szűrőpróba-módszerű vizsgálatainknál is felhasználtunk leltárakat és hivatalos lajstromokat (pl. a földbirtokokról és azok tulajdonosairól, a kézműves lakosságról stb.), amelyek azonban a Lengyel Királyságnak csupán egyes területein maradtak fenn.

A kutatás megindításakor feltételeztük: az okiratokban levő hiányokon kívül a fő nehézség annak megállapítása lesz, hogy a meglevő, rendszerint nem teljes iratcsomók milyen mértékben tekinthetők reprezentatívnak a vizsgálat tárgyává tett foglalkozási csoport egészére vonatkozólag. De a munka során sokkal több megoldásra váró nehéz probléma bukkant fel. Az információkat tudományosan elfogadott kategóriákban kellett kifejezni, ami az adott forrás pontos és végleges értelmezését kívánja meg. Azonban a szolgálati lap kérdéseire adott válaszoknak és a plébániai anyakönyvek nyelvezetének egységes és pontos értelmezése elsősorban terminológiai nehézségeket okoz. A vizsgált korszak társadalmi kategóriái meghatározásainak – számunkra érthetően történő – értelmezése különösképpen bonyolultnak bizonyult, például, amikor olyan érdekes kérdésről van szó, mint a vizsgált csoport tagjainak

társadalmi származása. Íme például hogyan határozták meg a nemesi származást: 1° megerősített nemesi címmel bíró nemes (vagyis, aki a Lengyel Királyságban érvényben levő rendelkezéseknek megfelelően az e célra felállított fórum előtt — amelyet a Lengyel Királyság nemesi cím-tanácsának neveztek — bebizonyította, hogy nemesi családból származik); 2° megerősített címmel nem rendelkező nemes; 3° újkeletű nemes; 4° földbirtokos.

Felmerül a kérdés, ki tekintendő nemesnek, hiszen ez a megállapítás: „megerősített nemesi címmel bíró nemes” — a régi nemességnek csupán egy kis részére vonatkozott (egyebek közt a költségek miatt, amibe a „nemesség” bizonyítása került).

Egy másik példa a „kézműves” megjelölés, amellyel abban a korban egyaránt jelölték a műhelyben, egyéni megrendelésre dolgozó kézművest és a gyárban dolgozó munkást.

Egy másik nehézség, amibe a foglalkozás meghatározása tekintetében ütköztünk, a pontatlan, több értelmű és ugyanakkor rendkívül terjedelmes terminológia.

A foglalkozások előzetes jegyzéke (az anyakönyvi iratok szerint) kb. 300 cikket foglal magában. Ezeket megfelelően körülhatárolt analitikus kategóriák szerint kellett csoportosítani; e kategóriák megfelelnek a társadalmi szerkezet elfogadott sémájának, valamint a foglalkozások listájának elemzéséből levont következtetéseknak.

Megkíséreltük tehát, hogy bemutassuk az olvasónak a lehetőséghez mérten mind a források osztályozását, mind a kidolgozott tudományos kategóriák szerint végzett számításokat.

A társadalmi differenciálódás mely folyamatait és a társadalmi keveredés mely területeit tanulmányoztuk a fentebb leírt források alapján?

A feudális rendszer alapja a nemesség kezében levő földbirtok-monopólium volt. Megvizsgáltuk tehát, milyen mértékű és hatású volt ez a monopólium; mit képvisel a vizsgált korszakban a földbirtokos osztály; milyen változások mentek végbe ebben a rétegben, milyen irányban és milyen tempóban.

Szeretnénk megismerni a „városi” típusú tőketulajdonosok társadalmi összetételét, valamint a „városi” és „falusi” tőkék közti különbségek csökkenését. Közismert tény, hogy a „városi” tőke gyakran kerül befektetésre vidéken, míg a nagybirtokosok tőkéiket az iparban és a kereskedelemben igyekeznek elhelyezni. A hitelügyletek nagy szerepet játszanak ebben a folyamatban; tekintettel a források jelenlegi állapotára, ezt a témát nem tanulmányozhatjuk anélkül, hogy ne hivatkoznánk a közjegyzői okiratokra és a jelzálog-ügyletekre. E fáradságos és sok időt igénylő munkálatok éppen most kezdődtek el.

A területi (demográfiai) mobilitás, amely igen korlátozott a feudális társadalomban, gyakran elengedhetetlen feltétele a társadalmi mozgásnak; e jelenségeket tehát egymással párhuzamosan vizsgáltuk — csupán kivételként éppen irányítva figyelmünket a lakhely-változtatási jelenségekre.

Az államigazgatási szervezet és az egyház mint olyan intézmények, amelyeknek szervezeti sémája merev: íme ez a két terület, ahol az egyéni életpálya állomásait viszonylag könnyű volt felderíteni. A közhivatalnoki kar elemzésének tárgyául kiválasztottuk: 1° a Lengyel Királyság kerületi biztosságait az 1815–1830. években, tehát azonos funkciót betöltő embereket, és 2° az államigazgatás egy kiválasztott rendfokozatába tartozó valamennyi tisztviselőt (ilyenné vált a varsói vajdasági bizottság), tekintettel a megőrzött dokumentációs forrásanyagra. (Ez az utóbbi munka folyamatban van.)⁷

Az egyházi pályát úgy tekintették, mint a társadalmi felemelkedés legkönnyebb és legbiztosabb útját. Ellenőriztük és pontosan meghatároztuk ezt a véleményyt a lublini kormányzóság világi és szerzetes papsága társadalmi összetételének elemzése útján.⁸

A társadalmi keveredési folyamatoknak különösen általános és élénk módon kellene lefolynia olyan intézményekben, amelyeknek funkciója és típusa új, és amelyeknek ugyanakkor nem voltak hagyományai és nem támaszkodhattak a régi káderekre. Ilyen újdonság volt bizonyára a Lengyel Királyság első vasútvonalának, a varsó–bécsi vasútvonalnak igazgatósága és adminisztrációja. Az említett vasútnál alkalmazottak néhány ezres csoportjára vonatkozó kutatások még folyamatban vannak.⁹

A hitelügyek területén újító szellemről tett tanúságot az 1825-ben alapított Földhitel Társaság (Towarzystwo Kredytowe Ziemskie). Mindamellet ez a félhivatalos jellegű intézmény, amelyet erős szálak fűztek a földbirtokosokhoz, tisztviselőinek kiválasztásában és előléptetésében határozottan előnyben részesítette a nemeseket.¹⁰

Az állami bányák rendszeresített munkásainak többsége, továbbá azoknak adminisztratív és igazgatósági személyzete alkotta a XIX. század első felében a „bányászok testületét”. Ez a példa szinte kínálkozik a viszonylag gyenge területi mobilitás mellett lefolyó társadalmi differenciálódás tüneteinek megfigyelésére.¹¹

Tanulmányoztuk még különböző foglalkozások képviselőinek sorsát és életpályáját: középiskolai tanárokat és elemi iskolai tanítókat, orvosokat, építészeket és mérnököket, továbbá a magánbirtokok alkalmazottait – tekintet

⁷ W. Rostocki, *Postawa polityczna Komisarzy obwodowych* (A járási biztosságok politikai magatartása 1830–1831-ben), *Spółceństwo . . .*, t. III.

⁸ A. Chruszczewski, *Zakonnicy diecezji lubelskiej w świetle spisu z 1835 r.* (A lublini egyházmegye papsága az 1835. évi összeírás tükrében.), *Spółceństwo . . .*, T. III. St. Litak, *Duchowieństwo diecezji lubelskiej* (A lublini egyházmegye világi papsága), *Spółceństwo . . .*, t. III.

⁹ H. Rozenowa, *Pochodzenie społeczno-zawodowe funkcjonariuszy Drogi Żelaznej Warszawsko-Wiedeńskiej* (A varsó–bécsi vasút tisztviselőinek származása társadalmi és foglalkozási szempontból), *Spółceństwo . . .*, t. III.

¹⁰ R. Czepulis, *Urządnicy Towarzystwa Kredytowego Ziemskiego w Królestwie Polskim* (A Földhitel Társaság tisztviselői a Lengyel Királyságban), *Spółceństwo . . .*, t. II.

¹¹ W. Łukasiewicz, *Korpus Górniczy w Okręgu Zachodnim* (A nyugati bányakerület bányászása [–bányászai]), *Spółceństwo . . .*, t. II.

nélkül arra, hogy azok a XIX. század közepe táján új foglalkozások voltak-e, vagy pedig hagyományos társadalmi helyzetük a gazdaság és a tudomány fejlődése folytán változásokon ment-e át, amelyeket a cári hatóságok reakciós politikája fékezett.^{12, 13, 14, 15}

A Központi Statisztikai Igazgatóság által 1892-ben készített statisztikai felmérés eredményeit felhasználva, amelynek iratait a leningrádi Levéltárban megtalálták, módunkban volt feldolgozni két textilipari központ: Zdunska Wola és Turek takácsainak statisztikai adatait. E statisztikai felmérés lehetővé tette, hogy megállapítsuk nemzeti hovatartozásukat, származásukat, szakmai képzettségüket, valamint azt, hogy meghatározhassuk a kézműves-műhelyek típusait, nagyságát és alapításuk időpontját.¹⁶

Ugyancsak egy — az előbbinél jóval nagyobb arányú — felmérés eredményeként jött létre az az anyakönyvi nyilvántartáson (házasságleveleken) alapuló munka, amely Varsó lakossága társadalmi és foglalkozási szerkezetének alakulását elemzi az 1845—1861. évekre vonatkozólag. A szerző kutatásai a területi mobilitásra, vagyis a falusi és vidéki városi lakosságnak a fővárosba áramlására irányultak. Az elemzés kiterjed a generációk közti mozgásokra is: a gyermekek feljebbjutási kilátásaira a szülők társadalmi és foglalkozási pozíciójához viszonyítva. A szerző foglalkozik különböző társadalmi rétegek és foglalkozási csoportok között akkor fennálló társadalmi kapcsolatok és korlátok mérvével, a társadalmi tekintély fokozataival, és végül a város szociológiai topográfiájával is.

Kutatásaink utolsó fázisához érkezve, az eddigi eredmények összegezése céljából hasznos elgondolkodnunk programunk hézagos voltáról és megvalósításának hiányosságairól. Az alábbiakban több ilyen hiányosságra fogunk rámutatni:

1° Kutatásaink számára egy túl rövidnek látszó időközt választottunk, mivel felméréseink legtöbbje az 1832-től 1863-ig terjedő korszakot öleli fel. Bár a két időhatárt mindkét oldalon túlléptük, kiderült, hogy ez nem elegendő. Így nehéz volt megragadnunk magát az átalakulási folyamatot, s határozottan sötétebb képet adtunk a társadalmi állandóságról, bár ez a stabilitás — egy reakciós korszakban — kétségtelenül elég nagy volt.

2° Erőink gyengesége folytán aránylag kis körben lefolytatott-szűrőpróba-vizsgálatok felé kellett orientálódunk, és a levéltáraknak a háború követke-

¹² J. J. Matejko, Profesorowie uczelni warszawskich (A varsói főiskolák tanárai), Spółeczeństwo . . . , t. I. J. J. Matejko, Nauczyciele szkół elementarnych na lubelszczyźnie i Podlasiu (A lublini és podlasiiai tankerület elemi iskolai tanítói), Spółeczeństwo . . . , t. II.

¹³ R. Czepulis, Lekarze urzędowi (A tisztiorvosok), Spółeczeństwo . . . , t. III.

¹⁴ R. Czepulis, Inteligencja techniczna w Królestwie Polskim (A műszaki értelmiség a Lengyel Királyságban), Spółeczeństwo . . . , t. IV (sajtó alatt).

¹⁵ D. Rzepniewska, Wiejscy oficjaliści (Az uradalmak gazdatisztjei), Spółeczeństwo . . . , t. I. B. Smoleńska, Oficjaliści dóbr wilanowskich 1800—1864 (A wilanówi uradalom gazdatisztjei), Spółeczeństwo . . . t. IV (sajtó alatt).

¹⁶ E. Kaczyńska, Tkacze w Zduńskiej Woli i Turku w końcu XIX w. (Zduńska Wola és Turek takácsai a XIX. század végén), Spółeczeństwo . . . , t. III.

tében történt pusztulása erősen korlátozott bennünket a szűrőpróbák „alanyainak” kiválasztásában. Mindeme hátrányokkal számolva kutatásainknak Varsó városára és a Királyság elmaradottabb, a Visztulától keletre fekvő részére való koncentrálása is túl nagynak látszott, és a képet még sötétebbé teszi.

3° Amikor a társadalmi-foglalkozási intézményeket vagy csoportokat tanulmányoztuk a személyi ügyiratok segítségével, nem fordítottunk elég figyelmet maguknak az intézményeknek és csoportoknak vizsgálatára; ezeknek a társadalomban elfoglalt pozíciója és szerepe az adott időszakban mélyrehatóan megváltozott, ami visszatükröződik a szóban forgó intézmények és csoportok személyi összetételében.

4° A kiválasztott csoportok mindegyikét „belülről” tanulmányoztuk, hogy megismerjük összetételét, belső hierarchiáját, a fellendülés és a hanyatlás folyamatait, amelyeken átment. Amikor az illető csoport tagjainak helyzetét vizsgáltuk béreiken és jövedelmükön keresztül, tettük ezt azért, hogy fényt derítsünk éppen ezekre a jelenségekre. Viszont túl keveset foglalkoztunk azzal, milyen helyet foglalnak el az intézmények és csoportok a társadalom egészében.

A kritikai vita kétségtelenül ki fogja mutatni munkánk további hiányosságait is.

A legtöbb véleménykülönbség feltehetőleg abból fakad, hogy mindeddig nem tanulmányoztuk közvetlenül a parasztságot. Mindazonáltal a parasztok igen gyakran szerepelnek kutatásainkban. Látjuk őket hol mint faluról városba áramló sokaságot, hol mint alsóbb rangú uradalmi alkalmazottakat, vagy — szórványosan — mint tanyai kisbirtokosokat. Látjuk őket, amint Varsóban házasságot kötnek, ismerjük a házasságra lépő feleket és tanúikat. Találkozunk velük mint adókötelesekkel. Egyetlen egyszer fordul elő, hogy egy parasztfiúból főiskolai tanár lesz Varsóban. Közülük nagyon kevesen vannak, akik felöltötték a barátesuhát; már többen vannak a kápláni, ritkábban a plébános reverenda s jóformán soha a kanonoki díszes reverenda viselői között. Valamivel több paraszti származású jutott be a tanszemélyzet soraiba — az elemi iskolák színvonalán; egyébként ott is nyomorúságos körülmények között élve. Nem találkozunk velük az orvosok vagy a jogászok, sem a technikusok jegyzékében.

Annak ellenére, hogy a paraszt nem szerepel kiadott műveink legtöbbjének címében, bizonyos értelemben mégis főszereplő azokban, még ott is (vagy különösen ott), ahol Tacitus találó kifejezése szerint „távollétével tündököl”.

Azok a társadalmi keveredési folyamatok, amelyeket kutatunk, úgyszólván nem érintik a parasztságot.

TANULMÁNY VARSÓ LAKOSSÁGÁNAK TÁRSADALMI ÉS FOGLALKOZÁSI SZERKEZETÉRŐL A XIX. SZ. KÖZEPE TÁJÁN AZ ANYAKÖNYVI DOKUMENTUMOK ALAPJÁN

KOWALSKA—GLIKMAN

Az anyakönyvi dokumentumok gazdag forrást jelentenek számunkra, és értékes felvilágosítást adhatnak annak az átalakulásnak jellegére és mértékére vonatkozólag, ami a varsói lakosság társadalmi szerkezetében a XIX. század folyamán végbement.

Az anyakönyvi okmányok három csoportja közül (születési, házassági és halotti) a házassági bejegyzéseket fogjuk tanulmányozni, mert ezek tartalmazzák a leghíánytalanabbul a bennünket érdeklő adatokat. A kutatás Varsó öt plébániájára terjedt ki, vagyis elvben a város egész ekkori területére. Így körülbelül 10 000 házassági bizonyítványhoz jutottunk hozzá két időszakra: 1845–49 és 1858–61-re vonatkozólag.

Az egyes okmányokban talált adatok többek között a következő problémák tárgyalását teszik lehetővé:

1. a területi mobilitás, különös tekintettel a vidéki és kisvárosi lakosság áramlására a főváros felé.

2. a generációk közti társadalmi mobilitás, amelyet meghatározhatunk az egyes szakmai kategóriákba tartozók származásának elemzése segítségével, valamint a fiúk előrehaladási esélyeivel az apák társadalmi helyzetéhez viszonyítva.

Egy harmadik igen lényeges problémát képviselnek a különböző rendek, társadalmi osztályok és szakmai csoportok között fennálló társadalmi kapcsolatok, illetve korlátok. Ez azonban igen szerteágazó kérdés, aminek nehéz lenne valamennyi érdekes oldalával foglalkozni. Ezért a következőkben megelégszem e probléma egy adott oldalának — a házastárs kiválasztásának — megvizsgálásával.

A házastárs kiválasztásának szempontjai kiválóan mutatják a társadalmi struktúrában végbement változásokat. „Ha azt akarják tudni — írja Tocqueville —, hogy vajjon a kasztok, eszmék, szokások, korlátok, amelyeket egy népben létrehozott (a társadalmi szerkezet?), végleg eltűntek-e, figyeljük meg a házasságokat.”

Minden megszervezett közösségben léteznek a szokás által szentesített társadalmi normák, amelyek kijelölik annak a körnek a határait, ahonnan

egy fiatalember feleséget választhat magának. E határok megsértése „rangon aluli” kapcsolatot jelent a partnerek egyike számára. A „saját körből” való feleség ismérveinek meghatározása viszont egyúttal arra is választ ad, hogy ki lehet társadalmi szempontból egyenértékűnek tekintett személy. Vagyis, hogy a házasság az elért társadalmi rang megerősítése és véglegesítése-e, vagy pedig eszköz magasabb szint elérésére a kor társadalmi hierarchiájában. Ezek a kutatások nagy területre kiterjesztve lehetővé tehetnék a XIX. század közepén fennálló társadalmi korlátok pontos meghatározását.

A társadalmi mobilitásnak a házastárs kiválasztása alapján való vizsgálata szükségessé teszi azoknak az elemző módszereknek a megjelölését, amelyek a legnagyobb valószínűséggel és teljességgel tudják megragadni a minket érdeklő folyamatokat. Arról van itt szó, hogy nem csupán az azonos vagy eltérő szinten kötött házasságok számát kell megállapítani, hanem egyúttal bemutatni az akkor létező társadalmi korlátokat is.

A „Spoleczeństwo Królestwa Polskiego” (A Lengyel Királyság társadalma) című könyv első kötetében megpróbáltam a feleségválasztás modelljét kialakítani egy asztalosmester példájából kiindulva. Ez a séma analitikus módon határozza meg a feleségválasztás különböző variánsait, és ezzel lehetővé teszi a választások elhelyezését a saját társadalmi miliő keretein belülre vagy ezen kívülre.

Mindamellett társadalmi korlátok meghatározása a különböző társadalmi kategóriáknál igen nagy nehézségekbe ütközik. Ez mindenekelőtt abból adódik, hogy a fejlett társadalmak összetett és állandóan változó rendszerében gyakorlatilag nincsenek éles korlátok a különböző társadalmi kategóriák és csoportok között. Egy városi közösség hierarchikus szerkezetében összefolynak az egymással szomszédos társadalmi és szakmai kategóriák. A határok köztük elmosódtak, nem is lehet megvonni őket. Éppen ezért e határok elméleti meghatározása, bár nélkülözhetetlen az elemzés szempontjából, mindig bizonyos fokig vitatható marad. A házasságkötésekből eredő társadalmi mobilitás tanulmányozásánál a férj és feleség társadalmi és szakmai helyzetének viszonyából indultunk ki. Vonatkozik ez az asszonyoknak arra a csoportjára, akik szakmájukban dolgoznak, vagy meghatározott jövedelemforrással rendelkeznek (ingatlanulajdon, tőke, járadék). Az asszonyok többsége azonban „otthon marad”. Ebben az esetben az asszony társadalmi helyzetét a szülők, illetve gyámok társadalmi és szakmai helyzete határozza meg. Térjünk át a házasságlevelek részletes elemzésére.

Földbirtokosok és az államapparátus magas rangú tisztviselői

A házastárs-kiválasztás tanulmányozását a társadalmi és foglalkozási struktúra legkiváltságosabb tagjaival, a földbirtokosokkal és az államapparátus magas rangú tisztviselőivel kezdjük. Ez a két kategória, bár látszatra meglehetősen különböző, fővárosi viszonylatban azonban igen sok közös vonást

mutat: nagyrészt hasonló társadalmi és gazdasági helyzet (sok magas rangú tisztviselő rendelkezik földbirtokkal), gyakran közös származás, mindkettőnél földbirtokos nemesi eredet, igen szoros családi és társasági kapcsolatok.

A házassági bejegyzéseknél a nemesség legkülönbözőbb társadalmi és gazdasági színvonalú képviselőivel találkozhatunk. A Potockiak és Branickiak, az Igen Kiválóak és Kiválóak mellett a házassági bizonyítványokban megtalálhatjuk a nagyobb birtokkal rendelkező köznemeseket, valamint a tanyákkal vagy egyetlen faluval rendelkező nemeseket is. Felvetődik tehát az a kérdés, hogy vajon a földbirtokos osztály belső tagolódása ellenére is — mert ilyen tagolódás létezett — a házasságok a birtokos osztálynak mint olyannak hermetikus zártságát bizonyítják-e, vagy pedig házasság útján behatolhattak-e oda más társadalmi és foglalkozási kategóriák képviselői is, akár a társadalmi részesedésben hozzájuk legközelebb álló kategóriák tagjai is, mint hivatalnokok, művészek és értelmiségiek képviselői, műszakiak. Sajnos erre a kérdésre csak a városban letelepedett földbirtokosokra vonatkozólag tudunk választ adni, pedig ennél a rétegnél gyakrabban fordul elő, mint másutt, hogy a férj birtokain lakó nemes, míg a leendő feleség varsói lakos.

Paskiewicz korának sok regény- és emlékiratírója leírja az arisztokrácia zártságát, felsőbbrendűségének és különlegességének tudatát. A házassági bejegyzések ennek legkiválóbb bizonyítékai. A varsói plébániák mindenkor kötöttek házasságokat olyan arisztokrata családok tagjai között, mint a Branickiak, Krasińskiak, Steciek, Lubomirskiak. Ezek a házasságok a társadalmi létra legfelső fokán levő emberek hermetikus körén belül jöttek létre.

Egészen másképpen néztek ki a házasságok a többi földbirtokosok között, akik sokkal differenciáltabb tömeget alkottak. Itt a társadalmi korlátok nem olyan merevek, és az intelligencia számos képviselője számára már nem jelentettek ilyen nehezen átléphető határt. Egy magas állású hivatalnok, egy divatos orvos vagy mérnök egyébként gyakran előkelő nagyvilági és társadalmi rangot tudott biztosítani jövődöbelijének. A család ellenállása, a felháborodás, amit egy földbirtokoslánynak egy tanárral való házassága keltett — mint ez Apollonia Pomianowska esetében történt, aki hozzáment egy radomi gimnáziumi tanárhoz —, valószínűleg abból a meggyökeresedett felfogásból fakadt, mely szerint a nemesi osztály és a városi intelligencia között jelentős társadalmi különbség van. Ezt a meggyőződést erősítette az az elképzelés is, amit egyébként a XIX. századi irodalom terjesztett el, hogy a „jó földbirtokos”, aláírva a házassági szerződést, magára vállalta a feleségével hozományba kapott vagy örökölt javak felett való felügyeletet is. E társadalmi kör véleménye szerint a városi értelmiség képviselői nem lehettek képesek ellátni egy előrelátó gazda feladatait. Ennek alapján egy földbirtokos vidéken született és letelepedett fia lényegesen megfelelőbb volt erre a feladatra.

A társadalmi valóság egyre gyakrabban törte meg a földbirtokosok közti (egy osztályon belüli) házasság klasszikus modelljét, és egyre szélesebb teret

biztosított az értelmiség számára. A levéltári anyag jelenlegi elemzése ezt világosan bizonyítja. A házasságok, függetlenül attól, hogy egyéni „hajlam” alapján vagy szülői parancsra jöttek-e létre, objektív társadalmi tényként képeznek, ami megerősíti azt a tételt, hogy a XIX. században áthághatók voltak a földbirtokos osztályt a városi intelligenciától elválasztó korlátok. E határok tehát nem voltak olyan hermetikusan zártak a tisztviselők, orvosok, ügyvédek stb. előtt, különösen ha azok nemesi származásúak voltak, mindamellett sokkal nehezebben léphették át azokat a társadalmi ranglétra alsóbb fokain álló társadalmi és szakmai kategóriák képviselői.

Hivatalnokok és szabadfoglalkozásúak

A hivatalnokok és szabadfoglalkozásúak feleségeinek eredetét a legkülönbözőbb társadalmi és szakmai kategóriákra lehet visszavezetni. Amennyire differenciált volt a hivatalnokok, orvosok, mérnökök szakmai és gazdasági helyzete, ugyanannyira differenciált volt jövődöbeli feleségeik társadalmi összetétele is.

A házastársválasztás rendszerint igen összetett és a jelen anyagban nehezen meghatározható kritériumok, de főleg az anyagi helyzet és a szolgálati fokozatok hierarchiája alapján történt. Mindössze annyit tudunk megállapítani, hogy a magasabb rangú hivatalnokok és szabadfoglalkozásúak arra törekedtek, hogy házasságuk által behatoljanak a földbirtokos nemesség körébe, amiről fentebb beszéltünk. Az alacsonyabb beosztású hivatalnokoknak, az őröknek és ircdatisztek tömegeinek lényegesen korlátozottabb lehetőségei voltak a feleségválasztásban, következésképpen az alacsonyabb társadalmi osztályokban találtak házastársat maguknak. A hivatalnokok között azonban uralkodóak voltak a szakma területén belül kötött házasságok (35%), melyeket elősegítettek a szoros társasági és hivatali kötelékek. Ezek a kötelékek visszavezethetők a többi értelmiségi körnél nagyobb mérvű lakáskoncentrációra, ami Varsó egyes sűrűn lakott utcáiba zsúfolta össze őket, valamint az irodákban közösen eltöltött hosszú órákra. A hivatal, ahol együtt dolgozott a jövődö após és jövődö vő, gyakran társadalmi kapcsolatok alapjává vált, és belépési jogot adott a leendő após házába, akinek rangja általában magasabb volt.

Az értelmiségieknek varsói kereskedők lányaival kötött házassága gyakran felbukkan a dokumentumokban. A nemesi származású Ludwik Bogucki, egy földbirtokos fia, a Mezőgazdasági Intézet tanára, elveszi egy varsói kereskedő, a gazdag és ismert nevű Wojciech Sommer lányát. 1859-ben a táviróhivatal egy hivatalnok házasságot köt egy kereskedő lányával. Hozzá kell tenni azonban, hogy a — kiskorú — menyasszony részéről a családi tanács által szövegezett jegyzet arról tudósít, hogy az „elég jelentős anyagiakkal” rendelkezik. A fiatalasszonnyal kapott hozomány minden bizonnyal nem hátrál-

tatta férjét hivatali karrierjében. A hozományok nyilván nagyban hozzájárultak a gazdag kereskedők lányai és a városi intelligencia képviselői között kötött házasságokhoz.

Az anyakönyvi okmányok egyáltalán nem mutatják az alkalmazottak megoszlását sem hivatali fokozatuk, sem anyagi helyzetük szerint. Elkülöníthetők azonban bennük az állami és a magánalkalmazottak. Így lehetővé válik bizonyos szabályosságok megállapítása. Az alsóbb társadalmi és szakmai környezetből való asszonyok rendszerint magánalkalmazottakhoz mentek feleségül, írkokokhoz, irodatisztekhez, akik a tisztviselői ranglétra legalsó fokán álltak. Ezek a szabályok nem érvényesek a tehetősebb orvosokra, mérnökökre, sem a biztos foglalkozási szituációval rendelkező állami tisztviselőkre. Még ha láthatunk is állami tisztviselőt házasságot kötni egy iparos, sőt inas lányával, ezek „alacsonyabb állapota” mindig meg volt támogatva egy szolid városi házzal vagy egy kisebb tőkével. Így a házastársak formális osztályozása sem ad kielégítő magyarázatot az egész problémára. Igaz ugyan, hogy a Biztosítási Igazgatóság egy alkalmazottja elveszi egy hentesmester lányát, ez a hentesmester azonban egyúttal a város több házának tulajdonosa. Egy kereskedő lánya férjéhez megy — az Egészségügyi Hivatal alkalmazottjához — tekintélyes hozománnyal jön, amelyet házassági szerződés garantál. Feltételezhető tehát, hogy a „rangon aluli házasság”, vagy inkább a feleség társadalmi emelkedése, bekerülése a gyakran nemesi származású irodafőnök vagy titkár családjába az új polgári társadalomban ható törvények szerint jött létre.

A hivatalnoktársadalmat összetartó tényezők másképpen működtek a szabadfoglalkozásúak körében. Egy tanító, orvos, mérnök a XIX. század közepén nem találhatta meg a társadalmi életben ugyanazokat a szakmai, kulturális és erkölcsi kötelekeket, amelyek a tisztviselők között fennálltak. A szakmai érdeklődés változatossága, az erős területi szétszórtság mellett, azt eredményezte, hogy az orvosok, mérnökök és ügyvédek társadalmi helyzet és foglalkozási ág alapján való tömörülése sokkal lassabban ment végbe. Az ezeken a szakmai csoportokon belül létrejött házasságok százalékaránya lényegesen kisebb, mint a tisztviselők csoportjában.

Kereskedők és gyárosok

Kereskedőknek földbirtokosok lányaival való házassága nem fordult elő gyakran. Hasonlóképpen, ritkán jegyezték fel ebbe a társadalmi kategóriába tartozóknak magas állású tisztviselők lányával kötött házasságát is. Egyik esetben mégis a menyasszony apja államtanácsos volt, más esetben postaügyi főtisztviselő. Álljunk meg egy pillanatra ez utóbbi házassági okmány előtt, mert ez tanulmányunk szempontjából elég fontos részleteket tartalmaz. Ugyanis a lány, egy postaügyi főtisztviselő tizenkilenc éves lánya apja halála után

otthon marad. A leendő férj, egy fűszerkereskedő, 500 rubeles hozományt kap, „ami a szülők után maradt, és amire a kereskedőnek feltétlen szüksége van, hogy fűszer- és borkereskedést indítson”. Ezek a részletek lehetővé teszik számunkra, hogy elég nagy valószínűséggel meghatározzuk a házastársak társadalmi helyzetét. A szülők által hátrahagyott vagyon nem nagy, és noha a kisasszonyt családfája elég magasra helyezné, a házasság időpontjában ez a társadalmi helyzet a szülőkéhez viszonyítva már érezhetően meggyengült. És a fiatalember? Egy községi bíró fia. A városba jőve a kereskedelembe próbálkozott, de valószínűleg elegendő tőke nélkül, mert házassága időpontjáig a Varsó fontosabb kereskedőit felsoroló listák egyikén sem szerepelt. A szerény hozomány nem ígér gyors sikereket a kereskedelmi vállalkozásban, sem hirtelen változást a fiatal házások anyagi helyzetében. Tehát egy elég jellemző példával találkoztunk itt, ahol a házaspár társadalmi eredetének formális eltérése ellenére, a részletesebb elemzés inkább azt bizonyítja, hogy a házasságok többnyire hasonló társadalmi helyzetű emberek között jöttek létre.

A kereskedők között dominálnak a saját társadalmi és szakmai körben kötött házasságok. A leendő feleségek tehető iparosok, varsói háztulajdonosok és főleg kereskedők lányai. Az anyakönyvi okmányokban gyakran találkozunk kereskedőcsaládok közötti házasságokkal. Az üzleti köröket képviselik ilyenkor a jegyesek, azok szülei és a tanúk is. A középpolgárság számára a házasság útján való társadalmi előrehaladás szélső határa az intelligencia volt. Innentől kezdve a korlát rendkívül hermetikussá és nehezen áthághatóvá vált. Mindenesetre a házastársválasztást, akár felfele, akár lefele, meghatározta a kereskedők és gyárosok rétegének igen változatos belső szerkezete. Ha meg is figyelhetünk bizonyos eltéréseket mindkét irányban (mint pl. a házasság egy nevelőnővel, egy szolgálóval vagy egy polgárnővel), minden esetben a házasság útján érvényesülő társadalmi mobilitást korlátozza a felek gazdasági helyzete.

Városi altisztek, cselédek, munkások

A városi altisztek, cselédek, munkások mindenekelőtt olyan emberek, akik kezük munkájából élnek, képesítés és szakma nélküliek és gyakran írástudatlanok. Mégis egy állami hivatal altisztje, egy lakáj, egy kocsis vagy egy napszámos némileg eltérő helyzetet foglalnak el a főváros szerkezetében. Ezek az eltérések nyomot hagynak a feleség kiválasztásán is.

Elég jelentős hányaduk — 42% — a tisztviselők, polgárok és iparosok köréből talál feleséget magának. Másrészt viszont az alkalmazottaknak szolgálókkal és munkásnőkkel való házasodása nagyjából hasonló mértékű: 40%-ot mutat.

Ezek a tények azonban keveset mondanak, ha a többi társadalmi és foglalkozási kategória elemzésétől elszakítva tekintjük őket. Csakis az alkal-

mazottak, cselédek és munkások házasságleveleinek összehasonlítása mutatja meg a házastársválasztásban meglevő különbségeket. Ha az alkalmazott-felelőségek 40%-a szolgálok és munkásnők csoportjából kerül is ki, a férfi cselédek (lakájok, szobainasok, szakácsok) 85%-a élettársát saját foglalkozási körében, fizikai munkát végző nők között találja meg. Alá kell húznunk amellett, hogy a távolság, ami a középpolgárság cselédségét elválasztotta a nagy főúri házak cselédségétől, hatalmas távolság volt. A városnegyed eleganciája, az úr gazdagsága a szolgát is kiemelte. Egy kísértőinas és Raczyńska grófnő szobalányának házassága kétségtelenül magasra értékelt frigy volt környezetük szemében. A Freta utca egy házmesterének házassága Hedvig kisasszonnyal, egy szerény ház szolgálójával bizonyára nem ért fel vele. Ugyanazon foglalkozási kategóriában akadtak tehát házasságok, amelyeket a személyzeti hierarchia különböző szintjeihez kell sorolnunk. Néha a házasság előrehaladás volt az asszony számára, máskor azonos szintű személyeket egyesített. A házasság mindig összekötő láncszemet jelentett a társadalmi mobilitás folyamatában.

*

Vizsgálódásaink végéhez értünk. A házastársválasztásról végzett elemzésünk olyan összegezést kíván, ami nem csupán az egyes társadalmi és foglalkozási kategóriákat érinti, hanem főleg azokat az általános szabályokat, amelyek a házasság útján érvényesülő társadalmi mobilitás részletes elemzésénél jelentkeznek.

Következtetéseink azon a megállapításon alapulnak, hogy a foglalkozási kategóriák mindegyike belsőleg differenciált struktúrát mutat. Ez a benyomás alakul ki már a származás vizsgálatánál, és csak megerősödik a házasságok létrejöttének vizsgálata során. Milyen következtetéseket vonhatunk le ebből?

1. Nemcsak akkor vagyunk tanúi a társadalmi mobilitás folyamatának, amikor a házasság különböző, néha egymástól igen távol eső társadalmi kategóriák képviselőit egyesíti, hanem akkor is, ha ugyanazon csoporton belül kötött házasságról van szó. Ezt a megállapítást érdemes aláhúzni, mert a társadalmi helyzetváltoztatásokat sokkal könnyebb figyelemmel kísérni az egész társadalmi struktúra egyes csoportjai között, mint a társadalmi és foglalkozási kategóriák belső hierarchiájának fokai között.

2. Az egyes kategóriákon belüli nagy különbségek elhomályosítják a szomszédos csoportok közötti határokat. Ennélfogva, az egymással szomszédos köröket elválasztó társadalmi korlátokat a társadalmi gyakorlatban könnyen át lehetett hágni, és ez nem is jelentett feltétlenül „rangon aluli” házasságot az egyik fél számára. A házasság leggyakrabban a már elért pozíció megerősítése. Egy kereskedő, amikor elvesz feleségül egy gazdag fiatal lányt, lehetőséget kap egyúttal kereskedelmi tevékenységének kiszélesítésére; egy befolyásos após biztosítja tisztviselő veje számára a hivatali ranglétrán való

előrejutást, egy iparosmester özvegyével kötött házasság pedig megnyitja az utat egy saját műhely felé.

Az anyakönyvi okmányok nagyszámú házasságkötésről tudósítanak eltérő társadalmi körök képviselői között. Megállapíthatjuk tehát, hogy házasság útján a társadalmi mobilitás jelentősebb, mint a nemzedékek között történő előrelépés keretei között. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy a szélsőséges társadalmi és foglalkozási kategóriák között a házasság igen ritka, és csakis egyéni sikerként könyvelhető el. A társadalmi mobilitás a saját környezetre, ill. az valamivel szélesebb körére „egyenrangú” emberek korlátozódik.

3. Valójában az azonos társadalmi környezetben kötött házasságok dominálnak. A saját körben való feleségválasztás koncentrikus jelleget mutat, ami többek között abban mutatkozik meg, ahogy a felek leginkább a szakmai kötelékek alapján lépnek kapcsolatba. Ez a jelenség határozottan kimutatható a tisztviselők, kereskedők és iparosok között. A koncentrikusság vonalai különös élességgel rajzolódnak ki a protestánsok között.

A feleségválasztás modellje

Társadalmi előrehaladás	A		nevelőnő
Saját társadalmi és foglalkozási kör	S	asztalos-mester	mester özvegye mester lánya varrónő szolgáló
Rangon aluli házasság	D		munkásnő

A VISSZACSATOLT TERÜLETEK ÉS A LENGYEL TÖRTÉNETÍRÁS

TOMASZ SZAROTA

„Visszacsatolt Területek” alatt a német Reich keleti tartományainak (Ostdeutschland) azt a részét értjük, amit a Potsdami Értekezlet határozatainak megfelelően 1945-ben a lengyel állam közigazgatása és vezetése alá helyeztek. Az, hogy a Szövetségi Ellenőrző Tanács megerősítette az ezen a területen található német lakosság áttelepítésének tervét, annyit jelentett, hogy a lengyel közigazgatás bevezetése csak bevezető szakasz volt a Visszacsatolt Területek végleges lengyellé válásához egy Németországgal kötendő békeszerződés alapján. De a Hitler-ellenes koalíció gyors összeomlása, a tegnapi szövetségeseik táborában jelentkező ellentétek, a hidegháború légköre, majd a világ két tömbre oszlása mindmáig lehetetlenné tették egy ilyen szerződés megkötését.

A Visszacsatolt Területek jelenleg a lengyel állam szerves részét képezik. Az itt született lengyel gyermekek száma ma már túllépi a Németországba áttelepedett egykori lakosok számát. A „hazához való jog” (Recht auf die Heimat) érvét, amit a legutóbbi időkhöz gyakran emlegettek a nyugatnémet tudományos és propagandaintézetek, el kellett ejteni, mert saját terjesztői ellen fordult. Ami pedig a „Visszacsatolt Területek” meghatározást illeti, ez a hétköznapi nyelvben átadta helyét a „nyugati és északi lengyel területek” kifejezésnek.

A népi Lengyelország történetét vizsgáló általános kutatások közül több oknál fogva is kiemelkednek azok, amelyek a háború után visszanyert nyugati területekkel foglalkoznak. Véleményem szerint ez elsősorban annak a kivételes helyzetnek köszönhető, amit a visszaszerzett területek az 1945/48-as években elfoglaltak. Az agrárreform és az ipar államosítása mellett az újjászületőben levő lengyel államnak kétségtelenül egyik legfontosabb feladata volt e vidékek felszerelése és benépesítése. Természetes, hogy ma szükségesnek tűnik az akkor oly fontos problémák tanulmányozása. A nyugatnémet történetírás téziseivel való polemizálás szükségessége is ösztönözte a lengyel kutatókat, akik egész sor tanulmányt hoztak létre a Visszacsatolt Területek háború utáni történetéről, sőt a háború előtti időszakról is, amikor ezek a területek még a német állam részét képezték. Nyugatnémet történetírás alatt én elsősorban az Ostforschung-nak nevezett intézményeket értem. Bár termékeik és kiadványaik nagy része meg sem érdemli a tudományos polémiaát, a lengyel

történetírás, elfogadva a kihívást, kielemezte a bennük levő hamisításokat, és számos alkalommal kimutatta a becsületesség hiányát, a szerzők rosszszerkesztését és célzatos megvilágítását. A Nyugat-Németországban megjelenő kiadványok a népesség számbavétele során a lengyel nemzetet teszik felelőssé németek ezreinek a sorsáért. Ezekben a mérlegekben lekicsinyítik a háború okozta veszteségeket, szinte teljességgel elhallgatják az 1945 eleji kiürítés tragikus következményeit, és az összes egyéb körülmények között elhunyt személyek itt mint a háború utáni áttelepítés és a szállítások áldozatai szerepelnek. Az Ostdeutschland unter fremder Verwaltung sorozatban megjelenő többi nyugatnémet mű csupa monográfia, amelyek igen csekély dokumentációs anyagra támaszkodva tárgyalják a Visszacsatolt Területek egyes vidékeinek háború utáni történetét. Igen jellemző, hogy e művek szinte egyáltalán nem beszélnek arról a hatalmas pusztításról, amit Lengyelország ezeken a területeken talált és tökéletesen hiányzik belőlük hazánk rendkívül nehéz gazdasági helyzetének, politikai állapotának, a lengyel népesség mérlegének stb. elemzése.

A dolgok ezen állása folytán a lengyel tényanyag bemutatásának szükséglete arra ösztönözte kutatóinkat, hogy részletesen tanulmányozzák a visszacsatolt területek történelmét.

A kutatások fejlődésében nagy szerepet játszott a lakosság részéről jelentkező igény is. Ezeknek a vidékeknek a lakosai azt kívánták, hogy írják meg történelmüket, vegyék számba munkájukat, erőfeszítéseiket, lemondásaikat és sikereiket. Ez segítette elő az elmélyült helyi kutatásokat, amelyek azután igen gyümölcsözőnek mutatkoztak.

Végül még azt, hogy a kutatásokat a Visszacsatolt Területek történelmére koncentráljuk, indokoltá tették a tudományos munka módszertani szempontjai is. Egyrészt előnyösnek tűnt, hogy lezárt folyamatokat vizsgáljunk — mint például a benépesítés folyamatát —, másrészt könnyebb volt ilyen jellegű kutatásokra vállalkozni, hála a gazdag dokumentációs anyagnak, vagyis annak az összefüggő, jellegzetes és szinte hiánytalan dokumentumegyüttesnek, amellyel rendelkezhattünk.

*

Valamennyi mű, ami a Visszacsatolt Területek háború utáni történetét érinti, elsősorban levéltári anyagra támaszkodik. Lengyelországban mi hozzájuthatunk azokhoz a rendezett aktatömegekhez, amelyeket a központi hatalom és az ezeknek a vidékeknek rendezésével és benépesítésével foglalkozó intézmények őriznek. A varsói Új Akták Archívumában rendelkezésünkre állnak többek között az 1945 és 1949 között Władysław Gomułka által irányított Visszacsatolt Területek Minisztériumának aktái, az Ipar- és Kereskedelemügyi Minisztérium, a Tájékoztatásügyi és Propagandaminisztérium dossziéi, vala-

mint az Országos Telepítésügyi Hivatal dokumentációs anyaga, azé a szervé, ami a lengyeleknek a Szovjetunióból való átszállítását, illetve visszatérését Németországból, valamint a Nyugatról való hazatelepedést és a Visszacsatolt Területek benépesítését intézte. A vajdasági területi levéltárak viszont elérhetővé teszik a kutatók számára az alsóbb szintű hivatalok aktáit.

A politikai pártok levéltári anyagából is meríthetnek a történészek. A Lengyel Egyesült Munkáspárt Központi Bizottsága mellett működő Párttörténeti Intézeten kívül ilyenek a vajdaságok pártbizottságainak dokumentációs anyagai is.

Fontos forrást jelent úgy a varsói, mint a vidéki sajtó is, különösen pedig azok a folyóiratok, amelyek a nyugati területeken jelentek meg 1945 óta. Ez utóbbiak számos felvilágosítást adnak a lakosság magatartásáról, és hű képet festenek arról a légkörről, amelyben úttörő tevékenységét végezte. Megemlítünk még egy forrást, amit széles körben felhasználtak a lengyel történészek: a visszaemlékezés jellegű leírásokat. Úgy tűnik, ilyen szempontból egészen kivételes a helyzet Lengyelországban. Ez a lengyel sajátosság azonban nem kiváló közéleti emberek memoárjainak vagy emlékeinek köszönhető (mert ebből kevés van), hanem a közlések és leírások ezreinek, amelyek a legkülönbözőbb társadalmi rétegek és szakmai csoportok képviselőitől származnak.

Nyugodtan mondhatjuk, hogy az időnként szervezett memoár-versenyek eredményeként Lengyelországban létezik valami, amit kollektív visszaemlékezésnek nevezhetnénk. E versenyek gyökerei a húszas évek Lengyelországába nyúlnak vissza, amikor Florian Znanieckinek, a modern szociológia egyik megteremtőjének kezdeményezésére megkezdtek az ilyen jellegű dokumentumok összegyűjtését. A Visszacsatolt Területek háború utáni történetére vonatkozólag a lengyel történész tehát százával juthat hozzá olyan leírásokhoz és memoárokhoz, amelyeket az események szemtanúi, de mindenekelőtt a területek új lakosai írtak. Birtokunkban van egy terjedelmes kötet „A Visszacsatolt Területek új lakosainak memoárjai” címmel, ezenkívül nagyszámú hasonló jellegű területi kiadvány is.

*

Térjünk most át a kutatások legfőbb irányainak vizsgálatára. Először is bemutatjuk azokat a műveket, amelyek még Németországhoz tartozásuk idejében foglalkoznak a Visszacsatolt Területek történetével. Ezek a mélyreható tanulmányok olyan problémákat tárgyalnak, mint az Ostflucht, az ezen a területen 1939 előtt meglevő gazdasági és kulturális elmaradás vagy a német uralom utolsó szakasza, amelyet a hadműveletek során végrehajtott barbár kiürítés tragédiája zárt le. Megemlítjük itt a Wrocław ostromára vonatkozó, Lengyelországban kiadott dokumentumokat, valamint Peikert apát

krónikáját a „Festung Breslau”-ban, ezt a megrázó dokumentumot a helyi hitleri hatóságok által elkövetett bűnökről.

Igen jelentősek a Visszacsatolt Területek történetével foglalkozó kutatások között azok a művek, amelyek a háború alatt kialakult tervekkel, Lengyelország leendő nyugati és északi határaival foglalkoznak (utalunk itt W. Kowalski és M. Orzechowski tanulmányaira). Bármilyen meglepő is legyen ez egy külföldi számára, mégis tény, hogy mind a megszállt Lengyelországban, mind a londoni vagy moszkvai emigráció tagjai között elmélkedtek és írtak már az Odera-Neisse és a Baltikum felé eső határok kérdéséről. Sőt mi több, a föld alatti államhatalom szervei olyan terveken dolgoztak, amelyek a Reich keleti tartományainak lengyelekkel való benépesítését készítették elő a háború utáni időszakra; foglalkoztak ezenkívül a majdani wrocławai és gdański lengyel egyetemek tanárainak kinevezésével is.

Az állam- és jogtörténettel foglalkozó kutatók javára kell írunk azokat a műveket, amelyek a potsdami határozatok jogi kihatását tárgyalják és bemutatják e határozatok okait és következményeit. Itt elsősorban A. Klafkowski műveire gondolunk.

A legmesszebb kétségtelenül a Visszacsatolt Területek háború utáni történetének kutatása jutott. Időrendileg ezek a művek az 1945–1948-as periódusra terjednek ki. A befejező időpont kiválasztása ugyanannyira függ a dokumentációs anyagtól, mint az elfogadott periodizációs elvektől, hiszen a nagy népesség-áthelyeződés időszaka 1948 vége felé lezárul.

A legalaposabban kidolgozott kérdések közé tartozik a visszaszerzett területeken megalakult népi hatalom problematikája. Vannak művek a közigazgatás megszervezéséről ezeken a területeken, a politikai pártok tevékenységéről, a népi hatalom harcáról a német Werwolf reakciós helyi összeesküvései ellen. Utalunk itt N. Kolomejczik, K. Golczewski és H. Szczególa könyveire.

Az ötvenes évek közepétől kezdve erőteljes kutatás indult a Visszacsatolt Területek benépesítésének történetéről. Sajnos még nem rendelkezünk erről szintézis jellegű tanulmányokkal, noha a monográfikus művek igen messzire jutottak. Rendelkezésünkre állnak dolgozatok pl. Nyugat-Pomeránia vidéki benépesítéséről (K. Kersten kiadatlan doktori tézise) vagy Alsó-Szilézia városi benépesítéséről (T. Szarota könyve). Számos adalék van ezenkívül a Visszacsatolt Területek katona-telepeseinek történetéről, akiknek az első elképzelések szerint a határ menti vidékeken kellett volna letelepedni. Egyik könyvünk teljes monográfia az Országos Hazatelepítési Hivatalról (szerzője S. Banasiak).

A nyugati területek benépesítésének történetével foglalkozó tanulmányok közé tartoznak azok a művek is, amelyek az újonnan jöttek különböző csoportjainak helyzetét tárgyalják, valamint az őslakosok sorsát, vagyis azokat a volt német állampolgár lengyelekét, akik a háború után ezen a

helyen maradtak. Hadd emlékeztessünk itt arra, hogy a Visszacsatolt Területek hatalmas társadalmi olvasztókemencévé váltak, amelyben számos embercsoport került össze különböző kultúrával, erkölcsi szokásokkal, politikai felfogással és, természetesen, más és más anyagi körülményekkel. A visszaszerzett területeken együtt kellett élni közép-lengyelországi lakosoknak, régi keleti területekről való lengyeleknek, nyugati szovjet köztársaságokból áttelepített személyeknek, akik számára a szülőhazájuktól való elszakadás rendkívül fájdalmas döntés volt, Nyugat- és Közép-Európából hazatelepülőknél és végül a már említett őslakosoknak, akiket, mint hosszú ideig a germanizáció nyomása alatt élő elemeket, bizalmatlanság vett körül.

A lengyel történészeknek és szociológusoknak így alkalma adódott rendkívül érdekes folyamatokat egyszerre tanulmányozni: mindenekelőtt az újonnan jöttek alkalmazkodását az új körülményekhez, azután pedig a különböző áttelepített népességcsoportok összeolvadását egyetlen, saját helyi öntudattal, saját kulturális jelleggel rendelkező közösséggé. Szociológusok a szerzői azoknak az értékes dolgozatoknak, amelyek a Franciaországból hazatelepültekkel, különösen a Nord és Pas-de-Calais megyék 1946/48-ban Lengyelországba visszatért bányászaival (W. Markiewicz könyve), illetve az őslakosokkal (S. Nowakowski munkái) foglalkoznak. Történészek tanulmányozták az ún. „állampolgárság ellenőrzésének” kérdését, amelynek a népi Lengyelországban maradt őslakókat alávetették. A kutatók kimutatták ennek a sok esetben nem éppen ügyesen végrehajtott akciónak az összetettségét és vitatható jellegét (W. Wrzesiński, M. Orzechowski).

A Lengyel Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetében K. Kersten államtudományi doktorátust készít elő, mely a háború utáni Lengyelország lakosságának helyváltoztatásait mutatja be, belehelyezve a korabeli európai népességmozgás általános hátterébe. A migrációs mozgások közül a szerzőt különösen az áttelepülés és hazatelepülés folyamatai érdeklik. Az emberiségnek ebben a hatalmas migráció-jelenségében, amit az európai lakosság helyváltoztatásai jelentettek, Lengyelország kétségtelenül egészen különleges helyet foglalt el. Míg a többi országban a népességmozgás tíz vagy esetleg százazres nagyságrendben érintett embereket, a háború utáni Lengyelországban ugyanez csak milliókban volt kifejezhető. Ha elmondjuk, hogy 1945 nyarától 1948 végéig csaknem 4,5 millió új lakost telepítettek le a Visszacsatolt Területeken, akkor ez a szám tisztán megmutatja a népességmozgás arányait.

A lengyel telepítés történetével párhuzamosan tanulmányozzák a Lengyelországban maradt német lakosság áttelepítésének történetét. Erre vonatkozólag rendelkezésünkre áll S. Banasiak előadása (a gyorsírásba vett szöveg alapján) és B. Pasierb Alsó-Sziléziáról szóló értékes könyve. Ezek a művek, sokkal szélesebb dokumentációs anyagra támaszkodva, mint a nyugatnémet feldolgozások, megpróbálják sine ira et studio bemutatni ennek az akciónak

valóságos lefolyását. A szerzők ugyanis, áttekintve a Visszacsatolt Területeken maradt német lakosság nem és kor szerinti összetételét, elsősorban öregeket, gyermekeket és asszonyokat találtak. Ugyanakkor felhívják a figyelmet hazánk rendkívül nehéz körülményeire a háború után és a kényszerhelyzetre, amiben végre kellett hajtani a kitelepítéseket azzal egyidőben, hogy a Szovjetunióból megérkeztek az áttelepített személyek csoportjai és Németországból lengyelek ezrei tértek vissza, akiket a háború alatt kényszmunkára vittek oda, vagy akik náci koncentrációs táborokból és hadifogolytáborokból szabadultak ki. Szövetséges összekötő tisztek véleményét idézik, akik kiemelték ennek az akciónak jólszervezett voltát és a lengyel hatóságoknak a németekkel szemben tanúsított humánus bánásmódját. A náci megszállás rémségei és a hitleri kiirtási politika tapasztalatai után féltő volt, hogy a német lakosságnak Lengyelországból való áttelepítését a revans és a sérelmek megtorlásának légköre fogja körülvenni. De nem így történt, és az akció lefolyása a lengyel kormány politikai érettségéről, a lengyel nemzet magas erkölcsi színvonaláról tanúskodott.

A Visszacsatolt Területek háború utáni történetének problémáit egyre gyakrabban választják dolgozataik témájául felsőoktatásbeli diplomázók vagy doktorátust előkészítők. Élénk kutatótevékenységet folytatnak a területi kutatóközpontok is, ahol monográfiák készülnek a különböző területek történetére vonatkozólag. Figyelmet érdemel többek között Wojnowski könyve Warmiaról és Mazuria-ról. A cikkek és dolgozatok tucatjával választják témául a politikai, gazdasági, társadalmi és kulturális élet különböző aspektusait ezeken a vidékeken 1945 és 1948 között. Fiatal történészek írnak a hatalom létrehozásáról a járásokban, monográfiákat készítenek a városokról. Az érdeklődés megnő a politikai pártok szervezeti fejlődése iránt ezen a területen (N. Kolomejczyk könyve, B. Pasierb és A. Reiss cikkei). Vannak könyveink, amelyek a munkásosztály történetével foglalkoznak a visszaszerzett területeken (Z. Szapajtis, M. Orzechowski, K. Fiedor művei). Kutatásokat végeztünk a háború után újjáélesztett kulturális életről: M. Misiorny írt egy könyvet a színházakról; vannak részlettanulmányok az alap- és középfokú oktatásról, a tudományos kutatóintézetek fejlődéséről, sőt a lakosság vallási életéről is. Egész művek állnak rendelkezésünkre, amelyek a Visszacsatolt Területeken megjelent újságokat és folyóiratokat elemzik.

A lengyel történészek egyik legfontosabb feladata a források kiadása. Ezeket a forrásokat egyrészt a visszaemlékezések és leírások, másrészt a háború utáni első évek levéltári dokumentumai képezik. Az előbbieket közül utalunk az újonnan-jöttek Memoárjaira, valamint arra a vagy tízféle választékot is jelentő leírás-tömegre, amiről már beszéltünk. Ami a levéltári anyag kiadását illeti, erre az jellemző, hogy azokat választják ki közülük, amelyek az 1945-ben kidolgozott benépesítési terv különböző szakaszaira vonatkoznak. A tudományos munka szempontjából nagy jelentőséget tulajdonítunk a jelenleg még kia-

datlan statisztikai jellegű anyagnak. Már kiadásra kerültek viszont az 1948. december 31-én a Visszacsatolt Területeken végzett népszámlálás eredményei. Az innen származó adatok értékesebbnek bizonyulnak számunkra, mint az 1960-as általános népszámlálás adatai.

*

A jelen előadást hallgatva valaki azt hihetné, hogy a visszaszerzett területek háború utáni történetére vonatkozó kutatások csak sikereket hoztak, és teljesen probléma- és akadálymentesen tudtak kibontakozni. Pedig nem így áll a helyzet. Ennek bizonyítékául szolgál már az a szétszórtság is, amit a kutatások mutatnak, valamint az őket egységesítő program hiánya és végül a szintézisalkotás nehézsége. De ezenkívül más tényezők is közrejátszanak. Így például, nem tudunk hozzájutni a szovjet parancsnokságok aktáihoz, akik pedig heteken, sőt egyes körzetekben hónapokon át gyakorolták a hatalmat a Visszacsatolt Területeken, melyek ekkor a front hátvéd-vonalát alkották. Nem használhatjuk fel teljes egészükben a legfelsőbb párt- és kormánysszervek dokumentumait sem. Számos kérdés nem dolgozható ki teljes tudományossággal, mert túlságosan kapcsolódnak még a jelen problémáihoz. Amit írunk, nem mindig alkalmas a publikálásra.

A lengyel történészek a legkülönbözőbb kérdésekre keresnek választ a forrásokban. Jelenleg azonban még nem képesek minden felmerülő problémát megoldani, másrészt a történelmi dokumentumok sem tudják mindazt a felvilágosítást nyújtani számukra, amit ők szeretnének. Úgy tűnik, a legtöbb energiát eddig arra szentelték, hogy bemutassák valamennyi aspektusát azoknak a körülményeknek, amelyek között a Visszacsatolt Területek benépesítése és rendezése végbement. E közösség történetének írásakor a történészek különös gonddal ábrázolják a visszaszerzett országrészek lakosainak anyagi körülményeit, a köztük tapasztalható hangulatot és a tudatukban végbement változásokat. Megpróbálják kielemezni a csoportok közti ellentmondások okait és megmagyarázni azt a bonyolult kölcsönhatást, aminek egyik oldalán a városokba telepedő vidéki lakosság anyagi és társadalmi helyzetében beállt javulás áll, másik oldalán pedig elégedetlenség, sőt ellenséges érzelmek a népi hatalommal szemben, amit többek között a Szovjetunióhoz csatolt szülőföld félig kényszerű elhagyása is táplált. A visszaszerzett területek benépesítésének problémája mindig behatóbb vizsgálatban részesül, mert ebben látjuk a háború utáni Lengyelországban végbement változások egyik főmomentumát, az ország iparosodási és városiasodási folyamatának fontos tényezőjét. Egyre tisztábban látjuk, hogy a keleti határok megváltoztatása és több mint kétmillió lengyel áttelepítése a régi keleti országrészekből a visszanyert nyugati területekre tette lehetővé ezeknek a területeknek a végleges beépítését az állam testébe. Tudjuk, hogy ez a műtét fájdalmas és nehéz volt, sok egyéni

emberi tragédia árnyékolta be, de feltétlenül szükséges volt nemzeti létünk szempontjából.

A Visszacsatolt Területek benépesítésével és rendezésével foglalkozó kutatásainkban nem kerüljük ki a kényes témákat sem. Írunk az elkövetett tévedésekről és hibákról. Nem titkoljuk el negatív következményeit az 1947-ben indított ún. „harc a kereskedelemért” mozgalomnak, ami elindította a magánkezdeményezés teljes megszüntetését a gazdasági életben. Felhívjuk a figyelmet annak a negyvenes évek vége felé egyre erősödő irányzatnak a káros hatásaira, ami centralizálni, sőt teljesen a főváros irányítása alá akarta helyezni a kultúrát. Felvetjük a bennszülött lakosság problémáját, akikkel akkoriban sok igazságtalanság történt. Bíráljuk a kísérleteket, amelyek 1945-ben igyekeztek a telepítési akcióban szélsőséges bürokráciát bevezetni, de bíráljuk az ekkor kidolgozott hosszulejáratú terveket is e területek szigorúan szabályozott benépesítésére vonatkozólag. A két elgondolás: a nagytömegű, spontán és viharos akció és a tervszerű, pontosan megszervezett és meghatározott embercsoportokat érintő akció közül nekünk helyesebbnek tűnik az első, amelyik végül megvalósításra is került. De ez a probléma ma is vitákra és összetűzésekre ad alkalmat. Nem szabad elfelejteni, hogy az akkori vélemény szerint igen fontos volt az akció gyorsasága, mert azt gondolták, hogy a Visszacsatolt Területekre letelepített lengyelek száma fogja eldönteni e részek sorsát a béketárgyalásokon. Noha Potsdamban jelenlétünk az Odera Neisse-nél mint érv nem játszott nagy szerepet, azóta ennek jelentősége igen megnőtt.

*

A Visszacsatolt Területek benépesítésének, az ottani gazdasági élet helyreállításának hatalmas munkáját az a nép végezte el, akit a legsúlyosabban érintett a háborúk legborzalmasabbika. Ez a feladat igen sok optimizmust követelt, tekintettel a korszak súlyos körülményeire; sokan kételkedtek a megvalósítás lehetőségében. Hadd emlékeztessünk arra, hogy 6 millió lengyel esett a háború áldozatául, a városok és falvak romokban heverték, a közlekedés és hírközlés nem működött, hogy nem voltak szakemberek, hogy 1945 tavaszán lengyelek milliói éltek külföldön és hogy az országban egy olyan forradalom volt lezajlóban, ami egyes vidékeken belháború formáját öltötte fel. A nyomorból és éhezésből mindenkinek jutott. Mégis, mindezek ellenére is, a feladatot ellátták, és pedig olyan lendülettel, ami az egész világ csodálatát felkeltette. Nem kell tehát meglepődnünk, ha ezek az erőfeszítések élénk érdeklődést keltenek a lengyel történetekben, és ha ez a téma olyan jelentős helyet foglal el a legújabbkori lengyel történetírásban.

1970

A SZOVJETUNIO TUDOMÁNYOS AKADEMIÁJA RÉGÉSZETI INTÉZETÉBEN

ERDÉLYI ISTVÁN

1968 júliusától kezdve két esztendőn át dolgoztam a Magyar Tudományos Akadémia kiküldetésében, a Szovjet Tudományos Akadémia Régészeti Intézetében. Először vált lehetővé, hogy magyar régész ilyen hosszú időt tölthessen el ennél az intézménynél. A két év alatt igen sok érdekes tapasztalatot nyertem tudományos munkám folytatása közben, és úgy vélem, hogy nem lesz érdektelen elmondani közülük a legfontosabbnak látszókat rokonintézményünk és az ott folyó munka tekintetében, a további kooperáció és a jó kapcsolatok továbbépítése céljából.

A Régészeti Intézet munkájában teljes jogú munkatársként vettem részt, mint a koraközépkori (hagyományos nevén „szkíta szarmata”) szektor tagja. A köteleességek terén ugyanazon rendelkezések vonatkoztak rám is, mint az intézet szovjet munkatársaira. Így alapos betekintést nyertem az ott folyó tudományos munkába. Az alábbiakban elsősorban a munkaszervezés terén nyert tapasztalataimról szeretnék beszámolni. Ezzel kapcsolatban azonban rövid áttekintést kell mindenekelőtt adni a Régészeti Intézet történetéről és felépítéséről. Az intézet 1918-ban létesült egy lenini dekrétum alapján. Közel ötvenhárom éves fennállása során, miután többször átszervezték, kialakultak az ottani követelményeknek legjobban megfelelő formák. 1935-ben Leningrádból Moszkvába telepítették át az intézetet, akkori nevén az Anyagi Kultúrák Története Akadémiáját, illetve Intézetét, ugyanakkor Leningrádban létrehozták a ma is fennálló Leningrádi Osztályt (vezetője M. K. Karger).

Moszkvában jelenleg az intézet négy tudományos szektorral (= osztállyal) rendelkezik: ő-, ó-, kora- és későközépkori szektorokkal, melyek élén osztályvezetői beosztásban tudományok doktori állanak, illetve a későközépkori szektor vezetését maga az igazgató (B. A. Rybakov akadémikus) látja el. Ezek mellett, a kifejezetten tudományos jellegű szektorok mellett még egy analitikai laboratórium is működik külön épületben. Élén szintén régész szakember áll (B. A. Kolcsin). Ugyancsak régész vezeti a technikai munkatársak csoportját (A. F. Medvegyev), akik elhelyezés szempontjából nem alkotnak zárt egységet (rajzoló, térképészek, fotolaboratórium). Az intézet további részlegei a következők: restaurátorműhely fém- és kerámialeletek konzerválása

céljára, adattár (itt őrzik az ásatási jelentéseket 1936-tól kezdve, valamint az intézetben megvédett disszertációk kéziratait) és könyvtár, mely utóbbiban három könyvtáros-szakember dolgozik.

Az intézetben szerkesztik a szovjet régészet két központi folyóiratát is, a Szovjetszkaja Archeológiát és a Kratkije Szooobszenyiját, ezek szerkesztősegei is annak épületében kaptak helyet. Mivel az intézetben igen sok aspiráns dolgozik, többek közülük a szövetségi és autonóm köztársaságokból, részükre külön osztályt állítottak fel.

Az intézet igazgatóját munkájában három igazgatóhelyettes segíti, közülük kettő régész-szakember (P. D. Liberov és R. M. Muncsajev), a harmadik a gazdasági igazgató-helyettes. Az igazgatóság létszámába tartozik a szintén régész tudományos titkár is (G. F. Szolovjova), valamint két adminisztrátor, közülük az egyik az igazgató személyi titkárnője. Az adminisztratív teendők megkönnyítésére, valamint az intézet kiadványaiban megjelenésre kerülő kéziratok kellő formába öntése céljából külön gépíró-részleg áll rendelkezésre, melynek létszáma négy fő.

Mivel az Oroszországi Föderatív Szovjet Szocialista Köztársaságok területére a moszkvai intézet adja ki az ásatási engedélyeket, a kérelmek és a terepmunkák nyomán beérkező jelentések elbírálása céljából önálló ásatási osztály létesült (vezetője L. A. Jeftyuhova). Maga az ásatási dokumentáció minden esetben a leletanyag végleges őrzési helyére (múzeumokba, helyi intézetekbe stb.) kerül, nem pedig az intézet őrzi.

Az intézet struktúrájának rövid vázlata után térjünk most rá a munkaszervezési kérdésekre, azaz a mindennapi tudományos munka kellő szintű biztosításának kérdéseire. A több évtizedes tapasztalatok ezen a téren is létrehozták a lehető legjobb megoldást, biztosítják a kellő légkört a tudományos munka megfelelő ellenőrzése mellett. A tudományos élet lényegében az egyes szektorokban zajlik, melyek üléseit a hét meghatározott napján tartják, előre (negyedévenként) kidolgozott program szerint. Az egyéni tervkartonokon feltüntetett témák alapján az üléseken a kutatók rendszeresen beszámolnak ásatásaik eredményeiről, bemutatva egyúttal a leletanyag döntő részét és az egész dokumentációt vagy feldolgozómunkájuk eredményeit.

Mindezt a szektor kollektívája megvitatja, de a vitán bármely külső intézmény szakembere megjelenhet és hozzászólhat. Szintén a szektorok elé terjesztik az elkészült tanulmányokat vagy monográfiákat, melyeket szintén részletesen megvitatnak. A viták általában igen fegyelmezetten és hagyományos sorrendet tartva zajlanak le (előadás — kérdések — hozzászólások — válasz), eredményeiket jegyzőkönyvben rögzíti a szektor titkára, a kollektív döntéssel együtt. Ritkán ugyan, de mégis előfordul, hogy egyes kéziratok további sorsáról nyílt szavazással döntenek. Az egyes szektorok döntése komoly súllyal esik latba az intézet tudományos tanácsa előtt. A szakmai vita lényegében már az egyes szektorokon belül zajlik le még a disszertációkkal kapcsó-

latban is. Recenzióktól és szemleanyagoktól eltekintve egyetlen kézirat sem kerülhet közlésre, amíg az illetékes kollektíva meg nem vitatta és jóvá nem hagyta azt. Ezeken a vitákon a kéziratok előre kijelölt lektorai is részt vesznek, akadályoztatásuk esetén írásbeli véleményüket felolvassák. Az így zajló tudományos élet biztosítja az intézet széles körű tekintélyét a szovjet régészetben.¹

Nagyobb horderejű elméleti-módszertani vonatkozású dolgozatok az elméleti szemináriumban kerülnek előadásra, amely átlag kéthavonként tartja üléseit és munkájában bárki részt vehet az intézet tagjai közül. Az elmúlt évek nagy jelentőségű elméleti előadásai közül kiemeljük B. A. Kolcsin „A tudományok integrációja és a régészet”, V. N. Csernyecov „A neolitikum fogalmáról”, Ju. A. Krasznov „Az őskori eketípusok és a földrajzi környezet korrelációja” c. témákat.²

A nagyszabású ásatótevékenység mellett, melyre most nem térünk ki, a régészeti intézet a maga központi tevékenységét egy rendkívül munkaigényes, alapvető jelentőségű sorozat kiépítésében fejti ki, ez pedig a „Szovjet régészeti forrásanyag szintézise”, melyet kb. 120 kötetre terveznek. Eddig közel ötven kötete jelent meg tíz esztendő alatt. Maga a sorozat eléggé heterogén jellegű és inkább csak az előre meghatározott földrajzi egységek tartják össze, egységes technikai jellemzők (formátum, egységes kidolgozású illusztrációk stb.) mellett. Főleg katalógus jellegű publikációk, repertóriumok láttak eddig benne napvilágot, melyek fontos bázist jelentenek a további kutatás számára.

Az intézet szerkeszti a harmincas évek végén megindult „Matyeriali i issledovanyija po archeologii SzSzSzR” c. nagy sorozatot is, amely nagyjából a magyar *Archaeologia Hungarica* sorozatnak felel meg. Eddig több mint másfélszáz kötetet adtak ki belőle, sajnos azonban az utóbbi években teljesen mellőzik az egységes formát, sőt a kemény kötést is. A sorozat több kötete anyagközlést ad, de van több tematikus jellegű gyűjteményes száma is.

Újabban, pontosan ötödik éve, az intézet kiadja az összes szovjet ásatásokról szóló előzetes jelentéseket is, „Archeologicseszkiye otkrityija” címmel, sajnos igen kevés illusztrációval és térképek nélkül, ami nagyon megnehezíti a tájékozódást.

Az intézet legfőbb tudományos szerve a Tudományos Tanács, amely általában (kivéve a nyári ásatási szezont) hetenként egyszer ülészik. Előtte védik a disszertációkat, itt dől el végleg a tudományos kutatók ismételt

¹ A kutatók mindössze hetenként kétszer kötelesek bejárni az intézetbe, ebből az egyik napot szektorukban töltik, a másik napon minden tudományos munkatárs megjelenik. Ezen az állandó napon ülészik a Tudományos Tanács is, melynek ülésein, a napirendtől függően, az önálló Leningrádi Osztály vezetői is részt vesznek.

² Az elméleti szemináriumon kívül a moszkvai Régészeti Intézetben földműveléstörténeti munkaközösség is működik Ju. A. Krasznov vezetése alatt, melynek tagjai a legkülönbözőbb szektorokból jönnek össze évente három-négy alkalommal egyes dolgozatok megvitatása céljából. Másik fontos szemináriuma az intézetnek a matematikai-statisztikai módszertani. Ezt külső szakember vezeti.

kinevezésének kérdése, a kiadványok megjelenési sorrendje stb. Tagjai között az intézet igazgatóján, az osztályvezetőkön kívül régész egyetemi tanárok is helyet kaptak. Összesen harminc tagja van. A Tudományos Tanács ülései teljesen nyilvánosak.

Ez az az alaposan átgondolt szervezeti egységesség, a kellő ütemben folyó tudományos munka biztosítja az intézet vezetőszeropét az Orosz Föderatív Szocialista Szövetségi Köztársaság határain túl az egész Szovjetunióban.³ Az intézetbe tömörült tapasztalt, zömmel országos hírnű kutatók szakmai, elméleti-módszertani munkássága szolgáltatja az alapot ehhez a vezetőszeropéhez és a fent elmondottak állandó lehetőséget nyújtanak a régész-utánpótlás továbbképzésére is.

A mi intézetünk a SzUTA moszkvai Régészeti Intézetével megkezdte a tudományos kapcsolatok szélesebb körű kiépítését is. Részben ezt szolgálta munka-tanulmányutam is. A kapcsolatok elmélyítése során már elkészült egy közös régészeti tanulmánykötet „Az ugorság régészeti és történeti problémái” címmel, melynek megjelenése 1972-ben várható Moszkvában. Ezzel egyidejűleg megkezdttük a szerkesztését egy német nyelvű tanulmánykötetnek is, amely magyar őstörténeti témát taglal, ez Budapesten kerül kiadásra a *Studia Archaeologica* sorozatban. Ebben a kötetben több szovjet régész cikke kap helyet.

A moszkvai Régészeti Intézet tervezi egy Magyarország régészetét az őskortól a késői középkorig bemutató, tájékoztató jellegű kézikönyv orosz nyelvű kiadását, melynek megírásához intézetünk néhány munkatársa is felkérést kapott. További terveink között szerepelnek munkaértekezletek, közös ásatás, valamint várunk intézetünkhöz szovjet régészt is hosszabb munka-tanulmányútra. Nagy örömünkre szolgál, hogy kapcsolataink ilyen eredményesen fejlődnek. A közösen kidolgozandó témák elősegítik a kelet-európai őstörténeti problémák könnyebb és sokoldalúbb vizsgálatát, amely mindkét félnek az érdeke.

³ 1969-ben a Régészeti Intézetet a Munka Vörös Zászlaja Érdemrenddel tüntették ki jó munkájáért. Eddig egyetlen a Szovjetunió Tud. Akadémiája társadalomtudományi intézetei közül, amely ezzel a magas kitüntetéssel rendelkezik.

MOLNÁR ERIK: VÁLOGATOTT TANULMÁNYOK

(Akadémiai Kiadó, Budapest 1969. 519 l.)

A magyar marxista társadalomtudományi gondolkodás egyik legjelentősebb úttörőjét és művelőjét tiszteljük Molnár Erikben. A *Ránki György* gondozásában nemrégiben megjelent gyűjteményes válogatás éppen ezért izgalmas olvasmány: az időrendben közölt, legfontosabbnak-legjellemzőbbnek tartott tanulmányok olvasása kivételes intellektuális élmény. Lehetőséget ad annak nyomon kísérésére, hogy Molnár Erik munkássága, érdeklődése miképpen is alakult ki, hogyan fejlődött; szemlélete mennyiben módosult.

Kicsiny, feladatához mérve csekély a Molnár Erik tevékenységével foglalkozó irodalom. Ránki György mindössze négy írást tud felsorolni. Ezek — legyenek bármennyire invenciózusak — nem oldották meg az életmű pontos, kritikai értékelését. Ezért Ránki György bevezetése „csupán” arra törekszik, „hogy a válogatást megindokolja, s megmutassa az egyes cikkek jelentőségét a magyar marxista történeti kép kibontakozásában, valamint, hogy megvilágítsa a cikkek keletkezésének néhány összefüggését”. Feladatául tűzi továbbá kiemelni a maradandóakat és közben utalni azokra a pontokra, ahol „a kor marxista felfogásának néhány hibás, egyoldalú tétele jelenik meg, vagy amelyeket a tudományos kutatás újabb eredményei azóta túlhaladtak — mégha némelyikük a cikkek megjelenése idején még újjakként hatott is”. (11-12. oldal.)

A tartalomjegyzék áttekintése is elégséges annak felidézésére, hogy Molnár Erik munkái mindig nagy vihart, polémiaát kavartak. Újszerű kérdés-feltevésai, úttörő szelleme, merészsége számtalanszor ütközött meg a dialektikus, modern felfogást jobbik esetben is csupán hangoztató, ízétől-javától azonban messze járó, ráadásul előítéletektől, maradi nézetektől, beidegződésektől nehezen szabadulni vagy szabadulni egyáltalán nem is akaró felfogással — máskor pedig túlzottan merev, pontatlan megállapításai váltak a tudományos élet „botrányköveivé”. Minthogy azonban bármily meglepő megállapításai is küzdelmesen nehéz, egzakt módszerességgű, dialektikus szemléletű tudományos munkára alapozódtak — ez biztosítékot jelentett arra (természetesen tehetsége mellett), hogy általában a szellemi győztes, az értékálló szellemi poggyással rendelkező, nemzedékek igaz ismereteit gyarapító, Molnár Erik lesz.

Igaz, számos nézetét a tudomány meghaladta, sőt írásainak egy részében kimutatható a 30-as évek kommunista mozgalmának néhány balos tétele, szemléletének nem egy vonása, sőt bizonyos mértékig az 50-es évek első fele dogmatizmusának hatása. Ennek ellenére jelentékeny gondolkodó volt, mert a fenti negatívumok ellenére is kiemelkedett kortársai közül; örökségének tetemes része időtállóan bizonyult. Még ahol fejtegetései finomításra, hővebb kidolgozásra szorulnak, ott is termékenyek: munkára, további teljesítményekre serkentenek. A bevezető becsét az adja, hogy a tudománytörténet és a tudományos fejlődés dialektikájában értékeli Molnár Erik oeuvre-jét: értékes hozzájárulás a Molnár Erikről szóló szakirodalomhoz.

*

35 esztendő Molnár Erik, amikor 1929-ben első tudományos jellegű írásai napvilágot látnak. Tehát tudományos tevékenysége a megszokottnál valamivel később bontakozik ki. Valójában azonban az addig eltelt esztendőik a szorgalmas önképzés gazdag évei. Széles tájékozottságának, enciklopedikus műveltségének alapjait ezekben az években vetette meg. Ez a magyarázata annak, hogy az első írások nem a szokásos szárnyp próbálgatások, hanem világnézetileg elkötelezett, tudományos vértettségű ember alkotásai.

Az első dolgozatok a francia forradalom és a szocialista mozgalom történetéből merítik tárgyukat. A hivatalos ellenforradalmi eszmék elleni tüntetésen túl állásfoglalást jelentenek a német típusú, reformista munkásmozgalommal szemben. A kötet a *Blanqui-ről*, *Babeuf-ről*, a *párizsi kommunről* szóló, az *anarchizmus és marxizmus* viszonyát taglaló és a *guesdizmust* elemző cikkeket közli. Különösen érdekesek ma az anarchizmus történeti szerepéhez fűzött reflexiói. Összefoglaló megállapítása szerint „a XIX. század utolsó negyedének osztályharcában Nyugat- és Közép-Európában — ha marxista céltudatosság nélkül és téves, sőt káros eszközök használatával is — elsősorban az anarchisták képviselték a marxista gyakorlat egyik fontos elemét, a hősi szellemet és az odaadó önfeláldozást, amit azután a tudatukban velük szemben fennlen proletár ideológiájú, de létükben mindinkább kispolgári életformákba átcsúszó vulgármarxista ellenfeleik forradalmi romantikának neveztek el”. (53. oldal)

A nagy gazdasági válság esztendei magától értetődő feladatú rótták a kommunista tudósra, hogy az új helyzetben a mozgalom számára elemezze a megváltozott körülményeket. Ez természetesen a gazdasági viszonyok taglalását jelentette elsősorban. Ekkortájt keletkezett nagyszámú írása (csupán 1932-ben 24 ízben jelentkezik dolgozataival) közül a válogatás hat munkát közöl. Az egyetemes fejlődés tárgyköréből meríti témáját a *kapitalizmus válsága és az imperialista háború* összefüggéseit feltáró és az *angol kapitalizmus hanyatlását* elemző-regisztráló tanulmány, melyekben „gazdag statisztikai anyag ki-

tűnő elemzésével mindazon fontosabb elméleti megállapítások helyt kapnak, melyek a korabeli marxista-leninista irodalomban elterjedtek voltak” — állapítja meg Ránki György. Ámde — és ez különösen a *Marxista válságelmélet és logika* c. dolgozatban figyelhető meg — több ponton képes túllépni e felfogáson. Így például nem tartja teljesen kizártnak a tőkés gazdaságon belüli bizonyos tervszerűség megvalósulását. A magyar gyáripari tőke helyzetét, ill. értéktöbbletrátájának alakulását, valamint a magyar munkásság osztályszerkezetének változásait figyelő írásai pedig a konkrét hazai helyzet elemzésére támaszkodnak. Az előbbi kettő komoly értékét az értéktöbblet alakulását kimutató, máig se csökkenő jelentőségű számítások adják. Az utóbb említett cikk pedig a látszat és lényeg dialektikáját alkalmazva bizonyítja, hogy a termelőágak antagonizmusa mögött az osztályantagonizmus lényege rejlik. Sommássága sem feledtetheti e megállapítás érdembeli igazságát!

A válogatott tanulmányok között helyet kapott Molnár Erik Német Lászlóhoz intézett (1933-ból származó) nyílt levele, hogy dokumentálja: a tudós Molnár Erik szenvedélyes, igaz híve a — racionálisan elfogadott és művelt — marxizmusnak. Ezen túlmenően azonban a levél, ill. Német László válasza és Molnár viszontválasza plasztikusan mutatja azt az engesztelhetetlen ellentétet, amely e két gondolkodó személyen túl a magyarországi progresszió táborán belül feszült.

A kötetben helyt kapott *A dialektikus módszer a Tökében* c. írása is.

Tudományszakok zárt határai közé nem szorítható szellemének szép bizonyítéka — nemcsak témaválasztása, de a megközelítés módszerbeli sajátosságai miatt is — a pszichoanalízissel szembenező három tanulmánya. Példás módon követi nyomon a pszichoanalízis dialektikáját, amelyet öntudatlanul és részleges dialektika gyanánt jellemez.

Régen vitatott, aktuális politikai jelentőséggel bíró kérdéshez szól hozzá *A negyvennyolcas magyar forradalom osztályjellege* c. munkájában. Aforizmaszerű kijelentése („egy ország agrárkapitalista fejlődése egymagában megállapítja polgári fejlődése tényét”) már önmagában mutatja a kérdésre adott válasza körvonalait, amely a kérdéskör rendkívül bonyolultságában tévutakra tévedők számára is világos magyarázat.

Ránki György bevezetőjében hangsúlyozza, hogy mily nagy jelentőséggel bír Molnár Erik tudományos életművében az agrárkérdés. És valóban *A magyar középparaszt, a Földreformillúziók, a földbirtokviszonyok alakulása Magyarországon, A magyar agrárkérdéshez* c. — válogatott — cikkek pontosan mutatják írójuknak az agrárkérdés iránti érdeklődését, feltárásában elért eredményeit a szerző karakterisztikus álláspontjának tükrében.

Természetesen legszembeszökőbb probléma itt Molnár Erik és Révai József felfogásának gyökeres különbsége a földreformmal kapcsolatban. Közismert Révai elmarasztaló ítélete, amely szerint Molnár Erik felfogása e kérdésben dogmatikus. Mint arra Ránki György utal, Pamlényi Ervin már 1964-

ben jelzi, hogy egyoldalú ez a kritika, mert Molnár Erik a Komintern VII. kongresszusa előtt fejti ki e felfogását, másrészt pedig a *tőkés viszonyok között* tartja megvalósíthatatlannak a földreformot. Ránki — jóllehet ő is érez bizonyos doktrinerséget Molnár Erik álláspontjában — a kérdés megoldását abban látja, hogy az elsősorban *politikus* Révai igaza nem mond ellent az elsősorban *tudós* Molnár Erik álláspontja igazának; a taktikai szembeállítás sémájából ekképpen lehet kiszabadulni. Ha a probléma közelébe akarunk férkőzni, kétségtelenül figyelembe kell venni az alapállások különbözőségét. Úgy gondoljuk azonban, inkább arról lehet beszélni, hogy Révai a *taktikai* szakasz feladatait fogalmazta meg, míg Molnár a *stratégia* nagyobb összefüggéseiben érvényesülő tendenciát hangsúlyozta. Mindkét felfogás igaz és ugyanakkor bizonyos értelemben egyoldalú.

Ismeretes az életmű egészéből kimagasló két monográfia, *A magyar társadalom története az őskortól az Árpádkorig* és *A magyar társadalom története az Árpádkortól Mohácsig* jelentősége, e két mű szerepe marxista történetírá-sunk megalapozásában. A válogatás e könnyen elérhető munkákkal nem növeli a terjedelmet. Viszont olvasható itt *Az agrárproletariátus kialakulása Magyarországon* c. tanulmány, amely már tartalmazza az első monográfia „néhány lényeges gondolatát és eredményét”. A másik könyv jellemző vonásait *A kapitalizmus kezdetei Magyarországon (1200–1350)* és a *Werbőczy és a jogi rend* c. részek mutatják be.

Az 1946-ban megjelent *A zsidókérdés Magyarországon* c. írás is tulajdonképpen korábbi kutatásainak újabb összefoglalása. Olvasása közben ismét megcsodálhatjuk Molnár Erik tudását, ahogyan képes — a harmincas években — szélsőséges szenvedélyeket felkorbácsoló, szövevényes, aktuális kérdésben higgadt tárgyilagos-sággal eligazodni. Aktualitás és történetiség. A kettő helyes aránya. Sem a történeti hűség megcsorbítása az aktualitás jegyében, sem pedig a történetiségbe való belevezetés az időszerűség rovására. „Az antiszemitizmus ma a demokrácia ellen irányul. A harc az antiszemitizmus ellen egybeesik a harccal a demokráciáért. A zsidókérdést Magyarországon a demokrácia győzelme fogja véglegesen megoldani.” (289. oldal.)

A kötetben helyet kapott *A finnugor ősnyelv kérdéséhez* c. kisebb írás is.

Az ötvenes évek első felében Molnár Erik visszahúzódik; tevékenységét bénítja, munkakedvét elveszi a dogmák korszakának nyomasztó légköre. Árpádkori monográfiájának fogadtatása is arra ösztökölte, hogy történeti kutatásait tovább ne folytassa. Inkább más disciplinában, a filozófiában folytat kutatásokat. Ennek egyik értékes eredménye a *Determinizmus és indeterminizmus a burzsoá világnézetben* c. válogatott tanulmány, amely a szükségszerű és véletlen dialektikus kapcsolatát vizsgálja.

Igaz — mint fentebb szó volt róla —, Molnár Erik sem volt ment a helytelen nézetektől, teoretikus hibáktól. De amennyire így igaz, hasonlóan való-ságos dolog, hogy több ízben emelt óvást a gondolati merevség, a tételek köntö-

sében megbújó igénytelenség ellen. Ezért fogadta kitörő örömmel a XX. kongresszus sorsfordító jelentőségét.

Az 1956 utáni újjászületés meghozta Molnár Erik reneszánszát is. Nagy munkabírással elsősorban szakmájában — a társadalomtudományban — hozott létre komoly eredményeket, de tudományszervezői tevékenységével is elfoglalta az őt méltán megillető vezető helyet.

A kapitalizmus gazdasági törvényeiről c., önállóan is megjelent tanulmány lett az annak idején szintén nagy vihart kavaró könyv, *A jelenkori kapitalizmus néhány gazdasági kérdésről* bevezető fejezete. A közgazdaságtudomány azóta bekövetkezett fejlődése e munka számos következtetését-megállapítását túlhaladta, azonban, hogy ez eredmények ma már kezdetiekké lettek, abban épp e munkának van úttörő jelentősége.

A Magyar Tanácsköztársaság történelmi jelentősége c. 1959-ben megjelent cikke kapcsán — amely a magyar szovjetköztársaságnak állít hosszú évek után méltó emléket — elsősorban megint tudománytörténeti jelentőségét kell említeni. A párt és a tömegek helyes viszonyát általános érvénnyel megfogalmazó megállapítása mellett ugyancsak roppant fontos a „korai volt-e a magyar szovjetköztársaság kikiáltása?” kérdésében való állásfoglalás. Felfogását alapvetően Rosa Luxemburg nézetére alapozza; lényegében őt idézi tartalmilag, néhol szóról szóra is. Másrészt azonban a szociáldemokrácia szerepét ma már pozitívabbnak látjuk, és a pártegyesülés negatívumai sem feledtethetik a fúzió elkerülhetetlenségét.

A problémák nyílt felvetésével, az önkritikus vizsgálat igényével tekintette át 1960-ban *a magyar történetírás fejlődést az elmúlt évtizedben*. Mintaszerű vizsgálódása szem előtt tartja a fő folyamatok lényegét, de úgy, hogy közben az egyes kiemelkedő munkák említésére is sor kerül. Ebben a munkájában kritizálja először átfogó igénnyel az ötvenes évek történetírásának komoly fogyatékoságát, amely az osztályharc és függetlenségi harc dialektikáját sértette meg, és hirdet komoly munkát, kemény harcot a nacionalista maradványok kiküszöbölésére. A hatvanas évek első felében tevékenységének középpontjába e lényeges feladat megoldásának előmozdítása kerül. Az e tárgykörben írt írásokat a Válogatott tanulmányok hiánytalanul közli. *A nemzeti kérdés* történetiségét hangoztató, a nemzet fogalom kialakulását és fejlődését a „klasszikus” francia és a magyar fejlődésen bemutató írás mellett, a haza fogalmát a hamis tudat kategóriájának bevonásával megvilágító munkáján túl (*Ideológiai kérdések a feudalizmusban*) az SzKP XXII. kongresszusa inspirálta cikk és *A hazafias-nemzeti ideológiáról* ismét a francia és magyar fejlődést összevetve értekező dolgozat, végül pedig *A nemzetfogalom kialakulásához* az olasz nemzeti mozgalom és ideológiai fejlődés alapján hozzászóló munkája gazdagítja a kötet tartalmát. Megértéssel lehet fogadni azt a szerkesztői elvet, amely a vitát a széles közvélemény elé táró, de a szerző korábban kifejtett felfogását gondolatilag túl nem haladó, ellenben túlzottan sarkított

formulázása következtében szenvedélyeket felkorbácsoló írását *Történetiszemléletünk nacionalista maradványairól* nem tette közzé.

Molnár Erik gyarapodó nemzetközi megbecsülése jutott kifejezésre abban, hogy a XII. bécsi történetéskongresszus egyik előadásának megtartására kapott felkérést. *Az abszolutizmus gazdasági és társadalmi alapjai Európában* címmel megtartott referátum (amely figyelembe veszi az itthon lezajlott viták észrevételeit is), mint annyi más alkalommal, most is a francia fejlődést veszi alapul; A közismert indokon túl a választást a francia burzsoázia kétségtelenül nagy gazdasági és politikai súlya magyarázza. Mert, ha bebizonyosodik, hogy az abszolutizmus „a nemesi vagy földbirtokos osztály érdekét szolgálta”, akkor még inkább érvényesnek kell tekinteni e tételt a fejletlenebb polgársággal rendelkező országokra vonatkozóan is. Az előadás ezt a bizonyítást végzi el – miután tisztázta az abszolutizmus feudális jellegét. Végül pedig, alkalmazva az „objektív (materialista) történetírás” vonatkozó megállapítását, kimutatja, hogy „A feudális abszolutizmus ugyan az osztályok akart tevékenysége, az osztályok tevékenységének kölcsönhatása hozta létre, de az nem felelt meg egyik osztály akaratának sem”. Az előadás lenyűgöző szellemi eleganciája, ragyogó, tömör, klasszikus fogalmazása, a dialektikus módszer korántsem látványos, mégis adekvát alkalmazása, a mondanivaló higgadt, korrekt megformálása bizonyítja a megbecsülés indokoltságát, és egyúttal jelzi talán a pálya csúcspontját, de legalábbis több évtizedes szellemi tevékenység kimagaslóan maradandó eredménye.

A kötet záró tanulmánya az életmű utolsó, befejezetlen darabja záró fejezetének első része: *A marxizmus szövetségi politikája a II. Internacionálé megalakulásától az első orosz forradalomig*.

Szembeszökő a kapcsolat a témaválasztás és a párt politikájának 1956 utáni változása között, amely – többek mellett – a „szomszédos” osztályokkal-rétegekkel való kapcsolat normalizálását és e viszony elméleti megalapozását célozta. A tudós kommunista nagyszabású vállalkozása a történetész módszerével tárja fel a proletárszocializmus szövetségi politikájának kialakulását, fejlődését, állomásait. Így rendkívül alkalmas eszköz arra, hogy a megkövesedett, citatológiára épülő nézeteket lerombolja.

A közölt részlet Engels utolsó éveinek teoretikus tevékenységét vizsgálja, és kimutatja, hogy számos vonatkozásban, így a munkásosztály nemzetközi szervezkedését; a forradalmi perspektívát, a választójog jelentőségét; a tömegpártokká növekedett szociáldemokráciát, a pártéletet; a parasztkérdést stb. illetően a kilencvenes években Engels véleménye megváltozott. Különösen izgalmas „A szocializmus Németországban” című Engels-cikk ismertetése.

Mint látható, a *Válogatott tanulmányok* szépen dokumentálja az életmű fejlődését-alakulását, tematikai gazdaságát. A félezer oldalas könyv értékes bevezetésével, gondos szerkesztésével, bőséges jegyzetelésével, névmutatójával, Molnár Erik irodalmi munkásságát tartalmazó bibliográfiájával komoly

segítség a téma iránt érdeklődők számára. Ámde minden kiválósága ellenére sem feledtetheti, hogy csupán válogatás. És így, ha számottevő hozzájárulás is Molnár Erik tudományos portréjának hiteles megrajzolásához, mégsem pótolhatja az életmű egészének biztos ismeretét. Ellenkezőleg, olvasása inkább az összes művek megjelentetésének elkerülhetetlenségére figyelmeztet. Annál is inkább, mert amellet, hogy bizonyítja Molnár személyes jelentőségét, egyúttal eszmetörténeti dokumentum is, amelyet a magyar marxista gondolkodás részleteiben is hiteles feltárása céljából is hasznos lenne teljessé tenni.

Pritz Pál

SIPÓS PÉTER: *Imrédy Béla és a Magyar Megújulás Pártja*
Akadémiai Kiadó, Bp., 1970. 261 old.

Sipos Péter magas eszmei-tudományos színvonalú munkája, amelyet az Akadémiai Kiadó jelentetett meg, a szerző kandidátusi értekezésének a vita tanulságai alapján javított-kiegészített változata.

A monográfia jelentős új tudományos eredményeket felmutató hozzájárulás az ellenforradalmi rendszer történetének 1938 utáni belpolitikájához. És mivel valóban színvonalas és igényes munkáról van szó: olyan problémákat is felvet — anélkül persze, hogy a teljes megoldást számonkérhetnénk tőle —, amelyek az ellenforradalmi rendszer egészét érintik, főleg éppen a rendszer jellege vonatkozásában.

Mielőtt a monográfia eredményeit röviden, a terjedelemin szabta keretek között méltatnánk: meg kell említenünk a munka címének és tartalmának nem teljesen adekvát voltát. E kérdés persze a munka érdemére nem döntő. De létezik. A kérdés megközelítéséhez: a kandidátusi disszertáció, amelynek továbbfejlesztése e jelentős monográfia, az alábbi címmel került megvédésre: Imrédy Béla miniszterelnöksége és a Magyar Megújulás Pártja létrejötte. Sem a disszertáció, sem a monográfia címe nem fedi teljesen a szerző által feldolgozott témát, illetve anyagot.

Sipos Péter — nem mellőzve természetesen Imrédy miniszterelnöksége előtti pályájának igen rövid ismertetését — egyfelől Imrédy miniszterelnökségét tárgyalja, majd (ez a címben már nem jut kifejezésre) Teleki Pál kormányának időszakát és főleg — ez a legkimunkáltabb, a legtöbb új eredményt és összefüggést tartalmazó része a munkának — az Imrédy Párt keletkezését, szervezését, jellegét, arculatát, bázisát és történeti funkcióját elemzi. Valójában tehát arról van szó, hogy a monográfia az Imrédy és a Teleki kormányok időszakát részletesen tárgyalja (jó portré is kirajzolódik Teleki Pálról) belpolitikai szempontból, utána pedig — mindig szerves összefüggésben a kormánypárti és a nyilas szélsőjobboldali, valamint a német fasiszta törekvésekkel — az Im-

rédy-párt jellegét, törekvéseit és szerepét elemzi, egészen az ellenforradalmi rendszer összeomlásáig.

Világos természetesen, hogy mindezt rövid és szabatos címben kifejezni rendkívül nehéz. Elismerjük azt is, hogy a munka tulajdonképpeni témája valóban *Imrédynek és pártjának a szerepe*, a cím azonban bizonyos értelemben mégsem pontos, mivel *a kormánypolitika szintjén* (és a munka jó kétharmada erről szól) Teleki éppen olyan főszereplője a monográfiának mint Imrédy. Amikor erre utalunk a cím és a tartalom közötti nem teljes harmóniát jelezzük, e tényt inkább csak regisztráljuk, hiszen e többletért inkább dícsérnünk kell a munkát, a szerző ugyanis a címben jelzettnél többet, nagyobb feladatot végzett el.

E nagyobb feladat elvégzésére történő utalás nem pusztán formalitás. Véleményünk szerint ugyanis ez tette lehetővé a szerzőnek, hogy az ellenforradalmi rendszer egészének problematikájához is érdemben szóljon hozzá.

A szerző munkája előszavában természetesen kijelöli témáját:

„Jelen munkánk vizsgálati anyaga a fentebb megjelölt évek (értelmszerűen az Előszó elején említett, az Imrédy-kormány megalakulásától az ellenforradalmi rendszer összeomlásáig terjedő évek — I. M.), egyúttal a második világháború időszakának egyik vezető politikai személyisége, Imrédy Béla. Figyelmünket nem elsősorban az önmagában is érdekes individuum kötötte le, hanem pályafutását, politikai működését és szemléletének kialakulását igyekeztünk beágyazni az őt és környezetét formáló társadalmi-politikai viszonyokba. Imrédy tevékenységét és a Magyar Megújulás Pártja létrejöttét az uralkodóosztályokon belül zajló hatalmi vetélkedés egyik fejezeteként fogtuk fel, ezért az időszaknak csupán azon mozzanatait elemeztük, illetve említettük, amelyek ezt a küzdelmet befolyásolták” (8. old.). Ez a téma kijelölés azonban megítélésünk szerint nem teljesen egyértelmű.

Az mindenesetre világos, hogy a szerző nem életrajzot ír, az azonban már kevésbé körülhatárolt, hogy melyek azok a mozzanatok, amelyeket azért elemez a szerző, mert a szóban forgó küzdelmet befolyásolták. Pontosabban: mely, milyen természetű mozzanatok nem befolyásolták ezt a küzdelmet az adott időszakban? — ez utóbbit, aligha lehetne körülhatárolni. A téma ilyen indokolása leszűkítése valójában aligha lehetséges és a monográfia a maga egészében ellene is mond e törekvésnek. Több ennél. E kissé mesterséges *témakijelölést* a monográfia szét-feszíti.

Mennyiben ad a szorosan vett témamegjelölésnél többet a munka? Ahhoz, hogy erre a kérdésre válaszolhassunk, el kell tekintenünk attól, hogy ismertessük a monográfia eredményeit az Imrédy kormány politikája tekintetében. E vonatkozásban meg kell elégednünk annak jelzésével, hogy a szerző a szükséges részletességgel kiválóan feltárta az Imrédy kormány politikáját — leküzdvé azokat az akadályokat, amelyek általában az ellenforradalmi rendszer belpolitikájának viszonylagos feldolgozatlan-sága miatt is útjában állottak.

A keveset mondó „Előszó” utáni I. fejezet Imrédy miniszterelnökségét, azon belül az Imrédy kormány megalakulását és 1938 szeptemberéig a kormányzati tevékenység fő vonásait elemzi, majd végül részletesen tárgyalja a kormány válságát és bukását, hogy a Magyar Élet Pártja létrejöttének bemutatásával végezze e fejezetet.

A monográfia II. fejezete: Frakcióharcok a Magyar Élet Pártjában a második bécsi döntésig cím alatt elemzi a kormánypárt belső erőviszonyait és az 1939-es választásokat; Teleki és Imrédy viszonyát a választási periódusban; a kormánypárti képviselő-csoport társadalmi, politikai összetételét és az Imrédy-frakciót a választások után. Ez után a belpolitikai élet 1940 eleji megélénkülését, majd — 1940 nyarán — a szélső jobboldal támadását és átmeneti visszavonulását állítja elő. Ezzel végződik a monográfia első kétharmada, első két nagy fejezete, amelyek — mint említettük — a kormánypolitika szintjén tárgyalják a szóban forgó időszakot.

Említettük azt is, hogy nincs terünk és lehetőségünk kiemelve ismertetni mindazokat az eredményeket, amelyeket a szerző monográfiája e vonatkozásokban nyújt, így csupán megemlítjük, hogy jó rajzát adja előljáróban az uralkodó osztályok belső kísérleteinek a gömbösi totális fasiszta kísérlet bukása után; tömören és lényegre törően állítja elő Imrédy bekapcsolódását a politikai életbe, hogy így eljusson — a Darányi-kabinet bukása — után az Imrédy-kormány megalakulásáig.

Az Imrédy-kormány programját és fogadtatását elemezve mindenek előtt rámutat arra, hogy a helyzet tisztázása ekkor kizárólag a nyilaskérdés „megoldásával” volt elképzelhető, aminek az útja nem lehetett más, mint az adminisztratív rendőri eljárás kombinálása a politikai módszerekkel.

Imrédy nyilasokat támadó program-megnyilatkozásai elsődlegesen taktikai jellegűek voltak. A miniszterelnök elsősorban az általa preferált győri fegyverkezési program mielőbbi és minél következetesebb megvalósítására tört, — amihez szükséges volt a nagytőke bizalma. Emellett — és ez Imrédy szempontjából ugyancsak rendkívül fontos volt — a „nyilasok azonban nemcsak a nagyburzsoázia pozícióját veszélyeztették, hanem kellemetlen konkurenciát jelentettek az »úri közeposztály« felsőbb rétegei, elsősorban a születőben levő új »keresztény« burzsoázia, valamint a magasabb államhivatalnokai gárda számára is” (38. old.).

Imrédy már bemutatkozó beszédében (és azután is következetesen) hangsúlyozta és hangoztatta a „koreszmék” és ennek alapján a „szociális gondolat”, valamint a „népi egység” (szerinte inkább: nemzeti egység) fontosságát. Erre hivatkozva szorította volna kiépíteni az ún. kamarák rendszerét — lényegében olasz fasiszta, illetve — a pápai enciklikák alapján — korszerű keresztényszocialista szellemben.

Sipos Péter helyesen állapítja meg, hogy „Imrédy reform programja alkalmasnak tűnt arra, hogy levezesse a szociális elégedetlenséget *anélkül, hogy hitleri metódusokhoz folyamodna* s a legbefolyásosabb vezető csoportok szempontjából éppen ez volt a döntő szempont, amely az új kormányt elfogadhatóvá tette számukra”. (42. old.)

Helyesen hangsúlyozza a szerző, hogy Imrédy első kormánya idején — 1938 tavaszán — nem lehetett még határozott választ adni arra, hogy meddig hátrálnak a nyugati demokráciák a német nyomás előtt. Igazat kell adnunk a szerzőnek abban is, hogy Imrédy nyugati (londoni) ismeretségei viszonylag szűk körre — és nem elsősorban a külpolitikai vonalvezetésre — szorítkoztak. A nagytőke és a nagybirtok által, de lényegében az ellenzéki pártoktól is támogatott Imrédy-kabinet a szélső jobboldal visszaszorítását tekintette első céljának — és ez persze Berlin magatartásában is kifejezésre jutott. Sipos Péter helyesen ítéli meg, hogy az Imrédy kormány „nem a hitleri típusú diktatúrát akarta megvalósítani, hanem egy katolikus ihletésű, sok fasiszta vonással tarkított reform programot, a dél-európai elmaradottabb országok mintájára; külpolitikai téren pedig a nemzetközi helyzet bizonytalan, átmeneti voltát felismerve, a nyugati hatalmakkal való barátságosabb

kapcsolatok kialakítását kezdeményezte" (46. old.).

Imrédy kormányzati tevékenységének főbb vonásait s a kormány válságát és bukását — terjedelmi okokból — nem tudjuk itt nyomon kísérni. Csak utalunk arra, hogy helyesen állapítja meg a szerző: „Imrédy tisztában volt azzal, hogy... ha nem sikerül lecsillapítani az úri középosztály« elégedetlenségét, hamarosan osztozhat bukott elődeinek sorsában" (52. old.). 1938 nyarán, az első zsidótörvény végrehajtási utasításának megjelenése után, megindult az „örsékváltás" és „a kormány első lépései e tekintetben reménykeltőek voltak" (53. old.). Imrédy középosztályi hívei számára.

Nincs módunk arra, hogy itt végigkövessük az Imrédy-kormányt a szerző által kitűnően megmutatott belpolitikáját ezen időszakról a kormányválságig és bukásig. Arra azonban feltétlenül rá kell mutatnunk, hogy a szerző szerint Imrédy az általa jelzett reformokat „nem a konzervatív ellenforradalmi politika talaján, hanem az adott rendszer egész struktúrájának átforgatásával" kívánta megvalósítani (58. old.). Imrédy — ez ismeretes — németországi útja után megváltoztatta — a korszakra hivatkozva — politikáját, azzal a megfontolással, hogy lényegesen meg kell gyorsítani a totális fasizmus bevezetésének az ütemét. Mindegyik számot vonatköztében — és nem utolsósorban a katonai vezetésben bekövetkezett változásokban is — megnyilvánult. Imrédy tisztában volt azzal, hogy a náci Berlinben bizonyos belpolitikai változásokat jó szemmel tekintenek és így elérkezettnek látta a pillanatot arra, hogy „esodálatos forradalmának" tartalmát 1938 őszén közelebből is meghatározza.

Kiemelte, eszméiről szólva, a „faji öntudat jelentőségét és a tekintély dózisének domináló szerepét a szabadság elve fölött" (63. old.). Fejtegetéseit ellentmondást nem tűrően, fenyegető hangnemben tette. Mindez nem volt véletlen, a folyamat végső célja — amint a szerző megállapítja — az egypárt rendszeren nyugvó totális fasiszta diktatúra volt.

1938 őszétől Imrédy ennek bevezetésére törekedett. Összekapcsolódott ez az „országgyarapítás" kérdésével, valamint a totális fasizmus bevezetésére irányuló „írányított gazdálkodás" problematikájával. Mindez — a kárpátaljai akció átmeneti sikertelenségével együtt hatva — végső soron a kormány lemondásához vezetett. Ez azonban nem változtatott azon, hogy a „reformpolitika" folytatásában — de nem e reformok mértékében és módjában — az uralkodó osztályok minden csoportja egyetértett. Az „örsékváltás" mikénti módja azonban a kormánypárt kettészakadását eredményezte.

Imrédy kísérletei kormánya helyzetének megszilárdítására 1938–1939 fordulóján odavezettek: az „ellenforradalmi korszak parlamentjének történetében először fordult elő, hogy a kormány nem támaszkodhatott túlnyomó abszolút többségre" (82. old.).

Ilyen körülmények között a kormánypárt nem kezdhette választási hadjáratba a siker reményében. Ezért jött létre a Magyar Élet Mozgalom, amely a nyilasoktól óhajtott elvonni a tömegeket: tömöríteni kívánta a jobboldali fiatal értelmiség elitjét és e köré a szélesebb rétegeket átfogó szervezetet akarta felépíteni — Imrédy Béla vezetésével.

A Magyar Élet Mozgalom, amely ilyen módon jött létre, olyan platformot igyekezett kialakítani, amely „a különböző irányból érkező jobb- és szélsőjobboldali erők számára egyaránt elfogadható legyen" (89. old.). Imrédy ugyanakkor ki akarta domborítani mozgalmának „magyar" jellegét. E mozgalom ideológiájában a szegedi „keresztény nemzeti gondolat elemei ötvöződtek... a német fasizmus fegyvertárából kölcsönzött eszmékkel" (89. old.). E mozgalom valódi rendeltetése *fasiszta tömegpárt* létrehozása volt.

Mindezek eredményeképpen 1939 elején teljes felfordulás következett be a magyarországi politikai életben. Imrédy bukott emberré vált és kormányának a lemondására is sor került, avégből, hogy gróf Teleki Pál kapjon miniszterelnöki megbízatást a kormányzótól.

Ilyen előzmények után tárgyalja a szerző a Magyar Élet Pártja létrejöttét és az Imrédy–Teleki-vonal mélyreható ellentétét. Ezután kerül sor a már említett frakcióharcokra a Magyar Élet Pártjában a második bécsi döntésig, amely időszakot a szerző ugyancsak színvonalas előadásban állít elénk. Megmutatja a kormánypárt átalakulásának a folyamatát az 1939-es választások eredményeként (a párt személyi összetételének majdnem teljes kicserélődését), a „totális fasiszta törekvések legfontosabb hordozójának, a dszentri középbiroktos és katonatiszti elemeknek a kormánypártban való" képviselése (122. old.) arányának gyarapodását, valamint az Imrédy-frakciónak a választások utáni helyzetét és küzdeimét „az úri középosztály" nagyobb részesedéséért a politikai és elsősorban a gazdasági hatalmi pozíciókból" (124. old.).

Mindebből a szerző levonja azt a következtetést, hogy „a magyar ellenforradalmi rendszer *önálló és egyedi*, amely nem utánzata az európai fasizmusnak, de sok tekintetben *előtte* járt, utat taposott számára s a nagy «mű» csupán azért maradt torzóban, mert «kicsiny nemzet vagyunk» (133. old.).

Mielőtt a bennünket valójában a legmélyebben foglalkoztató kérdésre, a *rendszer jellegének* az imrédysta párt történetén keresztül megközelítésére rátérnénk, ejtsünk néhány szót a monográfia forrásbázisáról és az ezen alapuló tudományos apparátusáról.

E tekintetben ki kell emelni a széles körű, alapos és megbízható forrásfeltárást, amelyet a szerző kutatásai során végzett. *Forrásbázisa* széles, a lehetőség szerint teljes. Ami magát a jegyzet-apparátust illeti, lényegében tükröződnek benne a felhasznált források, bár nem mindig teljes mértékben; az apparátus lehetne helyenként sokrétűbb és részletesebb. Egyes esetekben az a *látszat*, hogy csupán a szerző vélekedésével állunk szemben, holott a feldolgozott forrásanyag alapján kétségtávol bizonyítani, de legalábbis valószínűsíteni lehet véleményeit-megállapításait. Ez persze nem csökkenti a munka értékét, a korral foglalkozó történész olvasó ott érzi a szerző megállapításai mögött a feldolgozott teljes forrásanyagot, — ha a jegyzetapparátus nem is minden esetben tükrözi ezt teljesen és szemléletesen. — A tartalomjegyzék nem tükrözi az egyéb-ként kitűnő, hasznos és szemléletes *képmellékleteket* (jegyzékük sincs). A *névmutató* pedig, ami e munkában — az Akadémiai Kiadó más könyveihez hasonlóan — feltétlenül hasznos lenne, hiányzik.

Nem mehetünk el szó nélkül a *munka stílusa* mellett. Sipos Péter stílusa kitűnő, az elemző-értékező próza mozgalmas és olvasmányos. E tekintetben példaként szolgálhat a bonyolult kérdéseket komplex történeti módszerrel tárgyaló történettudományi feldolgozásoknak.

Nézzük most már azt a fontos kérdést, ami a munka szorosan a témához kapcsolódó eredményein túlmutatva, az ellenforradalmi *rendszer egészére* vet fényt, ahhoz szolgáltat lényeges adalékokat.

Sipos Péter a *rendszer jellegének* vonatkozásában megkülönböztetést tesz a rendszert majdnem végig jellemző ellenforradalmi uralmi szisztéma és az azt közben — időnként — felváltani törekvő totális fasiszta törekvések között *oly módon*, hogy a rendszert magát *lényegében* konzervatív jellegű ellenforradalmi szisztémának, míg a rendszeren *belül* jelentkező, azt átalakítani kívánó törekvéseket — helyesen — totális fasiszta jellegűeknek minősíti. A probléma ott van, hogy vajon a rendszer a kialakulásakor milyen jellegű volt — és hogy mi volt végig a fő jellemzője. Ezt a kérdést Sipos

Péter nem teszi fel, illetve lényegében megkerüli.

Két kérdést kell itt felvetnünk, hogy a problémát a lehetőség szerint világosan lássuk. Az egyik: az *uralkodó osztályok koalíciójáról* kell-e valóban beszélnünk, amint a szerző következetesen teszi az ellenforradalmi rendszer jellegével kapcsolatosan, vagy pedig — ez a mi véleményünk — az uralkodó osztályok között létrejött *kompromisszumról*. Nézetünk szerint ugyanis a fasiszta vagy a fasiszta jellegű rendszerek *minden esetben* az uralkodó osztályok (illetve különböző csoportjaik) közötti kompromisszumok eredményei és sohasem koalíciók. (Ha koalíciók, akkor nem is fasiszta, vagy fasiszta jellegű rendszerekről van szó — és Sipos Péter szóhasználatát nem is véletlen.)

A másik kérdés, amit — természetesen egészen érintőlegesen — fel kell itt vetnünk az, hogy valójában milyen jellegű volt a magyarországi ellenforradalmi rendszer a *keletkezése idején*. Alighanem innen ered a különbség a szerző (szövegéből kitetsző) álláspontja és a magunké között. Anélkül, hogy a problémát itt kifejtani akarnók, éppen a szerző által is felvetett kritériumok (és persze más, de a kérdést alapvetően nem módosító kritériumok alapján az ellenforradalmi rendszert kezdettől fogva fasiszta jellegűnek tekintjük. E rendszeren belül azután valóban úgy zajlik az irányzatoknak a harca az 1938 utáni időszakban — ahogyan a szerző azt leírja és elemzi, és etekintetben ismét és nyomatékosan elismeréssel kell illetni Sipos Péter analízisét és megállapításait. A monográfia sikeresen oldotta meg a fasiszta jellegű ellenforradalmi rendszer egyik korlátlan hatalomra törő csoportjának, e csoport adott időszakbeli mozgalmának, történeti és részben elméleti feltárását, hozzájárulva ezzel a rendszer egész történetének, mégpedig nemcsak belpolitikai, hanem *társadalom- és ideológiatörténetének* a kimunkálásához, széles forrásbázison, alapos forráskritikával, kitűnő elemzésekkel és következtetésekkel.

Sipos Péter könyvét teljes meggyőződéssel ajánlhatjuk mindazoknak, akik tudatosan átélték az 1938–1945 közötti időszakot is, és mindazoknak, akik érdeklődnek az ellenforradalmi rendszer összeomlását közvetlenül megelőző időszak története iránt, nem is szólva a szaktörténészekről, akiknek a számára e monográfia nélkülözhetetlen.

Incze Miklós

SZABÓ ISTVÁN: *A középkori magyar falu*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1969. 251 l.

A magyar parasztság történetének nagy-névű kutatója két tervet melegengetett magában évtizedeken keresztül. Az egyik, a feudális kori magyar történet kétkötetes szintézise, csak a megvalósulás első fázisáig jutott el; egyes részei mint egyetemi előadások-jegyzetek formálódtak meg. A másik elgondolás, a magyar falu középkori történetének megírása már szerencsésebb sorsot mondhat magáénak. A falvak eredetének vizsgálatából a korafeudális földesúri házigazdálkodás felfedezésszámba menő feltárásává növekedett nagy tanulmány (A prédiüm) és „A falurendszer kialakulása Magyarországon (X–XV. század)” című kötet után a falu életének 1526 előtti szakaszáról is papírra került mindaz, amit egy több évtizedes gyűjtőmunka és avatott kutatói szem feltárhatott. S ha „A középkori magyar falu” megjelenését már nem is érthette meg a szerző, a kézirat befejezése után azzal az érzéssel tehet le a tollat, hogy egy nagyívű munka zárókövét rakta a helyére.

„A középkori magyar falu” tárgyalásának középpontjában a falu élete áll. Ennek az írott forrásokon keresztül is csak közvetve s csak töredékesen megragadható szövevényét biztos kézzel fejti fel a szerző, sorra véve előbb a falu életének külső tényezőit, majd mindennapi tartalmát. Az első két fejezet (I. Az üzemegység, a telek. II. A falu gazdasági egysége) így ennek az életnek gazdasági keretével foglalkozik. Hangsúlyozza, hogy a középkori falu alapvető eleme a telek, a telki birtoklásból fakadt a földművelő nép haszonvételeinek, jogainak és kötelességeinek túlnyomó többsége. A honfoglaló magyar nép már telekrendszerben élő falusi európai környezetbe került, s a nemzeti gazdasági fejlődés és a korafeudális földesúri házigazdaság felbomlásával a magyar falu szintén a telek intézményére támaszkodva formálta meg arculatát. E folyamatot kíséri végig a szerző első írásos nyomaitól kiteljesedéséig, amikor a telek egységét már a megoszlás vagy pusztán maradás sem tüntette el.

A telekszervezet vizsgálatánál külön figyelmet szentel a munka a belső telek problémáinak. A belsőségek eleinte igen téresek voltak, szerző gyűjtésében 648 és 2500 királyi föl közötti értékek fordulnak elő, egy katasztális holdnál tehát mindig nagyobb, de eset-

leg több holdat is elérő volt a terjedelmük. A vizsgált korszak végefelé azonban az öröklés és elidegenítés a fundusok szűkebbre vételét is érezhetővé tette.

Az árokkal, kerítéssel övezett, kapuval ellátott belső telek legfontosabb része, beltelek jellegét megadó eleme a ház volt. Szerző rámutat, hogy a korán s viszonylag rövid idő alatt lezajló sátor-ház váltást követően a másik nagyjelentőségű folyamat a földbeásott ház felcserélése a felmenő, síkfalú építményekkel. Ez a XII–XIII. századokban ment végbe. Az új épülettípus túlnyomóan fából készült – még a sík vidékeken is – s a XIV–XV. századokban már két, sőt háromszatú formával is találkozunk.

A tágas belső telek a házon, udvaron kívül veteményes, szérüs, sőt gyümölcsös, szőlős kertekre tagolódott. A gyümölcsös-kert a XIV–XV. századokban lett általános a jobbágyportákon, korábban inkább az úri kúriák tartozéka volt. A kert térbelileg el is különülhetett a házas belsőségtől. A szőlőskert kiváltképpen ritkán feküdt a belső telken, rendszerint helye a promontoriumon, a szőlőhegyen volt s lassan birtokjogi is leszakadt a telekről, sajátos, a telki birtoklásnál szabadabb paraszti tulajdonforma jellegzetességeit öltve magára.

A telekintézmény mellett a falu életének nagyjelentőségű tényezői voltak a gazdasági tevékenység közösségi formái. Ezeket a közös nyomásrendszer, az ettől megkülönböztetett kényszernyomás (Flurzwang), a földközösség és a munkatársulások szerint csoportosítva veszi számba a szerző. Figyelmet arra, hogy a falusi földközösség a nemzeti földközösséggel szemben egy más fázist képvisel, ahol a vérségi falu-szomszédsági falu váltásának megfelelően az együttélés határozza meg a földközösség körét.

A művelési módok, nyomásrendszer és földközösségi formák összefüggéseinek rendszerezésén túl utal a munka a falusi önkormányzattal való kapcsolataikra is s ezzel átvezet a másik kérdés-csoporthoz, a falu életének közösségi kereteihez. (III. Társadalom és közösség.) A jobbágyfalu – fejti ki a szerző –, két nagy társadalmi átrendeződésen ment keresztül. Egyik a letelepedés-feudalizálódás, amely lényegében megteremt a falut és a falusi társadalmat. A másik a jobbágyság egységes rendi osztályának

kialakulása, amely egybeötvözte a falu népet s egyúttal másfajta sokféleség; a vagyoni különbségek előtérbe kerülését hozta magával.

A faluközösség azonban még szilárdan fogta át ezt — a XV. századra már erősen differenciált — lakosságot, csak a feudális úr házi cselédei és majorsági alkalmazottai maradtak kívül rajta. Így a jobbágyság nagy része kétféle függésben élt: a földesúri hatalomában és a parasztközösségében. Utóbbinak — közhatalmi feladatokat is el látó — tevékenysége jelentette a falu önkormányzatát. Működési köre a változó szintű törvénykezési gyakorlatról a falu javainak gondozásán, gazdálkodásának (újraszervezés, nyomásrendszer stb.), esetleg birtokforgalmának szabályozásán keresztül a falura rótt állami és földesúri terhek kivétel-ség-beszédéig terjedt. E funkciók mellett képet kapunk az önkormányzat szerveinek (falugyűlés, bírói tisztség stb.) kialakulásáról és működése módjáról is. Végül az úri hatalom jelenlétének a falu társadalmi életére gyakorolt hatása teszi teljessé a falu közösségi életének rajzát.

A kötet harmadik kérdéses csoportja (IV. A falu határa, V. A falukép) a falu életének térbeli kereteit ábrázolja. Bemutatja a falu határait, a határmegjelölés módjait, szót a határvitákról s az utóbbi során kialakult földesúri jogintézményéről. A falukép vizsgálatánál a természeti-történeti tényezők (térszín, gazdálkodás, osztálykategóriák) szerepe kerül megvilágításra, kiemelve, hogy ezek, s nem faji sajátosságok játszanak szerepet arculatának kialakításában.

Az ezt követő morfológiai rendszerezés eltekint a magányos és szétosztott települések számbavételétől, annál is inkább, mert ilyenek — szerző megállapítása szerint — együttvéve sem voltak számottevő mennyiségben az országban. Azokat a kis falvakat azonban, amelyek méreteikre a német Weilerekkal eshetnének egy megítélés alá, a korabeli magyar köztudatnak megfelelően mint leendő vagy sorvadó falvakat besorolja a falurendszerbe. Az oklevelek szétosztott adatainak összegezésével arra a következtetésre jut, hogy középkori falvaink 60–80 százaléka szabályos, utcás vagy legalábbis sorba, vonalba rendeződött település volt. Sajátos változatként emeli ki az úgynevezett útféle falvak csoportját, amelyek — a vonuló hadakat elkerülendő — nem az országot mentén, hanem ahhoz elzárható bekötőúttal csatlakozva települtek.

Halmazfalvaink közül az ólaskertes forma kap különös hangsúlyt, keletkezését a szerző kapcsolatba hozza a XV. században terjedelmében megnövekvő állattenyésztéssel. Elemzi továbbá a faluforma fogalmán kívül eső térelemek — templom, fórum, út, kerít-

tettség, nemesi kúriák — faluképalakító hatását is.

Ezek után kerül sor a falu tulajdonképeni életének (VI. A falu békéje, VII. Kereszténység és pogányság, VIII. A család, az otthon és a falusi élet) szintje a történeti néprajz részletességével történő leírására, mindenütt érvényesítve azonban a történetíró funkciókereső, a jelenségeket a maga sokféleségében feltáró szemléletét és módszerét. Így például a templom mint a falu megerősített menedékhelye is bemutatásra kerül, vagy például a vallási élet hanyatlása, ugyanakkor a vallásos igény megléte közötti feszültség ábrázolásával mintegy a reformáció behatolása számára kedvező talajt nyújtó viszonyok alakulását vetíti előre. Ki kell emelnünk továbbá azoknak a terheknek az ismertetését, amelyek a falusi egyház eltartása által nehezettek a jobbágyokra s amelyeket történetírásunk eddig kevés figyelemre méltatott. Jogtörténetileg is jelentős teljesítmény a falu jogéletének, a falut ért, illetve érhető hatalmaskodásoknak a tárgyalása. A falut idealizáló képpel csakúgy szakít, mint azzal, amely az elmaradottság és durvaság hajlékának festi azt, s rámutat arra, hogy a XV. századra már világának zártsága is feloldódóban van. Ezenkívül számos új megfigyelés, adat, eddigi tudásunk pontosbítása található olyan részletekben is, mint a családszervezet, névöröklés, táplálkozás stb. alakulása.

A falu középkori történetének bemutatásához a szerzőnek nemcsak az oklevelek számtalan töredékes mozaikadatát kellett összegyűjteni és gondos munkával összeilleszteni, hanem esetenként a terminológia megfejtésének feladatát is el kellett végezni ahhoz, hogy egy-egy adat értelmezhető legyen. Szabó István e téren is sokban gazdagította tudományos ismereteinket, különösen a falu és utcafogalom, a határmegjelölések stb. elnevezései gazdagságának tisztázásával. Kifejezetten az volt a célja, hogy az írott forrásokat szálaltassa meg, más forrásokhoz, más tudományok eredményeihez csak mértéktelenen nyúlt. Tudatosan tartózkodott olyan jelenségek tárgyalásától is, amelyek nem zárodnak bele a falu kereteibe. Ha méltányolnunk kell is ezt a magatartást, helyenként óhatatlanul hiányérzetünk támad, mint például a földesúri viszony ábrázolásának elmaradása miatt. Csak sajnálhatjuk, hogy Szabó István idevonatkozó gazdag ismereteit nem tette, már nem tehetné közzé. Ha így nem is hézagatlan az a kép, amit a középkori falu történetének első évszázadairól festett, olyan alapvető munkát alkotott, amely elsőnek veszi számba s méltóan ábrázolja „a falu népének jelenlétét, ám kiapadhatatlan” történelmi létét.

Gyimesi Sándor

Krónika

(1970. január 1-től 1970. december 31-ig)

Osztály- és osztályvezetőségi ülések

Az MTA Filozófiai és Történettudományok Osztálya 1970 folyamán hét osztályülést, egy osztályvezetőségi- és egy aktíva ülést tartott. Két osztályülés és az osztályvezetőségi ülés az Akadémia átszervezését megelőző időszakra, a többi ülés az átszervezés utáni időszakra esik.

Az 1970. január 21-én tartott osztályülés — többek között — foglalkozott a Régészeti Intézet fejlesztési tervével, a Művészettörténeti Bizottság javaslatával amely a felszabadulás 25. évfordulója tiszteletére rendezendő ülés programját tartalmazta, az Éremtani Társulat megszervezésével.

Az 1970. február 11-én tartott osztályülésen az Akadémia Alapszabályának megfelelően az Osztály megválasztotta elnökét Mátrai László akadémikus és elnökhelyettesét Ember Győző akadémikus személyében.

Az 1970. április 29-én tartott osztályülésen napirendre került az MSZMP KB Agitációs és Propaganda Bizottsága elé kerülő „A pszichológiai tudomány kutatási koncepciója” és „A neveléstudományi kutatások fejlesztési terve (1970 – 1975)” any-

gok, valamint megtörtént az Osztályülés tanácskozási jogú tagjainak, illetve az Osztályhoz tartozó bizottságoknak a megválasztása.

Az 1970. június 11-i osztályülés foglalkozott új művek felvételével a könyvkiadási kerettervbe, valamint az Osztályhoz tartozó folyóiratok új szerkesztőbizottságainak megválasztásával.

Az 1970. szeptember 10-i osztályülés „A Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottságának irányelvei a Párt X. Kongresszusára” c. dokumentumot vitatta meg.

Az 1970. szeptember 24-i osztály-aktíva ülése az Akadémia Központi Hivatala tárcaszintű társadalomtudományi feladatai előzetes tervtanulmányait vitatta meg. E témával újból foglalkozott az Osztály 1970. október 1-én, illetve az 1970. november 27-én tartott ülésein is. Az utóbbi két ülésein — többek között — napirendre került még az 1971. évi könyvkiadási terv, doktori fokozat elnyerése céljából benyújtott kérelmek megvitatása, valamint az Osztály 1971. évi munkatervének elfogadása.

Intézeteink életéből

Filozófiai Intézet

1970-ben két alkalommal ült össze az Intézet Kollégiuma. Március 5-én az 1969. évi jelentést, december 4-én az Intézet két-éves költségvetésségét tárgyalta.

Január 8-án osztályvezetői megbeszélés volt az Intézet költözésével kapcsolatos feladatok és a prémiumok elosztása tárgyában.

Február 26-án osztályvezetői, március 2-án intézeti, március 5-én kollégiumi értekezlet értékelt a Filozófiai Intézet 1969. évi tevékenységét.

Március 26-án osztályvezetői értekezlet foglalkozott az Intézet 1970. évi munkatervével.

Július 2-án az osztályvezetők megtárgyalták az Intézet részleges átszervezésével kapcsolatos problémákat. Összevonásra került a Dialektikus materializmus és a Történelmi materializmus osztály Szabó András vezetésével. Hermann István irányításával Filozófiatörténeti csoport alakult.

Szeptember 24-én a külföldi konferencián részt vevők beszámoltak az intézeti értekezleten.

Október 19-én osztályvezetői értekezlet foglalkozott a tudományos-technikai forradalom téma elvi és gyakorlati problémáival.

November 26-án az osztályvezetők, december 4-én pedig a kollégium tárgyalta az Intézet kétéves költségvetéséről szóló beszámolót.

Történettudományi Intézet 1970-es eseményei

1970. január 5-én St. Fischer-Galati professzor (USA, Colorado University) látogatást tett az Intézetben és tárgyalt az igazgatóság tagjaival.

1970. január 23-án Ránki György h. igazgató vezetésével az érintettek megvitatották az új szervezeti keretek között működő dokumentációs és bibliográfiai csoport feladatait.

1970. január 24-én ülést tartott a 10 kötetes „Magyarország története” c. összefoglaló mű szerkesztő bizottsága, amely áttekintette az addigi munkálatokat, határozatokat hozott a további tennivalókról.

1970. január 27–30. között az Intézet a római egyetem történeti intézeteinek részvételével konferenciát rendezett a kapitalizmus kialakulásának gazdasági és társadalmi problémáiról a XIX. sz. közepétől 1914-ig.

Az osztályvezetői értekezlet 1970. február 2-án értékelte az Intézet 1969. évi munkáját, valamint foglalkozott az Intézet munkatársainak részvételével az 1970-es leningrádi és moszkvai gazdaságtörténeti, történeti világtalálkozókon.

1970. február 16-án a 10 kötetes „Magyarország története” c. munka szerkesztőbizottsági ülése megtárgyalta a művelődéstörténet tárgyköréből, valamint az új- és legújabbkori magyar történet fő kérdéseiről rendezett vita tapasztalatait.

1970. február 20-án megbeszélés volt az Akadémia története munkálatairól. A megbeszélésen részt vett Kónya Sándor, a MTA Társadalomtudományi Főosztálya vezetője is.

1970. március 2-án Ránki György h. igazgató tartott előadást a MTA-n Molnár Erik történetírói munkásságáról.

1970. március 9-én az osztályvezetői értekezlet megvitatta a felszabadulás 25. évfordulójával kapcsolatos kiadványok, valamint a nemzetközi konferencia közvetlen előkészületeit, és foglalkozott az MSZMP X. kongresszusa előkészítésével kapcsolatos intézeti megbízatás munkálataival.

1970. március 10–11-én került sor a magyar–NDK történész vegyesbizottság ülésére, amelyen a két fél részéről tartott előadásokat vita, majd a szervezeti kérdések megtárgyalása követte.

1970. március 16–17-én került sor a Magyarország felszabadulásának 25. évfordulójára rendezett nemzetközi történész-kongresszusra, amelynek szervezésében és tudományos programjában az Intézet hatékonyan részt vett.

1970. március 18-án meglátogatta az Intézetet Köpeczi Béla, a Magyar Tudományos Akadémia főtitkárhelyettese és Kónya Sándor, az MTA Társadalomtudományi Fő-

osztályának vezetője. Megbeszélést folytattak az Intézet vezetőségével.

1970. március 20-án látogatást tett az Intézetben A. A. Guber akadémikus vezetésével a konferenciára érkezett szovjet delegáció.

Nemes Dezső akadémikus, az MSZMP Politikai Bizottságának tagja 1970. március 23-án látogatást tett az Intézetben s megbeszélést folytatott az igazgatóság tagjaival.

1970. március 26-án a Molnár Erik emléktábla avatásánál, amikor róla a XII. kerületben utcát neveztek el, Borus József mondott beszédet, az Intézet koszorúját pedig Pach Zsigmond Pál akadémikus igazgató helyezte el.

1970. március 27-én ülést tartott a 10 kötetes „Magyarország története” szerkesztősége. Többek között az Intézet dokumentációs csoportja Magyarország történetével kapcsolatos feladatainak megbeszélésére került sor.

1970. április 2-án osztályvezetői értekezlet tárgyalta meg az egyetemi tankönyv IV. kötetének munkálatait, az „Értekezések a történettudomány köréből” c. sorozat 1971-es kiadványtervét, valamint a Lenin centennáriummal kapcsolatos intézeti feladatokat, különös tekintettel az Intézet által rendezett ülésre.

1970. április 17-én intézeti értekezlet vitatta meg a Magyar Szocialista Munkáspárt X. kongresszusa előkészítésével kapcsolatban „A proletár internacionalizmus és a szocialista hazafiság tartalma. A mai nacionalizmus gyökerei” címmel kidolgozott tanulmányt.

Lenin születésének 100. évfordulója alkalmából 1970. április 27-én az Intézet tudományos ülést rendezett az MTA székházában. Pach Zsigmond Pál akadémikus igazgató megnyitója után Jemnitz János tartott előadást Lenin és a történettudomány címmel. Ehhez csatlakozott Ránki György: Lenin imperializmus elmélete, Mucsi Ferenc: Lenin és a nemzeti kérdés, Orbán Sándor: Lenin és az agrárkérdés, Pamlényi Ervin: Lenin és a kultúra kérdései c. korreferátuma. A vita eredményeit Pach Zsigmond Pál igazgató foglalta össze.

1970. május 4-én az osztályvezető értekezlet előtt számoltak be a 10 kötetes „Magyarország története” c. munka előrehaladásáról az I–IV. kötetek intézeti felelősei. Foglalkozott az osztályvezetői értekezlet az egyetemi tankönyv V. kötetének és a 10 kötetes „Magyarország története” c. munka IX. kötetének előkészítésével.

Intézetünk két munkatársa részt vett az 1970. május 11-én a második világháborúban aratott szovjet győzelem évfordulója alkal-

mából Moszkvában rendezett kongresszuson.

1970. május 18–22. között Ránki György h. igazgató vezetésével öttagú delegáció vett részt a második világháború kérdéseiről Varsóban tartott nemzetközi konferencián.

A szovjet–magyar történész vegyesbizottság 1970. május 26–29. között Moszkvában szimpóziumot rendezett „A politikai hatalom jellege Magyarországon az 1920–30-as években” címmel. A szimpóziumon Intézetünket Lackó Miklós a legújabbkori magyar történeti osztály h. vezetője, valamint Bartha Antal, a szovjet–magyar történész vegyesbizottság magyar tagozatának titkára képviselte.

1970. június 5-én Robert A. Kann amerikai professzor előadást és konzultációt tartott az Intézetben az Osztrák–Magyar Monarchia történetének egyes kérdéseiről.

1970. június 8-án az osztályvezető értekezlet meghallgatta és megvitatta a 10 kötetes „Magyarország története” c. munka V–VIII. kötetei intézeti felelőseinek beszámolóját valamint megtárgyalta az 1970. januárjában újjászervezett egységes dokumentációs és könyvtári csoport működését.

Pach Zsigmond Pál akadémikus igazgató ugyancsak e napon beszámoló megbeszélésre hívta össze a Magyar Tudományos Akadémia története kidolgozását irányító munkatársakat.

Intézetünk rendezte meg 1970. június 13–15. között a szocialista akadémiák képviselőinek előkészítő tanácskozását a leningrádi gazdaságtörténeti világkongresszussal kapcsolatban, amelyen részt vett a SZUTA főtítkárhelyettese is.

1970. június 19-én az osztályvezetői értekezlet a folyó ügyek mellett behatóan megtárgyalta a leningrádi gazdaságtörténeti, valamint a moszkvai történész világkongresszusok előkészítésének intézeti feladatait és helyzetét. A 10 kötetes „Magyarország története” c. munka szerkesztőségi ülése foglalkozott a kultúrtörténeti valamint az V–VIII. kötetek egyetemes történeti fejezeteinek problémáival.

1970. július 20-án látogatást tett az Intézetben Rondo Cameron professzor (USA), az Afroázsiai Kutató Központ vendége.

1970. július 27-én Abgar Joaniszjan, az Örmény Tudományos Akadémia alelnöke tett látogatást az Intézetben s folytatott megbeszélést az Intézet vezetőivel.

1970. augusztus 7-én Jean Thibaudet, Lyon polgármestere, a Magyarországon tartózkodó francia delegáció vezetője kereste fel az Intézetet s ismerkedett meg annak munkájával.

Az intézet hat munkatársa vett részt Pach Zsigmond Pál akadémikus igazgató vezetésével 1970. augusztus 10–14. között

Leningrádban megrendezett gazdaságtörténeti világkongresszuson.

Az 1970. augusztus 16–23. között Moszkvában tartott XIII. Nemzetközi Történész Kongresszuson ugyancsak Pach Zsigmond Pál akadémikus igazgató vezetésével az Intézetet 27 munkatárs képviselte.

A Csehszlovák Tudományos Akadémia prágai Történettudományi Intézetének igazgatója Oldrich Riha, valamint helyettese Jaroslav Purs 1970. szeptember 16–22. között tárgyalást folytatott az Intézet igazgatóságával a két intézet együttműködésének kérdéseiről.

1970. szeptember 21-én Kristof Glamann professzor, a Nemzetközi Gazdaságtörténeti Társaság elnöke tartott előadást az Intézetben a XVIII. sz.-i nemzetközi kereskedelem kérdéseiről.

1970. szeptember 25-én kezdte meg Ránki György h. igazgató vezetésével a magyar delegáció tanácskozásait Ankarában a török magyar történész, tudományos kapcsolatok és együttműködés kérdéseiről.

1970. szeptember 30-án Jürgen Kuczynski akadémikus (NDK) tartott előadást a németországi osztályharc tanulmányozásának módszertani kérdéseiről.

Peter Mathias oxfordi professzor 1970. október 2-án tartott előadást az Intézetben a tudomány és a technikai változások nyugat-európai kérdéseiről a XVII–XVIII. sz.-ban.

1970. október 7-én a szovjet magyar történész vegyesbizottság budapesti együttes ülésére az Intézet rendezésében került sor.

Dr. Dieter Fricke, a jénai egyetem tanára 1970. október 9-én előadást tartott az Intézetben a németországi polgári pártok történetének kutatásával kapcsolatos módszertani kérdésekről.

1970. október 16-án a 10 kötetes Magyarország története c. munka szerkesztőbizottsági ülése megtárgyalta a IX. és a X. kötet előkészítésének problémáit.

1970. október 19-én az Intézet és a Magyar Történelmi Társulat közösen szervezett fogadáson látta vendégül az ELTE Török Intézete jubileumára hazánkba érkezett török delegációt.

1970. október 23-án Jan Tibensky, a csehszlovák magyar történész vegyesbizottság elnöke látogatást tett az Intézetben.

1970. október 30-án az osztályvezetői értekezlet megvitatta a „Társadalmunk rétegződése és tudati állapotának alakulása a XX. sz.-ban” c. tervtanulmányt, amely e témának a 15 éves távlati kutatási tervbe való beillesztése kapcsán az Intézetben került kidolgozásra.

1970. november 6-án a lengyel–magyar történész vegyesbizottság budapesti ülésére érkezett lengyel vendégek látogatást tettek az Intézetben s megbeszélést folytattak az

Igazgatósággal, valamint az Intézet vezető munkatársaival.

Péter János, a Magyar Népköztársaság külügyminisztere 1970. november 19-én látogatást tett az Intézetben s megbeszélést folytatott Pach Zsigmond Pál akadémikus igazgatóval.

1970. november 23-án Jordáky Lajos, a kolozsvári Történettudományi Intézet munkatársa előadást tartott az Intézetben a romániai történetírás helyzetéről és problémáiról.

1970. november 30-án az osztályvezetői értekezlet meghallgatta és megvitatta a 10 kötetes „Magyarország története” c. munka I–IV. kötetei intézeti felelőseinek beszámolóját.

Zágor György, a Magyar Népköztársaság ankarai nagykövete 1970. december 3-án látogatást tett az Intézetben s megbeszélést folytatott Pach Zsigmond Pál akadémikus

igazgatóval, valamint Ránki Györggyel, a történettudományok doktorával, az Intézet h. igazgatójával.

1970. december 4-én a 10 kötetes „Magyarország története” c. munka szerkesztő-ségi ülésén értékelte az I–VIII. kötetek kidolgozásának előrehaladását.

1970. december 7-én az osztályvezetői értekezlet meghallgatta és megvitatta a 10 kötetes „Magyarország története” c. munka V–VIII. kötetei intézeti felelőseinek beszámolóját.

Ugyancsak e napon V. T. Bozsinov, a Bolgár Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete h. igazgatója előadást tartott a macedon kérdés tárgyköréből.

1970. december 14-én Pach Zsigmond Pál akadémikus igazgató megbeszélést hívott össze a Magyar Tudományos Akadémia története c. munka helyzetének és feladatainak értékelésére.

Dunántúli Tudományos Intézet

1970. január 5-én osztályvezetői értekezlet foglalkozott az 1969. évi munkálatok értékelésével.

1970. február 10-én a Hegyháti járásra vonatkozó komplex-kutatási terv főbb irányvonalainak megtárgyalása szerepelt az osztály-értekezlet napirendjén.

1970. február 15-én Rúzsás Lajos osztályvezető „Városok és társadalom a XIX. század elején Magyarországon” címen előadást tartott a pécsi történelemtanárok számára.

Február 24-én Kolta János osztályvezető „A népesedés és a társadalmi-gazdasági viszonyok változásának kölcsönhatása Baranya megyében a felszabadulás óta eltelt 25 év folyamán” címen előadást tartott Pécsen a TIT jubileumi ülésszakán.

Március 16-án Rúzsás Lajos a pécsi középiskolai történelem tanárok továbbképzése keretében „Az átmenet problémái a feudalizmusból a kapitalizmusba és a kapitalizmusból a szocializmusba” címen tartott előadást.

Március 27–28-án E. Smith, az aberdeeni egyetem tanára az intézet vendégeként tanulmányozta Baranya településeit és morfológiai viszonyait.

Április 2-án az intézet, a Magyar Történelmi Társulat Dél-dunántúli Csoportja és Pécs m. j. város Művelődésügyi Osztálya a középiskolai tanárok továbbképzése céljából vitaülést rendezett. Dr. Borus József az MTA Történettudományi Intézetének munkatársa „A II. világháború néhány sorsfordulója hazai történelmünk szempontjából” címen tartott előadást.

Április 5–9-én Angyal Endre munka-

társ tanulmányúton volt Csehszlovákiában, és a Szlovák Irodalomtörténeti Társaság rendezésében Pozsonyban, előadást tartott a barokkról.

Április 17-én az intézet történészei részt vettek a Tolna megyei II. helytörténeti konferencián, Szekszárdon.

Április 20–21-én az intézet dolgozói részt vettek az MSZMP Baranya megyei Bizottsága és Oktatási Igazgatósága részéről Lenin születésének 100. évfordulója tiszteletére rendezett ülésszakon.

Május 8–12-ig Fodor István klimatológus munkatárs részt vett a Dedinky-ben (Csehszlovákia) tartott speleológiai konferencián, és itt „Angaben zur Mikroklima der Eishöhlen” címen előadást tartott.

Május 9-én Löbl Árpád újvidéki egyetemi tanár jelenlétében az intézet tudományos dolgozói kutatási tematikát terveztek az intézet, a jugoszláviai Hungarológiai Intézet, a vajdasági Történettudományi Intézet, valamint az Újvidéki Egyetem Történet- és Földrajztudományi Tanszéke közötti kooperációs munkálatok végzése érdekében. A tervezett program megvalósítása 1971 közepén kezdődik.

Május 13-án az intézet a TIT Földrajzi Szakosztályával és a Baranya megyei Tanács Művelődésügyi Osztályával jubileumi ülést rendezett hazánk felszabadulásának 25. évfordulója tiszteletére. Az ülésen Erdősi Ferenc, Fodor István, Kolta János, Lovász György intézeti munkatársak tartottak előadást.

Június 12-én Kolta János „A falusi népesség előregedése hazánkban” címen elő-

adást tartott az I. Országos Orvosföldrajzi Konferencián, Nyíregyházán.

Június 30-án osztályvezetői értekezlet volt a III. Főosztálynak a jugoszláviai kutatási szerződésekkel kapcsolatos leírata, a román és a magyar akadémiaik között tervezett együttműködés keretében intézetünk szerepe, az intézet ösztöndíjas pedagógusai, az Akadémia kiemelt főtémák intézeti vonatkozásai, valamint az intézeti szabadszombatok bevezetésének tárgyában.

Július 7-én Rúzsás Lajos a történelemtanárok keszthelyi nyári szabadegyetemén „A magyar mezőgazdaság fejlődése 1790–1848” címen tartott előadást.

Július 18-án az intézet a debreceni Déry Múzeummal közösen ülést rendezett Debrecenben tájkatatási kérdésekről. Az intézet részéről Andrásfalvy Bertalan „Dunántúli pásztorkodás – alföldi pásztorkodás”, – Babics András: „A Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézete”, – Rúzsás Lajos: „A piac és a magyarországi városfejlődés”, – Szita László: „Regionális ipartörténeti problémák”, – T. Mérey Klára: „A helytörténetírás történelmi és módszertani problémái. különös tekintettel a dunántúli agrárviszonyokra” címen tartottak előadást.

Július 20–augusztus 8-ig Fodor István tanulmányúton volt Csehszlovákiában. A szlovákiai barlangok klímaviszonyait vizsgálta.

Augusztus 8–12-e között részt vett és előadást tartott Andrásfalvy Bertalan „Tolna megyei népcsoportok” címen a II. Nemzetközi Néprajzi Filmsztyiválon. Szekszárdon.

Augusztus 9–14-e között T. Mérey Klára részt vett a leningrádi gazdaságtörténeti konferencián.

Augusztus 12–19-e között Lehmann Antal növényföldrajzos tanulmányúton volt Romániában.

Augusztus 16–20-a között Rúzsás Lajos részt vett a Moszkvában tartott XIII. Nemzetközi Történelem Kongresszuson.

Augusztus 28-án Antonin Ivan a brnoi földrajzi intézet munkatársa intézeti geográfusaink támogatásával a Mecsek hegységet tanulmányozta.

Augusztus 28–30-án Jerzy Starnowski lodzi egyetemi tanár, irodalomtörténész kereszte fel az intézetet.

Szeptember 4-én osztályvezetői értekezlet volt a tudományos káderutánpótlás, a néprajzi kutatásnak külfölddel való kooperációk lehetőségei, az Állami Földtani Hivattal kötött KK-szerződés, valamint az akadémiai kiemelt kutatási főirányokba való intézeti bekapcsolódás tárgyában.

Október 5–10-e között Rúzsás Lajos részt vett a grazi egyetem gazdaság- és tár-

sadalomtörténeti tanszéke rendezésében megtartott tudományos ülésszakon és itt „Die Entwicklung der Marktflecken Transdanubiens im 17. Jahrhundert während der Türkenherrschaft” címen tartott előadást.

Október 10–16-a között Lovász György főmunkatárs a hannoveri műszaki egyetem földrajzi tanszéke meghívására tanulmányúton volt a Német Szövetségi Köztársaságban.

Október 12–16-án Andrásfalvy Bertalan részt vett és előadást tartott a Dél-dunántúli Népművészeti Héten „A magyar népdal” címen.

Október 20–november 3-a között Erdősi Ferenc geográfus a Német Demokratikus Köztársaságban volt tanulmányúton.

Október 30-án Rúzsás Lajos és T. Mérey Klára az intézet és más pécsi tudományos intézmény dolgozói számára élményszerű beszámolót tartottak Szovjetunió-beli útjukról.

November 2-án általános jellegű munkaértekezlet volt az intézet új könyvtári szabályzatának és rendtartásának ismertetése céljából.

November 4-én az intézet, valamint a Baranya megyei Levéltár és Múzeum dolgozói együttes ülést tartottak november 7. tiszteletére.

November 16-án Rúzsás Lajos előadást tartott a pécsi történelemtanárok továbbképzése keretében „Helytörténeti anyag a történelem-tanításhoz” címen.

November 17–december 1. között Andrásfalvy Bertalan néprajzos, a III. Főosztály támogatásával, Romániában járt, hogy az intézet és a román néprajzosok közötti együttműködés megszervezéséről tárgyaljon.

November 18-án osztályvezetői értekezleten megvitatták az intézet új Szervezeti Szabályzatának tervezetét, valamint a KK-vállalás helyzetét.

November 19–21-e között Angyal Endre részt vett az újvidéki Hungarológiai Intézet tudományos ülésszakán, és „A barokk-kori magyar–délsláv irodalmi kapcsolatok”-ról előadást tartott.

November 24-én Olaszky Béláné és Pritz Pál, a III. Főosztály főelőadói felkeresték az intézetet, hogy jobb elhelyezése ügyében, igazgatói értekezlet keretében, tárgyaljanak.

December 4-én Rúzsás Lajos és T. Mérey Klára az intézet, valamint a Baranya megyei Levéltár és Múzeum dolgozóinak beszámoltak a leningrádi konferencia és a moszkvai nemzetközi történelmi kongresszus olyan előadásairól, vitáiról, amelyeket a déldunántúli kutatások vonatkozásában hasznosíthatónak tartottak.

December 11-én a történettudományi osztály munkatársai osztályülés keretében beszámoltak az 1971. évi munkálataikról.

Régészeti Intézet

A Régészeti Intézet tudományos munkatársainak 1970. febr. 6-án tartott értekezletén ismertették és megvitatták az 1969. évi tudományos tevékenységről szóló beszámolót és az 1970. évi munkatervet.

Az Intézet vezetői és munkatársai 1970. március 6-án igazgatói értekezleten vitatták meg az Intézet belső szervezetének tökéletesítésével kapcsolatos kérdéseket.

Az Intézet témacsoportjainak felelősei rendszeres havi értekezleteken értékelték az előző hónap technikai munkálatait és állapították meg a következő hónap munkáinak beosztását.

1970. ápr. 10-én B. N. Arakelján az Örmény Tudományos Akadémia Régészeti Intézetének igazgatója tartott előadást az örményországi ásatásairól. 1970. okt. 5-én B. Piotrovskij professzor az Ermitage főigazgatója tartott előadást a kaukázusi ásatásokról. 1970. november 7-én Prof. W. Krämer, a Römisch—Germanische Kommission igazgatója tartott előadást Manching-i ásatásairól.

Az Intézetben 2 tudományos beszámoló hangzott el: Kalicz Nándor tudományos munkatárs 1970. március 3-án az aszói ásatásokról, Bakay Kornél tudományos munkatárs 1970. március 31-én a múlt évi ásatásairól tartott előadást.

Az Intézetet a következő külföldi vendégek keresték fel:

- B. N. Arakelján az Örmény Tudományos Akadémia Régészeti Intézetének igazgatója (1970. márc. 29—ápr. 12.),
 Dr. J. Nandris, Londoni Egyetem (1970. IV. 30.),
 J. Pavuk, cseh régész (1970. máj. 18—28.),
 J. Lichardus, cseh régész (1970. máj. 14—23.),
 E. Neustupny, cseh régész (1970. jún. 17—júl. 1.),
 Dr. J. Lünig, Universität zu Köln (1970. VIII. 26.),
 Dr. K. H. Otto, Humboldt Universität zu Berlin,
 Frau Dr. G. Buschendorf-Otto, Humboldt Universität zu Berlin,
 S. M. Ferche, román régész (1970. szept. 21—okt. 5.),
 S. Tassinari, francia régész (1970. okt. 4—21.),
 V. Furmanek, cseh régész (1970. okt. 13—23.),
 Prof. B. Piotrovskij az Ermitage főigazgatója (1970. X. 5.),
 A. Tocik, Nyitrai Régészeti Intézet (1970. X. 6.),
 Prof. W. Krämer, a Römisch—Germanische Kommission igazgatója (1970. nov. 2—7.),
 H. Fischer, német régész (1970. okt. 1—28.),
 V. Najdenova, bolgár régész (1970. okt. 21—nov. 4.),
 St. Boucher, francia régész (1970. dec. 9—19.),
 G. Djingov, bolgár régész (1970. dec. 28—jan. 12.).

Művészettörténeti Kutató Csoport

A Művészettörténeti Kutató Csoport az 1970. évi folyamán hozzáfogott a többkötetes magyar művészettörténeti összefoglalás elvi-elméleti-metodikai előkészítéséhez. Ennek jegyében rendezte meg külső munkatársak és a társtudományok képviselőinek bevonásával május 12-én az ún. periodizációs vitát, szeptember 29-én a „népművészeti-iparművészeti” vitát, majd pedig intézeti munkaértekezleten a XIX.—XX. század fordulója művészetét tárgyaló kötet modelljének tervezetét. 1970. novemberében megalkult a kötet szerkesztőbizottsága is.

A Kutató Csoport munkatársai résztvettek az MTA Filozófiai Intézete és az Irodalomtudományi Intézete által 1970. januárjában megrendezett „A közérthetőség struktúrája” vitán, ahol Németh Lajos

korreferátumot tartott. Szabolcsi Hedvig kandidátus résztvett a „Felvilágosodáskori Munkaközösség” rendezésében 1970 novemberében tartott értekezleten, ahol hozzá is szólt. Az értekezlet az 1972-ben megrendezésre kerülő Nemzetközi Felvilágosodási Kongresszust készítette elő.

A Művészettörténeti Kutató Csoport készítette elő az MTA Művészettörténeti Bizottságával és a Magyar Nemzeti Galériával közösen a felszabadulás 25. évfordulójának tiszteletére megrendezett „A magyar művészettörténetírás 25 éve” című 1970. március 31-i ünnepi ülészakot. Az ülészak megszervezését Kontha Sándor, a Bizottság titkára végezte, Aradi Nóra és Szabolcsi Hedvig pedig korreferátumot tartott.

Pszichológiai Intézet

1970. február 17-én intézeti értekezlet keretében Mátrai László akadémikus, a II. Osztály titkára beiktatta tisztségébe

Ádám György akadémiai levelező tagot, az Intézet új igazgatóját. Az értekezlet ezután megtárgyalta az 1969. évi kutatási beszám-

moló jelentést és a hároméves kutatási terv 1970. évi részfeladatait.

Március 3-án az Intézet vezető kutatóinak bevonásával megvitattuk az Intézet helyzetét és soronlevő feladatait. Általában negyedévenként csoportvezetői értekezleteken tárgyaltuk meg az aktuális problémákat és előkészítettük az Intézet távlati terveinek kialakulását. Csoportjaink többnyire havonta egy, vagy több alkalommal a kutatásaikkal kapcsolatos kérdéseket vitattak meg.

Intézeti tudományos rendezvényeinken június 30-án E. V. Sorohova, a moszkvai Filozófiai Intézet osztályvezetője „A deter-

minizmus problémája a pszichológiában” címmel tartott előadást. Október 6., 7. és 8-án háromnapos ülésszakon vitattuk meg a Magyar Pszichológiai Társaság novemberi kongresszusán előadásra került 20 intézeti előadást. Az élénk vita keretében valamennyi előadásához többen hozzászóltak. December 11-én dr. Garai László tartott előadást „A tudományos tevékenység motivációjáról” címmel.

Május 15-én Tóth István, a Pártközpont munkatársa „Az MSZMP Tudománypolitikai Irányelveiről” címmel tartott szakmapolitikai előadást.

A bizottságok munkájáról

Filozófiai Bizottság

A Bizottság új összetételében 1970 nyarán kezdett munkához. Munkatervének megfelelően foglalkozott állandó feladataival (könyvkiadás, díjakra javaslat-tétel stb.).

Üléseinek témái közül kiemelkedik a távlati terv társadalomtudományi témáinak előkészítésével kapcsolatos, főként a tudományos-technikai forradalom, mint világtörténelmi folyamat kutatási koncepciójának kialakításával kapcsolatos tevékenysége. Szeptember elején e témakörben más tudományterületek képviselőinek bevonásával megvitatta a Bizottság aktívaülése a terv előzetes koncepcióját, majd novemberi ülésén foglalt állást oly módon, hogy a témát kiemelt országos kutatási témául javasolta.

A Bizottság szeptemberi – a Művelődésügyi Minisztérium Filozófiai Szakbizottságával együtt tartott – ülésén megvitatta Wirth Ádám elvtárs előterjesztése alapján a Magyar Filozófiai Szemle munkájáról elkészített jelentést. A Bizottság novemberi ülésén tájékoztató hangzott el a MSZMP KB Agitprop. Bizottságának a Magyar Filozófiai Szemle munkájával kapcsolatos állásfoglalásáról.

A minisztériumi Szakbizottsággal tartott ülésén a Bizottság Elek Tibor elvtárs előterjesztésében jelentést tárgyalt meg a filozófiai tanszékeken (szakcsoportokban) folyó tudományos kutató munkáról. A javaslatok alapján a Minisztérium intézkedéseket tett a kutatás jobb irányítására, koordinálására.

Történettudományi Bizottság

Bár a Magyar Tudományos Akadémia időközben lezajlott átszervezése miatt az előző évinél kevesebb ülést tartott, tevékenysége mégis szerteágazó volt.

Megtárgyalta és elfogadta az 1970. évi operatív könyvkiadási tervet, értékelte az Akadémiai Kiadónál 1967-ben megjelent történettudományi műveket, foglalkozott a felszabadulásunk 25. évfordulójának tiszteletére rendezett tudományos ülésszakok terveivel, koordináló ajánlatokat téve a rendező szervezetnek.

A Bizottság előkészítette és megvitatta az 1971. évi könyvkiadási kerettervet és a helytörténetírás helyzetéről, megoldandó feladatairól szóló anyagot.

A Bizottság elnöke részt vett a Moszkvában megtartandó Történetsszakkongresszusra kérésű tanulmánykötettel és a felkészülés terveivel foglalkozó tárgyalásokon, a Bizottság titkára pedig a Magyar–Román Történetssz Vegyesbizottság előkészítésével, majd megalakításával foglalkozó munkálatokban.

A moszkvai nemzetközi történetsszakkongresszus munkájából a magyar delegáció a Bizottság által megtárgyalt és elfogadott tervezet értelmében vállalt részt. A kongresszus után a Bizottság által felkért bizottsági tagok összefoglaló jelentést készítettek a kongresszusról. Véleményezte a Bizottság – néhány bizottsági tagot felkérve – „A társadalmunk strukturális és tudati változásai” című kiemelt téma vázlatát, elkészítette továbbá 1971-es munkatervét is. Mindhárom kérdéskör megvitatását a Bizottság 1971. évi első ülésén kívánja napirendre tűzni.

Régészeti Bizottság

A Régészeti Bizottság 1970. január 19-i ülésén meghallgatta a Nemzeti Múzeum régészeti szakfelügyeleti tevékenységének eddigi tapasztalatairól készített beszámolót, az albizottságok jelentései alapján megvitatta és véleményezte a Művelődésügyi Minisztérium alá tartozó régészeti kutatóhelyek 1970. évi kutatási tervét, döntött az 1970.

évi céltámogatás elosztásáról és összeállította saját 1970. évi munkatervét.

1970 májusban a bizottság újjáalakult; kibővítés következtében a szakterület legfontosabb kutatóhelyeinek és tudományágainak arányosabb és hatékonyabb képviselője vált lehetővé. A május 29-i ülésen már az új bizottság tárgyalta meg a régészettudomány könyvkiadási tervét és megvizsgálta a Corpus Signorum Imperii Romani nemzetközi vállalkozás magyar sorozatának állását. A szeptember 11-i ülésen az 1971. évi operatív és tartalék könyvkiadási tervre tett a bizottság javaslatot.

Az év folyamán a régészet különböző rész-diszciplínáit gondo-
zó albizottságok saját kezdeményezésre több elvi és gyakorlati kérdést vizsgáltak meg és figyelemmel kísérték szakterületük problémáit. Az őskori albizottság kibővített ülésen vitatta meg az őskor hazai kutatásának egyes aktuális problémáit, különös tekintettel a készülő Régészeti Kézikönyv őskori köteteinek írásával felmerülő koordinációs problémákra. A római albizottság megvizsgálta az óbudai szanálásokkal kapcsolatos régészeti teendőket, több helyszíni megbeszélésen kialakította álláspontját a kutatások követendő módszerét illetően és a megindult ásatásokról folyamatosan tájékozódott. A népvándorláskori albizottság ugyancsak kibővített munkaüléseken foglalkozott az avar corpus további munkálatainak szervezési és szerkesztési feladataival. Mindegyik albizottság több folyó ásatást tekintett meg és felmerült tudományos vonatkozású gyakorlati kérdésekben nyújtott támogatást, továbbá foglalkozott a meginduló Fontes Archaeologici Hungariae forrásközlő sorozat számára készülő vagy már elkészült munkákkal.

Művészettörténeti Bizottság

A Művészettörténeti Bizottság — együttműködve a Művészettörténeti Kutató Csoporttal és a Magyar Nemzeti Galériával — március 31-én, hazánk felszabadulása 25. évfordulója tiszteletére ünnepi ülést szervezett a Magyar Tudományos Akadémián. A szervezés munkáját Kontha Sándor kandidátus, a Bizottság titkára végezte. Az ülést Mátrai László akadémikus nyitotta meg, majd Pogány Ö. Gábor kandidátus tartott előadást. A magyar művészettörténetírás 25 éve címmel. Felkért hozzászólók voltak Garas Klára, Aradi Nóra, Szabolcsi Hedvig, Zádor Mihály, Székely György, Pamlényi Ervin, Novák Zoltán. A zárszót Vayer Lajos, a művészettörténeti tudományok doktora, a Bizottság elnöke tartotta. Az ülés teljes anyaga megjelent a Művészettörténeti Értesítő 1970. évi 2. számában.

Jelentős tevékenységet fejtett ki a Bi-

zottság a könyvkiadás vonalán mutatkozó problémák megoldására. Ilyen kérdések több ülésének napirendjén szerepeltek. A Bizottság elnök, kiadványfelelőse és titkára személyes megbeszélést folytatott az Akadémiai Könyvkiadó igazgatójával. A Bizottság minden fórumon hangsúlyozta a művészeti-, módszertani kutatások fokozottabb támogatásának szükségességét, de nem kevésbé fontosnak ítélte az adatközlő kiadványok, az alapvető korpuszok, katalógusok kiadásának kérdését sem, különös tekintettel arra, hogy ilyen jellegű publikációk ebben a szaktudományban — összehasonlítva a történettudomány, irodalomtudomány fejlődésével — csak igen későn jelentkeztek rendszeresen, a mulasztások, hiányok tehát még igen nagyok.

Az újjáalakított, elsősorban vidéken tevékenykedő szakemberekkel bővített bizottság novemberi ülésén tájékozódott az Akadémia szervezeti felépítésében történt változások utáni új, részben megnövekvő bizottsági feladatokról. Ekkor vitatta meg a központi kutatási témák tervezeteit s hallgatta meg a Művészettörténeti Kutató Csoport egy esztendejéről szóló beszámolót.

MTA Pedagógiai Bizottsága

A Pedagógiai Bizottság 1970-ben az évenként visszatérő aktuális feladatok (javaslat-tétel könyvkiadási tervek, új műveknek a keretbe való felvételére, munkatervek megvitatása stb.) ellátásán túl, a lehetőségekhez mérten a tudományterület előtt álló legfontosabb feladatokra fordította figyelmét.

Az Akadémia átszervezése, a Bizottság és az Albizottságok újjászervezésének, illetve a megbízások kiadásának elhúzódása a Bizottság tevékenységében is éreztette hatását. Az említett okok eredményeként a korábban kialakított munkatervi feladatokat nem sikerült maradéktalanul megvalósítani. Az új helyzethől viszont olyan újabb feladatok is adódtak, amelyek a munkatervben nem szerepeltek.

Bár a Bizottsági ülések száma az előző évihez képest kevesebb volt, ennek ellenére tagjaink és az Albizottsági tagok is nagyobb intenzitással dolgoztak. Az 1970. év, a pedagógia területén különösen is, az évfordulók megünneplése és a nagyobb országos rendezvényeken való aktív közreműködés komoly feladatok elé állította tagságunkat. Az emlékülések sorából külön is ki kell emelni a Lenin születésének 100. évfordulója alkalmából februárban, és a hazánk felszabadulásának negyedszázados évfordulója alkalmából márciusban megtartott rendezvényeket. Ezek során szélesebb tömegeket sikerült aktivizálnunk és megmozgatnunk. Ezek a

rendezvények, de különösen is a felszabadulásunk 25. évfordulója alkalmából rendezett emlékülés, jó lehetőséget nyújtott arra, hogy elemezzük és értékeljük az elért eredményeket és kijelöljük azokat a feladatokat, amelyekre a jövőben az eddigieknél nagyobb figyelmet kell fordítanunk. Ebben az összefüggésben kell megemlítenünk az 1970. szeptember hó 28—30. között megtartott V. Nevelésügyi Kongresszus munkáját is. Bár ez nem volt kifejezetten Bizottsági feladat, tagságunk igen aktívan vett részt a plenáris és a szekció ülések munkájában és jelentős szerepet játszott az ajánlások végleges szövegének a kialakításában. Ez a tény azért is fontos, mert ezek az ajánlások a neveléstudomány alapvető feladataira is ráirányították a figyelmet. Itt kell még megemlíteni a Comenius halálának 300. évfordulója alkalmából 1970. november hó 23—28. között Budapesten és Sárospatakon rendezett tudományos ülésszakot, amelyen több külföldi vendég is részt vett. Bár a Pedagógiai Bizottság csak egyik szervezője volt ennek az ülésszoknak, nyugodtan elmondhatjuk, hogy a tartalmi és szervező munkából a Neveléstörténeti Albizottsággal együtt oroszlanrészt vállalt.

Az említett ünnepi megemlékezéseken és országos rendezvényeken túl a Bizottság megvitatta a neveléstudományi kutatások főbb irányait tartalmazó előterjesztést, az MTA Szociológiai Kutatócsoportja által készített „Iskolai nevelés és társadalmi fejlődés” című tervtanulmányát pedig két alkalommal is napirendre tűzte és az így kialakított álláspontjáról az MTA II. Osztályának vezetőségét írásban is tájékoztatta. Ugyancsak meghallgatta és megvitatta a Testnevelési Tudományos Kutató Intézet munkájáról és további terveiről kapott beszámolót. A Bizottság tagjai tájékoztatást kaptak az MSZMP KB Agitációs és Propaganda Bizottságának pedagógiával kapcsolatos határozatáról.

A szakemberképzés és a neveléstudomány című téma megvitatására és az ezzel összefüggő feladatok kijelölésére időhiányában nem került sor. Ezt a problémakört a következő évi munkatervünkbe felvesszük és megvalósítjuk.

Albizottságaink tevékenysége is a fentebb már említett nagyobb rendezvényekre összpontosult. Ennek is köszönhető, hogy ezeknek pozitív visszhangjuk volt.

A Pedagógiai Bizottságnak november, illetve december hónapban két külföldi vendége volt, Gaston Mialaret professzor Kanadából és Miclesláv Pecherszki Varsóból. Bizottságunk több tagja járt külföldön, többségükben a Comenius ünnepségeken, illetve tudományos ülésszakokon vettek részt.

Pszichológiai Bizottság

Az MSZMP KB Agit.-Prop. Bizottsága 1969 decemberében megvitatta a hazai pszichológiai kutatás helyzetét, és úgy határozott, hogy 1970 első félévében napirendre tűzi a pszichológiai kutatások távlati koncepciójának és a tervezett kutatások főbb irányainak kérdését. A II. Osztály irányításával a Pszichológiai Bizottság 1970. február—március hónapban létrehozta az egyes pszichológiai területek koncepcióját és azok főbb kutatási problémáit kidolgozó munkacsoportokat. Ebben a felelősségteljes, kritikai állásfoglalást igénylő feladatban a Pszichológiai Bizottság nagy segítséget kapott a pszichológia és határterületei vezető kutatóitól és gyakorlati szakembereitől. Az egyes területek koncepciói és a főbb kutatási irányok megjelölései 1970. április elején kialakultak, ezt követte azok összegezése a magyar pszichológiai kutatások egységes koncepciójába. A hazai pszichológiai kutatások távlati koncepciója négy témakör köré csoportosítva tartalmazza valamennyi pszichológiai terület főbb kutatási feladatait. A II. Osztály jóváhagyásával az MSZMP KB Agit.-Prop. Bizottsága elé terjesztett rövid összefoglalás — az egyes pszichológiai területek részterveivel egyezően — a megismerési folyamatok, a személyiség, a csoporttevékenység és a munkatevékenység pszichológiai vizsgálatában jelölte meg a legáltalánosabb közös kutatási irányokat. Az MSZMP KB Agit.-Prop. Bizottsága egészében helyesnek ítélte a benyújtott javaslatot és annak megvalósítását a pszichológiai kutatásokat irányító akadémiai és minisztériumi szervek feladatává tette. A határozat külön intézkedett a klinikai pszichológiai és a munkalektani kutatási bázisok új telepítési helyének kijelölésére. Ez utóbbi feladat megoldására a Pszichológiai Bizottság — a II. Osztály segítségével — tárgyalásokat kezdett az Egészségügyi és a Munkaügyi Minisztériummal.

Az akadémiai tisztújítást követően a Pszichológiai Bizottság is új tagokkal bővült. A Pszichológiai Bizottság résztvett az Akadémia fűtitkára által kiemelésre javasolt néhány társadalomtudományi kutatási terv előzetes vitájában, ill. pszichológiai véleményezésében.

A Pszichológiai Bizottság a Magyar Pszichológiai Tudományos Társasággal együtt 1970 novemberében rendezte meg a hazánk felszabadulásának 25. évfordulóját köszöntő III. — jubileumi — Pszichológiai Nagygyűlést, melyen a hazai kutatókon kívül meghívott külföldi tudósok is tartottak előadásokat.

A Pszichológiai Bizottság könyv- és folyóiratkiadási munkája 1970-ben is eredményesnek ítéhető.

A társulatok munkájáról

Magyar Történelmi Társulat

A Magyar Történelmi Társulat *elnöksége* 1970. március 31-i ülésén megvitatta a vidéki csoportok munkáját és határozott a vándorgyűlés programjáról.

Az *igazgatóválasztmány* 1970. május 7-i ülésén jóváhagyta a vándorgyűlés programját, valamint a vidéki csoportok munkájáról szóló beszámolót. Ugyanakkor a választmány tudomásul vette a helytörténeti szakosztály megalakítására vonatkozó főtitkári előterjesztést is. Az október 30-i ülés a tanári tagozat, ill. a helytörténeti és üzemtörténeti szakosztályok tevékenységéről szóló beszámolókat hallgatta meg. A december 21-én tartott nyilvános igazgatóválasztmányi ülésen beszámoló hangzott el a leningrádi nemzetközi gazdaságtörténeti kongresszusról.

A Társulat mint társrendező szerv (az MSZMP KB Politikai Főiskolájával, Párttörténeti Intézetével és a Történettudományi Intézettel együtt) vett részt a hazánk felszabadulásának 25. évfordulója alkalmából, 1970. március 16–17-én rendezett tudományos ülésszak szervezésében.

Hagyományos *vándorgyűlést* a Társulat 1970. szeptember 17–19-én Gyulán rendezte meg a helytörténetírás elvi-, módszertani és gyakorlati problémáiról. A vándorgyűlés bevezető előadásait Vass Henrik: „Munkásmozgalomtörténet és helytörténet”; Szabad György: „Beszámoló a Magyar Történelmi Társulat Helytörténeti Szakosztályának megalakulásáról és programjáról”; valamint Szabó Ferenc: „A helytörténetírás és az üzemtörténetírás kapcsolata” címmel tartotta.

A Társulat a Magyar UNESCO Bizottsággal közösen *emlékülést* rendezett Cuza születésének 150. évfordulója alkalmából 1970. március 31-én. Az ünnepi megemlékezést Kovács Endre tartotta.

I. István születésének 1000 évfordulója alkalmából a Társulat, a TIT Történelmi Választmánya és a Hazafias Népfront Honismereti Bizottsága 1970. augusztus 26-án rendezett *tudományos emlékülésén* Bónis György: „Az államalapító István király” címmel tartott előadást.

Társulatunk kezdeményezésére a Fővárosi Tanács VB úgy határozott, hogy a XI. Badacsonyi utcát Molnár Erikről nevezi el. Az utcán elhelyezett *emléktábla* leleplezésére 1970. március 26-án került sor. Molnár Erik életművét Borus József méltatta.

A Társulat és a TIT közös rendezésében 1970. február 11-én Dercsényi Dezső: „Műemlékvédelem és történelem” címmel tartott előadást. A Társulat *felolvasó ülésén* Berend T. Iván és Ránki György 1970. már-

cius 2-án „Az egyetemes gazdaságtörténet metodológiája” címmel ismertette az V. nemzetközi gazdaságtörténeti kongresszusra készített referátumát.

Az *üzemtörténeti szakosztály elnöksége* 1970. március 3-i ülésén vitatta meg a szakosztály működéséről szóló beszámolót. A szakosztály 1970. május 15-én ankétot rendezett az üzemtörténetírás kérdéseiről.

Az igazgatóválasztmány határozata alapján a Társulat titkársága 1970. szeptember 7-én megrendezte a *helytörténeti szakosztály elnökségének* alakuló ülését. Az elnökség megválasztotta a szakosztály tisztikarát, s állást foglalt a programmal, feladatokkal kapcsolatban.

A *tanári tagozat* a Fővárosi Tanács Szakfelügyeleti és Továbbképzési Csoportjával együttműködve tanfolyamot szervezett, amelynek résztvevői hetenként egy-egy napot történelmi és szakmódszertani előadások hallgatásával és megvitatásával töltöttek.

A Társulat tanári tagozata együttműködve az Országos Pedagógiai Intézettel és a Tudományos Ismeretterjesztő Társulattal, 1970. július 1–10. között megrendezte Keszthelyen a történelemtanárok hagyományos nyári akadémiaját.

Vidéki Csoportjaink ezévi rendezvényei közül kiemelkedtek az I. István király születésének 1000. évfordulója alkalmából rendezett *emlékülések*. Székesfehérvárott 1970. augusztus 15-én Györffy György: „Az államalapító István király”, Dercsényi Dezső: „Magyar művészet István király korában”, Szücs Jenő: „István király Intelmei — István király állama”, Kralovánszky Alán: „Az István-kori Székesfehérvár” címmel tartott előadást. Miskolcon 1970. szeptember 13-án Bartha Antal: „I. István és a magyar állam kialakulása” címmel tartott előadást.

A *nemzetközi kapcsolatokról* szólva hangsúlyoznunk kell, hogy a Társulat szervezte meg mintegy 60 magyar történész kiutazását az 1970. évi moszkvai nemzetközi történész kongresszusra.

Társulatunk elnöke 1970. október 19-én fogadta a török kulturális napok alkalmából hazánkban tartózkodó török történészküldöttséget.

Ember Győző elnök és Berend T. Iván főtitkár 1970. október 20–23. között Berlinben megbeszélést folytatott az NDK Történelmi Társulatának elnökségével a két Társulat közötti kapcsolatok fejlesztésének lehetőségeiről.

Magyar Régészeti és Művészettörténeti Társulat

A Társulat tevékenységének egyik legfontosabb mozzanata volt 1970-ben az Érem-

tani Szakosztály megszűnésével, illetve a Magyar Numizmatikai Társulat megalakulásával kapcsolatos feladatok végrehajtása. Az 1970. február 19-én tartott közgyűlésen Horváth Tibor főtitkári beszámolójában foglalkozott az MTA II. Osztálya és a Társulat vezetőségének az Éremtani Szakosztály ügyeinek rendezésével kapcsolatos munkájával és eredményeivel. Ezt követően a közgyűlés határozatot hozott egy önálló Magyar Numizmatikai Társulat megalakulása ügyében. Nevezett Társulat 1970. május 20-án tartotta alakuló ülését. Ezzel egyidejűleg megszűnt a Magyar Régészeti és Művészettörténeti Társulat Éremtani Szakosztálya. A Magyar Régészeti és Művészettörténeti Társulat módosított alapszabályát az 1970. október 19-én tartott közgyűlés fogadta el.

Az 1970-ben tartott négy vezetőségi és két választmányi ülés programjában a fentebb említett szervezeti átalakulás mellett a Társulat tematikus tudományos programjának kialakítása került előtérbe. A vezetőség és a választmány határozata értelmében a Társulat a következő években nagyobb teret kíván biztosítani a régészeti és művészettörténeti kutatás legaktuálisabb kérdéseinek megvitatására. Ezért, előre meghatározott program szerint, a Régészeti, illetve a Művészettörténeti Szakosztály évente egy-egy témakörből tudományos ülésszakot rendez. A vitaüléseken az adott témakör legnevesebb hazai kutatói tartanak előadást, illetve korreferátumot. Az üléseken elhangzó tudományos eredmények — és azok megvitatása — egy-egy témakör kutatásának, az adott időszakra vonatkozó, legjobb keresztmetszetét fogja adni.

E célkitűzés első konkrét megnyilvánulása volt az 1970. október 29-én „Pannónia római foglalása és a romanizáció kérdései” címmel megrendezett ülészak, amelyen az alábbi előadások hangzottak el. *B. Bónis Éva*: A pannóniai őslakosság települési viszonyai és a lakosság továbbélésének néhány kérdése. *Mócsy András*: A legkorábbi megszállás kérdései. *Fitz Jenő*: Adatok a Civitas Eraviscorum területének változásaihoz. *Nagy Tibor*: Az aquincum vicus és municipium. *Gabler Dénes*: Pannónia megszállásának kérdése a terra sigillaták tükrében. *Póczy Klára*: A városiasodás kezdete Scarbantiában. A Régészeti Szakosztály által rendezett ülészak előadásai és az azokat követő vita nyomtatásban az Acta Archaeologica Hungarica hasábjain jelenik meg.

A havonként megrendezett felolvasó ülések programját (1970 első félév) részben már ismertettük. 1970 második félévében a részletezett ülészak mellett a Társulat egy tematikus felolvasó ülést és egy szakvezetést rendezett. Az ülésen *Nagy Emese* Régészeti

feltárások az esztergomi várban, *Koppány Tibor*: Az esztergomi királyi palota épületeinek helyreállítása, *Várnai Dezső*: Az esztergomi kőtár rendezésének építészettörténeti eredményei címmel tartott előadást. 1970 decemberében a Társulat tagjai *Dávid Katalin* szakvezetése mellett tekintették meg az Egyházi gyűjtemények kincsei című kiállítást.

A beszámolási időszakban a Régészeti Szakosztály egy, az Iparművészettörténeti Szakosztály három ülést tartott. A Szolnokra, illetve Szolnok megyébe tervezett, és előkészített vándorgyűlés az árvízzel kapcsolatos problémák miatt elmaradt.

Magyar Numizmatikai Társulat

A Társulat 1970-ben kapta vissza önállóságát, amikor a május 20-án tartott közgyűlés kimondta kiválását a Magyar Régészeti, Művészettörténeti és Éremtani Társulathoz. Elfogadta új alapszabályait, amelyben rögzítette, hogy a Társulat kizárólag tudományos és ismeretterjesztő tevékenységet folytat, gyűjtői tevékenységgel nem foglalkozik. Ugyanez a közgyűlés megválasztotta a vezetőséget, amelynek tagjai: Csillag Ferenc elnök, Mócsy János és Varannai Gyula alelnökök, Gedai István főtitkár és Káplár László másodtitkár.

A vezetőséget és a három alkalommal tartott választmányi üléseket főleg az átszervezéssel járó feladatok foglalkoztatták.

A szervezési munkák mellett megindultak a tudományos előadások, amelyek havi felolvasó ülések, viták keretében hangzanak el. Az 1970-es év előadásai: szeptember 17: Varannai Gyula: Askelios és a kígyó a magyar orvosi érmeiken; október 15: Mócsy János: Egy ritka perinthusi medaillon; november 12: Biró Tiborné: Római pénzforgalom Pannóniában; december 10: Pohl Artur: A középkori magyar és szerb pénzverés kapcsolatai.

A Társulat 1970-ben jelentette meg a Huszár Lajos szerkesztésében megjelenő Numizmatikai Közlöny LXVIII—LXIX (1969—1970) évfolyamát. Folyóiratunk legújabb száma a pénztörténet valamennyi korszakából közöl tanulmányt. Kelta érmeleletet közöl Castelin prágai numizmatikus, a római korból Albeker Mária és Biró Tiborné közös cikke, a magyar középkorból pedig Gedai István. Ugyancsak a magyar pénztörténettel foglalkozik Vajay Szabolcs, Pohl Artur és Huszár Lajos tanulmánya.

Magyar Pszichológiai Tudományos Társaság

A Magyar Pszichológiai Tudományos Társaság az 1970-es évben tudományos ülé-

seit hazánk felszabadulásának 25. évfordulója megünneplése jegyében szervezte és rendezte meg. E cél vezette az Elnökséget és Vezetőséget, amikor a pszichológia 25 éves — nem mindig gond nélküli — fejlődéséről kívánt számot adni.

A Társaság Vezetősége — a felsőbb irányító szervek támogatásával elvi és gyakorlati útmutatásával helyes irányokat és arányokat alakított ki a feladatok reális megvalósítása érdekében.

A Társaság az elnökségi és vezetőségi üléseken, az elfogadott munkaterv alapján hármas célt tűzött maga elé.

Előkészíteni a III. Tudományos Jubileumi Nagygyűlést, megalapítani a Társaság emlékérmét, valamint az ifjúság helyzetéről hozott párhataározat végrehajtása segítése érdekében ifjúságkutatás témában szimpóziumot rendezni.

Emellett természetesen a Társaság szekciói több színvonalas, tudományos vitát rendezett.

A Társaság Vezetősége létrehozta a Nagygyűlés Előkészítő Bizottságot.

Az Előkészítő Bizottság tevékenysége nyomán eddig nem tapasztalt aktivitás bontakozott ki a Társaság tagjai között. A pszichológusok nagy többsége átérzve a jubileumi megemlékezés jelentőségét, nagyszámban jelentkezett a Nagygyűlésre előadással, részvétellel. Részt vett, ill. részvételi díját befizette 267 fő. Előadást tartott 133 fő. Az üléseket 1500-nál többen látogatták. Előadást tartottak, illetve felszólaltak: Lomov (szovjet), Piret (belga), Tajfel (angol), Kovac (cseh), Büttcher (német), és Tomaszewski (lengyel), professorok.

Az elfogadott előadástéziseket, meghívókat, nyomtatott formában az ünnepi ülésnek megfelelő színvonalon adtuk ki.

A vendégek, a meghívottak valamint a sajtó képviselői pozitíven emlékeztek meg a Nagygyűlés tudományos igényességéről, a pszichológusok felelősségérzetéről, társadalmi aktivitásáról. Több igen tartalmas tudományos kísérleti anyagra épülő téma szerepelt a tizennégy szekció ülésén.

Különösen nagy létszámú előadással jelentkeztek az Orvos (klinikus) pszichológusok, a pedagógiai-pszichológia kutatói, — gyakorlati szakemberei.

Örvendtes, a határterületek képviselőinek (szociológusok, filozófusok, mérnökök, gyakorló pedagógusok) érdeklődése.

A Jubileumi Nagygyűlés alkalmából pá-

lyázatot írtunk ki a hazai pszichológia 25 éves fejlődése témában. Sajnos a beérkezett pályázatok nem feleltek meg a követelményeknek. A Nagygyűlés alkalmat adott arra, hogy a fiatal pszichológusok előadásai közül a legjobbakat nívódíjjal részesítsük.

A Nagygyűlés anyaga megjelenik a Tanulmánykötetben. A Jubileumi Nagygyűlés színvonalát emelte a megrendezett közel 14 millió Ft értékű műszer és a különböző kiadók (Akadémiai Kiadó, Medicina, Tankönyvkiadó, Zrínyi) könyveiből összeállított könyvkiállítás. Önálló kiállítást rendezett az Intapszatti Rehabilitációs Intézet.

Bemutatásra került kb. 6 órás műsor keretében a magyar pszichológusok kísérleti filmjei.

Ezúton is köszönetet mondunk azoknak az üzemeknek, vállalatoknak, egyéneknek akik önzetlenül segítettek a Nagygyűlés sikeres megrendezését.

A Magyar Pszichológiai Tudományos Társaság hazánk felszabadulásának 25. évében 1970-ben, Ranschburg Pál születésének 100. évfordulója alkalmából emlékérmét alapított a kiváló (orvos-klinikus, pszichológusok) pszichológusok több évtizedes tudományos és tudományszervező tevékenységének elismerésére. A Ranschburg emlékérem alapítását az Orvos (Klinikus) Szekció kezdeményezte és kétnapos nagysikerű emlékülést rendezett, emlékkiállítással egybekötve és kiadta a Ranschburg bibliográfiát.

Az emlékülésen A. N. Leontyev, Albert Wellek, Fridmann Ervin, György Julia, Kaufmann Irén, Focher László, Schnell János, Lóránd Blanka és Hajós Sándor részesültek emlékérem kintüntetésben.

Megrendeztük az „Ifjúságkutatás és pszichológia” szimpóziumot ahol a párhataározat alapján közel 50 előadás hangzott el. Mátrai László akadémikus tartott bevezető előadást, amely elvi iránymutatást adott az ifjúságkutatás témában. Az „Ifjú kommunista” folyóirat a bevezető előadást leköszölte.

A Társaság — a Honvédelmi Miniszter és a Belügyminiszter hozzájárulásával — létrehozta a Fegyveres Erők Szekcióját, amely igen aktívan, közel 100 fővel megkezdte munkáját.

Megkezdte tevékenységét az Etikai Bizottság. A Társaság tagjainak társadalmi aktivitása tovább növekedett, emelkedett a Társaság Vezetőségének vezetési színvonal, következetes tudományos igényessége, kritikái és önkritikái hozzáállása a munkához.

Könyveink

Filozófia

Nicolai Hartmann: Teleológiai gondolkodás.

Szigetvári Sándor: Az induktív és deduktív következtetések kapcsolata az empiria síkján.

Zoltai Dénes: Ethos und Affekt.

Bizám Lenke: Kritikai allegóriák Dickens-ről Kafkáról.

Jóri János: A vallás kialakulásának kezdetei. (megj. Filozófiai tanulmányok sor. 5. köt.)

Történettudomány

A szocializmus útján. A felszabadulást követő negyedszázad kronológiája. (szerk. Szabó Bálint.)

Etudes Historiques 1970. 1–2. köt.

Káldy-Nagy Gyula: Magyarországi török adóösszeírások. (megj. Értekezések a tört. tud. köréből sor. 52. köt.)

Szücs Jenő: E nemzet historikuma és a történet szemlélet nemzeti látószöge. (megj. Értekezések a tört. tud. köréből sor. 51. köt.)

R. A. Averbuch: A magyar nép szabadságküzdelme 1848–49-ben. (szerk. Andics Erzsébet.)

Heckenast Gusztáv: Fejedelmi (királyi) szolgálonépek a korai Árpád-korban. (megj. Értekezések a tört. tud. köréből sor. 53. köt.)

Réti László: A Magyar Tanácsköztársaság központi szervei és pecsétjei.

Tanulmányok a Dél-Dunántúl történetéből. (szerk. T. Mérey Klára.) (megj. MTA Dunántúli Tudományos Intézet Értekezések 1969. I. köt.)

Ádám Magda: Magyarország külpolitikája 1938–1939-ben. (megj. Diplomáciai iratok Magyarország külpolitikájához 1936–45. sor. 3. köt.)

Buzási János–Felő Ibolya–Nagy Lajos, Papp Gáborné: Urbéres birtokviszonyok Magyarországon Mária Terézia korában.

Életek és korok sorozat I–VII. köt. (szerk. H. Balázs Éva.)

1. Hajdu Tibor: Károlyi Mihály.)

2. Gáthy Vera: Gandhi.)

3. Jemnitz János: Jaurés.)

4. Niederhauser Emil: Botev.)

5. Dományos István: Herzen.)

6. Katus László: Musztafa Kemál Atatürk,

7. Jemnitz János: Tom Mann.)

Józsa Antal: Háború, hadifogság, forradalom. Magyar Internacionalista hadifoglyok az 1917-es oroszországi forradalomban.

Láng Imre: Nemzetközi gazdasági és pénzügyi szervezetek kialakulása és tevékenysége a II. világháborút követő években.

A Magyar Tanácsköztársaság 50. évfordulója. (Nemzetközi tudományos ülésszak,

Budapest 1969. III. 17–19.) (szerk. Gábor Sándorné–Mucsi Ferenc.)

Sarlós Béla: Deák és Vukovics. (megj. Értekezések a tört. tud. köréből sor. 54. köt.)

Sipos Péter: Imrédy Béla és a Magyar Megújulás Pártja. Social-Economic Researches on the History of East-Central Europe. (angol, orosz, német) Ed. E. Pamlényi. (megj. *Studia Historica* sor. 62. köt.)

Pölöskei Ferenc: Kormánypárti politika és parlamenti ellenzék 1910–1914.

Régészet

Bakay Kornél–Kalicz Nándor–Sági Károly: Veszprém megye régészeti topográfiája. A devecseri és sümegi járás. (megj. Magyarország régészeti topográfiája sor. I/3. köt.)

Művészettörténet

Harasztiné Takács Marianna: Magyarországi udvarházak és kastélyok (XVI–XVII. század).

Pedagógia

„A szent, a várt szélvész”. Tanulmányok a Tanácsköztársaság közoktatásügyéről. (szerk. Mészáros István.)

Balázs Györgyné: Korkép kialakítása a történelemoktatásban.

Comenius: Orbis Pictus.

Tanulmányok a neveléstudomány köréből: 1968–70. (szerk. Kiss Árpád.)

Pszichológia

Ignatyev–Kolcova–Zamenszkaja–Lukin: Tanulmányok az iskola előtti és a kisiskolás korcsoport pszichológiájának köréből. (megj. *Pszichológia a gyakorlatban* sor. 18. köt.)

Klein Sándor: Kísérlet egy új típusú intelligenciateszt kialakítására. (megj. *Pszichológia a gyakorlatban* sor. 17. köt.)

A pszichológia módszerei. (szerk. Lénárd Ferenc) (megj. *Pszichológiai tanulmányok* sor. 12. köt.)

*

Földrajzi tanulmányok a Dél-Dunántúl területéről. (szerk. Lovász György) (megj. MTA Dunántúli Tudományos Intézet: Értekezések 1969. II. köt.)

Vendégeink

Szovjetunió

B. F. Lomov professzor, a Szovjetunió Pedagógiai Tudományos Akadémiája levelező tagja 1970. november 1–6. között, a

Magyar Pszichológiai Tudományos Társaság meghívására hazánkban tartózkodott és részt vett a Magyar Pszichológiai Tudományos Társaság III. Tudományos Nagygyűlésén.

G. I. Ruzavin a filozófiai tudományok doktora, a SZUTA Filozófiai Intézete tud. kutatója 1970. szeptember 21-én kezdte meg 2 hetes magyarországi egyezményes tanulmányútját.

T. Iszlamov történész 1970. április 13-án 4 hetes tanulmányútra érkezett hazánkba.

B. N. Arakeljan professzor, az Örmény TA levelező tagja 1970. március 29 és április 11. között egyezményes keretben hazánkban tartózkodott.

J. V. Sorohova a filozófiai tudományok doktora, a SZUTA Filozófiai Intézete Pszichológiai Osztályának vezetője 1969. június 18-án 2 hetes magyarországi tanulmányútra érkezett.

Andrej Puskas történész 1970. november 23-án 4 hetes tanulmányútra érkezett hazánkba.

Bulgária

V. P. Najdenova régész 1970. október 21-én kezdte meg 2 hetes magyarországi egyezményes tanulmányútját.

V. T. Bozsinov történész 1970. november 24—december 7. között egyezményes tanulmányúton járt hazánkban.

H. I. Mihova történész 1970. augusztus 27-én 2 hetes magyarországi tanulmányútra érkezett és levéltári kutatásokat folytatott.

P. D. Mijatev történész 1970. december 22-én 2 hetes tanulmányútra érkezett hazánkba.

P. Sz. Koledarov történész 1970. október 28-án kezdte meg 4 hetes magyarországi egyezményes tanulmányútját.

N. T. Nikov történész 1970. december 28-án kezdte meg 4 hetes magyarországi egyezményes tanulmányútját.

L. P. Jankova történész 1970. június 24-én 2 hetes magyarországi tanulmányútra érkezett és levéltári kutatásokat folytatott.

Csehszlovákia

Jiri Cerny filozófus 1970. november 16-án kezdte meg 6 napos magyarországi egyezményes tanulmányútját.

Dr. K. Vadkerty történész június 3-tól 3 hetes,

Julius Sopko történész június 10-től 3 hetes,

Dr. Jozef Vozár történész szeptember 21-től 3 hetes,

Vincent Sedlák történész október 1-től 3 hetes,

Richard Marsina történész október 4-től 3 hetes,

Dr. Juck történész december 14-től 1 hetes,

Dr. J. Tibensky történész október 27-től 1 hetes,

Mária Vyvjalova történész november 4-től 3 hetes,

Jiri Beran történész november 16-tól 10 napos,

Milan Smerda történész november 23-tól 3 hetes,

Michal Suchy történész november 23-tól 3 hetes,

M. Krajcovic történész december 2-től 3 hetes,

Julius Mesaros történész december 3-tól 2 hetes egyezményes tanulmányúton járt hazánkban.

Jan Lichardus régész május 14-től 10 napos,

Evzen Neustupny régész május 17-től 2 hetes,

Juraj Pavuk régész május 18-tól 10 napos,

Vaclav Furmanek régész október 13-tól 10 napos egyezményes tanulmányúton járt hazánkban.

Viera Dobesova művészettörténész november 23-tól 2 hetes,

Katarina Zavadova művészettörténész nov. 23-tól 2 hetes,

Ivo Koran művészettörténész december 3-tól 8 napos egyezményes tanulmányúton járt hazánkban.

Jugoszlávia

Löbl Árpád egyetemi tanár (Novi-Sad) 1970. májusában, a Dunántúli Tudományos Intézet meghívására 5 napot töltött hazánkban.

Lengyelország

T. Tomaszewski professzor 1970. november 3—6-ig, a Magyar Pszichológiai Tudományos Társaság meghívására hazánkban tartózkodott és részt vett a Magyar Pszichológiai Tudományos Társaság III. Tudományos Nagygyűlésén.

Julius Starzinsky, a Lengyel TA Művészettudományi Intézetének igazgatója, a Művészettörténeti Kutató Csoport meghívására 1970. július 2-án 5 napos látogatásra Magyarországra érkezett.

Mieczyslaw Pecherski, a Lengyel TA Pedagógiai Bizottsága tud. munkatársa 1970. november 11—25. között egyezményes keretben hazánkban tartózkodott.

Német Demokratikus Köztársaság

Jürgen Kuczynski professzor a Történet-tudományi Intézet meghívására, a Német

Gazdaságtörténeti Intézettel való együttműködés néhány kérdésének megbeszélése és az 1971. évi német–magyar gazdaságtörténeti konferencia előkészítése érdekében 1970. szeptember 28–29-én Budapesten tartózkodott.

Fritz Klein történész 1970. május 4-én kezdte meg 3 hetes magyarországi egyezményes tanulmányútját.

R o m á n i a

Susanna-Maria Ferche régész 1970. szeptember 21-től 2 hetes egyezményes tanulmányúton járt hazánkban.

Pavel Chiaia művészettörténész 1970. október 6-án kezdte meg 2 hetes magyarországi egyezményes tanulmányútját.

F r a n c i a o r s z á g (CNRS)

Suzanne Tassinari régész 1970. október 4–18. között egyezményes kerethen hazánkban tartózkodott.

Stéphanie Boucher régész 1970. december 9-től 10 napos egyezményes tanulmányúton járt hazánkban.

E g y é b o r s z á g o k

Raymond Klibansky montreali egyetemi tanár 1970. június 28–július 3. között,

Shibata Shingo japán professzor 1970. szeptember 23–30. között, Mátrai László akadémikus meghívására hazánkban tartózkodott.

Gaston Mialaret, a Caen-i egyetem pedagógiai professzora 1970. december 14–20. között, a Pedagógiai Bizottság meghívására hazánkban tartózkodott.

Kristof Glamann, a koppenhágai Gazdaságtörténeti Intézet vezetője, a Nemzetközi Gazdaságtörténeti Társaság alelnöke, a Történettudományi Intézet meghívására 1970. szeptember 21-én 7 napos látogatásra Magyarországra érkezett.

Werner Krämer professzor (Frankfurt a. M.), a Német Régészeti Intézet Római–Német Bizottságának igazgatója, a Régészeti Intézet vendégeként 1970. november 2-án egyhetes magyarországi látogatásra érkezett.

Henry Tajfel, az Oxford-i (USA) egyetem tanára és R. Piret belgiumi professzor 1970. november 3–6-ig a Magyar Pszichológiai Tudományos Társaság meghívására hazánkban tartózkodott és részt vett a Magyar Pszichológiai Tudományos Társaság III. Tudományos Nagygyűlésén.

Albert Welleck (NSZK), a Mainz-i Gutenberg Egyetem Pszichológiai Intézetének professzora, 1970. december 3–5. között a Magyar Pszichológiai Tudományos Társaság meghívására hazánkban tartózkodott és részt vett a Ranschburg-emlékülésen.

Külföldi tanulmányutak, kongresszusok

A n g l i a

H. Haraszi Éva, a Történettudományi Intézet tudományos munkatársa 1969. május 7–június 6. között angliai tanulmányúton volt.

Tordai Zádor, a Filozófiai Intézet tudományos munkatársa részt vett az angol Teilhard Társaság 1970. október 16–17. között megtartott konferenciáján.

Ferge Sándorné, a Szociológiai Kutató Intézet osztályvezetője vendégelőadóként 1970. október 1-től december 31-ig előadásokat tartott az Essex-i Egyetem Szociológiai Tanszékén.

Aradi Nóra, a Művészettörténeti Kutató Csoport igazgatója az MTA kiküldetésében kéthetes tanulmányúton volt Angliában.

A u s z t r i a

Ádám Györgyné, a Történettudományi Intézet tudományos munkatársa a bécsi Österreichisches Ost- und Südosteuropa Ins-

titut ösztöndíjával 1969. november 15-től december 1-ig kutatásokat végzett az Oszttrák Állami Levéltárban.

Bartha Antal, a Történettudományi Intézet tudományos munkatársa az Österreichisches Ost- und Südosteuropa Institut ösztöndíjával 1970. február 2–16. között kutatásokat folytatott Bécsben.

Csató Tamás és Gyimesi Sándor tudományos munkatársak, részt vettek az 1970. március 21–26. között St. Pölten-ben megtartott gazdaságtörténeti konferencián.

Hanák Péter, a Történettudományi Intézet osztályvezetője és *Ránki György*, a Történettudományi Intézet igazgatóhelyettese részt vettek a bécsi Ost- und Südosteuropa Institut által 1970. júniusában szervezett konferencián.

Somogyi Zoltán, a Filozófiai Intézet tudományos munkatársa részt vett az 1970. május 6–16. között Bécsben az Europa-Haus által megtartott értekezleten.

Prokop Mária, tudományos munkatárs részt vett a Bécsi Egyetem 1970. július 12–augusztus 22. között megtartott művészettörténeti nyári egyetemen.

Jemnitz János, Mucsi Ferenc és Pamlényi Ervin osztályvezető, a Történettudományi Intézet munkatársai részt vettek a munkásmozgalmi történészek 1970. szeptember 15–19. között megszervezett VI. Nemzetközi Konferenciáján.

Gerébné Bizám Lenke, a Filozófiai Intézet munkatársa részt vett a bécsi Europahaus által 1970. szeptember 18–25. között megszervezett VI. Nemzetközi Főiskolai Hét rendezvényein.

Gabler Dénes, a Régészeti Intézet munkatársa 1970. szeptemberében einseinstadtai tanulmányúton vett részt.

Povázsai Éva, a Pszichológiai Intézet munkatársa részt vett az 1970. október 23–26. között Bécsben megrendezett Nemzetközi EEG-Kongresszuson.

Benda Kálmán 1970. őszén előadások tartása céljából három hetet Ausztriában tartózkodott.

Glatz Ferenc, a Történettudományi Intézet munkatársa a bécsi Österreichisches Ost- und Südosteuropa Institut meghívására 1971. január 12-től február 1-ig tanulmányúton tartózkodott Ausztriában.

Belgium

Németh Lajos, a Művészettörténeti Kutató Csoport munkatársa a magyar–belga kulturális egyezmény alapján 1970-ben két hetet töltött Belgiumban.

Bulgária

Niederhauser Emil, a Történettudományi Intézet munkatársa a Bolgár Tudományos Akadémia Balkanisztikai Intézetének meghívására 1970. április 22–25. között egy megbeszélésen vett részt Bulgáriában.

Gerevich László, a Régészeti Intézet igazgatója részt vett a Szófiában 1970. április 21–28. között megtartott Szláv Régészeti Szimpóziumon.

Altrichter Ferenc és Garai László, a Filozófiai Intézet munkatársai részt vettek az 1970. május 3–13. között Várnában megtartott Nemzetközi Filozófiai Tanfolyamon.

Meruk Vilmos, a Művelődésügyi Minisztérium főosztályvezetője, *Kulcsár Kálmán*, a Szociológiai Kutató Intézet igazgatója és *Novák Zoltán*, az Akadémia Filozófiai- és Történettudományok Osztályának tudományos titkára, részt vettek a „Két világrendszer koegzisztenciájával kapcsolatos ideológiai harc kérdései” című témában 1970. június 22–25. között Várnában megtartott értekezleten.

Jemnitz János, a Történettudományi Intézet munkatársa 1970. december 9–22. között tanulmányutat tett Bulgáriában.

Kalicz Nándor, a Régészeti Intézet munkatársa háromhetes, *Németh Lajos*, a Művészettörténeti Kutató Csoport munkatársa egyhetes egyezményes tanulmányúton volt 1970-ben Bulgáriában.

Csehszlovákia

Benda Kálmán, a Történettudományi Intézet munkatársa, levéltári kutatásokat végzett 1970. április 1–29. között csehszlovákiai tartózkodása alatt.

Zoltay Dénes, a Filozófiai Intézet munkatársa részt vett az 1970. április 13–14. között Smolenicén megrendezett III. Zenetudományi Konferencián.

Moussong Kovács Erzsébet, a Magyar Pszichológiai Tudományos Társaság főtitkár-helyettese részt vett a Szlovák Pszichológiai Társaság 1970. április 19–22. között Bratislavában megtartott konferenciáján.

Granasztói György, a Történettudományi Intézet munkatársa 1970. április 20–május 9. közötti szlovákiai tartózkodása alatt levéltári kutatásokat folytatott.

Holl Imre, a Régészeti Intézet munkatársa részt vett az 1970. április 28–30. között Brnóban megrendezett településrégészeti értekezleten.

Fodor István, a Dunántúli Tudományos Intézet munkatársa részt vett a Dedinkiben, a dobsinai jégbarlang feltárása 100 éves évfordulója alkalmából rendezett tudományos ülészen.

Agh Attila, Garai László, a Filozófiai Intézet munkatársai, *Tőkei Ferenc*, az Intézet igazgatója részt vettek az 1970. október 5–9. között Smolenicében a tudományos-technikai forradalom filozófiai problémáival foglalkozó konferencián.

Benczédi László, a Történettudományi Intézet munkatársa 1970. szeptember 7–20. között csehszlovákiai egyezményes kiutazáson vett részt.

Zibolen Endre, a Neveléstörténeti Albizottság elnöke, és *Mészáros István*, az Albizottság titkára részt vettek az 1970. szeptember 8–11. között Prágában megtartott Nemzetközi Comenius Konferencián, majd pedig *Mészáros István* részt vett a szeptember 14–17. között Eperjesen megrendezésre került Comenius-ülészen.

Patek Erzsébet, a Régészeti Intézet munkatársa részt vett az 1970. szeptember 25–29. között Smolenicében megtartott régészeti szimpóziumon.

Sugárné Kádár Julia, a Pszichológiai Intézet munkatársa az MTA kiküldetésében részt vett a beszéd pszichológiájával foglalkozó, 1970. október 6–8. között Prágában megtartott szimpóziumon.

Surányiné Meggyes Klára, a Nyelvtudományi Intézet munkatársa részt vett az 1970. október 14–16. között Brnóban megtartott Nemzetközi Gyermeknyelvi Konferencián.

Buza János, tudományos munkatárs levéltári anyagok gyűjtése céljából 1970. november 23–december 3. között Csehszlovákiában tartózkodott.

Marton Lajosné, a Pszichológiai Intézet munkatársa részt vett Smolenicében megrendezett „Dunai országok pszichológusainak II. Kongresszusá”-n.

Aradi Nóra, a Művészettörténeti Kutatócsoport igazgatója, kéthetes, *Beke László*, a Művészettörténeti Kutatócsoport munkatársa kéthetes, *Felkai László*, a Dolgozók Gimnáziumának tanára kéthetes, *Fodor István*, a Dunántúli Tudományos Intézet munkatársa négyhetes, *Szita László*, a Dunántúli Tudományos Intézet munkatársa kéthetes egyezményes tanulmányúton vett részt 1970-ben Csehszlovákiában.

Kalicz Nándor, a Régészeti Intézet munkatársa meghívásra kéthetes tanulmányúton volt Csehszlovákiában.

Fin n o r s z á g

Mátrai László akadémikus részt vett a Nemzetközi Filozófiai Intézet 1970. évi közgyűlésén, amelyet augusztus 24–27. között Helsinkiben tartottak meg.

Fr a n c i a o r s z á g

Tordai Zádor, a Filozófiai Intézet munkatársa részt vett az 1970. szeptember 6–2. között Royaumontban megtartott Teilhard de Chardin konferencián.

Vayer Lajos, egyetemi tanár a CNRS-sel kötött egyezmény alapján 1970. őszén három hetet töltött Franciaországban.

Ludassy Mária, a Filozófiai Intézet munkatársa részt vesz a Centre Européenne Nancyban megtartásra kerülő egyéves kurzusán.

Gerevich László akadémiai levelező tag, a CNRS-sel kötött egyezmény alapján négyhetes tanulmányutat tett Franciaországban.

Incze Miklós, a Történettudományi Intézet munkatársa az École Pratique des Hautes Études-del kötött egyezmény alapján kéthónapos tanulmányutat tett Franciaországban.

Az École Pratique des Hautes Études-del kötött egyezmény alapján *L. Nagy Zsuzsa*, a Történettudományi Intézet munkatársa 1970. szeptember 9–november 6 között tanulmányutat tett Franciaországban.

Ádám Györgyné, a Történettudományi Intézet munkatársa az École Pratique des

Hautes Études-del kötött egyezmény alapján, kéthónapos tanulmányúton volt Franciaországban.

Csorba Gézáné, a Művészettörténeti Kutatócsoport munkatársa a magyar–francia kulturális egyezmény keretében négyhetes tanulmányutat tett Franciaországban.

A magyar–francia kulturális munkaterv 13. pontja alapján, *Hegyí Klára*, a Történettudományi Intézet munkatársa háromhónapos tanulmányúton volt Franciaországban.

H o l l a n d i a

Földes Éva, a Gyógypedagógiai Tanárképző Főiskola tanára 1970. november 12–16. között részt vett a Hollandiában Comenius halálának 300. évfordulója alkalmából rendezett emlékülésen.

J u g o s z l á v i a

Gerébné Bizám Lenke és *Lukács József*, a Filozófiai Intézet munkatársai részt vettek a Zágrábi Egyetem Politikai tudományok fakultásának meghívására, az 1970. május 7–9. között megtartott Lenin-ünnepségeken.

Kiszely István, a Régészeti Intézet munkatársa részt vett a Sarajevóban 1970. május 29–31. között megtartott antropológiai konferencián.

Zsigmond László, akadémiai levelező tag részt vett a Dubrovnikban 1970. augusztus 2–8. között megrendezett diplomáciatörténeti konferencián.

Gerevich László, akadémiai levelező tag és *Barkóczy László*, a Régészeti Intézet munkatársa 1970. szeptember 11–20. között tanulmányutat tett Jugoszláviában.

1970. szeptember 24–27. között *Hanák Péter*, a Történettudományi Intézet munkatársa előadás tartás és megbeszélések céljával Zágrábban tartózkodott.

Rozgonyi Tamás és *Szelényi Iván*, a Szociológiai Kutató Intézet munkatársai részt vettek az 1970. november 2–6. között Jugoszláviában a politikai aktivitás vizsgálatának metodológiai problémáival foglalkozó konferencián.

L e n g y e l o r s z á g

Ránki György, a Történettudományi Intézet igazgatóhelyettese, valamint *Juhász Gyula*, az Intézet munkatársa az MTA küldetésében részt vett az 1970. május elején „Közép-Európa a II. Világháború időszakában” témakörben megrendezett konferencián.

Tőkei Ferenc igazgató, valamint *Garai László* és *Zoltai Dénes* a Filozófiai Intézet munkatársa résztvettek a szocialista országok filozófiai és szociológiai intézeteinek 1970. június 8–13. között Zakopánében megtartott értekezletén.

Torma István, a Régészeti Intézet munkatársa 1970. szeptember 25–29. között egyezményes tanulmányutat tett Lengyelországban.

Aradi Nóra, a Művészettörténeti Kutatócsoport igazgatója az intézetek közötti együttműködések megbeszélések céljából 1970. november végén Varsóba utazott.

Ránki György, a Történettudományi Intézet igazgatóhelyettese, a Lengyel Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetével folytatandó megbeszélések céljából 1970. őszén Lengyelországba utazott.

Juhász Ferenc, egyetemi adjunktus, *Kovács Endre*, a Történettudományi Intézet, és *Kürti Istvánné*, a Pszichológiai Intézet munkatársa 1970. folyamán egyezményes tanulmányutat tettek Lengyelországban.

N D K

Farkas Márton, a Hadtörténeti Levéltár és Múzeum munkatársa 1970. február 1-től augusztus 8-ig állami ösztöndíjas kiküldetésben az NDK-ban tartózkodott.

Agh Attila és *Zoltai Dénes*, a Filozófiai Intézet munkatársai részt vettek az 1970. április 2-án, illetve 3-án Berlinben megtartott Lenin-emlékünnepeken.

Pach Zsigmond Pál akadémikus részt vett a Hansischer Geschichtsverein Stralsundban 1970. május 18–21. között megtartott tudományos konferenciáján.

Elekes Lajos levelező tag és *Ránki György* igazgatóhelyettes, részt vettek Berlinben 1970. június 9–11. között a moszkvai Történész Világkongresszust előkészítő ülésen.

Marosi Ernőné Szabó Julia, a Művészettörténeti Kutatócsoport munkatársa 1970. nyarán háromhetes tanulmányutat tett az NDK-ban.

Erdei László és *Tamás György*, a Filozófiai Intézet munkatársai 1970. augusztusában részt vettek Berlinben Hegel születésének 200. évfordulója alkalmából rendezett tudományos tanácskozáson.

Gerevich László, akadémiai levelező tag részt vett a Berlinben 1970. augusztus 24–28. között megtartott szláv régészeti kongresszuson.

Török László, a Régészeti Intézet munkatársa meghívásra 1970. szeptember 28–október 31. között tanulmányutat tett az NDK-ban.

Ember Győző akadémikus és *Berend T. Iván* egyetemi tanár 1970. október 20–23. között

megbeszéléseket folytattak Berlinben a Német Történelmi Társulattal.

Castiglione László, a Régészeti Intézet igazgatóhelyettese meghívásra egy hetet töltött az NDK-ban 1970. őszén.

Gyimesi Sándor, *Povázsai Éva*, *Szabó Miklós* tudományos munkatársak, valamint *Pritz Pál* főelőadó 1970-ben egyezményes tanulmányutat tettek az NDK-ban.

N SZ K

Gonda Imre, a Történettudományi Intézet munkatársa 1970-ben DAAD ösztöndíjjal hat hetet töltött az NSZK-ban.

Márkus László, a Történettudományi Intézet munkatársa 1970. szeptember első hetében meghívásra az NSZK-ban tartózkodott.

Szűcs Jenő, a Történettudományi Intézet munkatársa 1970. szeptember 8–22. között meghívásra tanulmányutat tett a Kölni Egyetemen, valamint 1970. őszén előadást tartott az NSZK-ban.

H. Haraszi Éva, a Történettudományi Intézet munkatársa részt vett az 1970. szeptember 17–20. között a Ranke-Gesellschaft Aachen-ben megrendezett konferenciáján.

Heller Ágnes, a Filozófiai Intézet munkatársa 1970. őszén előadások tartása céljából az NSZK-ba utazott.

Gerevich László, akadémiai levelező tag, *Duma György*, a Régészeti Intézet munkatársa, valamint *Mucsi Ferenc* a Történettudományi Intézet munkatársa 1970. év folyamán DAAD ösztöndíjjal tanulmányúton az NSZK-ban tartózkodott.

Lovász György, a Dunántúli Tudományos Intézet munkatársa a Hannover-i Egyetem meghívására egyhetes szakmai kirándulást tett az NSZK-ban.

O l a s z o r s z á g

Makkai László, a Történettudományi Intézet munkatársa, 1970. tavaszán részt vett a Prato-ban megrendezett textiltörténeti konferencián.

Földes Éva, a Gyógypedagógiai Tanárképző Főiskola tanára 1970. szeptember 7–25. között tanulmányutat tett Olaszország különböző városaiban.

Lukács Lajos tudományos munkatárs 1970. őszén hathónapos ösztöndíjas tanulmányútra utazott Olaszországba.

A Művészettörténeti Kutatócsoport munkatársai társasutazás keretében látogatást tettek a velencei Biennálén, valamint két napot töltöttek a bécsi múzeumok tanulmányozásával.

Juhász Gyula, a Történettudományi Intézet, valamint *Török László*, a Régészeti

Kutató Intézet munkatársa 1970-ben tanulmányutat folytattak Olaszországban.

R o m á n i a

Csatári Dániel, a Párttörténeti Intézet munkatársa, Elekes Lajos, akadémiai levelező tag, Kiss György, a Társadalomtudományi Intézet munkatársa, Kovács Ferenc kandidátus, Sipos Aladár egyetemi docens és Vass Henrik, a Párttörténeti Intézet igazgatója részt vettek az 1970. április 13–15. között Bukarestben megrendezett Leninnel foglalkozó tudományos tanácskozáson.

Ólvedi Ignác kandidátus, Márkus László, a Történettudományi Intézet munkatársa április 29–30. között a fasizmus felett aratott győzelem 25. évfordulója alkalmából rendezett tudományos ülésszakon vettek részt.

Csatári Dániel, a Párttörténeti Intézet munkatársa, valamint Elekes Lajos akadémiai levelező tag részt vettek a Magyar–Román Történelem Bizottság 1970. július 3–4. között Bukarestben megrendezett ülésszakán.

Adám György, akadémiai levelező tag részt vett a Nemzetközi Fiziológiai Társaság Regionális Kongresszusán, amelyet 1970. augusztus 10–16. között Brassóban tartottak meg.

Granaszói György, a Történettudományi Intézet és Salamon Ágnes, a Régészeti Intézet munkatársa részt vettek a Mamajaban 1970. szeptember 16–24. között a matematikai módszerek alkalmazásáról a régészeti és történettudományban témájú angol–román konferencián.

Andrásfalvy Bertalan, a Dunántúli Tudományos Intézet, Bartha Gábor a Történettudományi Intézet, Ecsedi István, a Régészeti Intézet, Gabler Dénes, a Régészeti Intézet munkatársa 1970-ben romániai egyezményes tanulmányúton vett részt.

S v á j c

Marton Lajosné, a Pszichológiai Intézet munkatársa részt vett az 1970. augusztus 2–6. között Zürichben megrendezett Nemzetközi Primatológiai Kongresszuson.

S v é d o r s z á g

Castiglione László, a Régészeti Intézet igazgatóhelyettese részt vett 1970. augusztus 16–22 között Stockholmban megtartott vallástörténeti kongresszuson.

S z o v j e t u n i ó

Müller Antal, a Filozófiai Intézet munkatársa 1970. január 5-től november 6-ig Szovjetunióbeli tanulmányúton vett részt.

Dolmányos István egyetemi docens és Gonda Imre, a Történettudományi Intézet munkatársa részt vettek az 1970. április 7-én és 8-án Moszkvában megtartott „Lenin és a szovjet külpolitika” témájú tudományos tanácskozáson.

Balogh Sándor egyetemi tanár és Berend T. Iván egyetemi tanár, Gerevich László akadémiai levelező tag, Habuda Miklós, a Párttörténeti Intézet munkatársa, Kárpáti Sándor főiskolai tanár, Orbán Sándor, a Történettudományi Intézet munkatársa és Ságvári Ágnes, a Fővárosi Levéltár igazgatója részt vettek az 1970. március 24–25-én Moszkvában, Magyarország felszabadulása 25. évfordulója alkalmából rendezett ünnepi tudományos ülésszakon.

Borus József, a Történettudományi Intézet, Godó Ágnes, a Párttörténeti Intézet munkatársa, Nagy Gábor kandidátus, Pintér István, a Párttörténeti Intézet és Tilkóvski Lóránt, a Történettudományi Intézet munkatársa 1970. május 10–14. között részt vett a fasizmus felett aratott győzelem 25. évfordulója alkalmából Moszkvában megrendezett ünnepi tudományos ülésszakon.

Bartha Antal, a Történettudományi Intézet munkatársa, Borsányi György, a Párttörténeti Intézet munkatársa, Korom Mihály egyetemi docens, Lackó Miklós és Szekeresné Ormos Mária, a Történettudományi Intézet munkatársai részt vettek az 1970. május 25–29. között a „Magyar politikai hatalom jellege az 1920–30-as években” (A magyar fasizmus sajátosságai) című Moszkvában megtartott szimpóziumon.

Benczédi László 1970. június 17–július 7. között tanulmányutat tett Ukrajnában.

Frankl Lászlóné, Somogyi Zoltán, Tőkei Ferenc igazgató, Zoltai Dénes, a Filozófiai Intézet munkatársai 1970. június 22–26. között részt vettek a szocialista országok filozófiai és szociológiai folyóiratai szerkesztő-ségeinek Kievdn megrendezett értekezletén.

Bartha Lajos, a Pszichológiai Intézet munkatársa részt vett a Tbilisziiben 1970. június 29–július 4. között megtartott II. Nemzetközi Szociálpszichológiai kongresszuson.

Pach Zsigmond Pál akadémikus, részt vett az 1970. augusztus 7–8. között Tallinban megtartott agrártörténeti szimpóziumon.

Bartha Antal, a Történettudományi Intézet munkatársa, Berend T. Iván egyetemi tanár, Buza János tudományos munkatárs, Csathó Tamás tudományos munkatárs, Gyimesi Sándor, Hanák Péter, Katus László,

Makkai László, a Történettudományi Intézet munkatársa, T. Mérei Klára, a Dunántúli Tudományos Intézet munkatársa, Pach Zsigmond Pál akadémikus, Perjés Géza tudományos munkatárs, Ránki György igazgatóhelyettes, Simonné Gelei Anna, a Közgazdaságtudományi Intézet munkatársa részt vettek a Nemzetközi Gazdaságtörténeti Társaság 1970. augusztus 10–14. között Lenin-grádban megrendezett kongresszusán.

Csatári Dániel, a Párttörténeti Intézet munkatársa, Földes Éva főiskolai tanár, Elekes Lajos akadémiai levelező tag, Ember Győző akadémikus, Kónya Sándor kandidátus, Laczkó Miklós, a Történettudományi Intézet munkatársa, Máthé Gábor tudományos munkatárs, Mucsi Ferenc, a Történettudományi Intézet munkatársa, Nemes Dezső akadémikus, Pach Zsigmond Pál akadémikus, Perényi József egyetemi tanár, Perjés Géza tudományos munkatárs, Ránki György igazgatóhelyettes, Ruzsás Lajos, a Dunántúli Tudományos Intézet munkatársa és Székely György egyetemi tanár, részt vettek a Nemzetközi Történész Szövetség 1970. augusztus 16–23. között Moszkvában megrendezett Világkongresszusán.

Erdélyi István, a Régészeti Intézet munkatársa résztvett az 1970. augusztus 17–23. között Tallinban megtartott Nemzetközi Finnugor kongresszuson.

Mátrai László akadémikus részt vett a Könyvtáros Egyesületek Nemzetközi Szövetsége évi közgyűlésén, amelyet 1970. augusztus 28–szeptember 4. között tartottak meg Moszkvában.

Gádorné Donáth Blanka, a Pszichológiai Intézet munkatársa 1970. október 16-tól kéthetes egyezményes tanulmányutat tett Örményországban.

Garai László, a Filozófiai Intézet munkatársa 1970. december 1–4. között részt vett

a modern természettudomány filozófiai kérdéseivel foglalkozó moszkvai II. össz-szövetési értekezleten.

Jemnitz János, a Történettudományi Intézet munkatársa 1970-ben vendégkutatóként hat hónapot a SZUTA Balkanisztikai Intézetében töltött.

Garai László, a Filozófiai Intézet, H. Haraszi Éva, a Történettudományi Intézet, Hódos Tibor, a Munkaegészségügyi Intézet, P. Mayer Mária, a Történettudományi Intézet, Sipos Kornél, a Pszichológiai Intézet, M. Somlyai Magda, a Történettudományi Intézet, Simonova Eugénia, a Régészeti Intézet munkatársa 1970-ben egyezményes tanulmányúton vettek részt a Szovjetunióban.

T ö r ö k o r s z á g

Castiglione László igazgatóhelyettes, Hegyi Klára, a Történettudományi Intézet munkatársa, Kalicz Nándor, a Régészeti Intézet munkatársa, és Ránki György igazgatóhelyettes részt vettek a Török Történeti Társaság 1970. szeptember 25–29-i Ankarában megrendezett kongresszusán.

U S A

Kosári Domokos, a Történettudományi Intézet munkatársa 1970 áprilisában részt vett a New Yorkban megtartott Balcescu szimpóziumon, majd kéthetes előadói körutat, illetve tanulmányutat tett az Amerikai Egyesült Államokban.

Hanák Péter, a Történettudományi Intézet munkatársa a Columbiái Egyetem meghívására vendégprofesszorként öt hónapot tölt az Amerikai Egyesült Államokban.

DISSZERTÁCIÓS VITÁK

ARATÓ ENDRE „Kelet-Európa története a 19. század első kétharmadában” c. doktori értekezését 1969. december 19-én védte meg. Az értekezés opponensei Andics Erzsébet akadémikus, Berend T. Iván a történelemtudományok doktora és Niederhauser Emil a történelemtudományok kandidátusa voltak.

A bírálóbizottság megállapította, hogy Arató Endre doktori disszertációja a hazai és külföldi történeti irodalomban az első mű, amely marxista összehasonlító módszer alkalmazásával összefoglalja Kelet-Európa történetét a 19. sz. első kétharmadában. Nagy tudományos feladatot old meg magas szakmai és ideológiai szinten, s ezt témájának közel két évtizedes kitaró tanulmányozásával, részletproblémáinak kutatásával és megoldásával készítette elő. Ez a munka a forrásanyag rendkívüli kiterjedtsége és a kutatás sok nyelvismeretet feltételező követelménye, a gazdaságtörténettől a művészettörténetig terjedő szakismeret valamint az összefoglaláshoz szükséges elméleti készség nélkülözhetlensége miatt hatalmas feladatot állított a szerző elé. A mű kiemelkedő erényei: a szintetikus látásmód, a rendkívül gazdag történeti információ, az anyag egészének áttekintése, és a felette való szuverén uralkodás, a hatalmas anyaggyűjtésre épített összegezés, számos értékes új megállapítás, részben a keleteurópai fejlődésnek a nyugateurópai-tól való eltérésére, de még inkább a keleteurópai térségen belül megfigyelhető fejlődési jellegzetességekre és eltérésekre vonatkozólag. Az értekezés számos eredménye közül említést érdemel: A Keleteurópa fogalomról kialakult nézetek kritikai felülvizsgálása és annak meghatározása; Keleteurópa nemzetiségi problémáinak együttes, összehasonlító tárgyalása és sajátosságai meghatározása. A Monarchián belüli szláv nemzeti mozgalmak és törekvések tisztázása a pánszlávizmusnak egykorú, de napjainkban is fel-felbukkanó vádjá alól. Külön említésre méltó az értekezés több, mint kétszáz-

oldalas annotált irodalomjegyzéke, amelyhez hasonló gazdag tájékozottságú bibliográfia a témáról sem hazánkban, sem külföldön nem készült. A tartalmas vitában a disszertáció értékét nem kisebbitő lényeges módszertani és történeti kérdések merültek fel. A Bizottság megállapította, hogy Arató Endre értekezése nemcsak a hazai, hanem a nemzetközi történetírásban is kiemelkedő értékű marxista szintézis.

A Tudományos Minősítő Bizottság a bírálóbizottság egyhangú javaslata alapján Arató Endrét a történelemtudományok doktorává minősítette.

SASHEGYI OSZKÁR „Az abszolutizmus kori levéltár” c. kandidátusi értekezését 1970. január 12-én védte meg. Az értekezés opponensei Csizmadia Andor az állam- és jogtudományok doktora, Szabad György a történelemtudományok doktora és Lukács Lajos a történelemtudományok kandidátusa voltak.

A bírálóbizottság megállapította, hogy Sashegyi Oszkár disszertációja tartalmi és módszertani vonatkozásban egyaránt jelentős eredményekkel gazdagítja a magyar és a nemzetközi kormányzattörténeti irodalmat. A munka kialakítja a tárgyalat korszak közigazgatástörténeti periodizációját, helyesen különbözteti meg az egyes alkorszakok kormányzattörténetének sajátosságait és jellemzi a szereplő személyes működését. Sashegyi Oszkár teljesítményének tudományos értékét növeli, hogy az abszolutizmus kori kormányzati létejtét és funkcionálását a forradalmak okozta változtatásokkal és a Habsburg monarchián belül érvényesülő különféle tendenciákkal összefüggésben vizsgálja. A bírálóbizottság különös hangsúlyval kívánja kiemelni a jelölt mintaszerű kutatási és közlési módszerét, az abszolutizmus kori politikai hatóságok ügykezeléséről leírt megállapításait, az adott levéltár anyagának beható ismertetését, valamint azt a fontos segítséget, amelyet Sashegyi Oszkár munkája a további történeti kutatás szá-

mára nyújt. A bírálóbizottság a jelölt figyelmébe ajánlja az opponensek azon észrevételeit, amelyek a politikai rendszer funkcionálásának egyes részletkérdéseire vonatkoznak — amelyeket a jelölt válaszában maga is elfogadott —, és javasolja a periodizáció további finomítását.

A Tudományos Minősítő Bizottság a bírálóbizottság egyhangú javaslata alapján Sashegyi Oszkárt a történelemtudományok kandidátusává minősítette.

SZ. VÁRNAGY MARIANNE „A tanulás-tanítás hatékonyabbá tétele a dolgozók iskolájának levelező tagozatán” c. kandidátusi értekezését 1970. január 20-án védte meg. Az értekezés opponensei Faludi Szilárd és Durkó Mátyás, a neveléstudományok kandidátusai voltak.

A bírálóbizottság megállapította, hogy a disszertáció a felnőttnevelés egyik döntő ágával, az iskolarendszerű felnőttoktatás levelező tagozatával, annak hatékonyabbá tétele módszertani problémáival foglalkozik. A jelölt tehát alapvető fontosságú társadalmi, pedagógiai problémakört választott kutatása tárgyává. A disszertáció felépítése logikus, világos, szerkezete arányos. A jelölt alapos ismerője a felnőttnevelésre és didaktikára vonatkozó hazai és nemzetközi irodalomnak. Minden vizsgált problémánál gondosan elemzi, kritikailag értékeli a szakirodalom tárgyára vonatkozó megállapításait. Az értekezést kutatómódszertani szempontból nagy változatosság, gazdagság, de ugyanakkor a tárgy és a célok által meghatározott világos logika jellemzi. Külön értéke a disszertációnak az 5 éves pedagógiai kísérlet szakszerű lefolytatása. Kiemelendő, hogy az értekezés komplexen vizsgálja a felnőttoktatás célját, feladatát, folyamatát és módszereit. Az egész munkát egészséges kritikai hang jellemzi és a jelenlegi felnőttoktatás ki nem elégtő tantervi koncepciójára, tankönyvi feldolgozására, szervezeti feltételeire és módszereire vonatkozóan. A helyzet megváltoztatására javasol részben deduktív-bizonyító, részben azonban induktív kísérleti úton új módszereket. Különös értéke a munkának az oktatás módszere fogalmának meghatározására tett javaslata és a módszerek új típusú tudományos osztályozása. Az opponensek bírálták a jelöltnek a szakirodalom egyes megállapítására vonatkozó néhány értékelését, továbbá kritikai megjegyzéseket tettek az értekezés stílusával kapcsolatban is. A jelölt a bírálatok egy részét elfogadta, más kérdésekben saját álláspontját részletekben indokolta.

A Tudományos Minősítő Bizottság a bírálóbizottság egyhangú véleménye alapján Sz. Várnagy Mariannét a neveléstudományok kandidátusává minősítette.

BOROS SÁNDOR „Általános és sajátos a

kulturális forradalomban” c. kandidátusi értekezését az SZKP KB mellett működő Társadalomtudományi Akadémia Tudományos tanácsa előtt, 1970. január 23-án védte meg.

A Tudományos Minősítő Bizottság a fokozatot honosította és Boros Sándort a filozófiai tudományok kandidátusává minősítette.

DÓSA RUDOLFNÉ „A MOVE 1918—1944. A szélsőjobboldali egyesületek szerepe a magyarországi fasiszmus kormányzati rendszerében” c. kandidátusi értekezését 1970. január 29-én védte meg. Az értekezés opponensei Kónya Sándor és Szabó Ágnes a történelemtudományok kandidátusai voltak.

A bírálóbizottság megállapította, hogy jelölt disszertációja egy, az ellenforradalmi rendszer története szempontjából fontos szervezet kérdéseit tárgyalja. Sok tekintetben teljesebb teszi a rendszer kialakulásáról és kormányzati módszereiről eddig szerzett ismereteinket, különösen a rendszer keletkezése időszakában. Bemutatja, miként funkcionált a MOVE 1918—1921 között? mint a katonatiszti—államhivatalnoki réteg vezető garnitúrájának egyik eszköze. A rendelkezésre álló forrásanyag szorgos feltárásával részletesen tárgyalja a MOVE történetének legfontosabb szakaszait, működését. Számos új adattal gazdagítja ismereteinket e vonatkozásban és lehetővé teszi az egyesület helyének és szerepének pontosabb megismerését. Bár a Nemzeti Munkaközpont kérdése csak bizonyos vonatkozásban kapcsolódik a MOVE problematikájához, e szervezetre vonatkozó adatok új vonásokkal gazdagítják ismereteinket az ellenforradalmi rendszer munkáspolitikájáról. Az opponensek és a bizottság tagjainak véleménye szerint a szerző a MOVE szerepét a ténylegesnél jelentősebbnek ítéli, különösen a bethleni konszolidációt követő időszakban. Szükségesnek tartja a Bizottság a gondosabb forráskritikát. A Bizottság megállapítja, hogy a jelölt a vitában felvetett kritikai szempontokat általában elfogadta, azonban a bizottság úgy véli, hogy egyes konkrét kérdésekben szükséges volna a felhozott ellenérvek fokozottabb figyelembevételére.

A Tudományos Minősítő Bizottság a bírálóbizottság javaslata alapján Dósa Rudolfnét a történelemtudományok kandidátusává minősítette.

BÁNKÚTI IMRE „A Rákóczi szabadságharc gazdasági problémái” c. kandidátusi értekezését 1970. január 30-án védte meg. Az értekezés opponensei Benda Kálmán és Heckenast Gusztáv a történelemtudományok kandidátusai voltak.

A bírálóbizottság megállapította, hogy Bánkúti Imre disszertációját értékelve mindekenél is igényes témaválasztást kell

hangsúlyozni. A disszertáns értekezletében a Rákóczi szabadságharc egyik alapvető kérdését, a hadsereg és a gazdasági élet összefüggéseit vizsgálja. A téma felvetése azért válik különösen fontosá, mert a szabadságharc katonai, politikai eseményei és társadalmi változásai e gazdasági összetevők ismeretében válnak igazán érthetővé. A bírálóbizottság a dolgozat erényei közé sorolja a hatalmas forrásanyagot. A kérdésnek kevés, egyes fontos vonatkozásában teljesen hiányzik a historiográfiai előzménye. Így a szerzőnek munkája megírása során a publikált forrásanyagon kívül a tervszerű és széles körű kutatómunkát igénylő levéltári kútfők vallomásaira kellett támaszkodnia. A gazdag forrásanyagot elemző módszerrel dolgozta fel. Az értekezésbe az összefüggéseket és kölcsönhatásokat állandóan szem előtt tartó marxista szemlélet a jellemző. Állást foglal a függetlenségi szabadságharcokkal kapcsolatban folyamatban levő vita egyes alapvető kérdéseiben, és következetesen érvényre juttatja az osztályharc primátusát. A munka új források alapján vizsgálja a szabadságharc had-ellátásának különböző ágazatait. (A fejedeleim-adó- és pénzügyi politikája, a bányászat, ipar és kereskedelem helyzetét.) Ezen a téren számos új pozitív eredményt hoz, vannak azonban a helyesen felvetett kérdések között olyanok, amelyek további kutatást igényelnek. A szerző megállapítja végső következtetésként, hogy a függetlenség kivívásának Magyarországon ekkor hiányoztak a gazdasági feltételei és a gazdasági ügyintézés centralizációja is csak részlegesen valósult meg. A szabadságharc folyamán a rendi érdekek kerekedtek felül, elősegítve ezzel is a szabadságharc bukását. Az értekezés színvonalas vitát váltott ki, főleg a szabadságharc jellegének és a centralizáció fokának kérdésében. A Bizottság hiányolta a disszertáció témájának szélesebb hazai és nemzetközi fejlődésbe való beágyazását. A Bizottság a széles forrásanyagra felépült marxista módszerrel és szemléletmóddal megírt sok új eredményt tartalmazó disszertációt kiadásra javasolja. Nyomtatásban való megjelentetése előtt azonban szükségesnek tartja, hogy a szerző az opponensek és a hozzászólók által javasolt kiegészítéseket és javításokat végezze el.

A Tudományos Minősítő Bizottság a bírálóbizottság egyhangú javaslata alapján Bánkúti Imrét a történelemtudományok kandidátusává minősítette.

KALMÁR IMRE GYÖRGY „Szociáldemokrácia és nemzeti kérdés a századeleji Magyarországon” c. kandidátusi értekezését 1970. február 16-án védte meg. Az értekezés opponensei Kővágó László és S. Vincze Edit a történelemtudományok kandidátusai voltak.

A bírálóbizottság megállapította, hogy a jelölt disszertációja nagyon fontos téma-választású dolgozat: elsőízben foglalja össze monografikus igénnyel a magyarországi Szociáldemokrata Párt nemzetiségi politikáját (1900–1914). Új tudományos eredménynek tekinthető, hogy széles körű hírlaptári, könyvészeti és levéltári anyagra támaszkodva minden eddiginél sokoldalúbban mutatja be az SZDP századeleji nemzetiségpolitikai elméletének és gyakorlatának fejlődését. Felhívja a figyelmet egész sor eddig ismeretlen értékes, alkotó irányú kezdeményezésre, s ugyanakkor részletesebben térképezi fel — szintén új adatokat felsorakoztatva —, hogy a nemzeti probléma nem kellő aktivitású elemzése hogyan vezetett egyrészt a nacionalizmusnak tett engedményekre, másrészt pedig miképpen fonódott ez össze a régies elméleti álláspontok, a doktrinér-dogmatikus megközelítés gyakorlatával. A kandidátusi értekezés egyik új tudományos eredménye az SZDP nemzetiségpolitikájának fejlődésében való ábrázolása. A bizottság külön kiemeli Kalmár Imre György munkájának időszzerű jelentőségét, amely színvonalas segítséget nyújt a nemzetiségi kérdés mai helyes megközelítéséhez. Az opponensi vélemények és a lezajlott vita során megvilágítást nyertek a disszertáció hiányosságai, befejezetlenségei, illetve néhány helytelen megállapítása. A Bizottság ezek közül megemlíti a nemzetiségi nyelvű forrásanyag és általában a szomszéd országok történeti irodalmának nem kellő bevonását, továbbá az Osztrák–Magyar Monarchia nemzetiségi viszonyai bonyolultságának és a korabeli munkásmozgalom előtt álló nemzetiségpolitikai feladatok nehézségeinek nem mindig kielégítő érzékelését. E további kimunkálásra, pótlásra váró hiányosságok ellenére a disszertáció egésze tudományos irodalmunk értékes alkotása.

A Tudományos Minősítő Bizottság a bírálóbizottság egyhangú javaslata alapján Kalmár Imre Györgyöt a történelemtudományok kandidátusává minősítette.

ERDŐDI JÓZSEF „Adalékok a társadalmi lét és a társadalmi tudat fogalmához” c. kandidátusi értekezését 1970. február 17-én védte meg. Az értekezés opponensei Gondí József és Katona Péter a filozófiai tudományok kandidátusai voltak.

A bírálóbizottság megállapította, hogy a jelölt — a vonatkozó szakirodalom alapvető részének kritikai feldolgozásán túl — saját kérdésfelvetései, terminológiai és interpretációs javaslatai megalapozásával kívánt hozzájárulni a marxista filozófia néhány kardinális kérdésének korszerűbb és konzekvensebb megoldásához. Ezek a kérdések: a társadalmi lét és a társadalmi tudat fogalmai, a társadalom anyagi és szellemi élete (más as-

pektusban: a gazdasági, a szociális, politikai és kulturális szférák) összetevői és struktúrája. E kérdések filozófiai tisztázása nagy fontosságú elméleti és gyakorlati szempontokból egyaránt. Erdődi József hozzájárulása egy ilyen tisztázáshoz mindenképpen méltánylandó, már csak azért is, mert az utóbbi évek, évtized vitái során a nézetek sokfélesége csak fokozódott. A jelölt megkísérelte egységes koncepcióba foglalni mindazokat a gondolatokat, amelyek választott tárgyával kapcsolatban a klasszikusok hagyatéka, a munkásmozgalom és a tudománytörténet újabb tapasztalata szerint konzisztens és igaz felfogást eredményezhetnek. Ennek során sok részproblémát is elemez, s ilyen elemzései — főleg a disszertáció III. fejezetében — a koncepció alapvonalai mellett, legjobb eredményei a disszertációnak. Munkáját összekötötte a tárgyhöz hozzátartozó, de viszonylag önálló általánosabb problémák (anyagfogalom, objektum-szubjektum viszonya, gnoszeológiai-ontológia stb.) szintén vitatott kérdéseihez való hozzászólással, amelyekben egyes megoldási javaslatok következhetnek.

A Tudományos Minősítő Bizottság a bírálóbizottság egyhangú javaslata alapján Erdődi Józsefet a filozófiai tudományok kandidátusává minősítette.

FEHÉR ISTVÁN „A gazdasági és társadalmi struktúra változásának néhány jellemző vonása Szegeden a felszabadulás után 1945–1962-ig” c. kandidátusi értekezését 1970. február 25-én védte meg. Az értekezés opponensei M. Somlyai Magda és Zsilák András a történelemtudományok kandidátusai voltak.

A bírálóbizottság megállapította, hogy jelölt disszertációja hazánk felszabadulás utáni, politikai és társadalmi fordulatokban bővelkedő, csaknem két évtizedes történelmének útján kísérté végig Szeged város ipari és mezőgazdasági fejlődését s e fejlődés következtében végbemenő társadalmi átrétegződés folyamatát. Ezzel a város történetének teljesen ismeretlen fejezetét dolgozta fel. Közben sikeresen birkózott meg egyrészt azzal a követelménnyel, hogy a helyi átalakulást az országos fejlődéssel szerves összefüggésben tárgyalja, másrészt pedig azzal a feladattal, hogy az országostól eltérő, helyi sajátosságokat is plasztikusan bemutassa. A disszertáció az ipari és mezőgazdasági termelő erők fejlődését, a szocialista termelési viszonyok kialakulását és a népesség átrétegződését gazdag tényanyag (levéltári források és statisztikák) alapján tárta fel. A jelölt a téma általános elvi és módszertani kérdéseiben való jártasságról tett tanúbizonyságot. Helyesen foglalt állást a szoc. társadalmi struktúra vizsgálatának vitatott kérdésében a komplex módszer alkalmazásának

szükségessége mellett. A disszertáció jó hozzájárulás az időszak országos megismeréséhez, helytörténeti szempontból pedig igen hasznos és tanulságos munka, amely megfelel a kandidátusi disszertációval szemben támasztott követelményeknek. A Bizottság megállapítja: bár a jelölt tanúbizonyságát adta elméleti általánosító készségének, a struktúra egyes kérdéseinek vizsgálata során nem tudta ezt minden részletben érvényesíteni; bizonyos súlytalanságot okozott a disszertációban, hogy a szerző kevésbé lényeges kérdésekkel is túlzottan nagy figyelemmel foglalkozott; a város karakterét nagymértékben befolyásoló kulturális és közigazgatási tényezők nem kaptak elég hangsúlyt a dolgozatban.

A Tudományos Minősítő Bizottság a bírálóbizottság egyhangú javaslata alapján Fehér Istvánt a történelemtudományok kandidátusává minősítette.

KOMANOVICS JÓZSEF „Telepítések Baranyában (1945–1948)” c. kandidátusi értekezését 1970. március 6-án védte meg. Az értekezés opponensei Ságvári Ágnes és Orbán Sándor a történelemtudományok kandidátusai voltak.

A bírálóbizottság megállapította, hogy jelölt értekezése olyan úttörő jellegű, bátor vállalkozás, amely a hazai tudományos irodalomban eddig szinte teljesen feltáratlan és feldolgozatlan témát vizsgál. Az értekezés a felszabadulás utáni Baranya-megyei telepítéseket veszi vizsgálat alá. Azonban a kutatások eredményeként túlnőtt helytörténeti keretein. Olyan telepítéseket vizsgál, amelyek a II. világháborút követő nemzetközi rendezésekkel kapcsolatosak. Ezek során a jelölt betekint az 1934–48-as bonyolult nemzetközi viszonyokba: a dél-kelet-európai országok egymás közötti kapcsolataiba, az egyes országok nemzetiségi politikájába és a hazai országos pártközi küzdelmekbe. A helyi telepítési problémákon túl sokoldalúan elemmez, vizsgál olyan fontos kérdéseket, mint a kollektív felelősségrevonás elve és a kitelepítések, a csehszlovákiai magyarok Baranya megyei betelepítése, a magyarországi Volksbund szerepe és megítélése, s a magyarországi németek kitelepítése. A disszertáció témájával és feldolgozásával a tudományos feltáráson túl hozzásegít az időszerről nemzeti-ségi problémák megoldásához is.

A Tudományos Minősítő Bizottság a bírálóbizottság egyhangú javaslata alapján Komanovics Józsefet a történelemtudományok kandidátusává minősítette.

KUBINYI ANDRÁS „Budapest története 1440–1529” c. kandidátusi értekezését 1970. március 9-én védte meg. Az értekezés opponensei Mályusz Elemér a történelemtudományok doktora és Székely György a történelemtudományok kandidátusa voltak.

A bírálóbizottság megállapította, hogy jelölt munkája mind a hazai, mind a külföldi várostörténeti szakirodalom és problémakör alapos ismeretéről, a speciális várostörténeti kutatási módszerek elsajátításáról és alkotó alkalmazásáról tanúskodik. Kandidátusi értekezését sok évi alapos kutatómunkával készítette elő, amelynek eredményességéről számos korábbi, önmagában is értékes közlemény tanúskodik. Disszertációja gazdag, jelentős részben kiadatlan forrásanyagot alapul. A szerző felismerte, hogy Budapest múltjának feltárása kiinduló pontul szolgálhat az egész középkori magyar várostörténet problematikájának tanulmányozásához; a várostörténetet a középkori magyar történelem elsősorban a társadalom és gazdaságtörténet összefüggésében tárgyalja: számos kérdésben kritikusan és polemikusan foglalta állást a magyar várostörténet egyes kérdéseiről vallott korábbi felfogásokkal szemben. Ily módon munkája marxista várostörténetírásunk jelentős eredménye. Teljesítménye nem csupán eléri, hanem meg is haladja a kandidátusi disszertációval szemben támasztott követelményeket.

A Tudományos Minősítő Bizottság a bírálóbizottság egyhangú javaslata alapján Kubinyi Andrást a történelemtudományok kandidátusává minősítette.

GUNST PÉTER „Mezőgazdasági termelés Magyarországon (1929–1938)” c. kandidátusi értekezését 1970. március 20-án védte meg. Az értekezés opponensek Orbán Sándor és Szuhay Miklós a történelemtudományok kandidátusai voltak.

A bírálóbizottság megállapította, hogy jelölt disszertációja úttörő munka a két világháború közötti mezőgazdasági termelés egészének bemutatására. Legfőbb értéke a téma következetes, igen gazdag statisztikai anyag alapján történő feltárása és elemzése. A főbb termelési ágak, fejlődési szakaszok és azok jellegzetességeinek meghatározása, a mezőgazdasági termelés első világháború utáni változásainak sokoldalú ábrázolása. A vita során felmerült, elsősorban kiegészítő jellegű észrevételek főleg az egyes mezőgazdasági ágazatok nemzeti jövedelemhez való hozzájárulására, egyes gazdaságpolitikai tényezőkre (pl. agrárpolitika) további figyelembevételére és a tájtermelési adottságok bekapcsolására vonatkoztak.

A Tudományos Minősítő Bizottság a bírálóbizottság egyhangú javaslata alapján Gunst Pétert a történelemtudományok kandidátusává minősítette.

PAIS ISTVÁN „A vallás lényege és struktúrája” c. kandidátusi értekezését 1970. március 23-án védte meg. Az értekezés opponensei Kónya István és Poór József a filozófiai tudományok kandidátusai voltak.

A bírálóbizottság megállapította, hogy

a jelölt értekezésének témája időszerű, a marxista vallásemélet fontos problémáit tartalmazza. Az értekezés a téma hazai és jó részt (elsősorban az orosznyelvű) nemzetközi szakirodalmat feldolgozza. Az irodalom kezelése nagyfokú önállóságot, elemző készséget és kritikai érzéket bizonyít. Az értekezés ateizmustörténeti része mindenekelőtt ismert tények összefoglalását adja és több olyan részletkérdést tartalmaz, amelyek a tárgyalt téma fő problémáitól távoliesnek, bár egyes mozzanatok még itt is újszerű problémafelvetést és tárgyalást eredményeznek. A szerzőnek a vallás lényegéről kifejtett álláspontja, ha vannak is vitatható részei, a szerző önműve, új tudományos eredményt jelentő produktuma. Az eddigieknél kimerítőbben jellemzi a vallást – a strukturális elemeket is figyelembe véve, egyszerre fogja át a vallás struktúráját és szociális funkcióját. A disszertáció differenciáltabban ítéli meg a vallás társadalmi szerepét, vitatkozva mindazokkal, akik vagy túlértékelik a vallás pozitív funkcióját, vagy csupán reakciós ténnyezőt látnak benne. A vallás struktúrájának az értekezésben adott típusa és átfogó megrajzolása a szakirodalomban új eredményeket tartalmazónak számít. Kár, hogy ezt a részt (különösen az utolsó fejezetet) megtörik olyan kérdések, amelyek nem tartoznak az értekezés fő gondolatmenetéhez. Az értekezés témája rendkívül bonyolult és sokat vitatott a mai marxista valláseméletben is, ezért az álláspont megfogalmazása szükségszerűen polemikus. A szerző vitakészsége igen színvonalas, helyenként azonban hajlamos arra, hogy túlságosan sarkítson és vitapartnereinek álláspontját sommásan elítélje. Ilyenkor elemzése nem éri el azt a mélységet, mint a problémák polemikán kívüli pozitív kifejtései. Az élenk és tárgy-szerű elvi vitában a marxizmus klasszikusainak a vallás meghatározásával összefüggésbe hozható gondolatai és a vallás keletkezésével és történeti változásaival, a mítosz és rítus viszonyának a vallás társadalmi szerepével összefüggő problémák szerepeltek.

A Tudományos Minősítő Bizottság a bírálóbizottság javaslata alapján Pais Istvánt a filozófiai tudományok kandidátusává minősítette.

ABD-EL-RAHMAN AMMAR „A későantik és a koraközépkori textílek története Egyiptomban” c. kandidátusi értekezését 1970. március 23-án védte meg. Az értekezés opponensei Wessetzky Vilmos a történelemtudomány doktora és Endrei Walter György a történelemtudomány kandidátusa voltak.

A bírálóbizottság megállapította, hogy a disszertáció az egyiptomi-későantik és koraközépkori, valamint az óegyiptomi textilművészettel kapcsolatos történeti, technológiai és művészeti problémák alapos ismeret-

retéről tanúskodó munka. A szerző kritikai vizsgálat alá vette az eddigi kutatás eredményeit, ezeket több fontos kérdésben helyesbítette, és új forrásanyag bekapcsolásával különösen az arab hódítás utáni korszakra vonatkozó ismereteinket gazdagította. A dolgozat legfontosabb új eredményei két pontban foglalhatók össze: 1. Az eddigi kutatásokban még mindig előtérben álló stíluskritikai-ikonográfiai módszereken a szerző túllép, a készítménymódok és technológiai kérdések elemzésével ér el jelentős eredményeket. A disszertáció számos óegyiptomi és egyiptomi-késoantik textillel kapcsolatban újszerű értékelést nyújt, s megállapításai a jövőben felhasználhatók lesznek eddig eldönthetetlennek látszó kronológiai kérdések megoldásánál is. A szerző az egész munkában következetesen érvényesítette feltétlenül helyeselhető nézetét, mely szerint a technikai eljárás döntő tényezője a művészi kifejezésnek. 2. A szerző nem zárja le vizsgálatait a római uralom bukásával, hanem a társadalmi-történeti helyzet követelményeinek megfelelően kiterjeszti a következő évszázadokra is. Az arab szerzőknél található utalások, melyek a koraközépkori egyiptomi textilművészet általános. Egyiptom határain túli elismerését is bizonyítják, számos olyan adatot tartalmaznak, melyek megvilágítják a korabeli textilmanufaktúrák szervezetét. A szerző igen alaposan feldolgozta a középkori arab történeti irodalmat, az ezzel foglalkozó fejezet dolgozatának igen értékes részét alkotja. Ilyen tárgyú kutatásai az európai textilművészet történetére vonatkozólag is új lehetőségeket nyitnak.

A Tudományos Minősítő Bizottság a bírálóbizottság egyhangú javaslata alapján Abd-El-Rahman Ammart a művészettörténeti tudományok kandidátusává minősítette.

KÖRNER ÉVA „Derkovits Gyula” c. kandidátusi értekezését 1970. március 26-án védte meg. Az értekezés opponensei Aradi Nóra és Németh Lajos a művészettörténeti tudományok doktorai voltak.

A bírálóbizottság megállapította, hogy Körner Éva Derkovits monográfiája nagyértékű tudományos teljesítmény, tudománytörténeti jelentőségű írás. Új eredményei, szemlélete, következetessége, módszere teszi azzá. Példamutató, ahogyan anyagát megközelíti, elemzi, rendszerezi, ahogyan a műalkotás folyamatát értelmezi és ahogyan ebből a törvényszerűségeket felismerésig eljut. Képelemzése mindig funkcionálisak és ökonomikusak. Körner Éva nagy apparátussal számos új adatot és összefüggést tár fel Derkovits művében, s egyéni kutatásai révén Derkovits művészetének új és hiteles értékelését adja. Derkovits művészetét mindig a magyar és az európai művészet összefüggéseiben szemléli, s ezáltal módszere a

művészettörténet legújabb komplex kutatási módszerének felel meg. Körner Éva művére jellemző a gondolatgazdagság, a fejlődési tendenciák egységben látása, a finom elemző-készség. Ugyanez az elmélyültség és gondolatgazdagság jellemzi a jelölt biztos tudományos ismereteken, állásponton nyugvó, gondosan kidolgozott válaszát is. Körner Éva monográfiája tehát koncepciójában, bizonyító apparátusában, okfejtésében, a tudományos történet szemlélet alapján álló marxista mű, amely új eredményeivel és megállapításaival művészetelméleti, esztétikai és művelődéstörténeti kutatások össz-töngzője lehet.

A Tudományos Minősítő Bizottság a bírálóbizottság egyhangú javaslata alapján Körner Évát a művészettörténeti tudományok kandidátusává minősítette.

MÁRTON GÉZÁNÉ SZ. CSONKA RÓZSA „Agrárproblémák, parasztmozgalmak és a Kommunista Internacionálé agrárpolitikája (1919–1928)” c. kandidátusi értekezését 1970. április 10-én védte meg. Az értekezés opponensei Korom Mihály és Szakács Kálmán a történelemtudományok kandidátusai voltak.

A Bírálóbizottság megállapította, hogy szerző kandidátusi disszertációja sikeres vállalkozás a huszadik századi forradalmi munkásmozgalom agrárpolitikájának nagyívű, széles horizontú megvilágítására. A Kommunista Internacionálé agrárpolitikájának feldolgozása és értékelése nemzetközi tekintetben is új tudományos eredményt jelent. A jelölt eredményesen alkalmazta a nemzetközi összehasonlítás módszerét. Az értekezés számos értékes és nagyrészt ismeretlen forrásanyagot von be a tudományos kutatás körébe. Következésként nyomon kíséri a marxizmus–leninizmus alkotó alkalmazásának bonyolult folyamatát a parasztpolitika történetében. Ma is tanulságos következtetések egész sorát vonja le, s ezáltal munkájával segítséget nyújt az időszerű feladataink jobb megértéséhez is.

A bírálóbizottság a lezajlott vita alapján felhívja a szerző figyelmét a kelet-európai szociáldemokrata pártok agrárpolitikájának részletesebb megvilágítására: a Kommunista Internacionálé nyugat- és kelet-európai agrárpolitikája társadalmi alapjainak differenciáltabb bemutatására; a Kommunista Internacionálé agrárelméletének egyes időszakokban történő árnyaltabb kimunkálására.

A Tudományos Minősítő Bizottság a bírálóbizottság egyhangú javaslata alapján Csonka Rózst a történelemtudományok kandidátusává minősítette.

BARTHA LAJOS „A beszéd szerepének néhány elméleti és kísérleti problémája a magasabb pszichikus folyamatok kialakulá-

sában" c. doktori értekezését 1970 áprilisában védte meg a Szovjetunióban.

A Tudományos Minősítő Bizottság a fokozatot honosította és Bartha Lajos részére a pszichológiai tudományok doktora fokozatot odaítélte.

LIGETI BÉLÁNÉ sz. VEREBÉLY ANNA „Vizsgálatok az esztétikai nevelés folyamatáról az általános iskola felső tagozatában” c. kandidátusi értekezését 1970. május 13-án védte meg. Az értekezés opponensei Széchy Éva a neveléstudományok kandidátusa és Tóth Béla a pszichológiai tudományok kandidátusa voltak.

A bírálóbizottság megállapította, hogy a jelölt oly téma kísérleti kutatására vállalkozott, amelyre vonatkozóan a neveléstudomány viszonylag kevés tudományos értékű adattal rendelkezik. Az elvi megközelítésekben a marxista esztétika elméleti alapteleire támaszkodik és elsőként tesz átfogóbb kísérletet Lukács György „Az esztétikum sajátosságai” c. főművének pedagógiai alkalmazására. A hazai szakirodalomban először vállalkozik sikerrel arra, hogy feltárja az esztétikai nevelés folyamatának lényeges összetevőit fejlődés és neveléslélektani és pedagógiai sajátosságait a serdülőkorban. Kutatási eredményeiből a pedagógiai gyakorlatban jól hasznosítható konzekvenciákat von le. A dolgozat kimutatja az „etikai” és „esztétikai” kategóriák szoros tartalmi kapcsolatát és differenciáltan bemutatja pedagógiai vonatkozásaiban az etikai megjelenések esztétikai sajátosságait. Jelölt az esztétikai nevelés folyamatát a természetes iskolai oktató-nevelő munka feltételei között vizsgálta és ez nagyban emeli a dolgozat eredményeinek gyakorlati felhasználhatóságát. Az a komplex szemlélet és módszer, amelyet kutatásaiban alkalmazott újszerű és perspektivikus kutatási eljárásnak bizonyulhat bonyolult jelenségrendszerek tanulmányozására a pedagógia más területein is. 37 általános iskolai osztályban 1217 felső tagozatos tanulót vizsgált, 6., 7., 8. osztályos gyermekeket. Újszerűen és ötletesen kidolgozott komplex kutatási módszert alkalmazott, amely lehetővé tette a szóbanforgó jelenségek többoldalú tanulmányozását. Eljárásai: tanulók kikérdezése szóban és írásban, ankétok, oktatási és neveléslélektani kísérletek tanítási órákon, beszélgetések osztályfőnöki órákon, egyéni és csoportos vizsgálatok iskolai és iskolán kívüli keretben, eredményvizsgálatok feladatlapokkal. Az egyéni sajátosságok feltárására különösen alkalmas mikro-vizsgálatokat végzett.

A Tudományos Minősítő Bizottság a bírálóbizottság egyhangú javaslata alapján Ligeti Bélánét a neveléstudományok kandidátusává minősítette.

SZTOJAN RADEV „Az 1876-os bulgáriai áprilisi felkelés és Magyarország” c. kandidátusi értekezését 1970. május 20-án védte meg. Az értekezés opponensei Niederhauser Emil és Perényi József a történelemtudományok kandidátusai voltak.

A bírálóbizottság megállapította, hogy a jelölt disszertációja eddig alig érintett témát dolgoz fel, a bulgár–magyar kapcsolatok köréből részletes forrásfeltárás alapján. Feltárja az 1876-os felkelés magyarországi visszhangjának egyes árnyalatait. Ezeket elemzi utalva a kérdés nemzetközi hátterére. Helyesen domborítja ki a bulgáriai felkelés szerepét az 1875–78-as keleti válság új szakaszba lépésében. Érdekes új szempontokat ad a korabeli magyar politikai gondolkodás politikai-ideológiai ismeretéhez is. Magyar szempontból ugyancsak új eredménynek tekinthető a felkelést megelőző bulgáriai, gazdasági, társadalmi, politikai és kulturális fejlődésrajza. A Bizottság megállapította, hogy a bulgáriai előzmények ábrázolása a magyar olvasók számára nem eléggé áttekinthető, ez azonban bizonyos szerkezeti átalakításokkal és az anyag tömörítésével részben megoldható. A dolgozat színvonalát magasabbra emelte volna az összehasonlító módszer szélesebb körű alkalmazása.

A Tudományos Minősítő Bizottság a bírálóbizottság egyhangú javaslata alapján Sztojan Radevet a történelemtudományok kandidátusává minősítette.

GALÁNTAI JÓZSEF „Magyarország az első világháborúban (1914–1918)” c. doktori értekezését 1970. május 26-án védte meg. Az értekezés opponensei Mérei Gyula a történelemtudományok doktora, Erényi Tibor és Józsa Antal a történelemtudományok kandidátusai voltak.

A bírálóbizottság megállapította, hogy a szerző olyan fontos, központi témát választott doktori disszertációjának tárgyául, amely bár történelmünk jelentős fordulópontja volt, mindmáig nem rendelkezett marxista igényű szintetikus jellegű, tudományosan megalapozott feldolgozásával. A tudatos ferdítések, s egyoldalúan elfogult politikai viták keresztjében álló korszaknak még a polgári történetírásban sem volt olyan érdemleges feldolgozása, amely a szerző vállalkozását megkönnyíthette volna. Ilymódon a jelölt régen megérett tudományos feladatot vállalt magára, úgy, hogy a korszakra vonatkozó óriási — részben ismert, többnyire azonban figyelmen kívül hagyott — hazai és külföldi forrásanyagot, s könyvtári irodalmat dolgozott fel, s korábbi monográfiáira, s tanulmányaira támaszkodva a korszak első tudományos összefüggő, színvonalas monografikus feldolgozását adja. A korszak alapvető kérdéseit széles körű

anyagismerettel a legtöbb lényeges forrás-anyagot felölelve, átgondoltan rendszerezve, marxista elvi vonalvezetéssel tisztázza, cáfolva a polgári történetírás legendáit. Galántai József monográfiája első ízben oldja meg megnyugtatóan a háborús politika olyan alapvető, lényeges kérdéseit, mint a háborúba lépés indítékai, a Tisza-kérdés (a magyar kormány, s Tisza István állásfoglalásainak s mozgó rugóinak elemzése), a magyar kormány sajátos háborús céljait, e céloknak a mindenkor erőviszonyokkal összefüggő változásait, a Monarchia, s ezen belül a magyar külpolitikának Németországtól eltérő koncepcióit. A munka új tudományos eredményeként tarthatók számon a magyar kormányok nemzetiségi politikájával foglalkozó részek is. Erénye a munkának, hogy a korszak magyar történetének eseményeit az egyetemes történeti összefüggésekbe ágyazva, abba beleillesztve tárgyalja, s egy sor összefüggés megrajzolásával (Olaszország és Románia semlegessége, a breszti béketárgyalásokkal kapcsolatos koncepciók stb.) lényeges pontokon gazdagítja ismeretünket. A politikai történet kérdéseire koncentrált feldolgozás többet nyújt a politikai történetírásnál, anélkül, hogy magára vállalná a kor komplex igényű megközelítésében sajátos szerepet játszó hadtörténetírás, diplomácia-, társadalom-, s munkásmozgalomtörténetírás feladatait. A feldolgozás a további kutató munka feladatait is megjelöli. Az opponensek és a bírálóbizottság véleménye szerint azonban néhány fontos összefüggés elmélyültebb kidolgozása indokoltnak látszik. Ugyanis néhány nem kifejezetten politikai történeti jelenség, a megkívántnál alárendeltebb szerepet kapott. Ilyenek például a társadalmi struktúrában beálló háborús változások, a munkásmozgalom történetének a háborúval összefüggő kérdései (az SZDP baloldala, a KMP előtörténete), a hadtörténelemnek a politikai történetben is nagy szerepet játszó tényezői (hadvezetés, hadigazdaság, a katonaság hangulata) és a korszak művelődéstörténetének lényegesebb vonatkozásai.

A Tudományos Minősítő Bizottság a bírálóbizottság egyhangú javaslata alapján Galántai Józsefet a történelemtudományok doktorává minősítette.

HABUDA MIKLÓS „A magyar szakszervezetek a népi demokratikus forradalomban (1944–1948)” c. kandidátusi értekezését 1970. május 29-én védte meg. Az értekezés opponensei Ságvári Ágnes és Rácz János a történelemtudomány kandidátusai voltak.

A bírálóbizottság megállapította, hogy jelölt disszertációja úttörő munka. Témájának, a magyar szakszervezetek a népi demokratikus forradalomban betöltött önálló szerepének konkrét és beható feltárása, ön-

magában is fontos új tudományos eredményt jelent. A disszertáció jelentőségét fokozza, hogy témája, úgyszintén új tudományos eredményei a legközvetlenebb összefüggésben állnak a korszak teljes feltárása szempontjából legalapvetőbb kérdésekkel: a munkáshegemonia konkrét érvényesülésének, a munkássztyál népi demokratikus forradalomban betöltött meghatározó szerepének, a munkáspártok befolyása alakulásának, úgyszintén az üzemi bizottságok forradalmi tevékenységének kérdéskörével.

Jelölt vállalt feladatát, a szakszervezetek népi demokratikus forradalomban betöltött szerepének bemutatását, sikeresen oldotta meg. A disszertációt széles körű forrásfeltárás, határozott forráskritikai, fejlett elemző-és elméleti igény, valamint a korabeli objektív adottságokat méltányló pártos tudományosság jellemzi. A vita során felmerült, elsősorban kiegészítő észrevételek, főleg a magyar szakszervezeti mozgalom politikai és szervezeti irányításának, káderpolitikájának, egyes — különösen a sztrájkokban résztvevő — munkásrétegek helyzetének, politikai állásfoglalásának részletesebb vagy árnyaltabb elemzésére vonatkoztak.

A Tudományos Minősítő Bizottság a bírálóbizottság egyhangú javaslata alapján Habuda Miklóst a történelemtudományok kandidátusává minősítette.

BALÁZS TIBOR „A tudományos kutatásról az ipari gyártásig, az izzólámpa története nyomán (1830–1940)” c. kandidátusi értekezését 1970. június 8-án védte meg. Az értekezés opponensei Szigeti György akadémikus, Ágoston László a filozófiai tudományok kandidátusa és Endrei Walter György a történelemtudományok kandidátusa voltak.

A bírálóbizottság megállapította, hogy a disszertáció komplex, a történettudomány, a fizika, a kémia és a filozófiatörténet több területét érintő, időszertelematát dolgoz fel. Nem érte be a technika történeti anyag összegyűjtésével és történeti tárgyalásával, hanem arra törekedett, hogy technikátörténeti eredményeiből tudományelméleti összefüggéseket és a tudományos szervezés aktuális feladatainak megoldásában hasznosítható következtetéseket érjen el. Az alap — alkalmazott és technológiai kutatások fogalmi meghatározásához nem spekulatív úton, hanem az izzólámpa feltalálásától nagyüzemi gyártásig vezető különböző szintű tudományos kutatások konkrét elemzése útján jutott el. A tudományos kutatásnak a disszertációban felvázolt hármas tagolása a megismerés történeti útjának rekonstrukciójának túlmenően a tudománysszervezés számára is hasznosíthatónak látszik.

A disszertáció vitája ugyanakkor felhívta a figyelmet az öt évvel ezelőtt publikált tanulmány továbbmunkálásának haszno-

sítható szempontjaira. A történelmi folyamat gazdasági, társadalmi összefüggéseire fokozottabb kidolgozása mellett nagyobb figyelmet kell fordítani az aktuális közgazdasági összefüggésekre, valamint az opponensi véleményekben foglalt technikátörténeti és ismeretelméleti észrevételek hasznosítására.

A Tudományos Minősítő Bizottság a bírálóbizottság egyhangú javaslata alapján Balázs Tibort a történelemtudományok kandidátusává minősítette.

MAKKAI LÁSZLÓ „A középkori technika előzményei és történelmi jelentősége” c. doktori értekezését 1970. június 15-én védte meg. Az értekezés opponensei Mátrai Zemplén Jolán, a fizikai tudományok doktora, Vácsi Péter a történelemtudományok doktora és Endrei Walter György a történelemtudományok kandidátusa voltak.

A bírálóbizottság megállapította, hogy a disszertáció a technika fejlődésének törvényszerűségeit, történeti modelljét kívánta elméletileg megragadni és egy egyetemes történeti példán a középkori technika előzményeinek és jelentőségének bemutatásán keresztül megvilágítani. Elméletének újszerű volta okvetlenül szükségessé tette, hogy a disszertáció nagy része a középkori technika előzményeinek a történelem és technikatörténet mellett a régészet, antropológia, biológia, pszichológia eredményeinek bevonásával történt kifejtése legyen, és csak az utolsó fejezet tárgyalja magát a középkori technikát, illetve annak egyik alapkérdését, a vízimalom textilipari, kohászati stb. alkalmazását. Az opponensek és a hozzászólók egyetértettek abban, hogy a disszertáció lényeges, időszzerű és új mondanivalója a nemzetközi kutatás szintjén is nagymértékben előreviszti történeti-technikátörténeti ismereteinket és ezt az alapvető érdemét nem befolyásolja egyes részletkérdések vázlatos kidolgozása, vagy a disszertáció szövegében helyenként előforduló vitatható megfogalmazások és a tárgyat szorosan nem érintő (pl. esztétikai) teoretizálás. A Bizottság szükségesnek tartja és javasolja, hogy a disszertáció — az opponensek és a vitában felszólalók által javasolt módosítások és finomítások figyelembevételével — nyomtatásban is megjelenjen.

A Tudományos Minősítő Bizottság a bírálóbizottság egyhangú javaslata alapján Makkai Lászlót a történelemtudományok doktorává minősítette.

LIPTAI ERVINÉ „A magyarországi szocialista munkáspárt (1925–1928)” című kandidátusi értekezését 1970. június 22-én védte meg. Az értekezés opponensei Szabó Ágnes és Fehér András a történelemtudományok kandidátusai voltak.

A bírálóbizottság megállapította, hogy a dolgozat — gazdaság forrásanyag alapján — a magyar marxista történetírásban elsőként

ad összefoglaló, alapos, árnyalt elemzést a magyar munkásmozgalom — és ezzel történelmünk — eme fontos kérdéséről. Az értekezés új eredményei: elsőként mutatja be azt az elméleti munkát, amely a magyar kommunista mozgalomban a fedőpárt megalakítása szükségességének felismeréséhez vezetett. Részletesen elemzi azokat a tényezőket — mind a magyar belpolitika, mind a munkásmozgalom vetületében, amelyek az MSZMP létrehozását lehetővé tették. Ismerteti az MSZMP szervezeti fejlődését, tagsága összetételének alakulását, új adalékokkal járul hozzá az 1926-os ún. Rákosi-per történetéhez. A történeti irodalomban elsőként elemzi a KMP nagy jelentőségű, 1926. decemberi plenumának vitáit. Sokoldalúan vizsgálja az illegális kommunista párt és az MSZMP politikája közti különbségeket és kiegészíti a kommunistáknak a húszas években folytatott egységfront-politikájáról meglevő ismereteinket. A dolgozat érdeme, hogy témáját következetesen beleilleszti mind a magyar történelem, mind a nemzetközi munkásmozgalom kereteibe. A vita során felmerült az az igény, hogy a szerző adjon differenciáltabb, a kérdés bonyolultságát jobban tükröző képet a korabeli szociáldemokrata mozgalomról. További finomításokat kíván a magyar munkásmozgály eszmei-politikai állapotáról adott elemzés, valamint az MSZMP-nek az 1927. februári letartóztatásokat követő tevékenységének ábrázolása.

A Tudományos Minősítő Bizottság a bírálóbizottság egyhangú javaslata alapján Liptai Ervinnét a történelemtudományok kandidátusává minősítette.

SZÉNÁSI JÓZSEF „A dialektika alaptörvényéről” c. kandidátusi értekezését 1970. június 26-án védte meg. Az értekezés opponensei Magyaródi Sándor és Szabó Gábor a filozófiai tudományok kandidátusai voltak.

A bírálóbizottság megállapította, hogy a jelölt disszertációja a marxista filozófia immanens továbbfejlesztésére irányuló munka. A disszertáció központi gondolata és egyben a munka legfőbb új eredménye, hogy a dialektika alaptörvényének az eddigieknél átgondoltabb, több új tételt tartalmazó koncepcióját dolgozta ki. Ez az új koncepció a marxizmus alapján lényegesen átértelmezi az ellentmondás törvényének eddigi felfogását és új megvilágításba helyezi a dialektika számos más kategóriáját. Az opponensi vélemények és a vita során megállapítást nyert, hogy a jelölt által kimunkált koncepció alapján helyesnek látszik, mint a téma továbbfejlesztésének egyik iránya. A legjobban kimunkált rész az ellentmondásról szóló fejezet. Külön érdeme a tanulmánynak, hogy az általa bírált ellentmondás-fogalom számos tartalmi elemét, értelmezési módját és elterjedésének okát a

társadalmi viszonyokkal, és ezen belül a munkásmozgalom adott szintjével és helyzetével magyarázza. Ugyanígy saját felfogását is társadalmi összefüggésekbe beleágyazva fejti ki. Ez új gondolatok összessége következésképpen a disszertáció egésze, természetesen nem egyforma mélységben és szinten van kidolgozva. További tudományos munka során a nem teljesen meggyőző részleteket a szerző megalapozottabbá tehetné, miáltal a koncepció egésze kiforrottabbá válna.

A Tudományos Minősítő Bizottság a bírálóbizottság egyhangú javaslata alapján Szénási Józsefet a filozófiai tudományok kandidátusává nyilvánította.

PATAKI ISTVÁN „A hadsereg szerepe az ellenforradalmi rendszer kialakításában és megszilárdításában Magyarországon (1919. augusztus—1921. július)” c. kandidátusi értekezését 1970. július 29-én védte meg. Az értekezés opponensei Kirschner Béla és Mucs Sándor a történelemtudományok kandidátusai voltak.

A Bírálóbizottság megállapította, hogy jelölt értekezése az első olyan igényes monográfia, amely széles körű forrásanyag feltárása alapján mutatja be az ellenforradalmi hadsereg szervezkedését, s a hadseregnek az uralkodó osztályok hatalomra kerülésében játszott szerepét. Az értekezésben kirajzolódik az ellenforradalmi hadsereg szerepe a szegedi szervezkedése, a hadseregnek a Dunántúltra vonulása, a fehér terror elleni népi ellenállás, Horthy budapesti bevonulása, a hadseregnek a közigazgatás újjászervezésében játszott szerepe, a burkolt katonai diktatúra kiépülése, az ellenforradalmi rendszer katonapolitikájának lényege, s a hadseregnek Horthy kormányzóvá választása érdekében folytatott tevékenységére. Mindezek alapján az értekezés az ún. nemzeti hadsereg szerepének tisztázásával jelentős hozzájárulás az ellenforradalmi rendszer belső szerkezetének megvilágításához, ugyanakkor szükséges a történeti összefüggések több ponton történő mélyebb kifejtése és értékelése. A felépítésben előforduló törések kiküszöbölésére is felhívja a bizottság a jelölt figyelmét.

A Tudományos Minősítő Bizottság a bírálóbizottság egyhangú javaslata alapján Pataki Istvánt a történelemtudományok kandidátusává minősítette.

BODNÁR ISTVÁN „A makroszkopikus tér és időviszonyok érzékelésének ismeretelméleti alapproblémái” c. kandidátusi értekezését 1970. június 29-én védte meg. Az értekezés opponensei Simonovits Istvánné és Szabó Gábor a filozófiai tudományok kandidátusai voltak.

A bírálóbizottság megállapította, hogy a jelölt a nagyon bonyolult és összetett megismerési folyamatnak csak egy kis szakaszá-

val kívánt egyelőre foglalkozni, hogy ott mélyre hatolhasson. Érdeme, hogy a makroszkopikus tér-időviszonyok megismerésének folyamatát szaktudományos eredmények, a neurofiziológia, pszichológia, információelmélet alapján vizsgálja. A magyar nyelvű forrásmunkák mellett feldolgoz szovjet, német és angol irodalmat. Ami itt kívánnivalót hagy maga után: bizonyos újabb irodalmi források és a társadalmi aktivitás, munkatevékenység szerepére vonatkozó anyag, elsősorban a szovjet pszichológiai-pedagógiai, valamint a francia — Piaget — irodalom hiányos jellege.

Az értekezés a lenini visszatükröződési elméletet veszi alapul, a megismerést, mint visszatükröződést fogja fel, az objektum és a szubjektum dialektikus kölcsönhatását mutatja be. A szerző a dialektikus materialista szemléletet és módszert következetesen alkalmazza. A témából adódóan a hangsúly az ismeretelméleti problémákra esik. Az összefüggések megközelítése azonban, helyesen, tartalmazza az ontológiai vonatkozásokat is. Sajnálatos, hogy a hangsúly aránytalanul eltolódik a szaktudományos anyag ismertetésére — a disszertáció így kissé hosszúra nyúlt és számos szerkesztési kívánnivalót hagy maga után — és kevés benne a közvetlen filozófiai megállapítás, konklúzió. A jelölt több érdekes problémát vet fel, kritikailag elemzi a vonatkozó szaktudományos eredményeket, és így lehetővé teszi számos kérdés további filozófiai vizsgálatát. Ezek: a kódok kialakulásával, az érzéki illúziókkal kapcsolatos problémák, a gemetrizálás, szubjektívizálás, az absztrakció túlhajtásából fakadó hibás nézetek kritikája; a tér-idő érzékelés szerepének bemutatása az érzéki megismerés tárgyi jellegében, valamint az érzékelésnek, mint transzformációs folyamatnak a körvonalazása.

A Tudományos Minősítő Bizottság a bírálóbizottság egyhangú javaslata alapján Bodnár Istvánt a filozófiai tudományok kandidátusává minősítette.

DARÓCZI SÁNDOR „Az eszmei-politikai közvélemény vizsgálata és formálásának néhány kérdése a középiskolák kollégiumokban” c. kandidátusi értekezését 1970. szeptember 8-án védte meg. Az értekezés opponensei Kőte Sándor és Tóth Gábor a neveléstudományok kandidátusai voltak.

A bírálóbizottság megállapította, hogy a szerző a középiskolai kollégiumi nevelés igen aktuális kérdését dolgozta fel. Munkája a hazai középiskolai kollégiumi ifjúság eszmei-politikai neveltségi szintjének és az eszmei-politikai közvélemény formálása módszereinek első átfogó, elmélyült, tudományos felmérése és elemzése. Hatalmas vizsgálati apparátussal igen nagyértékű anyagot tárt fel. A vizsgálati módszerek komplex alkal-

mazásával a téma teljes keresztmetszetét bemutatja, támaszkodva a nevelélmélet, a szociológia és a pszichológia legújabb eredményeire. Az elmélet és a gyakorlat egységében, a társadalom — közösség — személyiség viszonylataiban, kölcsönhatásában, a valóságos társadalmi mozgás bonyolult folyamatának részeként elemzi a problémát. Arra törekszik, hogy az eszmei-politikai közvélemény fogalmát és tartalmi jegyeit tudományos egzakttsággal fejtsse ki. Alapjában véve helyesen ragadja meg a közvélemény lényegét, amikor azt mint a közösségi nevelési folyamat eredményét, úgyakkor mint a folyamat eszközt elemzi, még a nevelés egész tartalmának, a közösség szerkezetének és rétegződésének függvénye, tükröződése. A középiskolai kollégiumok eszmei-politikai nevelési szintjének vizsgálatát sikeresen kapcsolja össze a nevelési módszerek, eljárások vizsgálatával, a módszerek hatékonyságának elemzésével. Élesen világít rá a kollégiumi nevelésünkben rejlő nehézségekre, eredményekre és hibákra. Nem csupán tényeket tár fel és összefüggésekre mutat rá, hanem bemutatja a teendőket, a legcélszerűbb eljárásokat. Különösen értékesek azok a részek, amelyek a kísérleti közösségek életét, munkáját mutatják be, konkrétan elemzik az egyes pedagógiai módszereket és e módszerek alkalmazhatóságát. A tanulmány megállapításai sok értékes, újszerű elemet tartalmaznak, további vizsgálatokra ösztönöznek, és a nevelési gyakorlat számára sokoldalúan hasznosítható útmutatásokkal szolgálnak. A disszertáció kutatásmetodikai tervszerűség szempontjából példamutató. A szerző tudatosan kombinálta a különböző — pedagógiai, szociológiai, pszichológiai — vizsgálati módszereket és eljárásokat. Sok ezer tanulóra kiterjedő előzetes felmérés után négy középiskolai kollégiumban — újszerű, programozott feladatokkal — végzett, négy éven át pedagógiai kísérleteket és két kollégiumban kontrollesoportokon ellenőrizte az eredmények megbízhatóságát.

A Tudományos Minősítő Bizottság a bírálóbizottság egyhangú véleménye alapján Daróczy Sándort a neveléstudományok kandidátusává minősítette.

VARGA LAJOS „A Magyarországi Szociáldemokrata Párt ellenzéki és tevékenysége (1906–1911)” c. kandidátusi értekezését 1970. november 26-án védte meg. Az értekezés opponensei Erényi Tibor és Mucsi Ferenc a történelemtudomány kandidátusai voltak.

A bírálóbizottság megállapította, hogy a disszertáció tárgykörének monografikus feldolgozása eddig még nem történt meg. Varga Lajos témaválasztása éppen ezért indokolt és megfelel a kandidátusi értekezések iránt támasztott követelményeknek. Megállapít-

ható, hogy a szerző minden lényeges forrásanyagot hasznosított értekezésének elkészítése során. Vizsgálódása kiterjedt a levéltári és a nyomtatott források teljes körére. Külön kiemelendő a téma szempontjából fontos német baloldali szocialista lapok felhasználása. A feldolgozások gondos áttekintésére is sor került. Varga Lajos széles keretek közé helyezve fejti ki témáját. Részletesen foglalkozik az MSZDP és általában a szocialista mozgalom adott helyzetével, gazdasági, politikai küzdelmeivel, végigkísérve a pártvezetés politikájának alakulását is. Ilyen értelemben a dolgozat többet nyújt, mint címéből következik. A munka fő érdeme, hogy az eddig fő vonalaiban ismert ellenzéki csoportosulások tevékenységét, politikai elgondolásait, vitáit, harcait részletekbenő alaposan tárja fel. Kimutatja az egyes csoportok jellemző vonásait, a köztük levő különbségeket és új, eddig kevésbé ismert csoportosulásokra, személyekre, törekvésekre hívja fel a figyelmet. Ilyenformán számos fontos, új elemmel bővíti az idősakra vonatkozó ismereteinket. Érdemi mondanivalóját a szerző marxista szemlélettel és módszerrel tárja elénk. Értékelése általában reális, alkalmas arra, hogy a témát helytálló tudományos megvilágításba helyezze. A képet teljesebbé tehetné volna, ha nem ragaszkodik mereven azokhoz a keretekhez, melyeket önmaga vont a témája köré. Szabó Ervinnek és körének részletesebb vizsgálata hiányolható elsősorban. Nem mennyiségi igények támasztása miatt, hanem a helyesebb arányok kialakítása és a teljesebb összefüggések bemutatása kedvéért. Alpári Gyulák tevékenységének általában helyes elemzését, néhol fontosabbá lehetett volna tenni. Továbbá az SZDP tevékenységének értékelését is egyértelműbbé, egységesebbé tehetné volna a szerző. A részletek precíz, pontos rajzát sem követik mindig megfelelő általánosítások. A szerző csiszoltabb, kiértelmezett stílus is növelhette volna a dolgozat értékét.

A Tudományos Minősítő Bizottság a bírálóbizottság egyhangú javaslata alapján Varga Lajost a történelemtudományok kandidátusává minősítette.

NAGY JÁNOSNÉ sz. CSERNÁK KATALIN „Követelmények és eredmények az erkölcsi nevelésben” c. kandidátusi értekezését 1970. december 14-én védte meg. Az értekezés opponensei Lénárd Ferenc a pszichológiai tudományok kandidátusa és Ágoston György a neveléstudományok kandidátusa voltak.

A bírálóbizottság megállapította, hogy a jelölt azt vizsgálta: milyen az általános iskolát végzett tanulók erkölcsi nevelési szintje erkölcsi ítéleteik vonatkozásában. Indokolt, szükséges és elkerülhetetlen objektív igény megvizsgálni, hogy realizálód-
nak az elmúlt évtizedekben kiadott doku-

mentumok (az osztályfőnöki órák tantervei, az általános iskolai és középiskolai nevelési tervek). Mérései és megállapításai ennél tovább mutatnak. Megállapításainak konzekvenciáit le kell vonnunk az iskolai élet egészére, beleértve magát a tantervet, a tankönyvek és a pedagógiai tevékenység módszereit is.

Az első vizsgálat eredményeképpen megalkotja a 14 éves gyermekek erkölcsi fogalmainak legfrissebb (természetesen nem teljes) szótárát, és ezt több szempontból, többek között differenciálpszichológiai és pedagógiai szempontból elemzi. Vizsgálja a fogalmak mennyiségét, gyakorlati sorrendjét, használatuk relatív gyakoriságát, a pozitív és negatív erkölcsi fogalmak arányát, nemek közötti azonosságait és különbségeiket, a fogalomkincs megoszlását az iskola földrajzi helye szerint, tartalmilag csoportosítja a fogalomkincset. A jelölt tisztaban van azzal, hogy az erkölcsi ítéletek vizsgálata, bármennyire döntő momentum is, nem tárhatja fel az erkölcsi tudat és az erkölcsi nevelés nagyon is lehetséges ellentmondásait. A második kísérlet sorban a jelölt a tanulók erkölcsi ítéleteinek tartalmára vonatkozóan szerez megállapításokat olyan módon, hogy a tanulókkal tíz fogalommal kapcsolatban leírja egy-egy tapasztalatukat. E fogalmak kiválasztásánál figyelembe vette ezek gyakoriságát és tartalmi irányultságát oly módon, hogy legyenek gyakran és kevésbé gyakran előforduló szavak, és szerepeljen valamennyi tartalmi mező. A jelölt a kapott adatokból megállapításokat vont le az erkölcsi ítéletek mögött rejlő erkölcsi tettek jellegére, az erkölcsi tettekben résztvevők személyére vonatkozóan, továbbá arra, hogy ezeknek a leírásoknak milyen jellegű tapasztalat a forrása. Analizálta azoknak a cselekvéseknek, tetteknek a természetét, amelyeket a tanulók vizsgált fogalom alá rendelnek. Vizsgálta a cselekvések és tettek alanyát, a fogalomhasználat tartalmi helyességét, és differenciálpszichológiai és differenciálpedagógiai elemzést is végzett. A szerző megállapításai tudományosan hitelesek. A jelölt birtokában van a témájára vonatkozó teljes magyar és lényeges külföldi szakirodalomnak is. Disszertáns az erkölcsi ítéletek vizsgálatára nagyon ötletes, a 14 éves tanulók erkölcsi tudattartalmát sokoldalúan megközelítő metodikát dolgozott ki. Őt jól kiválasztott iskola, 187 tanulójának adott feladatokat. Helyesen indirekt metodikát is alkalmazott. A téma tudományos előzményeként rendelkezésre álló szakmai irodalmat értékelt. Ehhez jó érzékkel választotta ki azt, amit kutatásainak célja érdekében fel tudott használni és azt alkotó módon alkalmazta.

A Tudományos Minősítő Bizottság a bí-

rálóbizottság egyhangú javaslata alapján Nagy Jánosné a neveléstudományok kandidátusává minősítette.

FEKETE JÓZSEF „A programozott fizikatanítás néhány pedagógiai-pszichológiai kérdése” c. kandidátusi értekezését 1970. december 16-án védte meg. Az értekezés opponensei Kelemen László a pszichológiai tudományok doktora és Makai Lajos a fizikai tudományok kandidátusa voltak.

A bírálóbizottság megállapította, hogy a jelölt által kidolgozott, kísérletileg is kipróbált diaprognak nevezett új tanítási forma eredményesen használja fel a programozott tanítás bizonyos elemeit megfelelő szintézisben a hagyományos oktatás értékes elemeinek megtartásával. Az oktatás korszerűsítése területén számos olyan új pszichológiai alagat is megalapozott jelenséget tárt fel és igazolt, amelyek a programozott és a hagyományos oktatás terén egyaránt fontosak.

Főleg a tanulás motiválása, megszervezése, a tanulók aktivizálásának biztosítása, a tanítási idő jobb kihasználása, a tanítási órán az anyag tényleges elsajátítása szempontjából érdemel meg figyelmet. A tanulmány lényeges megállapításokat tartalmaz a tanítás közösségi kereteinek pszichológiai tényezőire, valamint a vizuális információközlésnek a szóbeli közléssel való kapcsolatára vonatkozóan. Több megállapítása tekintetbe vehető a tankönyvírás korszerűsítése terén is. Komplex módszereket alkalmazott. A szükséges elméleti elemzések mellett az új oktatási eljárásokat az iskolai gyakorlatban végezte el. Kiemelkedő érdeme a metodikának, hogy eljárásait éveken át folyamatosan továbbfejlesztette. A jelenlegi helyzet elemzéséből indul ki. elővizsgálatokat végez és csak ezután dolgozza ki a különféle programozási módokat. Vizsgálataiban hozzájárulással törekedett kvantitatív értékelési módszerek alkalmazására is.

A Tudományos Minősítő Bizottság a bírálóbizottság javaslata alapján Fekete Józsefet a pszichológiai tudományok kandidátusává minősítette.

PÁL LÁSZLÓ „A nevelési eszme a büntetés-végrehajtásban és a bűnözők nevelésének programja” c. kandidátusi értekezését 1970. december 21-én védte meg. Az értekezés opponensei Pataki Ferenc a neveléstudományok kandidátusa és Vigh József az állam- és jogtudományok kandidátusa voltak.

A bírálóbizottság megállapította, hogy a jelölt értekezésében a büntetés-végrehajtás és a bűnözők reszocializálása szempontjából igen fontos és aktuális elméleti és gyakorlati tekintetben egyaránt jelentős témát dolgozott fel eredményesen. Témájának kidolgozását beleágyazta a korszerű elméleti tudományos törekvésbe, kísérleti vizsgálatai ré-

vén pedig a gyakorlati tapasztalatokba. Munkája jelentőségét emeli, hogy hatékonyan hozzájárul a fejlődésnek kezdetén tartó hazai marxista szemléletű kriminál pedagógia rendszerének kialakításához. Egyfelől alapos elemzéssel tárgyalja a pedagógiai eszme történeti fejlődését a büntetés-végrehajtásban, másfelől meggyőzően mutatja ki a szocialista társadalmi fejlődés és a büntetés-végrehajtásban a nevelési eszme szükségzerű kapcsolatát és térhódítását. Helyes elméleti megállapításai mellett az általa javasolt nevelési program részben már ma is megvalósítható. E nevelési program jelentősen növelheti a szabadságvesztés-büntetés-végrehajtás hatékonyságát. Meggyőzően bizonyítja, hogy a pedagógiai eszme realizálásának legfőbb eszköze a nevelési céllal szervezett munkaprogram. A jelölt által kidolgozott nevelési program fő értéke, hogy sokoldalúan vizsgálja azokat a szubjektív feltételeket, amelyek szükségesek az elítéltek társadalmi kapcsolatainak morális rendezéséhez. Ezek az új tudományos és gyakorlati eredmények egy sor olyan kérdést vetettek fel, amelyeket a tudomány és a gyakorlati javaslatok sem nyugszanak szilárd elméleti bázison, így pl. a pedagógiai eszme térhódításának személyi és tárgyi feltételei, valamint az elítéltek csoportviszonyainak,

értékelési mintáinak befolyásolása a nevelési célkitűzéseknek megfelelően. A bírálóbizottság kiemeli az értekezés azon érdemét, hogy a jelölt elméleti előfeltevéseit kiterjedt empirikus vizsgálatokkal támasztotta alá. Megjegyezzük azonban, hogy az empirikus vizsgálatok feldolgozásában és értékelésében pontosabb és korszerűbb vizsgálati eljárás alkalmazása célravezetőbb lenne. A bírálóbizottság általánosságban megjegyzi, hogy a jelölt elemzőképessége az értekezés megírásában felülmúlja a szóbeli vitakészségét. Az előzetesen benyújtott és a vita során az opponensek és a bizottság tagjai által felvetett kérdésekre adott válaszát a bizottság elfogadja, azzal a megjegyzéssel, hogy a jelölt feltehetően vitakészségének bizonyos hiányosságai miatt az opponensi vélemények több fontos észrevételére nem tért ki részletesen. A jelölt további tudományos munkássága és a disszertáció esetleges kiadása szempontjából a bírálóbizottság azonban felhívja a jelölt figyelmét, hogy mind a válaszában nem részletezett, mind a vitában felmerült kérdéseket árnyaltabban és sokoldalúbban vizsgálja meg.

A Tudományos Minősítő Bizottság a bírálóbizottság javaslata alapján Pál Lászlót a neveléstudományok kandidátusává minősítette.

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója

Műszaki szerkesztő: Helle Mária

A kézirat nyomdába érkezett: 1971. IV. 2. — Terjedelem: 23.45 (A/5) ív

---

71.71552 Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

TARTALOM

Emlékezés Engels születésének 150. évfordulója tiszteletére (TI)	1
<i>Földesi Tamás</i> : Hozzászólás	4
<i>Tőkei Ferenc</i> : Engels a filozófia jövőjéről	7
<i>Mérei Gyula</i> : Engels a történettudós	11
<i>Pál Lénárd</i> : Engels és a természettudományok	18
<i>Köte Sándor</i> : Eötvös József közoktatáspolitikai és pedagógiai nézetei	23

AKADÉMIAI SZÉKFOGLALÓK

<i>Zsigmond László</i> székfoglalója	33
<i>Gerevich László</i> székfoglalója	55

NÍVÓDÍJASAINK

<i>Székely György</i> : Wittman Tibor könyvéről	75
<i>Kovács Endre</i> : Szabad György könyvéről	90

TANULMÁNYOK, TÁJÉKOZTATÓK, RECENZÍÓK

<i>Dán Róbert</i> : Dudith András és a „Lingua primigenia” kritikája	103
<i>Perjés Géza</i> : Szerencse, valószínűség és hadvezéri szemmérték	121
<i>W. Kula és J. Leskiewiczowa</i> : A XIX. századi lengyel királyság társadalmi szerkezetére vonatkozó kutatások	145
<i>Kowalska—Glikman</i> : Tanulmány Varsó lakosságának társadalmi és foglalkozási szerkezetéről a XIX. sz. közepe táján az anyakönyvi dokumentumok alapján	153
<i>Tomasz Szarota</i> : A visszacsatolt területek és a lengyel történetírás	161
<i>Erdélyi István</i> : A Szovjetunió Tudományos Akadémiája régészeti intézetében	169
<i>Pritz Pál</i> : Molnár Erik: Válogatott tanulmányok	173
<i>Incze Miklós</i> : Sipos Péter könyvéről	181
<i>Gyimesi Sándor</i> : Szabó István könyvéről	185

KRÓNIKA

1970. jan. 1—1970. december 31.	187
--------------------------------------	-----

Megjelent 1971. VII. 30.

Index: 26.502

A MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
FILOZÓFIAI ÉS TÖRTÉNETTUDOMÁNYI OSZTÁLYÁNAK
KÖZLEMÉNYEI

A SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG TAGJAI
GEREVICH LÁSZLÓ, MÁTRAI LÁSZLÓ, PACH ZSIGMOND PÁL

SZERKESZTI
MÁTRAI LÁSZLÓ

XX. KÖTET

3. SZÁM

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST
1972

II. OSZT. KÖZL.

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
FILOZÓFIAI ÉS TÖRTÉNETTUDOMÁNYI OSZTÁLYÁNAK
KÖZLEMÉNYEI

A szerkesztő bizottság tagjai:

GEREVICH LÁSZLÓ, MÁTRAI LÁSZLÓ, PACH ZSIGMOND PÁL

Szerkeszti:

MÁTRAI LÁSZLÓ

Technikai szerkesztő:

NOVÁK ZOLTÁN

SZERKESZTŐSÉG: BUDAPEST V., MÜNNICH FERENC U. 7.

KIADÓHIVATAL: BUDAPEST V., ALKOTMÁNY U. 21.

A Magyar Tudományos Akadémia II. Filozófiai és Történettudományok Osztályának Közleményei változó terjedelmű füzetekben jelennek meg és az Akadémia II. Osztályának előadó ülésein bemutatott dolgozatokat, magyar nyelven még nyomtatásban meg nem jelent értekezéseket közölnek a filozófiai és történeti tudományok (filozófia, történelem, régészet, művészet-történet, pedagógia és pszichológia) köréből. Évenként általában három füzet jelenik meg.

A kéziratok a következő címre küldendők:

Magyar Tudományos Akadémia
II. Osztályának Közleményei
Budapest V., Münnich Ferenc u. 7.

Ugyanerre a címre küldendő minden szerkesztőségi levelezés.

A Közlemények előfizetési ára 40,— Ft, Belföldi megrendelések az Akadémiai Kiadó (Bp. V., Alkotmány u. 21. Pénzforgalmi jelzőszám: 215—11488), külföldi megrendelések a „Kultúra” Könyv és Hírlap Külkereskedelmi Vállalat Magyar Nemzeti Bank Budapest 54, MNB 024 számlára eszközölhetők.

A Magyar Tudományos Akadémia II. Osztálya a következő idegen nyelvű folyóiratokat adja ki:

1. *Acta Archaeologica*
2. *Acta Historiae Artium*
3. *Acta Historica*

Acta Archaeologica szerkesztősége: Budapest V., Pesti Barnabás u. 1.
Acta Historiae Artium szerkesztősége: Budapest, Egyetem Művészettörténeti Tanszék,
V., Pesti Barnabás u. 1.
Acta Historica szerkesztősége: Budapest I., Úri utca 51—53.

Az Akadémia 1971. évi közgyűlésének tudományos programjából

A Magyar Tudományos Akadémia 1971. évi közgyűlése alkalmából 1971. május 13-án a Nyelv- és Irodalomtudományok Osztálya, a Filozófiai és Történettudományok Osztálya és a Gazdaság- és Jogtudományok Osztálya együttes ülést tartott.

Az együttes ülést *Szabó Imre* akadémikus, a Magyar Tudományos Akadémia alelnöke nyitotta meg.

Az ülésen *Kulcsár Kálmán*, az állam- és jogtudományok doktora „A társadalomtudományok differenciálódása és egysége, Elméleti és módszertani következmények” címen tartott előadást.

Kulcsár Kálmán előadásához hozzászóltak:

Erdős Péter, a közgazdasági tudományok doktora; *Mátrai László* akadémikus, a II. Osztály elnöke, *Újfalussy József* a zene- tudományok kandidátusa, *Peschka Vilmos* az állam- és jogtudományok doktora, *Tamás Lajos* akadémikus, *Wittman Tibor*, a történelemtudományok doktora, *Szabolcsi Miklós* MTA lev. tag.

Az ülés *Szabó Imre* akadémikus zárszavával fejeződött be.

A Magyar Tudományos Akadémia I., II. és IX. Osztályának 1971. május 13-i együttes ülését Szabó Imre akadémikus a következő szavakkal nyitotta meg:

Tisztelt Akadémia! Tisztelt Elvtársak!

Mai együttes ülésünk tárgya, mint ezt a meghívóból tudják, a társadalomtudományok differenciálódása és egysége. Azt hiszem, triviális lenne azzal bevezetnem ezt az ülést, hogy együttes ülésünk bizonyítja társadalomtudományunk egységét, tudományos osztályokra osztottságunk bizonyítja társadalomtudományunk differenciálódását. Túl egyszerű megoldása lenne ez a kérdésnek, és én nem is állnék meg itt. Azt hiszem, hogy a kérdés jelentőségével mindnyájan tisztában vagyunk. Talán van benne valami történelmi elem is, hogy a társadalomtudományok — mondhatjuk nyugodtan — előtérbe kerültenek menetében felmerül — nyomatékosan felmerül — a nagy egységen belül a belső körvonalak meghatározásának szükségessége, a társadalomtudományok egységében azok csoportjainak differenciálódása is. Ez ma, — és

talán nem véletlen, ha a címben is így tűnik fel — előtérben van. A cím úgy szól, hogy a társadalomtudományok differenciálódása és egysége. Tudjuk, hogy nem új kérdésről van szó. Nem akarom itt a társadalomtudományok csoportosításának különböző elméleti kérdéseit taglalni, erre Kulcsár elvtárs az illetékes ma, legalábbis ezen az együttes ülésünkön, dehát mindnyájan tisztában vannak vele, hogy egy vitatott, sokat tárgyalt, ma is tárgyalt és a jövőben is tárgyalandó kérdés ez.

A különböző felfogások sorából talán azt megemlíthetem, hogy valószínűleg túl vagyunk nemzetközi méretekben azon a megkülönböztetésen, amely egyrészt science címen csak a természettudományokat foglalja egybe és a társadalomtudományoktól úgyszólván megtagadta a science megjelölést is. De ennek ellenére számos belső tagolásnak vagyunk tanúi. Csak a legutóbbi időkben az UNESCO készítettett és készített ma is egy hatalmas összefoglaló munkát, amelynek első kötete már megjelent, — a társadalomtudományok fejlődésének nagy irányai, — és ebben tulajdonképpen alig jutott túl a hagyományos felosztáson, és itt is nagyon vitatható, hogy melyiket melyik kategóriába sorolta. Nálunk is ez problematikus. Használjuk a humán tudományok, társadalomtudományok, social sciences elnevezést, mint megkülönböztetést. Keresünk elhatárolási ismérveket, a marxizmus alapjain a társadalomtudományok között.

Azt hiszem nem vágok az előadás elébe, ha jelzem, hogy — mert legalábbis a beszélgetések Kulcsár elvtárral erre mutattak, — nem azzal az igény-nel fogja referátumát megtartani, hogy egyszer s mindenkorra megoldja ezt a kérdést. De remélem, hogy ülésünk referátuma, a hozzászólások és a vita is elő fogja segíteni nézeteink bizonyos tisztázódását, a körvonalak kialakulását, mind a társadalomtudományok differenciálódásának esedékes tudományos kereteit illetően, mind pedig egységének kidomborítását illetően.

Ezzel mai együttes ülésünket megnyitom, és az előadás megtartására felkérem Kulcsár Kálmán elvtársat, az állam- és jogtudományok doktorát, az Akadémia Szociológiai Intézetének igazgatóját. Előadásának címe: a társadalomtudományok differenciálódása és egysége, azzal az alcímmel, hogy elméleti és módszertani következtetések.

Kulcsár Kálmán

A társadalomtudományok differenciálódása és egysége

(Elméleti és módszertani következmények)

A tudománytörténet fejlődése szinte napjainkig egyetlen jól megrajzolható vonalat követett: a tanulmányok differenciálódásának vonalát. — Ez a fejlődési tendencia először a vallási kerettől szabadította meg a filozófiát, később a filozófiát bontotta a természet- és a társadalomfilozófiára. A kutatási

eredmények sokasodásával a természetfilozófia és a társadalomfilozófia keretei is meglazultak, majd széttörtek, s kialakultak az egyes természettudományi és társadalomtudományi szakdiszciplínák. A tudományfejlődés eddig tehát extenzív jellegű volt, amennyiben az új tudományos problémák feltárása általában fokozta a differenciálódást is. További jellemzőként azt is megállapíthatjuk, hogy az egyes tudományágak differenciálódása mellett — amely szinte „önosztódás”-ként következett be, közvetlenül a természet- illetve a társadalomfilozófiából is kifejlődtek újabb szaktudományok, és pedig olyan mértékben, ahogyan a kutatási módszerek tökéletesedése az új fogalmi rendszerek kialakulása stb. konkrét kutatási eredményeket, önállóan, saját fogalmi rendszer szerint általánosítható ismereteket produkált.

Amíg tehát a társadalomtudomány fejlettségi foka alacsony volt, azaz nem tudott önálló kutatási módszerekkel megszerzett, saját fogalmakkal rendszerezett és elméletileg általánosított ismereteket nyújtani, addig a társadalmi valóságról szerzett szporadikus ismeretek csak filozófiailag voltak rendszerezhetők és általánosíthatók. Ahogyan a fenti ismérvek megjelenésével a társadalomtudomány egyes szakágazatai kifejlődtek, úgy szakadtak le a társadalom-filozófiáról (utoljára a szociológia). Ennek a következtében a filozófia funkciója is megváltozott. A társadalomfilozófia immár nem az egyes társadalomtudományok helyett dolgozó, hanem azok eredményeit történetileg is általánosító tudománnyá vált, illetve napjainkig fokozottan azzá válik. Megjegyezhetjük, hogy a társadalomtudományi szakágak kifejlődése, amely tehát szintén társadalomfilozófiától való leszakadás formájában ment végbe, sajátos történeti körülmények között bizonyos „konfliktushelyzetet” is teremtetett a társadalomfilozófia és az újonnan kialakuló szaktársadalomtudományi ág között.

Egyrészt azonban a tudományfejlődés belső logikájából adódó differenciálódás előrehaladása, másrészt a történeti fejlődés által „termelt”, a tudomány számára megoldandó problémákként, feltárandó kérdésekként jelentkező jelenségek kialakulása további következményekkel is jár. Mind a tudomány fejlődéséből, mind pedig a tudományfejlődést determináló, számára társadalmi környezetet biztosító történeti tényezők alakulásából egyrészt ugyanis az következik, hogy *a differenciálódásnak bizonyos határai vannak, másrészt pedig a differenciálódás előrehaladtával egyre nyilvánvalóbbá lesz a tudományok egysége*. A tudományok differenciálódása és egységük — bizonyos értelemben integrálódásuk -- jeleinek megerősödése, világossá válása tehát tulajdonképpen egy folyamat két oldala. Egyelőre ugyan elsősorban a két nagy tudományterület: a természet- és társadalomtudományok különálló egysége válik világossá (illetőleg egyes tudománycsoportoké e nagy területeken belül), de e két nagy területnek, mint *a tudománynak* az egysége is él, ha egyelőre látens módon is, ha kevés következményben manifesztálódva is.

A tudomány (ideértve most a társadalom- és a természettudományokat)

egysége nyilvánul meg a tudománynak mint *rendszernek* felfogásában. A rendszer fogalma ugyan elsődlegesen analitikaiként jelent meg, de ezen túl természettudományi kategóriából egyre inkább a társadalmi jelenségek valóságos összefüggéseinek megközelítésére is alkalmas fogalomává válik. Éspedig olyan fogalomává, amely önmagában is objektiválódott összefüggéseket takar a társadalom különböző jelenség csoportjai között.

A tudomány mint rendszer azt jelzi, hogy a tudomány mint a társadalomnak önmagában is objektiválódott tevékenységi formája, erős belső struktúrával és ebből adódó összefüggésekkel, plusz a tudományos tevékenység számára keretet adó szervezetekkel rendelkező társadalmi jelenséggé vált. A tudományt mint rendszert azonban egészében a *társadalom* határozza meg, és mint minden más, a társadalomban élő, objektiválódott rendszer *csak történetileg és társadalmi környezete* által való kondicionáltságában érthető meg. Ez azonban nem zárja ki a történeti-társadalmi környezet sajátos hatását egyes tudományágakra, sőt egyes tudományos kutatásokra. Nem volna nehéz azonban bebizonyítani azt sem, hogy a tudománynak mint egésznek történeti fejlődése milyen jelentős hatással volt mindenkor az egyes tudományágakra, sőt egyes kutatásokra is. Ebből adódóan a tudománynak mint rendszernek belső összefüggései, belső logikája már eleve biztosítja a tudomány egységét, még akkor is, ha ez az egység adott esetekben rejtett marad, illetőleg ha történetileg és sajátos tényezők következtében manifesztálódik.

A tudomány rendszer-jellegéből fakad, hogy belső kapcsolatai, összefüggései alakulása következtében körülhatárolható belső egységeket találunk benne. Ha a rendszerterminológiát kívánjuk követni, akkor ezeket alrendszereknek tekintjük. Ilyen alrendszerként foghatjuk fel a társadalomtudományokat, amelyek belső összefüggései objektíve kettős alapon alakultak ki: egyrészt a *tárgy azonosságán*, hiszen valamennyi társadalomtudományi ág kutató munkájának tárgya a társadalom, másrészt *történeti fejlődésük sajátosságai következtében*, amennyiben a társadalomfilozófiáról leszakadva, folytonosan differenciálódva, a tárgyi egységük egyre inkább manifesztálódik.

Mindezek alapján a társadalomtudományok differenciálódásának és egységének objektív alaptényezőit részben a *tudományfejlődés belső logikájából* bonthatjuk ki, részben pedig a *társadalmi környezet történeti változásaiból*. Azokból a jelenségekből, problémákból tehát, amelyet ez a környezet történetileg a tudomány elé tár, és azokból az igényekből, amelyeket a társadalmi környezet mint társadalmi gyakorlat a tudománnyal, esetünkben a társadalomtudománnyal szemben támaszt. Sietünk megjegyezni, hogy ez az elválasztás — a logikainak a történetitől való elválasztása — mesterséges. A marxista társadalomtudományi módszer egyik alapelve, a történeti és a logikai egysége problémánk kapcsán különösen lényeges, és annyira kézenfekvő, hogy most, amidőn az elemzés céljaira elválasztva kezeljük ezt a két szempontot, mindig érezhetővé válik a másik behatása is.

Először — és rövidebben — a tudományfejlődés belső logikájának útját követve az eddigi fejlődésből is világos, hogy minél inkább gazdagodik a társadalomtudomány ismeretanyaga, s fejlődnek módszerei, annál gazdagabban tárul fel a társadalom komplex sokrétűsége, annál inkább hat tehát ez a tény *ön maga* is társadalomtudomány differenciálódásának irányába. A társadalmi jelenségek hallatlanul komplex jellege természetesen csak fokozatosan vált ismertté a társadalomtudományok számára is. A komplexitás fokának nyilvánvalóvá válása — akkor, amidőn a társadalomtudományok még kevésbé voltak felkészülve az ebből fakadó következtetések levonására, akárcsak az egyes társadalomtudományi ágak módszereinek, megkülönböztetési módjaiban való változások bevezetésére is — a tudományfilozófiában, mint ismeretes társadalomtudományok sajátos felfogását alakította ki. Ez a felfogás — amely legélesebben az újkanti módszertani dualizmushoz jelentkezett, és amely a társadalmi jelenségek egyediségéből, különösen individuális emberi magatartásokból való összetettségéből hamis következtetést vont le — teljesen azóta sem meghaladott választóvonalat húzott a természet- és a társadalomtudományok közé, lényegében megkérdőjelezve az utóbbiak tudományjellegét. Nem kétséges, a természettudományokban bekövetkezett fejlődés ma már a régebben egyszerűbbnek és homogénebbnek felfogott természeti jelenségek nagyarányú összetettségét is feltárta. Az sem kétséges azonban, hogy a társadalmi jelenségek összetettségének foka eddigi ismereteink szerint még nagyobb arányú. (Zárójelben megjegyezve, ez az arányaiban jóval nagyobb komplexitás ma még csökkentheti a társadalomtudományok egzaktságának fokát a természettudományokhoz viszonyítva, ha az utóbbiakét mércének fogadjuk el. Pontosabban azonban arról van szó, hogy az egzakttság foka másképpen alakul a társadalomtudományokban. Matematikai kifejezéssel szólva, itt a valószínűségi összefüggéseknek jóval nagyobb szerepe van — és ez nem csökkenti az egzakttság fokát — példa erre a természettudományok területéről az elemi részecskék világának kutatása. Ezen túl azonban a kutatási és elemzési módszerek, fogalmi rendszerek további alapos kifejlesztésére van szükség, hogy azok a komplexebb jelenségek pontos feltárására és magyarázatára mennyiségi és minőségi vonatkozásokban egyaránt alkalmasabbak legyenek.) Minél mélyebbre hatol be a tudomány a társadalmi jelenségek világába — és pedig bármelyik jelenségbe — annál világosabbá válik e jelenségek nagyarányú összetettsége. Ebből következően a társadalomtudományok körében végbemenő differenciálódás mindinkább „vékonyabb” szeletet hasít ki a jelenségvilágból egy szaktudomány számára. Közbevetőleg megjegyezzük, hogy a jelenségen itt az összefüggések általánosságát, lényegi vonatkozásait is értjük. (E szeletek vékonysága hovatovább egyébként azt is kétségesse teszi, hogy valójában mindig új tudományág megszületéséről van-e szó.) Ebből pedig az adódik, hogy mindinkább világossá válik az az összefüggés, vagy méginkább az összefüggések rendszere is, ami a társadalom jelenségvilágának

egy-egy darabkáját a többihez köti. Mindinkább világossá válik, hogy a különböző társadalomtudományi ágak által egyes sajátosságaiban, vonásaiban, esetleg részeiben megközelített társadalmi jelenség mégiscsak egy társadalmi jelenség, amelynek teljes megértése egy adott társadalomtudományi ág szempontjából megfelelően sem sikerülhet, egyrészt az egész jelenségvilággal való összefüggés, másrészt az a vizsgált jelenség teljességére való vonatkoztatás nélkül.

Ily módon pusztán a differenciálódás logikája is elvisz, ha nem is az integrálódáshoz, de a jelenség és a jelenségvilág egységének megértésén keresztül a *társadalomtudományok egységének* hangsúlyozódásáig, a társadalomtudományi ágak egymásrautaltságának felismeréséig. Ez a fejlődés egyébként — amelynek egyik eredménye a két tudományág találkozási pontján kialakuló új tudományág — lényegében fel is oldja a tudományágak hagyományos megkülönböztetését, meghaladja ugyanis e megkülönböztetés alapjául szolgáló tudományfejllettségi állapotot. A tudományfejlődés logikájából tehát sokkal inkább a problémacentrikus egység, mintsem a további differenciálódás következik.

A társadalomtudományok közös tárgyának, a társadalmi jelenségek sajátosságainak is vannak azonban olyan következményei — amelyek a tudományfejlődés következtében felismertté válva — aláhúzzák a társadalomtudományok egységét. Az egyik ilyen következményt említettük, azt ugyanis, hogy a társadalmi jelenségek emberi magatartásokban nyilvánulnak meg. Ennek a ténynek következményeit az újkanti módszertani dualizmus helytelen irányban vonta le, éspedig azért mert abszolutizálta a társadalmi jelenségnek az emberi magatartásban való megnyilvánulását, kiiktatva ennek alapján az objektivitás minden lehetőségét a társadalmi jelenségekből. (Minden hasonlat sántít, de körülbelül ezen az alapon odáig is eljuthatnánk — mint ahogy némelyek el is jutottak — a természeti jelenségeket illetően, hogy mivel tudjuk, minden anyag statisztikai valószínűséggel megállapítható törvényszerűség szerint mozgó elemi részecskékből áll, ezzel megszűnik a természeti jelenségek objektív jellege. Van természetesen ellenkező végtel is — amely nem a társadalomtudomány objektív jellegét cáfolja a társadalmi jelenségek természetéből kiindulva, hanem *csak* az emberi magatartás szabályszerűségeinek feltárásában látja a társadalomtudományok feladatát. Ez az ún. behaviorális szemlélet csupán viselkedést lát a társadalomban, a társadalomtudományokat viselkedési tudománnyá alakítaná át.

Anélkül, hogy ehelyütt a társadalmi jelenségek természetének elemzésébe belemehetnénk, valamit mégis megállapíthatunk: abból a tényből, miszerint ezek a jelenségek emberi magatartásokban nyilvánulnak meg vagy fejlődnek ki, olyan következtetést vonhatunk le, hogy pusztán ez a tény is összekapcsolja a különböző társadalomtudományi ágakat, mégpedig olyan módon, amelynek egyaránt van tudományos és gyakorlati jelentősége. Az

emberi magatartás sokrétű struktúráltságából következik, hogy jelenségek kifejezésében az egyes körülményekre másképpen reagál. Ily módon ez a „bizonytalansági tényező” önmagában és arányaiban is jelentős minden társadalomtudomány és gyakorlati intézkedés számára.

A második sajátosság összefügg az előbbivel, és ez a társadalmi jelenségek *történeti jellege*. Ahogyan azonban az előbbi jellegzetesség nem változtatja abszolút értelemben individuálissá a társadalmi jelenséget, úgy a történetiségnek sem az az értelme, hogy egyszeri és megismételhetetlen jelenségről van szó. Sokkal inkább arról, hogy a társadalmi jelenségek történetileg alakulnak, a múltban elindult és a jövő felé irányuló történeti folyamatok alapján fejlődnek ki, megértésük tehát csak történetileg képzelhető el.

A történeti szemlélet sorsa a tudományfejlődésben sajátosan alakult. A XIX. század derekáig szinte minden tudomány tulajdonképpen történeti tudomány volt és a marxizmus klasszikusai a tudomány történeti fejlődésének jelenségeiből is levonhatták híressé vált megállapításukat, miszerint „csak egyetlen egy tudományt ismerünk, a történelem tudományát”. A jelenségvilág egzaktabb feltárására irányuló társadalomtudományi törekvés azután, amely a pozitivizmus filozófiai tételeire alapozott, és amely a jelenség adott megjelenésének pontos megragadásával, gyakorlatilag a statikus megközelítéssel jegyezte el magát, száműzött a társadalomtudományi gondolkodásból mindent, ami ilyen egzakt módszerekkel és formalizálhatóan, egyes tudományágak esetében kvantitatív eszközökkel nem volt megragadható, s különösen száműzte a történetiséget (ami nem áll ellentétben azzal, hogy ez a szemlélet magában a történettudományban is megjelent a pozitivisták történetfelfogás formájában). Napjainkban a történeti szemlélet reneszánsza kezdődik, ha bizonytalanul is, ha sokszor a valóságos történeti összefüggéseket inkább a fantázia segítségével kialakított összefüggésekkel vagy éppen utópisztikus elképzelésekkel helyettesítve is. Mindenképpen bizonyos azonban, hogy a társadalom történeti fejlődése a történeti szemlélet a társadalomtudományok egésze számára „integráló” szemléletté fejlesztette, s a történeti megközelítés szinte „integratív” gondolkodási móddá válik.

A társadalomtudományok *egészére* nézve hangsúlyozandó a történetiség ilyen jelentősége. Erre azért kell külön is utalni, mert különösen az angolszász irodalomban a történetiség kiiktatása fémjelezte — és e helyzet döntően még ma sem változott — a társadalomtudomány *tudományjellegét*. A „social science” kifejezés a történetiségnélküli társadalomtudományi ágakkal vált azonossá. Azokkal a tudományokkal, amelyek mint pl. a szociológia, a pszichológia, a közgazdasági tudományok bizonyos ágai stb. éppen a jelenség-szintet megragadó egzaktásra törekedtek és ki is alakítottak e szint megragadására alkalmas módszereket.

A „Social science” körébe sorolt tudományok tudományjellegét azonban éppen a történeti szemlélet hiánya fenyegette, és részben még ma is fe-

nyegeti. A szociológiában ez a felismerés ma már egyre inkább terjed (baj csak akkor van, ha a már elért egzakttság rovására, azt mintegy elhagyva terjed), a jogtudományban, amilyen mértékben, saját feladatát nem a normavilág dogmatikus-pozitívistikus elemzésében látja, ugyancsak előre tör a történeti szemlélet, és hasonló jelek mutatkoznak más tudományágakban is.

Most a társadalmi jelenségek két olyan sajátosságát emeltük ki, amelyekből minden társadalomtudomány számára kikerülhetetlen következmények adódnak, és ezek aláhúzzák a tudományágak egységét — s ebből következően két szaktársadalomtudományi ág hangsúlyozódott a szociológia és a történelem —, ezzel azonban távolról sem kívántuk akárcsak fel is tételezni, hogy e két tudományág valamilyen privilegizált helyzetbe jut a többiek rovására akkor, amidőn a társadalomtudományok egysége egyre inkább manifesztálódik. A gazdaságtudományok ilyen szerepe pl. legalább ennyire hangsúlyos — a társadalom szerkezeti felépítéséből következően —, a társadalmi viszonyok fokozódó jogi szabályozottsága a modern társadalomban aligha engedi meg bármilyen más társadalomtudományi ág számára ennek az aspektusnak a figyelmen kívül hagyását stb. S ahogyan pl. a szociológia eljut a történeti szemléletig, úgy jut el egyre inkább a történettudomány is a szociológiai szemléletig. Bonyolult kölcsönhatásról van tehát szó, és ez a kölcsönhatás a társadalomtudományok fejlődésének szükségszerű következménye, szinte azt mondhatnánk, hogy a társadalomtudományok immanens logikájából adódik. Ez a logika egyébként megmutatkozik az egyes társadalomtudományi ágak belső differenciálódásában is. A belső osztódás ugyanis általában egy, esetleg több társadalomtudományi ághoz való közelítést is jelent. Jó példa erre a szociológián belül az ún. szakszociológiák kialakulása. Nem érintve most a szakszociológiák kifejlődésének történeti feltételeit — egyébként rendkívül tanulságosak jelenlegi témánk szempontjából is — általánosan is megállapítható, hogy egy-egy szakszociológia megjelenése *vagy* más társadalomtudományi szakágaknak a szociológiai szemlélet, ismeretanyag és módszerek felé való orientálódásával függ össze, *vagy* pedig a szociológia egyes probléma-koncentrált kutatásai érnek el olyan fokot, hogy más társadalomtudományi szakágak szemléletének, ismeretanyagának stb. bekapcsolása válik szükségessé.

A tudományfejlődés belső, immanens logikája nem független a tudomány mint rendszer társadalmi környezetének történeti alakulásától. Ennek a társadalmi-történeti környezetnek azonban olyan hatásai is vannak, elsősorban a társadalomtudományok vonatkozásában (de a természettudományok esetében is), amelyek korunkban ugyancsak a tudományok egységét és komplex együttműködését hangsúlyozzák.

A legfontosabb hatás, amely a tudomány történeti-társadalmi környezetétől származik — bármennyire is ellentmondásként hangzik — tulajdonképpen kezdettől fogva változatlan. És ez a körülmények, a természeti erők és a társadalmi viszonyok felhasználása, egyes korszakok szerint több-kevesebb

változtatása az ember érdekében. Míg azonban a természettudományok viszonylag hamar elérkeztek arra a fejlődési fokra, amely ennek az igénynek hatásos kielégítését tette lehetővé, a társadalomtudományok — márcsak tárgyak sajátosságainak következtében is, amelyek egyikét itt ismét különösen hangsúlyoznunk kell, azt ugyanis, hogy a társadalomtudományok értelemmel, érdekekkel stb. bíró emberek viszonyait tanulmányozzák, ennél fogva a társadalmi viszonyok változtatására irányuló törekvés is sokféleképpen kondicionált, de mindenképpen akarattal rendelkező emberek viszonyainak változtatását jelenti — viszonylag későn. És ami még különösen lényeges az egyes szaktudományok eszközeinek abszolutizálásával érték el azt a fokot, amelyen a társadalmi problémák tudományos megoldásának lehetősége reálisan felmerült.

Az egyes társadalomtudományi szakágak saját szemléletüknek és módszereinek abszolutizálása témánk szempontjából különösen jelentős. Ismeretes Treitschke mondása a múlt századból, amely szerint minden társadalmi probléma igazgatási-jogi probléma, ennél fogva a társadalom irányítása, problémáinak megoldása nem igényel mást, mint fejlett állam- és jogtudományt. Ismert ennek ellentétéként Lester Ward álláspontja is: legyen minden törvényhozó szociológus. De a „történelem az élet tanítómestere” ősi mondása tulajdonképpen éppen úgy ezt a szemléletet fejezi ki, mint a modern kor közgazdasági gondolkodásában kialakult egyes túlzások.

A társadalom problémái azonban komplexek, összetettek, megoldásukra egy tudományág nem vállalkozhat. Minél tudatosabban kívánunk irányítani egy társadalmat (és ez egyebek között azt jelenti: minél kifejezettebben érvényesül a tudomány hatása a társadalomban), annál világosabbá válik, ennek a tételnek az igazsága. Nem véletlen, hogy napjainkban a szocialista és a monopoltőkés társadalom alapvetően eltérő sajátosságai ellenére — jóllehet különböző célokkal, eszközökkel és eltérő feltételek között is — a tervezés gondolata és gyakorlata napirenden van. S az sem véletlen, hogy a tervezés, amely részben gazdasági, részben fizikai tervezésként indult, mindkét társadalomban egyre inkább *társadalmi tervezéssé* válik. A társadalmi tervezés mint gyakorlat éppen abból a felismerésből született, hogy a fizikai vagy gazdasági tervezés olyan komplex társadalmi rendszerek megváltoztatására irányul, amelyek egy tudomány módszereivel nem közelíthetők meg. Ez a felismerés nem absztrakt módon született, hanem egyes fizikai, illetőleg gazdasági tervek realizálásából fakadó nem kívánatos következmények értékelése alapján. Világossá vált, hogy mindenfajta döntés — s különösen a tervezési döntés — olyan komplex társadalmi viszonyok között valósul meg, amely sajátos, történetileg kialakult folyamatokból, jelenségekből áll, amelyekben sajátos törvényszerűségek mutatkoznak meg, amelyekbe való beavatkozás tartalmilag rendkívül bonyolult, hiszen múltból a jövőbe tartó folyamatokat kell értékelni, fel kell becsülni a tudatos beavatkozás sokrétű reakcióját stb. Nem kevésbé

bonyolult kérdések merülnek fel azonban a beavatkozás eszközeivel kapcsolatban. A tervezés önmagában, mint folyamat már eleve sokrétű tanulmányozást igénylő „eszköz”, nem is szólva a tervdöntések megvalósításának eszközeiről. Csak egyet említsünk: a jogszabály ebben az értelemben felfogott eszközjellegének sajátosságait, amelyeknek feltárása nagy mértékben befolyásolja a tervezési döntések realizálódásának módját.

A modern társadalmi gyakorlatból fakadó legfontosabb igény, a társadalmi tervezés tehát éppen úgy a társadalomtudományok egységét húzza alá ez igényből fakadó problémák feltárásában és megoldásában, mint a tudományfejlődés immanens logikája. Csak viszonylagosan választhatók el továbbá a társadalmi tervezés problematikájától azok a jelenségek, amelyek a tudományok fejlődése és a társadalmi-természeti környezetbe való behatolások következtében alakultak ki. Abban a sajátos helyzetben vagyunk, hogy a tudomány eredményeinek realizálódása, mind a társadalmi, mind a természeti környezetben már eddig is olyan eredményeket produkált, amelyek az emberi gyakorlat következtében kialakulva rendkívül komplex társadalmi jelenségeket és problémákat jelentenek. Ezek megértése, feltárása, a társadalmi tervezésbe való bevonása ismét csak komplex módon elvégezhető feladatot jelent, amely már nem is csak a társadalomtudományok, hanem adott esetben a természettudományokkal való egység kutatási lehetőségeinek kihasználását igényli.

Mai társadalmunk telítve van ilyen jelenségekkel. Az emberi népesség növekedésében beállott sajátosságok — mind a születések számának bizonyos csökkenése, mind az átlagos életkor növekedése — közvetve vagy közvetlenül a tudatos emberi beavatkozás, a tudomány következményeiként értékelhető. Az ember és a természeti környezet viszonyának megváltozása, a tudományok behatolása a természeti környezetbe mint bizonyos értelemben passzív környezetbe olyan jelenségeket váltott ki, amelyek sajátosan aktívvá — éspedig negatív hangsúlyúan aktívvá — változtatták természeti környezetünket. De súlyban az említettekhez kevésbé mérhető komplex társadalmi jelenségeket is teremtett a tudomány hatására is kibontakozott társadalmi fejlődés. Mást ne említsünk: a formalizált szervezetek elszaporodása a társadalmi élet minden területén, vagy az oktatási rendszer jelenségei, ugyancsak aktív módon hatnak a társadalmi környezet alakulására stb.

Mindezek a jelenségek együttesen — tehát a tudományfejlődés belső logikája és a társadalmi környezet változásaiból eredő jelenségek, a társadalmi gyakorlatban kitermelődött igények — sajátos kutatói magatartáson és a kutatás szervezésének új vonásain, mint következményeken keresztül is kifejezetten egymáshoz közelítik a társadalomtudomány különböző ágait. Ez a sajátosság — amelynek jeleit egyre inkább megfigyelhetjük — a *kutatás feladatra orientáltsága*. Maga a kifejezés sem ismeretlen, széleskörűen használják már a tudányszociológiában, illetőleg kutatásszervezéssel foglalkozó

irodalomban, sőt a kifejezés maga — tartalmilag és az első pillantásra — egyáltalán nem jelent újat a tudomány munkásai számára. Mert mire irányult mindig a tudományos kutatás, ha nem valamilyen feladat megoldására? Sőt itt mindjárt meg is jegyeznénk, hogy a „feladatra orientáltság” fogalmát nem a kifejezés olyan vulgáris értelmében fogjuk fel, mint feladatfinanszírozás stb. Az alapvető feladat a *megismerés*, s a következőkben éppen arra kívánunk rámutatni, hogy a jelenségek nem válnak „feladatokká” akkor sem, ha a feladatmegoldás következménye a gyakorlatból adódik.

A társadalomtudományok esetében a feladatra való orientáltság tartalmában a *minőségi változás a tervezés, általánosan a társadalmi tervezés koncepciójának és gyakorlatának realizálódásával függ össze*. A kutatás feladatorientáltsága ugyanis — amennyiben a feladat megoldása csupán a tudomány belső problematikájának fejlődéséből adódott, ha természetesen így sem függetlenül a társadalmi gyakorlattól — csak korlátozott mértékben hozza kutatási együttműködésben is lemérhető közelségbe az egyes társadalomtudományi ágakat. Ebben a folyamatban inkább a kutatók személyében jelentkezik bizonyos interdiszciplinaritás. Azaz a társadalom egy jelenségével foglalkozó kutató szükségszerűen válik szinte szakemberré egy vagy esetleg több más, de ugyanazzal a társadalmi jelenséggel foglalkozó szaktudomány vonatkozó részeiben, általában a saját szaktudományának távolabb eső területeiben való jártasság rovására. Minél érettebb egy társadalomtudományi ág, annál jobban fejlődik ez a sajátossága.

A társadalom gyakorlata által kitermelt, és különösen a társadalmi tervezés követelményeiből származó „feladatok” megoldásában való tudományos közreműködés azonban — mint a nem véletlenül használt kifejezés is jelzi — valóban *közreműködés*. Ez azt jelenti, hogy a feladat maga is a társadalom egy más rendszerén keresztül érkezik a tudomány rendszerének hálózatába. Ez a másik rendszer általában a politikai rendszer, hiszen társadalmi tervezésről lévén szó, e tervezés által elérni kívánt célok politikai értékelés következtében jelennek meg, még ha a tudomány által nyújtott ismeretanyag, nem csupán információk, hanem elméleti szintű ismeretanyag is, a célok megválasztásában is közrehatott. A politikai rendszernek, mint a társadalmi tervezés irányítójának és a társadalomtudományoknak kapcsolata tehát egyrésztől közvetlen feladatkitűzésben, másrésztől azonban nem csupán feladatvállalásban, hanem a társadalmi igények aktív tudományos felismerésében is megnyilatkozhat. A modern társadalomtudományi kutatás feltételei között egyébként a politikai rendszer, annak elvárásai, preferenciái egyre nagyobb helyet foglalnak el, hiszen a kutatás eszközeinek csoportosítása, a szervezetkeretek kialakítása, a szakemberképzés stb. végsősoron politikai döntés eredményei. Miután azonban a közvetlen feladatkitűzés nem egy társadalomtudományi ág belső sajátosságaiából, fejlődésének logikájából stb. indul el, hanem a *társadalom valóságából*, és pedig alakítani kívánt valóságából, ez a feladat általában és szinte szük-

ségszerűen *komplex kutatási feladat*, hiszen a megközelíteni kívánt társadalmi jelenség komplex alakítása, tervezése különösen komplex problémákat vet fel. A tudományok egységének kutatási egységben való megnyilvánulása itt az előbbi „belső interdiszciplinaritással” szemben, *külső interdiszciplinaritást* jelent, illetőleg ezt igényli. A minőségi változás a feladatra orientált kutatás mai tartalmában tehát itt nyilatkozik meg, több tudományág szervezett feladatra orientált kutatásában. A társadalmi tervezés fejlődő gyakorlata, a távlati tervezés megjelenése — amely már szükségképpen tartalmaz prognosztikai elemeket is — különösképpen megköveteli az ilyenfajta interdiszciplináris kutatásokat, hiszen nélkülük a prognosztika pusztá jóslássá válnék, tervezés pedig bizonyos mértékig rendszerezett „vágys” kifejezésévé. Miután mindenfajta tervezés lényegében politikai tevékenység (legalábbis a célok és az ütemek kitűzésében), azért nem utolsósorban jelentős és komplex kutatási feladat a társadalomtudomány számára éppen e folyamat, az itt jelentkező érdekviszonyok, értékösszeütközések és értékválasztások, nemkülönben az egész folyamatot megvalósító szervezeti mechanizmus sajátosságainak feltárása.

Talán felesleges is hangsúlyozni, hogy mindaz amit röviden jeleztünk *semmiképpen sem szünteti meg az egyes társadalomtudományi szakágak önállóságát, belső sajátosságait*. A társadalomtudományok történeti szemlélete pl. nem változtatja történettudománnyá a szaktudományi ágakat, ahogyan az sem szociológiává, hogy ezek bizonyos szinten és egyes oldalaikkal általános társadalomszemlélethez integrálódnak, vagy éppen szociológiai megközelítést vesznek igénybe. A történettudománynál a *domináló* módszer a történeti, a szociológiában *domináló* módszer a szociológiai, s ilyen domináló sajátosság minden társadalomtudományi szakág esetében megtalálható. Fokozatok vannak tehát, amelyekben a sajátosságok és a különbségek jutnak kifejezésre. Az is világos, hogy a társadalomtudományok alapvető feladata, a lényegi összefüggések feltárása, a társadalmi igényeknek való megfeleléssel nem szorul háttérbe, sőt a társadalmi gyakorlat mélyebb értelemben azt is kívánja. Éppen ezért szükséges saját elméleti és kategóriarendszerünk, módszertanunk állandó továbbfejlesztése is, hiszen ennek elmaradása esetében a társadalmi gyakorlatból adódó feladatok megoldására is képtelenné válnának. A tudomány tehát a fenti értelmű feladatorientáltságának növekedése mellett sem oldódik fel a pusztán és szűken értelmezett gyakorlat által meghatározott problémák feltárásában. A szűken értelmezett gyakorlat, a napi politikai igények egyrészről, és a társadalmi gyakorlat általánossága, valamint a politikai rendszer lényegéből fakadó igények másrészről, között meglevő különbséget azért is hangsúlyozni kell, mert a társadalom gyakorlata tulajdonképpen azokban az alapvető társadalmi folyamatokban és a ráépülő jelenségekben válik *történetileg is jelentőssé*, amelyek a társadalomtudományok belső tudományos kérdésfeltevéseinek megoldásához is kutatási alapot képeznek, s amelyek a lényegi összefüggések feltárását jelentik.

Az egyes tudományágak belső igényeiből fakadó kutatómunka azonban, különösen a fogalmi és módszertani apparátus további kiépítése — éppen a modern kutatási követelményekből, kutatási lehetőségekből és eszközökből kiindulva — amúgyis bizonyos fokú integráció felé hat. Egyetlen példát említsünk: a számítógépek alkalmazása a társadalomtudományokban bizonyos fokig a formalizálható fogalmak, eljárasmódok kialakítását sietteti, olyan nyelvezet kiépítését, amely lehetővé teszi a számítógépi programok kifejlesztését, és ami talán még ennél is jelentősebb, olyan képzési és kutatási igényt támaszt valamennyi társadalomtudományi ág számára, amelynek alapján a társadalomtudományi szakemberek egyáltalán feltehetnek a számítógépek számára megoldható kérdéseket. Kutatásszervezési oldalról közelítve a problémát világos, hogy az eddigi jelek, amelyek a csoportosan, különböző szakemberek által együttesen végzett kutatások szaporodásában mutatkoznak meg, ismét a *fogalmi rendszerek közeledését* vonják maguk után, hiszen csak rendkívüli nehézségek árán, sőt majdnem lehetetlen koordinált társadalomtudományi kutatást végezni, különböző szakágak sajátos tudásanyagát, megközelítési módjait stb. hasznosítva, ha az egyes fogalmak mindegyik szakág számára eltérő jelentéstartalommal bírnak. Az egyes szaktudományi ágak fogalmi rendszerének közelítésében valószínűleg el kell jutni egy *közös alapgazdaságrendszer* elfogadásáig, amelyben a társadalomtudományok alapvető egysége kifejezésre juthat.

Végezetül még egy problémát szeretnénk — inkább csak a kérdésfeltevés igényével — megemlíteni. Egységükről szólva eddig differenciáltlanul beszéltünk a társadalomtudományokról. Mind a tudományfejlődés belső logikája, mind pedig — és pedig nagyon hangsúlyosan — a tudományfejlődés társadalmi-történeti környezete kialakított azonban olyan sajátosságokat is, amelyek a társadalomtudományok általánossága és az egyes szaktudományok között megformálódó csoportokban jutnak kifejezésre. Ez a belső csoportképződés ma már elég határozottan felismerhető. Különbségek észlelhetők egyrészt — ha a filozófiát nem is említjük — pl. a történettudomány, irodalomtudomány, néprajz, nyelvtudomány, zenetudomány stb., másrészt pedig a gazdaságtudományok, jogtudomány, szociológia, statisztika, demográfia stb. között. A különbségeket nagyon nehéz meghatározni, és még nehezebb arra vállalkozni, hogy az eltérő sajátosságokat eredményező tényezőket feltárjuk. Feltehető azonban, hogy pl. az utóbbi csoportba tartozó tudományágakra, formálódásukra, fejlődésükre a társadalmi gyakorlathól eredő igények — és éppen az a minőségi változás, amelyről fentebb szóltunk — közvetlenebbül hatnak. A hatás minősége is különböző. A történettudomány alakulására pl. maga a történeti fejlődés, éppen e felvetett problémák történeti tanulmányozásán keresztül közvetlen hatást gyakorolhat. Amidőn azonban a társadalmi tervezéssel összefüggő problémamegoldásokról van szó, vagy akár arról a belső kapcsolatról, amely a hosszútávú tervezést és a társadalomtudományok

belső alakulását jellemzi, akkor már elsősorban az imént második csoportba sorolt tudományágakra gondolunk. Ismételjük, nehezen fogalmazhatnánk meg az eltérő sajátosságokat, és a közreható tényezőket is. Feltehetően azért is, mert a társadalomtudományon belül kialakuló csoportosulás jelei legújabbban észlelhetők. Nem is keressük tovább ez alkalommal ezeket a sajátos vonásokat, az elmondottakat is elsősorban adalékkul szánjuk a kialakuló vitához.

A tudományfejlődés eddigi jelenségei által jelzett és a társadalmi tervezés gyakorlata következtében megerősödött tendencia tudományszervezési és kutatásszervezési következményei azonban még bizonytalanul jelentkeznek. Inkább kísérleti stádiumról beszélhetünk, mint kiforrott vezetési és szervezési módszerekről. Világos azonban, hogy jóllehet fejtegetéseink elsősorban a tudomány hagyományosan felfogott értelmében vázolták fel a tendenciákat, az alapjelenség azon következményeivel is számolni kell, amelyek a tudomány belső munkamegosztásában, szervezeteiben, a kutatási tevékenységben megjelennek. A tudomány önszerveződésének ezeket az új problémáit tehát megfelelően kimunkálva kell a tudomány további társadalmi hatékonysága érdekében megoldani.

Erdős Péter

Még a legkülönbözőbb tudományágak területén folytatott tudományos tevékenységek is nagyon sok lényeges vonásukban hasonlítanak egymáshoz és — határeseteket leszámítva — jól megkülönböztethetők az emberi tevékenységek egyéb fajtáitól. Valamennyien a *valóság* egyik vagy másik részét, illetve oldalát kutatják. Kategóriáik a *valóság* részeit, oldalait tükrözik; az általuk kimondott törvények a való világ felismert, lényeges összefüggéseinek a tükröződései. A világ egyik legalapvetőbb sajátossága: anyagi egysége. A tudományágak összességének mind több oldaláról, mind átfogóbban sikerül tudományos szinten tükröznie ezt a való világot; a mindenkor tudományos ismeretek összességében mind teljesebben tükröződik a világ anyagi egysége is. Elsősorban az egységet alkotó valóságra való vonatkozás, s e vonatkozás mi-kéntje az, amiért a tudományágak összességét a tudománynak is nevezhetjük. S én valamiképpen ebben az összefüggésben tudom értelmezni a tudományok egysége fogalmát.

Másrészt, a való világ konkrét; egysége csak a maga kimeríthetetlen sokféleségében látszik. A tudományok összessége elsősorban azért alkot erősen strukturált rendszert, mert erősen struktúrált a valóság is. Példának okáért a fizika meg a kémia elsősorban nem a tudományok önfejlődése miatt, hanem azért alkot két különböző tudományágot, mert az atomok és molekulák kölcsönös kapcsolata az anyagi valóságnak egy másik struktúrárendjéhez tartoznak, mint egyfelől a szubatómális részecskék világa, másfelől mindezeknek,

meg a tereknek makro- vagy éppen kozmikus méretű halmazai. A mélyebb megismerés, a tudománynak a társadalmi környezet által is ösztönzött ön-fejlődése létrehozta persze a kémia és a fizika közös sarjaként a fizikai kémiát, de azért a kémia mégsem azonos a fizikai kémiával, a fizika pedig végképp nem a kémia.

Csakhogynoha a valóság mindig teljesen konkrét, a tudomány megállapításai, tételei sohasem e teljes konkrétságukban, hanem általánosítva tükrözik a valóságot. A tudományos gondolkodás építőkövei a *tudományos kategóriák*: ezek pedig mindig absztrakciók. A tudományosan megfogalmazott törvények nem közvetlenül a valóság teljesen konkrét jelenségei, hanem az e jelenségekből általánosított *kategóriák* közötti szükségszerű összefüggéseket adnak meg. Tendenciajellegük is elsősorban fogalom-jellegükből, vagyis absztraháltan tükröző jellegükből következik. Akár kísérletekből vezet le következtetéseit a tudomány, olyképpen, hogy a teljes valóság helyett egyetlen vagy egynéhány mozzanatát engedi hatni vizsgálata tárgyára, akár a vizsgált valóságszelet gondolati modelljének elemei közt logikailag *szükségszerű* összefüggéseket mondja ki, mint ahogy ezt például a politikai gazdaságtan teszi, mindenképpen az absztrakció eszközével él.

Tárgyuk meghatározásában viszont épp azért is konkrétoknak kell lenniök az egyes tudományágaknak, mert a kategóriák absztrakciók; a valóság csupán egy vagy egynéhány oldalának gondolati tükröképei. Igaz az is persze, hogy a tudomány csak művelőiben és tanulmányozóiban él, s ezek már csak agyuk véges volta miatt sem a tudományt, hanem mindig ezt vagy azt a tudományágot művelik vagy tanulmányozzák, de e jelenség *végső, elvi oka nem ez*. A *végső* ok a valóság struktúráltságában és a termékeny tudományos kategóriáknak szükségképpen *célhoz-szabottságában* rejlik.

A világ *egységes*, s ezért számos kategória igen sok, sőt éppen valamennyi tudományágnak kategóriája, mint ahogy a legáltalánosabb érvényű törvényeknek is valamennyi tudományágban megvan a fontos helyük. De az egyes tudományágak legjellemzőbb kategóriái épp azok, amelyek oly módon tartalmazzák a millió arcú valóság mindössze *egynéhány* kiemelt vonását, hogy ezek olyan pontosan illeszkedjenek a vizsgált struktúraelem lényegéhez, ahogyan a kulcsnak kell illeszkednie abba a finomművű zárba, amelyet nyitnia kell. Sőt: a szélesebb értelemben valamennyi tudományágnak közös kategóriái is *specifikus* jelentés-tartalmat nyernek az egyes tudományágakban. A fizika meg a közgazdaságtudomány idő-kategóriája ugyanarra az objektív létezőre vonatkozik, anélkül, hogy a fizika időfogalmának köze lenne az idővesztesség mint *költség* képzetéhez, vagy hogy a közgazdasági időt hármiképpen is érintené az idő relativitása a tér-idő-kontinuumban. De a *tulajdon*-fogalom sem *pontosan* ugyanaz a jogtudósok, mint a közgazdászok számára. Ezért is látom kétségesnek, hogy valóban kidolgozható és elfogadható akárcsak alapfogalmaknak is valamennyi társadalomtudomány számára közös rendszere.

A politikai gazdaságtan helyzete egyébként speciális: itt végképp nem beszélhetünk egységről, hanem egyfelől a marxista—leninista politikai gazdaságtan, másfelől a polgári és kispolgári közgazdaságtanok harcolnak egymással, s a schizma oly mély, hogy a szembenálló változat jellegzetes alapfogalmait is csak az érti meg, aki *külön* tanulmányozta és *megtanulta* őket. E jelenségnek, amelyhez hasonlóval főképp csak bizonyos hermetikus vallási kultuszok történetében találkozhatunk, persze abban rejlik a valódi oka, hogy a politikai gazdaságtan a felépítmény része, és nem is akármilyen része.

A társadalom és a természet egy ellentmondás két pólusát alkotják a világ egységén belül. Az emberek, miközben a természettel folytatott anyagcsere révén élnek, a természet egyes kisajátított és átalakított elemeit dologi termelőerőkként állítják szembe a természettel, hogy kicsikarják tőle a javakat. A dologi termelőerők vizsgálata túlnyomórészt nem a társadalomtudományok, hanem a műszaki- és természettudományok feladata. De a dologi termelőerőkkel emberek termelnek, s miközben ezt teszik, termelési viszonyba lépnek egymással. A termelőerők és termelési viszonyok szférája fölé pedig egy ideológiai és intézményi felépítmény emelkedik. Van tehát a valóságnak egy oldala, amelyet a gazdaságnak nevezünk és amely mindenekelőtt az ember és a többi természet sokféle kapcsolatai egyikéhez, a termeléshez, pontosabban: a termelési viszonyokhoz meg a javakkal, a termelés anyagi eredményeivel való gazdálkodáshoz fűződik. Különös oldala ez az emberekkel kapcsolatos valóságnak, hiszen mint Engels írta, „végső fokon a gazdasági feltételek határozzák meg a történelmi fejlődést, s a politikai, jogi, filozófiai, vallási, irodalmi, művészeti stb. fejlődés a gazdasági fejlődésen alapszik.” Nos, a politikai gazdaságtan vagy legalábbis Marx politikai gazdaságtana éppen a történelmi fejlődést meghatározó gazdasági feltételeket kutatja.

„Marx a társadalmi élet különféle területei közül kiemelte a gazdaságit, a társadalmi viszonyok összességéből kiemelte a termelési viszonyokat mint alapvetőket, elsődlegeseket, valamennyi többi viszonyt meghatározókat” — írta Lenin. De ehhez hozzá kell tennünk, hogy a Tőke nem egyszerűen gazdaságelmélet a szó közönséges értelmében, nem korlátozódik a termelési viszonyok kutatására, hanem — mint ugyancsak Lenin írja — mindenütt és folytonosan nyomon követi a termelési viszonyoknak megfelelő felépítményt is, életet lehelve ezáltal a termelési viszonyok pusztá csontvázába. A Tőkében valóban közvetlenül is adva van különféle társadalomtudomány-ágak egy bizonyos értelmű egysége is.

Minthogy a politikai gazdaságtan a termelési viszonyok által meghatározott ama feltételeket kutatja, amelyeken a politikai, jogi, művészeti stb. fejlődés is alapszik, könnyen juthatnánk arra a következtetésre, hogy e tudomány eredményeire valamennyi társadalmi tudományágnak támaszkodnia kell. A politikai gazdaságtan ismerete valamennyi társadalomtudós számára csak hasznos lehet. Mégis alighanem az a mélyebb igazság, hogy a többi

társadalomtudományoknak mindenekelőtt önmaguknak kell megtalálniuk a gazdaság meg a saját tárgyak fejlődése közti kapcsolatokat. De azt sem szabad hinnünk, hogy aki megismerte és megértette a politikai gazdaságtan fő eredményeit, az már joggal tarthatja magáról, hogy nagyjából ismeri mindazt a tudniérdemeset és fontosat, amit a gazdasági tudományok adtak. Marx Tőkéjének tudománya a politikai gazdaságtan távolról sem meríti ki a gazdasági tudományok összességét.

A gazdasági tudományok mind jobban szerteágaznak, differenciálódnak. S ez jól van így. Eközben természetesen szoros kapcsolatba kerülnek más tudományágakkal, s ez is rendjén van és természetes. Mármint: minden tudomány a tárgyát alkotó valóságdarab tényeinek, jelenségeinek megismerésével és rendszerezésével kezdődik. S ez a fokozat az olyannyira változó valóság-oldallal foglalkozó tudományágak esetében, mint amilyenek a gazdasági tudományok, egyáltalában nemcsak a tudomány kezdetét, hanem mindvégig mindennapi kenyerét is jelenti. S e feladat teljesítése közben a közgazdasági tudományok például a statisztikával meg a történelemtudománnyal szövetkeznek. A valóság közvetlenül megfigyelhető tényeinek a birtokában pedig már sor kerülhet törvények és törvényszerűségek megállapítására. De a gazdaság roppant sokrétű jelenség, s vizsgálata számos különvált diszciplína feladata. A keresletalakulás jelenségei, az árak, a pénzügyek, a konjunktúra-menet, a gazdasági növekedés, hogy csak néhányat említsek meg közülük, mind olyan területek, amelyek törvényeinek és törvényszerűségeinek vizsgálata külön-külön diszciplínává vált. Ebben az összefüggésben kell megemlíteni egy részben a megsejtett törvények ellenőrzésére, részben új törvények felfedezésére vagy legalábbis pontosabb megismerésére hivatott, módszer-tanában a matematikával, kiinduló tényanyagában a statisztikával szövetkezett diszciplínát, az ökonometriát is. Végül számos közgazdasági tudományág feladatköréhez tartozik, hogy normatív tudományként közvetlenül is segítsen a gazdálkodók vagy a társadalom érdekében visszahatni a valóságra, alakítani a valóságot. A tervgazdaságtan feladatköre pl. jórészt ilyen. Ilyen jobbadán a munkagazdaságtan is, amely egyebek közt a szociológiával és a pszichológiával tart rokonságot. És jórészt ilyen feladatokat kell megoldaniuk a pénzügy, valamint az államháztartásnak, az olyan ágazati gazdaságtanoknak, mint pl. az ipar, az építőipar, a közlekedés, a mezőgazdaság gazdaságtana, amelyek bizonyos értelemben valóban hibrid tudományágak, hiszen átnyúlnak a műszaki tudományok területére; a marketingről szóló tanításoknak, a matematikával összeházasodott programozás-elméletnek, amelynek hogy gyakorlatilag használható eredményeket adjon, számos, a műszaki tudományoktól átveendő alapadatra is szüksége van, vagy általában is az ún. mikro-ökonómiának, s e felsorolás noha bizonynyal sok arcú, megközelítőleg sem teljes. Mindezeknek a normatív vagy részben normatív tudományágaknak egyik alapvető princípiuma a gazdaságosság elve, ami csupán egy kissé specializáltabb

változata egy rendkívül általános érvényű praksziológiai elvnek. Ez a tény egyfelől híddal köti össze a gazdasági tudományokat műszaki- és társadalomtudományi ágak rendkívül széles körével, másfelől lehetővé teszi a társadalom sokféle, nem a gazdasági tevékenység körébe tartozó tevékenység-szektorának a gazdaság aspektusa felőli megközelítését. Erre az olyan gazdaságtudományi diszciplínának utalnak, mint az oktatás, az egészségügy, sőt a honvédelem gazdaságtana.

A gazdasági tudományok differenciált volta ma már közhely, s közhely az is, hogy valamennyiök alaptudománya a politikai gazdaságtan. Amikor most megismétlem ezt a közhelyet, mégsem annyira valamely tényt közlök, mint inkább egy követelményt mondok ki. Meggyőződésük és szándékaik szerint marxista közgazdászok gazdaságtudományi műveiből sem lehet mindig egyértelműen kihámozni, hogy az adott esetben mennyiben funkcionált valóban alaptudományként a marxi politikai gazdaságtan. Ez nagyon nem jól van így; annál kevésbé van jól, mert biztosan nemcsak a szerzők ludasak benne. Ha konkrét gazdaságtanok művelői számára nem világos, miben lehet és kell a politikai gazdaságtanra támaszkodniuk, akkor ebben a politikai gazdaságtan sem vétlen. Lehet, hogy egyszerűen csak ki kell terjesztenie a figyelmét a gazdasági valóság korábban elhanyagolt oldalaira, lehet, hogy ezeknek a saját eszközeivel való feldolgozása nem fog különösebb nehézséget okozni. Ha azonban a politikai gazdaságtan az adott állapotában nem tudja általánosított formában, szervesen magába illeszteni a konkrét gazdaságtudományok által felfedett tényanyagot, úgy ez biztos jele annak, hogy felfrissítésre és önrevízióra, netáni korábbi tévedéseinek kiigazítására, elavult nézeteinek a megváltozott valóságot jobban tükröző elmélettel való felváltására szorul. Egyébként e megállapításban nincs semmi új, sőt: politikai gazdaságtani tudományunk épp ezt az utat járja, nem is eredménytelenül.

Végül még néhány szót a közgazdasági tudományágak interdiszciplináris együttműködéséről. A modern tudomány számos legnagyobb eredményét éppen interdiszciplináris kutatások során érte el. A közgazdasági tudományok terén nem sok jelét tapasztaltuk ilyesminek, de ennek nem kell így lennie. Az új gazdasági mechanizmusnak pl. abban áll egyik kuleskérdése, hogy mi módon, milyen motivációval reagál a vállalat a gazdaságból jövő különböző impulzusokra. Kézenfekvő, hogy e kérdés megválaszolása, az itt jelentkező törvényszerűségek felkutatása szociológusok, jogászok, pszichológusok és közgazdászok együttműködését igényli. A különböző tudományágaknak a társadalmi tervezés követelményeiből fakadó feladatok megoldásával kapcsolatos együttműködése némileg más jellegű. A főreferátum kiemelte, hogy itt tulajdonképpen közreműködésről van szó, s ezzel egyet kell érteni. A társadalmi tervezés a politika terrénuma, a gazdaságtudományok pedig természetesen mindenekelőtt a gazdaságpolitika tudományos megalapozásában működhetnek és működnek közre. Ezt politikai vezetésünk igényli is, s eredmények is születtek.

De a tudományok összessége is csak segítséget nyújthat a politikai döntések meghozatalához: a megalapozott politika tudomány is, de korántsem csak tudomány.

Mátrai László

Tisztelt Együttes Ülés! Kedves Elvtársak!

Gyakorlati szempontból szeretném aláhúzni ennek a témának a fontosságát. Nem egyszerűen elméletieskedés vagy pusztán filozófiai célkitűzésű rendszerelemzés tűzte napirendre ezt a kérdést, hanem az, hogy a tudomány mibenlétének a kérdése valóban égető hétköznapi feladattá vált.

Amennyiben tudniillik a tudomány fogalmára nézve zűrzavar, vagy homály uralkodik, akkor éppen a tudomány jelenlegi nagy fontossága miatt azok az áttételek, amelyeket az irányítás, szervezés, a tervezés vagy maga a gépesítés jelent, a tudományra vonatkozó fogalmi zavart nagy áttételekkel igen komoly gyakorlati zavarrá és homállyá tudják kibővíteni; tehát a téma fontossága igen nagy gyakorlati szempontból is.

Elméleti szempontból ezért csak egyetlen kritikai megjegyzést fűznék a főreferátumhoz.

Maga az előadás, számos erényével együtt, kitűnő támadási felületet nyújt a kritikának; döntő típusa ugyanis annak a tudományfelfogásnak, amely a tudományok rendszerében elsősorban tárgyi, terjedelmi, extenzív kérdést lát, s a tudományokat aszerint osztályozza, hogy mi lehet a tudomány tárgya, vagyis — ebben a vonatkozásban — vagy a természet, vagy a társadalom. Helyesebb lett volna, ha Engels és Lenin nyomán a gondolkodás területét is alapterületként fogta volna fel, a tudomány lehetséges tárgyainak illetően extenzív, terjedelmi felmérése során.

Azt hiszem azonban, hogy a tudományok rendszerezésének ez az extenzív módja éppen a mi aktuális céljainkra túlságosan egyoldalú és nem ki-elégítő.

Beszélt az előadó a fokozatosságról, beszélt a minőségi szempontokról, beszélt szintekről, de mindezt egy percre sem tette meg a tudományok rendszerezésének alapelvevé. Holott — és ez rövid mondanivalóm lényege, — a tudomány nem egyszerűen tárgy kérdése, hiszen elvben bármely téma tudományos vizsgálat tárgyává tehető, s így maga a tárgy még nem döntheti el, hogy a vele való foglalkozás valóban tudomány-e avagy sem.

A tárggyal való foglalkozás mélysége tesz valamit tudománnyá. Ezért a Kulcsár Kálmán által adott és általánosságban elfogadott horizontális, extenzív rendszer mellett feltétlenül szükség van ma arra, hogy vertikális irányban is megvizsgáljuk a valósággal való, tudományos célkitűzésű foglalkozás

mibenlétét, így a horizontális rendszer mellett egy vertikális rendszert is állítsunk fel és ezen az alapon próbáljuk újra osztályozni a tudományokat. Hogy ez mennyi zavar forrása és hogy mennyire innen fakad sok gyakorlati nehézség, az talán konkrét példáimból ki fog világlni.

Nem elégséges egy tudományhoz az, hogy az egyetemen tanítják és katedrája van, vagy hogy egy tudományos egyesület a zászlajára tűzi az adott témakört. A tudomány létrejötte attól függ, hogy a választott témát milyen mélységben tudjuk vizsgálni. Ebből a szempontból egy mélységi sorozatot kell felállítani a rendszeralkotás céljaira, amelyik kiindul a hétköznapi gyakorlatból, és végződik az az elmélet, az általánosítás legmagasabb szintjén.

Ebben a vonatkozásban az emberi megismerés alapfoka a gyakorlat. Nincs az az elemi fokú gyakorlat, amely ne tartalmazna már valamilyen fokú elméleti tudást. Ezt a legtöbb nyelv szerkezetével is elárulja; például a magyar „tud” kettős jelentése (képes és ismer), vagy ugyanez a német „können” és „kennen” esetében. Az alapfok tehát a gyakorlat. A következő fok a közvetlenül ehhez tapadó elméleti minimum. Aki valamit már meg tud csinálni, annak a valóságban erre vonatkozólag bizonyos tudása már van. Németül: „Kenntnis”. Magyarban talán tudást mondhatunk. Ha ez a „Kenntnis”, amely a gyakorlathoz tapad, bizonyos elméleti igényességgel fogalmazva nyer kifejezést, akkor az így létrejövő harmadik fokozat az ismeret. Ezt a tudást, amely már fogalmakban is tisztázva van, nevezzük ismeretnek (Erkenntnis). Az angolnak a második és a harmadik fokozatra nincs külön szava; a „tárgyak ismerete” és az „igazságok ismerete” (a B. Russell-féle knowledge of fact és knowledge of truth) kifejezésekkel csak körülírni tudja a megkülönböztetést. Mindenesetre ez a harmadik fokozat.

Ha ezek az ismeretek egy bizonyos gyakorlati célú egységben lépnek fel, tehát valamely gyakorlati tevékenységre vonatkozó ismereteknek a gyűjteménye, halmazja jön létre, akkor beszélhetünk (jobb szó híján) elméletről. A németnek kitűnő szava erre a „Kunde”. (Ez a szó is kapcsolatban áll a „können”-nel.)

Ha ezek az így gyakorlati célra összeálló ismeretek bizonyos elvi egységben is tagozódnak, tehát egy immanens belső rendszer is kezd már kibontakozni, akkor beszélhetünk arról, amit magyarul tan-nak nevezünk. Németül jó szó erre a „Lehre”. Nagyon érdekes módon a megismerésnek ez a szintje már annyira tudományközelen van, hogy nem egy tudományos részletkérdést megold. A Mengenlehre pl. a tannevet. Nem is azt mondhatjuk már, hogy halmaztudomány, vagy halmazmatematika, hanem halmazelmélet. Itt már egészen a tudomány közelében vagyunk. De nagyon helyesen pl. a relativitáselméletet mégis nem nevezzük relativitástudománynak, hiszen a fizika tudományának egy bizonyos részterülete.

Végül a negyedik fokozatot elérjük, ha a megismerés során eljutunk ahhoz, hogy a valóság egy szektorának alapvető törvényszerűségeit ismerjük

meg az általánosítás legmagasabb fokán. Ekkor kell beszélnünk a voltaképpeni tudományról.

Ez a mélységi szemlélet, azt hiszem, éppen a tudományszervezés, irányítás gyakorlati szempontjából lehet nagy jelentőségű. Ha ugyanis az extenzív szemlélet mellett maradunk, akkor egyformán tudományként szerepeltetünk olyan elméleti tevékenységeket, amelyek a legkülönbözőbb szinteken vannak és ez fokozza a zűrzavart.

Csak egy példát. Legyen ez az ún. könyvtártudomány — hogy ne legyen vádolható elfogultsággal a saját szakmám köréből választva. A „könyvtártudomány” a könyvtárosi gyakorlat elmélete kíván lenni. Természetes, hogy a vele foglalkozók bizonyos elméleti ismereteket összegyűjtenek, a gyakorlatra vonatkozóan kidolgoznak, ami tudományos igényű célkitűzésnek mondható. De hogy ez a tevékenység nem juthat túl a „Kunde” vagy „Lehre” fokozatán, ezt bizonyítja az a tény, hogy éppen abban az elmélyítési stádiumban, amikor a könyvtárosi munka elmélete valóban tudománnyá kezdene válni, vagyis, amikor a könyvtáros kezdi kutatni például az olvasás lélektanát, az osztályozás logikáját, a művelődés szociológiáját stb., — tehát azon a mélységi szinten, ahol a voltaképpeni tudomány kezdődne, ott már elfoglalt helyek vannak, ott már régóta installált tudományok vannak, ott a könyvtárral foglalkozó elmélet egyszerűen átesap már meglevő tudományokba; szociológiába, pszichológiába, művelődéstörténetbe és más konkrét tudományokba.

Vagyis ez azt jelenti, hogy a gyakorlatból kiinduló és a tudományos általánosításban végződő tevékenységben középszinten marad meg az az elméleti tevékenység, amit sokan szeretnek „könyvtártudománynak” nevezni.

Ismétlem, nem a katedra teszi a tudományt, nem is a szakmai egyesület, még csak nem is a szakfolyóirat, hanem az a mélység, amely mélységig el tud jutni a konkrét valósággal való elméleti foglalkozás. Ebben a rendszerben, ebben a vertikális metodikai rendben, úgy gondolom, hogy a tudományra vonatkozó filozófiai követelmények is kielégítést nyernek, nevezetesen olyan ősrégi filozófiai-ismeretelméleti igazságok, mint pl. a tényigazságok és észigazságok megkülönböztetése. Furcsa módon a gyakorlatnak és az elméletnek ezt a szintkülönbségét (ami pedig Marx és Lenin ismeretelméletének egyaránt központi gondolata), eddig soha senki nem vetette össze magával a tudományok elméletével, rendszertanával, holott az egész tudományosság, mint általános mozgás a gyakorlattól az elmélet felé, voltaképpen nem más, mint folytonosan elmélyülő út, egyrészt a hétköznapi tudástól a tudományos világkép felé, a jelenségtől a lényeg felé, az egyedi, individuális jelenségektől az általános, a törvényszerű összefüggésekig. Csak az a tevékenység nyerheti el a tudomány elnevezést, amely ezt a mélységi fokozatot végig tudja járni.

Ujfalussy József

Sutor ne ultra crepidam — vagyis: suszter maradjon a kaptafánál, mondja a régi bölcsesség. Megtisztelő hozzászólói feladatomban úgysem mérészkedhetem tovább, mint hogy megkísérlem az itt elhangzott, igen sokoldalú, gazdag problematikát elének táró előadás tanulságait, azok igazságát dokumentálni a magam szűkebb tudományterületén, illetve egy-két rész-tanulságát vonatkoztatni a nagyobb, általánosabb tudományos rendszertani és módszertani összefüggésekre.

1.

Kicsiben a zenetudomány fejlődése is tanúsíthatja, hogy a társadalomtudományok differenciálódása más oldalon szükségképpen integrálódásukhoz tér vissza, s egységüket egyre magasabb fokon reprodukálja.

Következik ez magából a megismerés természetéből, egyes és általános, konkrét és absztrakt dialektikájából. Az egyest annál konkrétábban határozom meg, mennél több általános tulajdonságát fejtem fel, mennél több általánosságot bizonyítok rá. (Zárójelben jegyzem meg, hogy a görög *kategória* szó rábizonyítást jelent.) Az egyes tudományterületek esetében a konkrétságnak ez az igénye más tudományágak tanulságainak mennél összetettebb alkalmazását kívánja, vagyis az annyit hangoztatott komplexitást.

Hogy az újabb és újabb meghatározottságokat, ennek megfelelően az újabb és újabb társadalomtudományi ágazatokat a valóság folyamatos el-sajátításának társadalmi logikája hozza létre, az — mint Kulcsár Kálmán előadása is utalt rá — a történelmi fejlődés természetéből ered.

Talán szabad arra hivatkoznom, hogy Magyarországon Bartók Béla annakidején, részint széles körű nemzetközi tájékozódása, részint meg ezzel egybevágó személyes tapasztalata indításából, az elsők között figyelmeztetett a maga tudományterületén, a zenefolklór kutatásában a komplex feltárás szükségességére. Érdemes teljes terjedelmükben idézni 1936-ban megjelent tanulmánya, a *Miért és hogyan gyűjtsünk népzene?* megfelelő mondatait:

„Hiszen az ideális népzene gyűjtő valóságos polihisztor kell hogy legyen. Nyelvi és fonetikai tudásra van szüksége, hogy a tájkiejtés legapróbb árnyalatait észrevehesse és lejegyezhesse; koreográfusnak kell lennie, hogy a népi zene és tánc közötti kapcsolatokat pontosan leírhasa; általános folklór ismeretek teszik csak lehetővé, hogy a gyűjtő a népzene és a népszokások összefüggését a legapróbb részletekig megállapíthassa; szociológusnak kell lennie, hogy a falu kollektív életét meg-megzavaró változásoknak a népzeneire gyakorolt hatását ellenőrizni tudja. Ha végső következtetéseket akar levonni, történeti, elsősorban településtörténeti ismeretekre van szüksége; ha más nyelvű népek népzenei anyagát akarja összehasonlítani a maga országhelijével, idegen

nyelveket kell megtanulnia. És mindezen felül elengedhetetlen követelmény, hogy jó hallású, jó megfigyelésű zenész legyen. Olyan gyűjtő, akiben ennyi képesség, tudás és tapasztalat összpontosult volna, tudtommal még nem volt és nem is fog talán akadni soha. Úgyhogy mostani felfogásunkhoz mérten teljesen kielégítő népzene-kutató-munkát egy ember nem is teljesíthet. — Megközelítően tökéletes eredményt talán munkamegosztással lehetne elérni, ha — mondjuk — két kutató, pl. egy nyelvész és egy zenész dolgozna együtt. De ez a megoldás általában véve — anyagi és egyéb okokból — nehezen való-sítható meg.”

Nem szükséges részletesen elemeznünk Bartók felfogásának modern voltát, de azt sem, hogy utolsó, rezignált mondatában mennyire tükröződik a tudományos kutatás akkori hazai közállapotainak képe.

Ha arra tekintek, hogy a szociológia, a társadalompszichológia, az információ-elmélet, a szemiotika, a kibernetika, és megannyi más, újabb tudomá-nyág hogyan vonja magával napjainkban a zenetudomány megfelelő össze-függéseinek kidolgozását, egyben hogy fűzi ezer szállal az említett és az itt fel sem sorolt ágazatokhoz, úgy vélem, eléggé érzékeltettem a zenetudomány belső differenciálódásának és éppen ezáltal társtudományaival való mind szorosabb egybefonódásának korrelatív folyamatát.

Nem untathatom Önöket azzal, hogy a tudományszak belsejében ebből eredő, létrejövő, majd feloldódó feszültségeket taglaljam.

2.

A Tudományos Akadémia elnöke minapi beszámolójában nyomatékkal sző-lott a társadalomtudományok valóságfeltáró jelentőségéről. Nos, a komple-xitás igénye éppen a valóság mennél hívebb feltárásának feltétele. A tudo-mányos hűség pedig elválaszthatatlan az egzaktság követelményétől.

A bevezető előadás röviden arra is kitért, hogy mennyire más módon érvényesül az egzaktság a társadalomtudományokban, mint a természettudo-mányokban. De éppen, mert a természettudományok részéről ennek ellenére gyakran vetik a társadalomtudományok szemére az egzaktság hiányát, — és különösen a múltat illetőleg nem is mindig ok nélkül — nem árt ennek a témá-nak még egy néhány mondatot szentelni.

Az egzaktság ebben a természettudományos értelemben egyet jelent a számszerű kifejezés, a kvantitatív feldolgozás igényével. Nem közömbös azonban, hogy mit és hogyan kvantálunk, s a megállapított kvantitatív össze-függéseket hogyan alakítjuk vissza, hogyan értelmezzük át kvalitatív értékű megállapításokká. Ebben a tekintetben a zenetudomány története bőséges tanulságokkal szolgálhat.

Tudvalevőleg minden mennyiségi összefüggés-rendszer, minden mérték-skála egy meghatározott minőségi kategóriában érvényes. Bármely minőségi

kategória önmagára érvényes számszerű összefüggéseit lineárisan áttenni egy másik minőségi kategóriába, súlyos tévedésekhez vezet. Ahelyett, hogy az ilyen összefüggések egzakt kifejezése lenne, a tévedésnek ad egzakt látszatot, és a számszerűség mágikus erejével dogmává szentesíti a tévedést.

Többszeréves az a felfedezés, hogy a hangoknak, mint a zenei közlés közegének, fizikai természetét, a frekvenciákat, azok összefüggéseit, geometriai és aritmetikai módon ki lehet fejezni. Ezeknek az összefüggéseknek az ismerete a zenetudomány számos területén, a zenepszichológia és a zeneesztétika számára is, rendkívül fontos.

Annál veszélyesebb minden olyan kísérlet, amely ezeknek az összefüggéseknek, a közlő közeg fizikai tulajdonságainak számszerű kifejezésével *közvetlenül* próbálja magyarázni a *zene művészi jelentését*. Ez nem a tudomány, hanem a mágikus művészet-értelmezés módszere, számmisztika és szimbolika. A megfeytésből éppen a természeti és társadalmi jelenségek minőségi különbségét felejt ki, nem számol azzal, hogy az esztétikum jelentés és érték dolga, ezek pedig az emberi közösség viszonyaiból eredő, sajátosan társadalmi kategóriák. Tehát a természeti vonatkozásban egzakt számszerűség éppen ellenkezőjére fordul, ha tőle idegen szférára erőltetik. A példa nem fikció. A századunkban is új meg új, divatos köntösökben feltámadó kísérletek mutatják, hogy nem az. És ha a természettudományok még oly pontos és egzakt adatokat szolgáltatnának is számunkra a hallás, a hallószerv fiziológiája, a pszichológiai jelenségek, az érzékelésnek gondolkodássá alakulása, vagy éppen az érzelmek természete felől, mint amilyenekkel adósak mind önmaguknak, mind nekünk, még akkor sem — sőt annál kevésbé — lehetne számadataikkal megmérni a zene művészi-esztétikai, tehát társadalmi vonatkozásait, művészi jelentését.

Alapos a gyanúm, hogy hasonló jelenségek a társadalomtudományok más ágazataiban is, mutatis mutandis. fel-felbukkannak. Hiszen a társadalmi jelenségek történelmiségének tagadása is ennek a torzításnak egyik megnyilatkozása. Miért ne figyelmeztessen veszélyükre a zene elméletének tapasztalata: azé a zenéé, amelyről már Hegel olyan bölcsen megállapította, hogy hangzó közegének kvantitásai zenei tekintetben kvalitatív értékűek.

Mondjunk-e le ezek szerint a matematikai módszerekről a társadalomtudományokban? Éppen nem! Csak magát a matematikát is helyesen kell értenünk. A matematikát ugyanis helytelenül tartanók egyszerűen a mennyiségek tudományának. Addig az, ameddig egy meghatározott minőségi kategória mennyiségi összefüggéseit méri. De minden egyes, meghatározott minőségtől absztrahálva, logikai törvényei már kvalitatív értékűek. Ilyeneként útmutatóak a társadalomtudományok metodikájában is. Ez a tulajdonságuk segít a társadalomtudományi kategóriák mennyiségi összefüggéseinek minőségi értelmezésében.

A maguk egzakt módszereivel operáló társadalomtudományok és a hűmán velleitású természettudományok egymáshoz közeledése a tudomány

fejlődésének soron következő nagy leckéje. Meggyőződése, hogy Akadémiánk fórumán előbb-utóbb napirendre kerül nemcsak a társadalomtudományok, hanem általában a tudományok differenciálódásának és egységének kérdése.

Igaz lehet az az ellenvetés, hogy előbb kiki a maga portáján teremtsen rendet. De vajon nélkülözheti-e akármelyikünk éppen ebben a rendteremtésben az egész áttekintésből eredő tanulságokat? Az is meggyőződése, éppen az integrálódáshoz a valóban tudományos szintek tisztázása segíthet, amelyre Mátrai László akadémikus az előbb utalt.

Peschka Vilmos

Az elhangzott előadás gazdag gondolati anyagának csupán egyetlen problémájával kívánok foglalkozni: a *kutatásnak*, a társadalomtudomány különböző ágait integráló *feladatra-orientáltságával*. Még konkrétabban azzal a *minőségi* változással, ami a feladatra való orientáltság tartalmában, a társadalmi tervezés koncepciójának és gyakorlatának realizálódásával összefüggésben végbe megy. E probléma-komplexumban több, egymással szorosan összefüggő kérdés fonódik össze, melyek a következők: 1. A társadalomtudomány feladatra-orientáltsága általában; 2. a társadalomtudomány feladatra-orientáltságának és integrálódásának kapcsolata; 3. az a viszony, amely a társadalomtudomány feladatra-orientáltsága és a politikai értékelés között áll fenn.

A legegyszerűbbnek és a legkevésbé problematikusnak a másodikként megjelölt kérdés, a társadalomtudomány feladatra-orientáltságának és integrálódásának összefüggése tűnik, jóllehet a további problémák is tulajdonképpen ebből a jelenségből adódnak. Nyilvánvaló és tagadhatatlan tény ugyanis, amit az imént hallottunk, nevezetesen, hogy a társadalmi tervezés követelményeiből származó feladatok a társadalomtudományok „belső interdiszciplinalitását” a „külső interdiszciplinalitással” váltják fel. Ehhez — a tények lévén makacs dolgok — nem sokat lehet hozzáfűzni. Jóval többet viszont ahhoz az elméleti igényű és érvényű megállapításhoz, amely valójában éppen a társadalomtudományok feladatra-orientáltsága és integrálódása közötti, általános tendenciaként mutatkozó, jelzett összefüggés tényén alapul és abban foglalható röviden össze, hogy a társadalomtudomány feladatra-orientáltságában *minőségi* változás megy végbe.

A tudomány általános feladatát ugyanis — az előadással egyetértésben — az objektív valóság mind mélyebb megismerésében látom. A történeti fejlődés menetében a tudomány éppen azért jön létre sajátos társadalmi objektívációként, hogy végső fokon a konkrét gyakorlati feladatoktól meghatározottan, de közvetlenül mégis azokat ideiglenesen felfüggesztve és azoktól a tudományos visszatükrözés során elvonatkoztatva, tárja fel az objektív valóság lényegét és igazságát. A tudomány mint sajátos társadalmi objektíváció lényegéből

tehát ez az általános feladat adódik: az objektív valóság megismerése. Nincsen ez másként a társadalomtudományokkal sem; minek folytán a társadalomtudomány feladata általában: a társadalmi valóság objektív igazságának feltárása.

Ezt azért kell különösen hangsúlyozni, mert — megítélésem szerint — ez meghatározó jelentőségű a társadalomtudomány feladatra-orientáltságában végbemenő minőségi változást, még konkrétabban azt az összefüggést illetően, amely a társadalomtudományok feladatra-orientáltsága és a politikai értékelés, mint közvetítő mozzanat között fennáll. Ismét az empirikus jelenségekből indulva ki, tagadhatatlan tény az az általánosnak mutakozó társadalmi-ideológiai tendencia, hogy a társadalomtudományok feladatra-orientáltságának tartalmát a társadalmi tervezés koncepciójának és gyakorlatának realizálódása jelentősen befolyásolja, továbbá hogy a társadalmi tervezés folytán a társadalomtudományok számára a megoldandó feladat a társadalom egy másik objektívációs rendszerének, a politikai rendszernek közvetítésében jelenik meg. Nem lehet eléggé hangsúlyozni, hogy ez a jelenség manapság csaknem minden fejlettebb társadalomban valóban általános tendenciaként figyelhető meg. A jelenséget és valóságát tehát értelmetlen lenne vitatni. Nem így azonban azt a megállapítást, amely ebből a tényből elméleti igényrel és érvénnyel a tudomány feladatra-orientáltságának *minőségi* megváltozására következtet.

„Az igazat mondd, ne csak a valódit” — hangzik a költői követelmény. S ha erre törekszünk, azaz túllépünk a jelenségek empirikus világának határain, akkor kétségesse válik, hogy helyes-e a társadalomtudományok feladatainak kitűzését közvetlenül a politikai értékeléstől függővé tenni, azaz, hogy a társadalomtudomány be tudja-e tölteni lényegi rendeltetését, a társadalmi valóság objektív igazságának megismerését, ha feladatait — mint az általános társadalmi tendenciaként mutatkozik — közvetlenül a politikai értékelés határozza meg. Adjuk meg az igazságnak kijáró tiszteletet, s ne engedjük szem elől veszni azt sem, hogy a politikai értékelés szűrőjén keresztül megjelenő feladatok társadalomtudományi elemzése is feltárhatja az objektív valóság igazságát, s ezáltal összhangban lehet a társadalomtudományok alapvető rendeltetésével. Mégis helyénvalónak tűnik a társadalomtudományok feladatra-orientáltságát illetően elsődlegesen és meghatározó jelleggel a társadalomtudomány alapvető, lényegi feladatát és rendeltetését, a társadalmi valóság objektív igazságának feltárását hangsúlyozni. Mert az is tudott és magától értetődő dolog, hogy a politikai értékelés szükségképpen nem a tudományos értékelés mértéke, az objektív igazság alapján tűzi ki a társadalomtudomány feladatait, hanem más, elsősorban politikai megfontolások eredményeképpen. Az sem ismeretlen és valószínűsítő tendencia, hogy a politikai értékelés szűrőjén keresztül történő feladatra-orientálás a társadalomtudományok vonatkozásában gyakorta manipulatív indirekt apologetika kialakulását eredményezi, azáltal, hogy a társadalomtudományokat esetleg olyan kevésbé jelentős vagy periferikus

feladatokra orientálja, s így tulajdonképpeni feladatuktól dezorientálja, amelyek kutatása során a lényeges problémák eltűnnek vagy legalábbis a háttérbe szorulnak, minek folytán a társadalmi valóság objektív igazsága csak részben vagy kerülő úton válik érthetővé.

Talán nem tévedek, amikor a társadalomtudományok feladatra-orientáltságában beálló, szóban forgó *minőségi* változás látszatának gyökerét abban az ugyancsak általános társadalmi-ideológiai tendenciában is felfedezni vélem, amely az elmélet és a gyakorlat, a tudomány és a gyakorlat közvetlen kapcsolatát hangsúlyozza és azt várja, hogy a társadalomtudományok közvetlenül oldják meg elméletileg a mindennapi élet gyakorlatában vagy akár hosszabb távon is általánosabban jelentkező társadalmi problémákat. Ennek kifinomult kifejeződése, amikor a politikai értékelés a társadalmi gyakorlat általánossága, valamint a politikai rendszer lényegéből fakadó igények alapján szabja meg a társadalomtudományok feladatait, durva és otromba módja pedig, amikor ez a napi politikai igények és a szűken értelmezett gyakorlat alapján történik. Mindkettő azonban végső fokon dezorientálhat a társadalomtudományok alapvető feladatát és rendeltetését illetően, vagy legalábbis kerülő útra terelhet, ami szükségképpen a politikai és tudományos értékelés lényegi eltéréséből fakad.

A társadalomtudományi tevékenységet és értékelést kezdettől fogva mindvégig alapvetően egyetlen mérték határozza meg: az objektív igazság követelménye. Ettől a társadalomtudományok még a feladatkitűzés során sem térhetnek el. Ismeretes viszont, hogy a politikai tevékenység és értékelés mértéke — a gyakorlati politikai tevékenység és objektívációk sajátos szerkezete folytán — egészen más. A politikai értékelés azt méri fel, hogy az objektív lehetőségek közül melyik vezet a leggyorsabban és legközelebb a kitűzött politikai célhoz. Ezért, ha a politikai értékelés eredményeként megjelenő feladat minőségi változást hoz létre a társadalomtudományok feladatra-orientáltságában, akkor ez szükségképpen és elkerülhetetlenül érinti a társadalomtudományok alapvető feladatát és rendeltetését is: a társadalmi valóság objektív igazságának megismerését. Ez viszont végső fokon a társadalomtudományok mint sajátos társadalmi objektívációk történelmileg kialakult lényegének megváltozásával egyértelmű. Ha azonban annak az alapvető feladatnak és rendeltetésnek, amely a társadalomtudomány mint sajátos társadalmi objektíváció történelmi lényegéből fakad, változatlanul társadalmi érvénye van, akkor a más társadalmi objektívációk értékelése alapján történő feladatra-orientálás valóságos társadalmi tendenciáját — a társadalomtudományi tevékenységet szükségképpen többé-kevésbé dezorientáló jellege folytán — a társadalomtudományi feladatra-orientálás alakulását illetően kritikusan kell fogadni. Szíves türelmüket köszönve, erre tettem most kísérletet.

Tamás Lajos

Tisztelt Együttes Ülés!

Az előadáshoz én kritikai hévvel nem merek hozzányúlni mert félek, hogy megégetem a kezem, úgyhogy inkább illusztratív hozzájárulást adnék a nyelvtudomány oldaláról néhány gondolattal kapcsolatban. Legfeljebb azt jegyezném meg, hogy szívesen hallottam volna valamit az információ robbanásról, amely szintén következménye a tudományok állandó differenciálódásának, és annak a harcnak a kilátásairól, amelyet a dokumentáció fokozásával tudunk esetleg sikeresen megvívni, — bár szerintem itt van egy másik alapvető probléma, az, hogy a nap csak huszonnégy órából áll, és ez ellen nehezen tudunk küzdeni.

De térjünk át a tudományok differenciálódására. Tudjuk jól, hogy a XIX. században a történettudomány volt előtérben. Ez a nyelvtudományban is teljes egészében éreztette a hatását, és a század eleje óta indult meg a történeti irányzattal szemben a leíró nyelvészet. Ez megint tovább differenciálódott, először Genfben folytatták, azután jött a prágai iskola, azután jött a dán, és hatalmas deskriptív iskola fejlődött ki, amelyik megint tovább differenciálódott. Chomsky maga is differenciálódott, és ez azután a teteje annak a folyamatnak, ami ellen nehéz küzdeni. Előfordulhat, hogy ő maga is differenciálódott élete folyamán, és ha ez a fejlődés irányában megy, ez nem is olyan borzasztó rossz dolog. Ami a terminológiai egységet illeti, ez a nyelvtudományban olyan anarchikus állapotban van, hogy ebben a pillanathban a képet még nem látom őszintén szólva. Vannak irányok sajátos terminológiával, megindokolva, hogy miért nem jó az előző dolog. Különböző terminológia ugyanarra a dologra vonatkozik.

Akkor jöttek főleg az amerikai nyelvészek, s a *Langue* helyébe tették a kompetenciát. Vagyis, ha tudok magyarul és fejemben vannak a magyar nyelv szabályai, én kompetens vagyok. Azután jön a teljesítmény, amikor beszélek a magyar nyelv szavaival és nyelvtanával. Az egy teljesítmény, *performancia* úgy hogy ez mutatja, hogy ugyanazt a dolgot lehet teljesen más terminusokkal kifejezni, és ez nem vezet valamilyen egységesség irányában. De ugyanazt a terminust is adott célból különböző értelemben használják Amerikában és Európában.

A morféma lehet rag vagy képző. Amerikában minden morféma, akár szó, akár rag, akár képző. Európában általában az önálló szót külön névvel illetik, és szembeállítják vele a ragok, képzők és jelek elnevezését. Jött azután a morféma, utána a tömorféma. Más és más a terminológia. Így nehezen fogunk előbbre jutni.

Még egy sokkal keservesebb dolog van, ami ellen Lőrincze Lajos tiltakozna a leghevesebben. Fiatalabb vagy középkorú nyelvészeink dolgozataiban tömegével találunk lefordíthatatlan terminusokat. Például kompetencia és

performancia. Ez még tűrhető, mert vannak latin hagyományaink, de input és output, ez már abszurd, és sok mindenféle van. De nem akarok ilyenekről beszélni, mert nagyon telik az idő, és a végén sem volna mindenki előtt világos, hogy miről beszélek. Ennyit a terminológiáról.

Ezen hogyan tudunk segíteni? Mindenesetre örülnék, ha a társadalomtudományok közös alapfogalom rendszerét szorgalmazó mozgalomba a nyelvészek is bekapcsolódnának, és elsősorban azt kívánnám, hogy legalább a nyelvészeten belül érzünk el minél konkrétabb eredményeket.

Wittman Tibor

A differenciálódás és integrálódás egyes társadalomtudományokon, így a történettudományon belül is bonyolult problémákat vet fel, és szorosan kapcsolódik a szintetikus és analitikus megközelítési módok dialektikus egységéhez. A makroanalízis és mikroanalízis egymástól elválaszthatatlanul, együtt szolgálja a történeti vizsgáldásokat, akár annak kvantifikációs, akár minőségi, divatos szóval strukturális vonatkozásaira helyezzük a hangsúlyt. A részletfeltárás, az adatok dokumentációja és a fejlődési folyamatok törvényszerűségeinek a lehető legnagyobb egzaktsággal történő megvilágítása egymást feltételező eljárások, melyek közül az utóbbi tekintendő a történeti kutatás végső feladatának, az előbbi, az adatfeltárás csak részcélként illetve eszközként jöhet számításba.

Banális igazságok ezek, és nem is lenne érdemes az ismétlés kockázatát vállalni, ha az egyedi és általános közötti, közbülső ismeretelméleti lépcsőfokok nem tennék nehezzé a történetírói gyakorlatot, mely a marxista metodika egyre magasabb igényével lép fel. Véleményünk szerint elérkezett az ideje néhány alapvetően fontos reláció mélyebb átgondolásának. Egyrészt a nemzeti történet és egyetemes történet dialektikus kapcsolatának fejlődése, másrészt, és ezzel szoros összefüggésben, a marxista összehasonlító gazdaság- és társadalomtörténet vet fel egyre újabb és sürgetőbb kérdéseket, annak mértékében, ahogyan történetszemléletünk az egyetemesség irányában kiszélesedik.

Az integráció felé mutató történetszemlélet kialakítása korántsem a nemzetközi viták, az egyre növekvő érintkezések eredménye, bár ennek szerepét aligha lehet lebecsülni. Az atomkorszak kérdései, a szocializmus és imperializmus világméretű versenye, a világ döntő többségét jelentő fejlődő világ ébredése a napi események formájában is egy eddiginél jóval integráltabb világot mutat be, mint amilyennel korábban rendelkezünk. Ugyanakkor a marxizmus tisztaságára és egyben gazdagítására irányuló erőfeszítések megteremtik a szubjektív feltételét eme sok színű emberi univerzum viszonylag adekvát recepciójának, illetve értelmezésének, Marx történetiségének egyik sarkalatos pontja az volt, hogy a polgári társadalom mint a „termelés legfejlettebb és

legsokrétűbb történelmi szervezete”, kulcsot ad az előző formációk megértéséhez. „A kategóriák, amelyek viszonyait kifejezik, tagozódásának megértése egyúttal betekintést nyújtanak mindazoknak a letűnt társadalmi formáknak a tagolódásába és termelési viszonyaiba, amelyeknek romjaiból és elemeiből felépült, s részint azoknak még le nem küzdött maradványai továbbtengődnek benne.” (Marx—Engels Művei 13. köt. 171. l.). Ha ez áll a kapitalista társadalomra, a szocialista társadalom még inkább, minőségileg magasabb fokon tölti be a kulcs szerepét az emberiség és egyes nemzetek fejlődéstörvényeinek megértéséhez.

Amikor Marx a pénz világpénzzé fejlődésének folyamatával kapcsolatban rámutat az „árutulajdonosok kozmopolitizmusára” és a világpiac genezisének és eszméjének fontosságára az eredeti tőkefelhalmozás korában (A politikai gazdaságtan bírálatához. Bpest, 1953. 129—130. l.), akkor ennek egyik értelme az a történetkutatók számára, hogy a világtörténelem eddig dezintegrált, elszigetelt egységekben való fejlődése helyett a fokozódó integrálódást, a mondott egységek közti szerves kapcsolatok erősödését figyelje. Hogy ma már mind a szocialista, mind a tőkés világ a kialakult összefolyamatok szempontjából közelíti meg a gazdasági, politikai, kulturális és egyéb eseményeket, nem kevésbé saját feladatait, attól itt nem kell külön elemzést adni. De helyénvaló feltenni a kérdést, hogy történettudományunk egy jól kialakított egyetemes kutatási látómezőn szemléli-e a nemzeti differencia specifica-kat?

Ahelyett, hogy érintenénk a kérdést, milyen mértékben számolta fel marxista történetírásunk és oktatásunk a nacionalista, provinciális vonásokat jól konzerváló „Globus hungaricus”, legyen szabad néhány saját gyakorlatból hozott példával illusztrálni, hogy mennyire nem bizonyos technikai és módszertani elmaradás behozását (pl. a kvantifikáció terén) tartom történelemtudományunk legsürgősebb feladatának, hanem a lényegében jó alapokon nyugvó történet szemléletünk további gazdagítását. Ez utóbbinak az eszközfeladatok megoldását, a kutatás technikai színvonalának emelését szükségszerűen kell maga után vonnia.

A példának kiválasztott korszak, a 16—18. századi eredeti tőkefelhalmozás kora az ipari nemzetekké váló nyugati társadalmak fejlődése köré rendezte el az egyre egységesebb világtörténeti folyamatot, azok szolgálatára rendelte a közép-kelet-európai árutermelő nagybirtokra alapozott kései feudalizmust, az amerikai nemesfémeket, ültetvényes gazdálkodást és az afrikai kontinens rabszolgaság formájában Amerikába kihurcolt tömegeit. Bonyolult kizsákmányolási hálózat jött létre az amerikai néger rabszolgák és kényszermunkára hajtott indiánok munkájától a közép- és keleteurópai „második jobbágyság” viszonyain át a nyugat-európai manufaktúrák munkásai által termelt értéktöbblet elsajátításáig. A kibontakozó világpiac egyetlen összetevőjének figyelmen kívül hagyása elég ahhoz, hogy a többi ne tudjuk a maga gazdagságában feltárni. Vonatkozik ez a társadalmi, gazdaságpolitikai, politikai, kulturális folyama-

tokra is. Ha a kutató ezek szintétikus vizsgálatából indul ki, az egyes részjelenségekben sokkal többet észrevesz, mint a hagyományos frakcionált megközelítési módszerrel.

Itt van például a merkantilizmus esete, melynek körülírása vagy meghatározása nagyrészt egy-egy ország kereskedelmi mérlegének és az ezzel kapcsolatos protektionizmusnak a kiemelésére korlátozódik. A világpiac komplex tényéből kiindulva gazdagabb valóság tárul fel. Észrevesszük, hogy Colbert „guerre d'argent”-ja, pénzháború-konceptiója mögött egy merev, de egyetemes ihletésű premissza áll, az ti., hogy az Európában forgó pénzmennyiség konstans, ezért „az ország pénzét úgy lehet növelni, hogy ugyanazt a mennyiséget elveszszük a szomszédoktól.” Colbert a hollandokra gondolt elsősorban. A pénzháború eszközei, a nyereséges külkereskedelem, a tengerészet fejlesztése, gyarmati terjeszkedés és más tényezők csakis egyetemes szinten teremthetik meg a kívánt gazdasági feltételeket, és ezek vezettek oda, hogy a merkantilisták a fogyasztást, a fejletlen, a termelést a fejlett országok sajátjává tették. Ez az egyetemes horizontú gazdaságpolitikai rendszer szükségszerűen vált nemzeti koncepcióvá, amelyben a világpiac törvényeinek sajátos elemei hatnak és fejeződnek ki. Gondoljunk csak azokra a nagy különbségekre, melyek a francia, osztrák, orosz stb. merkantilizmust egymástól elválasztották

A világpiactól a merkantilizmuson át halad a differenciálás az abszolutizmus, a háborúk új válfajai (kereskedelmi, gyarmati háborúk) és a különféle ideológiák felé. Ha nem csupán egy-egy abszolutizmus ismeretanyagát rendezzük, hanem a széles összefüggésekbe próbáljuk ezeket elhelyezni, új megközelítési módok adódnak az abszolút állam körülhatárolására. Sem feudális jellegének meghatározása, sem az egyes abszolút államokban szerepet játszó, születő burzsoázia figyelembe vétele nem elégséges az egyes államfejlődések mélyebb elemzéséhez. Nélkülözhetetlen azoknak a kapcsolatoknak az egzakt vizsgálata, melyeket a kereskedelmi tőke a világpiacon belül kiépített vagy ki szándékozott építeni. Ily módon érthetőbbé válik olyan abszolutizmus is, mint a svéd vagy a tengeri kijáratot kereső orosz. A feudális abszolutizmus a legkülönbözőbb történeti feltételek között adott vagy keresett választ a születő tőkés világpiac által felvetett kérdésekre, vagy profitált belőle, vagy igyekezett alkalmazkodni hozzá, esetleg kárvallottja lett mint a spanyol.

A világpiac integrációs folyamatát és az egyes nemzeti piacok és velük szorosan kapcsolódó jelenségek differenciálódását egyszerre szem előtt tartani, sőt vizsgálat tárgyává tenni nagyobb erőfeszítéseket és a kutatások új szervezeti formáját, sőt mondhatni a történettudományon belül is erős interdiszciplinaritást követel meg. A jelzett korszak kutatásának újszerű felfogása lehetővé teszi azt is, hogy a komparatisztika kilépjen azokból a szűkös keretekből, amelyek azt amolyan példatártudománnyá degradálták. A szerkezeti hasonlóságok nem véletlenszerű jelenségek többé, hanem bizonyos világfolyamatok közös okokra és háttérre visszanyúló rokon termékei.

Ebben az összefüggésben mérhetetlen nagy a jelentősége annak a még csak kezdeti fokon gyakorlattá vált módszertani integráltságnak, amely szervesen igyekszik bevonni a vizsgálatokba Ázsia, Afrika és Latin-Amerika fejlődéstörvényeit. Az immanens, e társadalmak belső megértésére törekvő kutatások új megvilágításba helyezik az egyes lezártnak tűnő európai törzsfogalmakat és jelenségeket, ugyanakkor a legfejlettebb ipari és kereskedelmi nemzetekkel való korrelációban könnyen tudnak földrajzilag egymástól messze eső társadalmakat tartalmi alapon összevetni. Gondoljunk Marxnak arra a szerény lábjegyzetére, amelyben a mexikói peon-rendszer és a Cuza előtti dunai tartományok függő jobbgáysága között állapít meg rokonságot. (Marx — Engels Művei 23. kötet Budapest 1967. 160 l.)

Az ún. harmadik világban uralkodó vagy uralkodott termelőmódok vizsgálata a marxista történeti komparatisztika szintjén jóval nagyobb eredményeket könyvelhetne el mint a történeti anyag nélküli formációelméleti elemzések, melyeknek természetesen megvan a maguk létjogosultsága. A sporadikus ismeretanyagok szaktudományi általánosítása rendkívül fontos. Hogy ennek milyen közvetlen gyakorlati összefüggései vannak, maga az a tény is mutatja, hogy az egyes felszabadult, fejlődés útjára lépő országok hivatalos és nem hivatalos helyzetelemzése nem tudja az európai szocialista országok fejlődési problémáit történetiesen értékelni, amiből vagy túlzó követelések vagy az ellenkezőjük származhat. Fordítva, a megfelelő ismeretek integrációja hiányában nem tudjuk jól kezelni a fejlődő világ megközelítésének eszközeit, és csak felszínesen, kívülről látjuk azok bonyolult mozgatóerőit.

Napjaink valósága, a múlt és jelen összefüggéseinek tudományosabb igényű értelmezése a komplexitás új formáinak keresését írja elő a történetírói gyakorlatban. A társadalmi igény és kutatási formák összhangja megfelel a tudományfejlődés belső logikájának, a differenciálódás és a magasabb szintű egységek létrejötte által jellemzett egységes folyamatnak, amely egyedül képes feloldani a társadalomfilozófia és a történeti szaktudomány közötti „konfliktushelyzetet”, ha ez valahol kialakul. A felhozott eset, a fejlődő világ kutatása arra is jó példa, hogy az egyes társadalmi szaktudományok közti „konfliktushelyzetek” megoldására milyen könnyen adódik lehetőség. Ezeknek a kontinenseknek a társadalmában megmaradt archaikus vonások csakis interdiszciplináris úton kutathatók, a szociológus, történész, etnológus, jogász, antropológus, archeológus stb. különböző oldalait kutatják olyan valóságoknak, amelyek hosszú távon viszonylag csekély változáson mentek keresztül. Az európai és amerikai tőkebehatolás, amely felboríthatja ezeket az archaizmusokat, sokoldalúan képzett közgazdászok közreműködését kívánja meg.

Ez a modern sokoldalúság és komplexitás, amelyre a figyelmet egyre jobban fel kell hívni a történeti szakdiszciplínákban, társadalmi szükséglet is, melyet a társadalomtudományok népszerűsítésének növekvő igényei fejeznek ki. Egy mai olvasó nem arra kíváncsi, hogy az irodalomtörténész, történész,

filozófus stb. mit tud mondani külön-külön Francis Baconról, Campanelláról stb., hanem hogy a teljes történeti összefüggésbe beleállítva ezek a kiemelkedő egyéniségek egészükben mivel vitték előre az emberi gondolkodást. Kultúr-történet, eszmetörténet, ideológia-történet ez? Nem a terminológia a fontos, hanem az új, szintetikus megközelítési mód, melyben a kutató kilép a szubdiszciplína csigaházából és adatait egy magasabb szintézis szolgálatába állítja. Ez az új típusú szintézis, melynek csak egyik hathatós tényezőjét emeltük ki a valóban egyetemes történet hangsúlyozásával, könnyebben közeledik a szociológiai, közgazdasági stb. szemlélet felé, hogy ösztönzést adjon korszakunk egyik nem kellően hangsúlyozott posztulátuma megvalósulásának, a társadalomtudományok kutatási módszereket is forradalmian átalakító egyre szervesebb egységének. Nem kétséges, hogy ebben a marxista metodológia szerepe hathatós lesz, hatásfoka pedig alkalmazásának szintjétől fog függeni.

Szabolcsi Miklós

Tisztelt Együttes Ülés!

Engedjék meg, hogy ugyancsak szubjektív hangon, az irodalommal, talán kissé tágabban a kultúra egyes jelenségeivel foglalkozó kutatás belső problémáiról szóljak néhány szót, a differenciálódás és integrálódás itt észlelhető folyamataival kapcsolatban.

Azzal kezdeném, hogy legszűkebb tudományom keretén belül, különösen az utóbbi években, világszerte és Magyarországon is, az egységesnek tekintett, mert egytárgyú irodalomtudomány keretén belül a megközelítési módszereknek, területeknek, elméleteknek hallatlan szaporodása, növekedése következett be. Hogy Mátrai akadémikus terminológiáját használjam, az egy irodalomtudomány keretén belül, a fél, egész, háromnegyed önálló tudománnyá válás különféle fokán levő diszciplínák, munkatudományok, alakuló tudományágak egész sorával találhatjuk magunkat szemben.

Szinte minden egyes ilyen tudományág harcol az önálló tudományággá válás jogáért. Érdekes jelenség, hogy a Magyarországon kevésbé fellelhető, de régi, sok évszázados tudományágak kerülnek ismét felszínre, mint önálló tudományággá váló diszciplínák. A retorika, Nyugat-Európában az önálló, a kulturális folyamat egészét megmagyarázni, sőt a jövőbe mutató törvényekkel eljárni kívánó tudományág kíván lenni. De nálunk is észlelhető a fél és egész tudományágak fellépése, mint a retorika, stilisztika, poétika, irodalomszociológia. Úgy tapasztalom, hogy ezt a belső differenciálódást legelsősorban a vizsgált tárgy belső szükséglete és változása hozza meg.

Az az egyszerű, köznapilag észlelhető tény, hogy például irodalmunk jeleseit, az esztétikailag legmagasabb értékeket aránylag sokkal kevesebben

olvassák, mint az esztétikailag és ideológiailag kevésbé értékeset. Ez a köz-helyszerű tény önmagában hozta, hogy irodalomszociológiai vizsgálatokat kell folytatni. A Magyarországon hagyományos, egyoldalú, csak történeti és leíró jellegű vizsgálat mellett az elméleti jellegű, más típusú vizsgálatok is polgár-jogot kaptak, mint a marxizmus alkalmazásának más példái.

Ennek a differenciálódásnak is megvannak a maga speciális szakmai veszélyei, amelyekről itt szó esett. Ezek között talán valóban a legnagyobb problémát az információáradat, és ezzel kapcsolatosan az agy véges teherbírása okozza. Egyéni panaszként hadd mondjam el, hogy végig kellene gondolni, hogy egy-egy kutatóintézet vezetése, irányítása tudományos eszközökkel lassan szinte lehetetlenné válik, hiszen egy kutatóintézet keretén belül voltaképpen a résztudományoknak egy hatalmas sorozata, áttekinthetetlen és valódi kompetenciával meg nem ítélt sorozata műveltetik. Az egyetemeken a differenciálódást nem követi a tanterv. Például lényegében a XIX. századi, egyes pontokon középkori jellegű katedra beosztás áll szemben az egyre bővülő tudományszerkezettel. Ugyanakkor ennek a specializálódásnak megvannak a sajátos egyéni problémái. Ezek között a legjellegzetesebb, mivel a mi területünk a rossz és jó irányú népszerűségnek kitett terület, a meta-nyelv kialakulása. Minden tudománynak van egy sajátos szakmai zsargonja, amely azonban már túlzottan is eluralkodott, modorossá vált.

A meta-nyelvek alkalmazása szükségzerű. Vita-kérdés, hogy lehet-e köznyelvi minimummal helyettesíteni a meta-nyelveket.

Még arra utalnék röviden, hogy a tudománynak ez a differenciálódása új szervezeti problémákat jelent. A testületi szerkezet alkalmas arra, hogy új munkabizottságokkal, új probléma-bizottságokkal kövessük ezt a szétterjedést. Ugyanakkor mindennek kutató jellegű bázisa nagyon kevésbé van meg, és felállítása problémát jelent. Ugyanakkor a mi területünkön is rendszeresen észlelhető ezzel párhuzamosan az integrálódásra való hajlam. Vannak az irodalommal foglalkozó tudományágak integrálásának egyszerű, hagyományos régi eszközei, régi módszerei. Így ha két szomszédos terület érintkezik, tehát irodalom és zene, irodalom és festészet, irodalom és film, irodalom és színház.

Ezek között a leghagyományosabb és leginkább elterjedt az irodalomtudomány és a nyelvészet együttműködése, közös anyaggal való munkája.

Ezeknél a megközelítési módoknál egy sajátos problémára, veszélyre kellett figyelni, és ez az, hogy a szomszédos területek egymásra hatása folyamán van hajlam arra, hogy az egyik terület metodikája elnyomja a másikat. Két példát szeretnék mondani. Az egyik, hogy Nyugat-Európában e pillanatban a nyelvészet szinte teljes egészében elsöpörte az irodalom- sőt a mindenfajta művészet kutatását is, abból a Saussure-i alaptételből kiindulva, amely a nyelvet, mint leíró jelek rendszerét mutatja be. Van ilyen, rendkívül elemi erejű, rengeteg folyóirattal, egyesülettel és tömegbázissal jelentkező

törekvés, amely a kultúra egészét, minden kulturális, sőt lassan minden gazdasági jelenséget is egy nyelvszerű jelenséggént vizsgál. Ennek az ideológiai tudományos háttérét nem nehéz abban megtalálni, amire nemrég elhunyt Lucien Goldman helyesen kereste egy technokrata ideálban.

A két szomszédos terület érintkezésénél tágabb egységekben is lehet dolgozni, a mi területünkön a művészetek egészének rendszerében, és abban, amit a kultúra egészének tekintünk. Úgy hiszem, hogy a mi tudományaink integrálódásának, egymásra hatásának jövője a kultúra egészének komplex vizsgálata kell legyen, már most és a jövőben is. A mi tudományágaink sem pusztán a jelen helyzet leírásából kell, hogy kiinduljanak, hanem a jövő megsejtett modelljének vagy megteremtteni kívánt modelljének a felrajzolásából. Ilyen szempontból minden művészettudomány, és az ehhez a kérdéshez segítségre hivatott más társadalomtudományok a jövő most alakuló kultúrája, még pedig tömegkultúrája modelljének a kialakítását kell, hogy a legfőbb célul tekintse. Így válik legelsődrendűbb vizsgálati problémává az, amiről itt nem esett szó, az úgynevezett tömegkommunikációs eszközök hatása, rendszere, lehetősége. Például, hogy a nagy példányszámú tömegsajtó, a meglevő rádió és televízió mit jelent a kultúra szerkezetében, a művelődés szerkezetében, irodalomban, tudatformálásban stb.

Úgy hiszem, hogy e tudományágak programja egy ilyen jövő kultúra modelljéből kell kiinduljon. Nemcsak a jelen vizsgálatából, hanem egy felvázolt, jövő kultúra modelljéből, annak vizsgálatából, kell álljon. Ebből következik néhány nagyon gyors gyakorlati következtetés. Úgy hiszem, hogy a differenciálódást és az integrálódást szervezetiesen is elő kell segíteni, még pedig ugyancsak több lépcsőben. Az egyik lépcsőben hátorítani lehet mindenféle kettős, hármas megközelítési kísérletet, bizottságokkal, munkabizottságokkal, vitákkal, a tágabb interdiszciplináris összefogással. De mindez kevés egy távlatos tervezés mellett, amely az elképzelt kultúra modelljéből kiindulva végzi a kutatást.

A referátumot tartó *Kulcsár Kálmán* válaszát a következőkben adta meg:

Hivatkozva az idő előrehaladt voltára, nem szeretnék hosszasan válaszolni. Erre annál is inkább könnyebben adódik a lehetőség, mert az előadás-hoz történt hozzászólások egy részében igen kellemes helyzetben vagyok, amennyiben csak megköszönöm azokat a hozzászólásokat, amelyek a saját tudományáguk területéről a felvetett problémát tovább mélyítették, elemezték. Az ezekhez való hozzászólásra vagy válaszadásra magam sem merészkednék, nem lévén szakember ezekben a kérdésekben. Például nyelvészeti vagy irodalmi témákhoz nem szólhatok hozzá.

Két olyan probléma van azonban, amely az előadással kapcsolatban vitában született meg, illetőleg bizonyos értelemben látszat-vitában. Az első probléma a Mátrai akadémikus által felvetett kérdés, amennyiben nagyon helyesen

hangsúlyozta, hogy a tudományok alakulásával kapcsolatban nem mellőzhető az extenzív szempontok mellett a mélység felé való haladás, ennek meghatározása. Az talán meglepő, hogy ezzel mélységesen egyetértek, de semmiképpen sem váratlan, mert ennek az elemei az előadásban megtalálhatók, ha nem is fejtettem ki ezt a kérdést alaposabban. Nem fejtettem ki, mert a felvetett problémákhoz képest már távolibbnak ítélttem meg. Nagyon örülök azonban, hogy Mátrai elvtárs volt szíves ezt a kérdést érdekesen exponálni. Tényleg olyan dologról, olyan társadalmi jelenségről van szó, amely mellett nem lehet szó nélkül elmenni.

Ő a saját területéről említett példákat. Engedjék meg, hogy én is a saját szűkebb területemről említsek meg egy jelenséget. Itt van a vezetéstudomány, amelyet ugyancsak tudományként titulálnak sok helyen. Ez azonban megint csak nem más, mint különböző tudományágaknak egy bizonyos társadalmi funkcióra vonatkoztatott ismeretanyagá valamilyen rendszerezése, amely azonban aligha éri el azt a szintet, amit tudomáynak nevezhetünk. Én még abban is kételkednék, hogy azt a szintet eléri-e, amelyet a Lehre jelent.

A második kérdés, amire ki szeretnék térni, a Peschka elvtárs által felvetett kérdés, azaz elhanyagoljuk vagy szem elől tévesztjük, hogy a tudománynak vannak saját belső kérdésfeltevései, és a tudomány végső célja az objektív igazság megállapítása. Azt hiszem, nem kell ismételni az előadásomat, azokat a mondatokat, amelyek pontosan ezt próbálták kifejezni. Mindenütt szó volt erről a problémáról, a tudomány feladat-orientáltságával kapcsolatos minőségi változással összefüggésben is. Utána mindjárt magam is óvtam saját magunkat attól, hogy szem elől tévesszük a tudomány alapvető funkcióját, az objektív igazság, a lényegi összefüggések felderítését. Ugyanannak a jelenségnek kétféle megragadásáról van tehát szó. Ezért minősítem ezt a vitát bizonyos értelemben látszat-vitának.

Amiről azonban még ezen túlmenően szólni kell, az a következő. A minőségi változás a tudomány feladat orientáltságára nézve, azt hiszem, letagadhatatlanul bekövetkezett. Ezt nem vonta kétségbe. Ő azonban ebből olyan következtetést vont le, hogy a feladat orientáltságában bekövetkezett eme minőségi változás szükségképpen — ha jól értettem — a politika feladat kitűzésével együtt a tudományt olyan más szférákba, más feladatokra kényszerítené, amelyek lényegileg mások a tudományos kérdés feltevésektől.

Azt hiszem, hogy a két szféra különbsége vitathatatlan. Nem kérdéses, hogy más a tudomány funkciója, társadalmi feladata, és egészen más a politikai funkciója, a politika társadalmi feladata és lehetősége. Azt azonban nagyon kérdésesnek tartom, hogy akkor, amikor ismerjük és elfogadjuk a politikai rendszeren keresztül érkező feladatot, mint társadalmi tény, hogy ebből azt a következtetést kell szükségképpen levonnunk, hogy ezzel a tudomány a politika szférájába kerülne át, vagy olyan elemek kerülnének bele, amelyek a politikából adódóan a tudományos megismerést a politika igényeinek meg-

felelően irányítanak. Véleményem szerint ugyanis a feladat kijelölés nem jelent egyben eredmény elvárását is. Abban az esetben lenne igaza Peschka elvtársnak, ha ezt ilyen értelemben értelmezném. Erről azonban nincs szó, csak arról, hogy a tudományos tevékenység egy része, hangsúlyozom, egy része, egy ilyen kapcsolaton keresztül kap orientáltságot, és azt hiszem, ez valamennyiünk által ismert, tagadhatatlan tény. Ez pedig az eddigiekhez képest, a tudomány fejlődésében bekövetkezett változásokat tekintve, a tudomány társadalmi feltételeit tekintve, plusz hozzátevé az azt a szempontot, amelyből kiindulva az előadás ezt a problémát megközelítette, tehát a tudományok egységes szempontját, a komplex kutatásokat tekintve, ebből a szempontból kétségtelenül minőségi változást jelent. De ez véleményem szerint nem vezet azokra a következtetésekre, amelyektől Peschka elvtárs hangsúlyozottan óvott, mert az előadáson belül ez viszonylag kevesebb teret kapott, mint szükségképp a másik szempont.

A szerkesztőség Kulcsár Kálmán összefoglalójában elhangzottakal ért egyet. Tudományos közvéleményünk mindinkább magáévá teszi a politika és tudomány Kulcsár Kálmán által vázolt viszonyának kifejtését. A múlt helytelen gyakorlata által kiváltott félelmek azonban még ma is hatnak. Peschka Vilmos hozzászólásában egy ilyen helytelen politikai gyakorlattal állította szembe a tudomány belső önfejlődését, nem téve kellő különbséget a helyes marxista-leninista politika és annak eltorzított formája között. Ezért hozzászólásában vitatható motívumokkal találkozunk, amelyekkel Kulcsár Kálmán összefoglalójában polemizálni kényszerült.

Szabó Imre akadémikus záró szavai

Tisztelt Hallgatóság!

Nem kívánok zárszó címén valami általános értékelést adni együttes ülésünkről, de az a benyomásom, hogy egy véleményen lehetünk abban az ülés nem volt haszontalan. Nemcsak mennyiségi szempontból gazdagodtunk, nemcsak információt gyűjtöttünk a kérdésről általában, hanem minőségileg is többet, mást tudunk a társadalomtudományok differenciálódásáról és egységéről, mint amennyit tudtunk vagy tudatosítottunk, mielőtt erre az ülésre bejöttünk. Ezért én megköszönöm az előadónak és a hozzászólóknak értékes felszólalásaikat, de még egy megjegyzést szeretnék tenni.

Azzal, hogy rám hárult az ülés levezetésének a feladata, még nem tettem szert olyan képességre, hogy a társadalomtudományok mindegyikét illetően egyforma mélységgel tudnék nyilatkozni annak egységét és differenciáltságát illetően. Ha hozzá tudnék szólni a kérdéshez, egy vonatkozásában tudnék hozzászólni, nevezetesen az állam- és jogtudományok helyéről a társadalomtudományok rendszerében, viszonyáról más társadalomtudományokhoz, összefüggéséről a társadalomtudományok többi ágával.

Miért vetem ezt fel? Az a benyomásom, hogy az elhangzott felszólalások egy része tényleg így fogta fel a kérdést, és a társadalomtudományok egységéről és differenciálódásáról szólva saját társadalomtudományi ágának problematikáját vetette fel, és itt helyenkint talán túl szűken meg is maradt saját társadalomtudományának kereteiben. Voltak azonban olyan hozzászólók is, akik a saját tudományáguk problematikáját a társadalomtudományok általános problémáivá vetítették ki. Ami a következő, a további lépéseket illeti, azt hiszem, egyike a további feladatainknak annak a kérdésnek az elemzése, hogy az egyes társadalomtudományok, önmaguk, saját jellegükben hogyan viszonyulnak más társadalomtudományokhoz, illetve a társadalomtudományokhoz, mint általánosított, elvont fogalmakhoz.

Arra szeretném felhívni a figyelmet, hogy abban a további munkában, amely folytatja ennek a kérdésnek a tanulmányozását, erre az oldalra, azaz az egyes társadalomtudományok problematikájának ebből a szempontból való vizsgálatára fordítsunk nagyobb figyelmet.

Megköszönöm szíves türelmüket és az együttes ülést ezzel bezárom.

MEGEMLÉKEZÉSEK

LUKÁCS GYÖRGY

(1883 — 1971)

Lukács György elvtárs, a Magyar Tanácsköztársaság volt népbiztosa, kétszeres Kossuth-díjas akadémikus, a magyar és nemzetközi forradalmi munkásmozgalom kiemelkedő személyisége, a kiváló marxista filozófus és esztéta, aki 1918 óta volt tagja a Magyar Szocialista Munkás Pártnak, hosszantartó, súlyos betegség után 1971. június 4-én, 86 éves korában elhunyt.

LUKÁCS GYÖRGY EMLÉKEZETE

(1885—1971)

MÉSZÁROS VILMA

Szimbolikus jelentősége van annak a véletlennek, hogy a magyar nyelven utolsónak publikált még nem posthumus Lukács-kötet az *Utam Marxhoz* címet kapta. Lukács György kétszer is pályaképet adott önmagáról (1933-ban és 1957-ben) s mind a kétszer ezt a címet választotta. Két dolgot is jelez a visszatérés: Marx központi szerepét a modern szellemi életben („A Marxhoz való viszony a valódi próbakő minden értelmiségi számára, aki komolyan veszi saját világszemléletének tisztázását.” — írja erről 1957-ben.) és a maga életének valódi centrumát.

Egy bizonyos fokon természetesen ma már minden gondolkodónak találkoznia kell Marxszal; ez az életmű megkerülhetetlen. Lukácsnál ez a találkozás a más eszközökkel megoldhatatlan problémák felismeréséből ered. Nem tudja elviselni a világot, amelybe beleszületett; épp mert annyira elviselhetőnek álcázza magát. Gyűlöli a kicsinyességet, frivolitást, szavakkal való játékot, intellektuális ál-lázadást. Senki sincs olyan távol a polgárhökkentő játékoktól, mint a fiatal Lukács György, aki épp a polgárt ítéli „komolytalannak”. Számára csak a világ megváltoztatása jelent megoldást.

Ezért idegenkedik kezdetben attól a Hegeltől, akinek enciklopédikus tudásából később annyi használható gondolatot hámozott ki — a világrenddel való kibékülés eszméje taszítja. Camus arra a kérdésre: mivel hatott rá Kierkegaard? tömören annyit válaszolt: „Anti-Hegel.” — Ez vihette Kierkegaardhoz a fiatal Lukácsot is. A tragédia műfaja is ezért vonzza: az ellentmondások feloldása, elsimítása elleni tiltakozást látja benne. Az elidegenedés jelenségei lázítják fel a polgári világ ellen; régi korok eszméihez menekül, a keresztény középkor eretnekeinél kutat eszményeket vagy vonzó utópiákban. Illúziók bénítják, de ezek az illúziók nem mindig terméketlenek, főképp nem készen kaptak. A Nyugat közös nagy illúzióját az igazságot hozó háborúról nem veszi át: az első világháború az ő szemében kezdettől fogva az értelmetlen iszonyat világa, nem oldja fel, inkább sűrűbbé teszi a tőkés társadalom fojtó mérgeit.

Ebben az időben még csak a közgazdaságtanban fogadja el Marx tanait, a marxi *filozófiához* nem pusztán belső út vezet. A forradalmak és a kezdődő fehérterror világa viszik előbb gyakorlati módon a forradalomhoz, amelynek

végig harcosa marad. Legendákat üldöző kérlelhetetlenségével maga szögezte le visszaemlékezéseiben, hogy a proletárdiktatúra idején (amelyben olyan sikerrel képviselte a szellem megújulását) jóformán még nem is ismerte a leninizmust. Lenin, számára ekkor még csak politikai vezér volt. A valóságos fordulatot az emigráció évei hozták, a *marxista* Lukács pályája ekkor indult.

A marxizmussal való találkozás természetesen bonyolult és teljesen soha be nem fejezhető folyamat, amelyet semmiképp sem lehet a megtérés-drámák analógiájára elképzelni. A marxizmus Lukács György egész gondolatvilágát átformálja, közben azonban maga is a marxizmus egyik legjelentősebb alakítójává válik s láthatóan segíti a történelem alakulását is.

Bonyolult folyamat, buktatókat is rejt. A taktika és etika újonnan felfedezett, hevesen vállalt összefüggései a maguk idején egyértelműen igazak. „Tehát mindenki, aki a jelen pillanatban a kommunizmus mellett dönt, etikailag kötelezve van minden emberéletért, mely az érte vívott harcban elpusztul, olyan *egyéni* felelősséget viselni, mintha ő ölte volna meg valamennyit. Viszont mindenkinek, aki az ellenkező oldalhoz csatlakozik, a kapitalizmus további fennállásáért, a biztosan eljövendő imperialista revansháború okozta pusztulásért, nemzetiségek és osztályok további elnyomatásáért kell ugyanezt az *egyéni* felelősséget éreznie.” — írja híres cikkében 1918-ban. A XX. század döntő kérdésére ad itt feleletet, s akik a dilemmát fel sem ismerték, sokkal kevésbé tudtak a forradalom bukása után szilárdak maradni, mint Lukács, aki mindig szembenézett saját világnézete belső problémáival. A formális törvényesség jogos elvetése azonban, amely ebből fakadt, nehezítette később egy-egy kérdésben az azonnali tisztánlátást. A következetesség szenvedélyének előbb rugalmas bölcsességgel kellett párosulnia, s itt nemcsak a parlamentarizmus elleni, Lenin által megbírált támadására gondolok, hanem kezdeti álláspontjára a koncepciók perke idején. A húszas években még a polgári gondolattal, következőképp az ennek engedményeket tevő szociáldemokratizmussal való minél élesebb szakítás volt Lukács marxizmusának döntő jellegzetessége. Marxista tanulmányai elmélyültével került csak előtérbe az, ami végig vezető gondolata lesz, korai írásait is meglepetően modernné teszi: az elidegenedés elleni harc.

Voltaképp kezdettől az emberi teljesség áll gondolkozása középpontjában, a csak partikulárisat állítja mindig szembe azzal, amit majd az ember nembeliségének nevez. Csírájában már idealista korszakában is jelen volt ez a küzdelem; ami változik az évek folyamán, az „csak” az eszközök gazdagodása, az alapok fokozatos feltárása. Ifjúkorában minden kérdés elvontan, a pusztán egyéni magatartás szférájában vetődik fel nála, innen jut előbb egy általános társadalmi kérdésfelvetéshez, majd a polgári társadalom sajátos konfliktusaihoz, végül pedig marxista korszakában mindennek igazi alapjához: az emberi munkához.

Ez a felfogás eleve cáfol mindenfajta filozófiai arisztokratizmust. Ha a termelőmunka az értékteremtő, nincs mód az absztrakt „szellem” kiemelésére,

a zseni magányának felmagasztalására. A tudomány, a bölcelet, a művészet gyökerét egyaránt a mindennapi életben, még konkrétabban: a munkában találja meg. Korunkban az arisztokratizmusnak gyakran valóban sziporkázóan szellemes védelmezői vannak, a demokratizmust pedig sokszor kompromittálják olcsó érvekkel, s ez azt a megtévesztő látszatot kelti, mintha az előbbi volna a nagy szellemek álláspontja. Lukács György életeszménye ezért is példássá válik, mint ahogy a pesszimizmus előkelőségét is végig hevesen visszautasítja. Nem ártana egyszer tudatosítani, hogy a huszadik század valóban nagy szellemei mélyebb értelemben véve demokratikusak és optimisták voltak. Mint Lenin, aki minden szakácsnőt meg akart tanítani az államvezetésre. Mint Lukács György, aki egy eszmét akkor érez győztesnek, ha tömegek napi gyakorlatává válik.

A marxi életmű értelmezése épp annak sokrétűsége miatt természetesen mindig vitát támasztó. Az alapkérdésekben és a célban való egyetértés sem zárja ki a vélemények összecsapását, de még a félreértéseket sem. Külön tanulmányt érdemelne egyszer a különböző „Lukács-viták” története: politikai háttérük éppolyan érdekes, mint az: hogyan mennek el látható tévedések miatt sokszor vakon az újszerű gondolatok mellett egyes vitázó partnerek. Két évtizedig azonban a „kifele” folytatott vita dominál, a fasiszmus elleni harc alatt és közvetlenül utána is.

A népfrontpolitika Lukács számára nem ideiglenes taktikai megoldás; olyan utat jelez, amelyet lényegében már aktív politikus korában követni kezdett. Hosszantartó periódusnak érzi, s ennek megfelelően foglalkozik az idetartozó világnézeti problémákkal is. Hogyan lehet szövetségesül megnyerni minden jóakarátú embert, hogyan kell ugyanakkor elvi vitákban kiküszöbölni gondolatvilágukból mindazt, ami a közös harcot akadályozná — ez a kérdés foglalkoztatja az antifasiszta mozgalmak idején, a béke megőrzéséért vívott „hidegháborúellenes” küzdelmekben, de az utolsó esztendőikben is. A legveszélyesebbnek az irracionizmus térhódítását érzi. Nietzsche bírálata, az „ész trónfosztása” elleni küzdelmet nem csupán a fasiszmus Nietzsche-kultusza teszi számára aktuálissá, hanem a cselekvésről való lemondás ideológiája is. Thomas Mann központi helye a lukácsi esztétikában azzal a jelentőséggel függ össze, amelyet mind a ketten a démoni erőkkkel, az emberellenes eszmékkal való kacérkodásnak tulajdonítanak. Ami nyugodtabb és békésebb korokban ártalmatlan játéknak, agytornának tűnik, arról a történelem bebizonyította, hogy testet öltve gyilkossá lehet. Kifinomult dekadencia és tömeggyilkosság, ernyedtt szellemiség és nyers erőnkultusz mély, belső rokonságát Mann regényei és Lukács tanulmányai leplezik le a legnagyobb erővel a hitetlenkedők előtt.

Lukács György a lehető legnagyobb szabadságot követeli a gondolat számára, és ingerülten tiltakozik a kicsinyes aggályok ellen, amelyek eltérést, eretnokséget szimatolva születése előtt fojtják meg az új eszmét, de mindig

szem előtt tartja azt is, hogy a gondolatnak következményei vannak, s nemcsak jó értelemben válhat anyagi erővé. A gondolkodó szabadságát és felelősségét egyforma erővel hangoztatja.

A progresszív erők egységéért küzdve világnézetileg is a közös pontokat keresi, amelyek az együttműködés elvi alapjait képezhetik s a legfontosabbat épp az észbe vetett hitben látja. Utolsó műveiben az embert „válaszoló lényként” jellemezte, az irracionális ellen folytatott elszánt küzdelmének ugyanez a kiindulópontja. Küzd a hamis kérdések, az áldilemmák ellen, mindennél inkább azonban azt érzi veszélyesnek, hogy minden kérdést feleslegesnek nyilvánítsanak. A marxizmuson belüli vitákban ugyanez nyugtalanítja. Nem a helytelen válaszoktól tart legjobban, hanem attól a magatartástól, amely már eleve gyanakodással tekint a kérdezőre. A marxizmus lényegének épp a valóság állandó kutatását, a soha meg nem állapodó keresést, a változó világhoz való alkalmazkodást érezte. A XX. kongresszus utáni korszakban a marxizmus reneszánszának lehetőségét üdvözölte, s eszerint cselekedett. Szerepét gyakran látták egyoldalúan, csak a dogmatizmus elleni harcban, hogy úgy mondjuk „balfelé sújtva”, holott még ezek az ütések is közvetve azt szolgálták, hogy a látszatra újból diadalmaskodó polgári elméletekkel szemben tegye a marxizmust harcképessé. Utolsó korszakát tárgyalva túlságosan kevés szó esik azokról a félreérthetetlen nyilatkozatokról, amelyekben régi, polgári előítéletek, filozófiai és esztétikai nézetek mesterséges feltámasztása ellen kel ki „jótékony gorombasággal”.

Nézeteinek gazdagsága bizonyos értelemben ekkor bontakozik ki igazán; kevesen tudják ilyen biztonsággal összeegyeztetni a marxizmus lényegének szilárd védelmét a dogmák könyörtelen anti-szentimentális elutasításával. Egyetlen pillanatra sem feledkezik meg a gazdasági kérdések fontosságáról, alapvető objektivitásáról, s nem túlságosan kedveli a humanitárius érzelgéseket, de nem hajlandó elfogadni az agyontechnicizált élet fétiszizálását sem. Köztudottan híve volt az új mechanizmusnak, de a kultúra áruként való kezelésének legapróbb nyoma ellen is tiltakozott; a gazdasági törvények erőszakos elnyomását lehetetlen utópiának érezte, a politika középpontjába azonban az élet humanizálásának jelszavát állította. Maró gúnnyal írt a formális demokráciáról, de minden őszinte demokrata irányt támogatott. A valóságos demokrácia jelszava életének központi vonalába illeszkedett; a húszas évektől kezdve, mint mondtuk, nem csupán az egyetlen lehetséges politikai eszmét látta a marxizmusban, hanem egyúttal az elidegenedés feloldásának egyetlen reményteljes kísérletét is.

A fasizmus nyílt brutalitása után fel tudta ismerni a modern tőke látszólag szelídebb álarcában az alapjában azonos veszélyt. A manipulációnak nem volt nála nagyobb ellenfele: életeszmenye pontosan az anti-manipuláció, a sorsa fölött rendelkező, felelős ember. Minden tiltakozást örömmel üdvözölt ami a manipulációt támadta, a vitathatóakat is: az ifjúság sokszor „gépromboló”

elemi erejű mozgalmait, a „harmadik világ” géprombolását is. Kritikájukról nem mondott le, szövetségükről azonban még kevésbé.

Életműve középpontjában kétségkívül az esztétika állt és ez nem véletlen. A manipuláció elleni nem politikai harc legbiztosabb eszközének a művészetet látta. A tervezett utolsó nagy művek közül az Esztétika első része készült el. Ifjúkora legkedvesebb terveit valósította benne meg. Itt kapnak végső megfogalmazást azok a gondolatok, amelyek irodalmi tanulmányait már évtizedek óta áthatották: a művészet itt már az emberiség öntudata, önéletrajza, ha úgy tetszik.

A marxista filozófia történetében Lukácsnak a folytató szerepe jutott, az esztétikában szinte mindent előlről kellett kezdenie. Marx és Engels ilyen tárgyú megjegyzéseit felléptekor részben még nem ismerték, részben egyszerű életrajzi adaléknak tekintették. Marxizmus címen szociológiai fejtegetéseket adott az irodalomtudomány, idealista esztétikai nézetekkel fűszerezve. Különös módon még ma is előfordul, hogy a lukácsi esztétikát Plehanov vagy Mehring műve mellé sorolják, holott elveit jórészt kettejükkel polemizálva alakította ki. A pusztá magánízlés, az impresszionista kritika korlátai közül szabadítja ki ezt az esztétikát, amikor a marxista filozófia alapjára helyezve valóban tudományossá teszi. Szilárdságának, maradandóságának titka is ez: a bírálatok jelenségeket cáfolnak, vagy állítanak vele szembe; ő *rendszert* alkotott, amelyről lemondanunk öncsonkítás lenne. Ebben a rendszerben a tendenciák válnak lényegessé, az egyes mű is ezek igazolása vagy elítélése révén érdekes. Egy-egy váratlanabb véleményt is ez indokol: azokat értékeli, akik a partikularitáson túlhaladva, ábrázolt világukat az emberi nem fejlődésvonalával kötik össze.

Minden más részkutatás és részeredmény, az irodalomtörténet fejlődésében azonban ezek a részeredmények is alapvető fontosságúak. Mintegy mellékesen végzi például el Lukács a polgári korszak irodalmának majdnem teljes föltérképezését. Elsősorban a 18. és 19. század európai irodalomtörténetét írja meg, de kiolvashatóak a műből a 20. század legfontosabb irányvonalai is. A nagy szintézisteremtők vonzzák mindenekelőtt: Goethe és Thomas Mann. Sokan tekintettek gyanakvással és értetlenül a kommunista esztétára, aki nem forradalmár művészeket állít példaképnek, holott olyan elődei vannak ebben, mint Engels Balzac-elemzése, vagy Lenin Tolsztoj-cikkei, amelyek, mint ismeretes, egyébként egymástól teljesen függetlenül jöttek létre. Ugyanaz a gondolat sugallta valamennyit: a döntő és a lényegtelenebb világnézeti kérdések megkülönböztetése, az érték kutatása mindenütt.

A kulturális örökség átvételéről van szó, arról, hogy a munkásosztály „minden emberi mű” jogos örökösevé váljon. Nem formákat jelent ez a hagyomány: a pusztá technika ebben az esztétikában mindig háttérbe szorul, hanem épp a világgal szemben elfoglalt magatartást, amely az objektív valóság törvényeit kutatja, s amely a weimari hercegség miniszterével olyan nagyon „nem német” dolgot fogadtat el, mint a francia forradalom, Thomas Mannál pedig

a szocialista perspektíva tudomásulvételéig jut el. Lukács György itt annyiban lépett tovább, hogy a jelenségek közös összetevőit kereste meg, s így alakította ki a műalkotás egyéniségről vallott nézeteit. A marxista kritikai gyakorlat elméleti alapját adta voltaképpen meg.

Mély szubjektív rokonszenvvel írt ugyanakkor a közvetlenül forradalmár művészekről: Gorkijról, József Attiláról, Hölderlinről. József Attilában mindenkinél korábban pillantotta meg az első, egyetemes proletárköltőt, Hölderlin alakját pedig ő tisztította meg elsőnek az erőszakkal ráragasztott mítoszoktól, a *nagy jakobinust* ünnepelve benne. Ma, Hölderlin reneszánsza idején ez magától értetődőnek tűnik, akkor nem volt az.

Értelmezéseit mindig a legnagyobb pontosság jellemzi, nem általában vett korszakokról és művészekről írt, hanem az adott művész kapcsolatát elemzi kora adott társadalmával, ennek a viszonyoknak minden lehetséges fordulatát tekintetbe véve. A skatulyázástól viszolyog, az irányzatok technika-központú jellemzésétől még inkább. A stílus számára *nem* az egész ember, irányzaton a világgal szembeni magatartás egészét érti. Ezért nem ajándékozta például a romantikának sem Hölderlint sem E. T. A. Hoffmant.

A dekadencia értelmezése körül felcsapó szenvedélyes vitákban is ez jellemezte. „Bármilyen legyen is, egy irodalmi képződmény közvetlen kiindulási pontja, konkrét témája, közvetlen célja stb. legmélyebb lényege ebben a kérdésben fejeződik ki: mi az ember?” — írja *Az avantgardizmus világnézeti alapjai* című tanulmányában. Mindent aszerint a mérce szerint ítélte meg: alkalmas-e arra, hogy az embernek mint történelmi-társadalmi lénynek valódi arcát megmutassa, vagy pedig látszatok rabjává válva a magányt, az állati létbe való visszahullást tartja „emberi sorsnak”. Nem a szorongás leírását vetette el, de a szorongás átvitelét a művészetbe, azt, hogy a művészet ne a világ értelmezésében segítsen, hanem a művész maga is áthatolhatatlannak és megváltoztathatatatlannak érezze azt. Brechtrel rendkívül sokat vitáztak, ebben az alapkérdésben azonban egyetértettek: a művészetnek a megváltoztatható embert s a megváltoztatandó világot kell ábrázolnia. Nem mert ez szubjektíve így rokonszenvesebb, hanem mert ez az igazság.

A művész magatartását azonban csak a mű egésze minősítheti. Rendkívül lényeges kérdés ez korunkban, a túlságos specializálódás korszakában, amikor szinte már attól kell tartanunk, hogy más vizsgálja a vers jelzőit, más a ritmusát, míg a rímekkel külön szakértő foglalkozik. Az ilyesmit Lukács — nemcsak az irodalomtudományban — az elidegenedés egyik megnyilvánulásának tekintette. Az összefüggések vonzották: az egyes alkotás külön világát a kor és a művész, osztályok és áramlatok együttes vizsgálatából próbálta megfejteni. Szinte minden művében utal a még meg-nem-oldottakra, egyetlen kutatását sem tekinti lezártnak. Ez a módszer távolról sem hanyagolja el a részleteket: minden tanulmánya többet ad annál, amit a pusztán célkitűzés ígér.

Az *Esztétika* példája a legékeesszólóbb: elkészült kötetei előszavában hangsúlyozza, hogy itt csak a legalapvetőbbet akarja kimondani, mégis számtalan olyan kérdésre tér ki, ami már sajátos területeket érint. A művészet mint társadalmi-történelmi jelenség például csak a harmadik részben került volna tárgyalásra, mégis tömör és teljes képet kapunk például a természeti szépség iránti érzék történeti fejlődéséről vagy a barlang-festészetről. A mimézis határterületéről szólva pedig (egyúttal az egyoldalú irodalomközpontúság vádját is cáfolva) a zene és a film olyan törvényszerűségeit állapítja meg, amelyek továbbgondolása rendkívüli módon segítheti a szakterülettel foglalkozókat. (Egyébként is jellemző ez a lukácsi gondolat hatására: Guido Aristarco filmelmélete például a szigorúan irodalmi példákra korlátozódó *Elbeszélés vagy leírás*-ból indult ki.)

A műfajok fejlődését is mindig a történelem menetébe ágyazta be, az emberiség egy-egy nagy válságával-változásával kötötte össze. Így követte nyomon a történelmi regény útját, a dezillúziós regényét és — többször is — a tragédiáét. Ifjúkorában a dráma történetét vizsgálja s az *Esztétika* egyes fejezetei — most már kellő történeti megalapozottsággal — ugyyanide térnek vissza. Az *Esztétika* igazi jelentősége természetesen nem ezekben a visszatérésekben van (amelyek inkább közvetett bizonyítékát adják egy módszer eredményességének), hanem abban a filozófiai alapvetésben, amely az esztétikát valóban tudománnyá alakítja.

Hármas eljárást követ itt: 1. felújítja és új tartalommal tölti meg az antik esztétikák egyesek által már avultnak vélt, valójában azonban marandó érvényességű fogalmait, mint például a mimézist és a katharizist, s a marxista világmagyarázat részévé teszi. 2. Kibányássza a feledésből a goethei — hegeli esztétika legtermékenyebb gondolatait: a különösség szerepét, allegoria és szimbólum szembeállítását. 3. Olyan teljesen új kategóriákat vezet be, mint az egynemű közegé vagy a meghatározatlan tárgyiasságé. A művészet öntörvényű világát építi fel ezekből az alkotóelemekből, szigorúan elkülönítve azt a visszatükrözés más fajtáitól s mégis szoros egységben azokkal. Az esztétika kialakulásához a korszerű tudomány felfedezéseit is igénybe veszi: a régészet és antropológia eredményeit. Olyan felismerés, mint a pavlovi jelzőrendszer felhasználása a művészetben, csak egy önmagát részstudiumokra nem korlátozó átfogó gondolkodás gyümölcse lehetett.

Szívesen hangoztatjuk ma az enciklopédikus tudás eltűnésének elvét, s természetesen leonardói vagy hegeli értelemben ilyen valóban lehetetlen; minden tudomány mérhetetlen gazdagodása teszi lehetetlenné. A szűkítés, bezárkózás azonban ezen a téren is emberellenes — az *Esztétikában* minden más műnél jobban látszik talán Lukács György gondolkodásának modern határok közé szorított, de mégiscsak enciklopédikus volta. Ennek a tudásnak alapjellege ugyanakkor mélyen demokratikus. Nem stílusdemokratizmus ez, — az *Esztétikum sajátosságáról* kevésbé olvasmányos, mint *A történelmi regény*. Elemzé-

seinek szerkezete az; a mindennapi élet problémafelvetéseivel hoz mindent kapcsolatba, az emberhez méltó élet egyik eszközének tartja a művészetet.

Az újítás kérdése is ezzel függ össze. Lukácsot nemegyszer vádolták konzervativizmussal, holott egész lénye és munkássága homlokegyenest ellenkezője minden maradiságnak. Csak az álforradalmiságtól félt egész életében, ami formák változtatásával elégedne meg, s a valódi forradalmi folytonosságot féltette a divatok — lényegében manipulációs — uralmától. Mindent szívesen fogadott ellenben, ami valóban új volt, mohó kíváncsisággal ment elébe. A balzaci eszmény uralkodása a lukácsi esztétikában közhellyé vált, de ha végignézzük azok névsorát, akiket a 20. században példának állít, Thomas Manntól Semprunig — a balzaci technika nyomát sem találjuk. Csak azok a vonások közősek, amelyek minden művészet lényegéből folynak. Lukácsot késő öregkorában is az új iránti feltűnően erős érdeklődés jellemzi. Semmi kedve megállni saját régebbi megállapításainál, s annak sem örül, ha régi véleményét érvként szegzik vele magával szembe. A marxizmus feladatát éppen abban látja, hogy az eddig nem tárgyalt új jelenségekre: az egyre manipuláltabb kapitalizmus kérdéseire, a „nem elég szabályosan” fejlődő országok dilemmáira adjon választ. Nem kész sémát, hanem a jelenségek vizsgálatán alapuló útmutatást vár — és kész maga is adni. Saját fenntartásait is háttérbe szorítja olykor, ha úgy érzi, hogy jelentős újjal áll szemben, amit sokan merev értetlenségből támadnak, erre engednek például következtetni a magyar film útjáról adott nyilatkozatai.

A döntő kérdés számára mindig az: hogyan segít a művészet a világot megérteni, hogyan segíti az embert, hogy önmaga és a dolgok urává váljék? A szocialista demokratizmus egyre erőteljesebb védelme nemcsak politikai kérdés nála; életeszményét: a sorsán úrrá levő, teljes életet élő embert is csak ez segíthet megvalósítani, nem a kifinomodott here-élet, de nem is a rabszolgasorba belefáradt embereké. Változásokat követő, folyton változó életművében ez az eszmény jelenti a konstans tényezőt.

Lukács György munkásságának felmérése éveket vesz majd igénybe: mi újat és maradandót hozott a filozófia, az etika és főképp az esztétika terén, most kezdjük csak valamennyire is számbavenni.

Életművének hatása rendkívül széles: olyan nem marxista gondolkodókra is hatott, akikkel szünet nélkül polemizált. Szinte minden korszakának vannak ma is követői, s ami még fontosabb: egyre több fiatal kutató indul el az érett művek nyomán. Szinte fölmérhetetlen, hányan jutottak épp Lukács György példájától vonzva Marxhoz, és Marxon keresztül a munkásmozgalomhoz! Életműve azonban közvetlen tanulssággal is szolgál: az embereszményt, amelyet hirdetett, elsősorban maga valósította meg. Kezdetről szemben áll mindenfajta manipulációval, gyöngeséggel, nem hagyja magát az események által sodortatni, nem marad meg ifjúságában sem a rá szabott, kényelmes keretek között.

Egy nagy egyéniség példáját adja: anélkül, hogy az egyéniség kiépítésének partikuláris szempontjai vezetnék. Lukács György etikája egyetlen jogos tiltakozás volt a századvég felfújtt személyiség-kultusza ellen, amely a nagyságot a magányban látta, és ahol az egyén korlátlan jogainak hirdetése végeredményben a minden tartalmat elvesztett egyének uniformizáltságához: a Semmi uralmához vezetett. Az álközösségi magatartást is elveti: a kereszténységtől örökölt hamis alázatot. Egyéniség és közösség az ő szemében nem ellentétes fogalmak, egymást gazdagítják. Próbára tevő századunkban úgy tudta integritását megőrizni, hogy sosem menekült elefántcsonttoronyba.

Lenyűgöző egyéniségének titka épp abban rejlik, hogy szűk egyéni érdekeken mindig túlnézve, a történelemmel állt eleven kapcsolatban. Sosem feledte, a perspektíva kedvéért a jelen kínzó problémáit, de sose ragadt meg a pillanatban: hosszú történelmi folyamatok egészét vizsgálta mindig, nagy távlatok tették optimistává a nehéz napokban. Türelme a tudós türelme volt, s a forradalmaré. Nagysága is a tudós és a forradalmár nagysága volt. Önnön példájával bizonyította az embert kicsinyítő kórusával szemben az emberi teljesség létezését.

LUKÁCS GYÖRGY LEVELEI PAUL ERNSTHEZ

(1911—1926)

Paul Ernst (1866—1933) a német újklasszicizmus képviselője volt. Fő törekvése az, hogy megteremtse az abszolút erkölcsi értékek világára támaszkodó, a szükségszerűséget tisztán érvényrejuttató tragédiát. Elméletét esszéiben fejti ki (Der Weg zur Form 1906, Ein Credo 1912) és drámákban igyekszik megvalósítani. (Demetrios 1906, Brunhild 1909 stb. . . lásd jegyzetek) A tragédia mellett elsősorban a novella műfajában alkotott (Der Tod des Cosimo 1912, Die Hochzeit 1913, Die Taufe 1916, Der Nobelpreis 1919, Komödiantengeschichten 1920, Spitzbubengeschichten 1920) de regényeket is írt (Der schmale Weg zum Glück 1904, Die selige Insel 1909, Staat auf Hoffnung 1916, Der Schatz im Morgenbrotstal 1926, Das Glück von Lautenthal 1933) sőt egy eposszal (Das Kaiserbuch 1923—28) is kísérletezett. Lukács elsősorban tragédiáit kísérte figyelemmel, mert — ahogy Paul Ernstről írott tanulmányában a „Methaphysik der Tragödie”-ben (Die Seele und die Formen) — kifejti — benne a Sophokles — Shakespeare-tradícióhoz, a nagy tragédiához való visszatérést fedezi fel. A Paul Ernsthez írott levelek persze nemcsak ezekkel a konkrét drámaelméleti problémákkal foglalkoznak, hanem kitérnek szinte mindazokra kérdésekre, melyek Lukácsot a tízes években foglalkoztatták. Általános esztétikai, történetfilozófiai problémák, műfajelméleti kérdések éppúgy szóba kerülnek, mint az orosz terrorizmus erkölcsproblematikája, vagy a proletár osztálytudat kérdése. Hűen tükrözik a levelek Lukács filozófiai útját a marxizmusig, s az 1919-es döntést, a kommunista mozgalom mellett. Ez az út ugyanakkor a Paul Ernsttől való világnézeti eltávolodást is jelenti. Már a korai levelekben is több a vita, mint az egyetértés — Lukács határozottan elutasítja Paul Ernst nacionalista ideológiáját, konzervativizmusát. 1919 után az ellentét szakadékká mélyül — ebben közrejátszott Paul Ernst reakciós fejlődése is (tanulmányai ebből az időszakból: Der Zusammenbruch des Idealismus 1919, Zusammenbruch des Marxismus 1919, Zusammenbruch und Glaube 1922) — s ezért a levelezés 1926-ban megszakad.

A levelek az 1933 óta fennálló Paul Ernst-társaság tulajdonában vannak, a társaság vezetője K. A. Kutzbach küldte el a levelek xeroxmásolatát Lukács Györgynek. A fordítás ennek alapján készült.

Berlin W 60 Passauer strasse
22 III
(keltezés nélkül, 1911. febr.)

Kedves Doktor Úr,

egy számomra (s tudom, az Ön számára is) örvendetes hírt szeretnék közölni: tegnap megegyeztem Fleischellel esszékötetem¹ kiadásáról. A könyv tavasszal jelenik meg. A honorárium kedvező: semmilyen költség vagy garancia nincs — de kapom a teljes bevétel 10%-át, és kötelezettséget vállallok arra, hogy a következő 3 év folyamán elsőként Fleischelnek ajánlok fel mindent. Ezenkívül a Neue Rundschau februári számában a „A vágyról és a formáról” címmel megjelenik egy részlet a Charles-Louis Philippe-ről írott esszémből. Ha lassan is, mégiscsak megindulnak a dolgok. Ninon de Lenclos-t² aligha láthatom: március elején már Budapesten leszek; de mikor megy a „Brunhild”³ Münchenben? Ugyanis azt remélem, hogy április elején Firenzébe utazhatok, s a „Brunhild” miatt szívesen tennék egy kerülőt München felé. Ez lehetővé válik, ha az előadás március végén vagy április elején lesz, — nem tud még semmi határozottat erről?

Örömmel hallanék valamit a munkájáról is. A *Crispin*⁴ túljutott a krízisen? Rettenetes kár lenne, ha ez nem sikerülne. És a Meroving-tragédia?

Kahn úr beszámolt róla, hogy Ön közvetíteni akarta Otto Stoessl átkerülését Fleischelhez, amit, mint hallom, csak Wittels Krausról írott regénye akadályoz. Kahn kérdezi, hogy Ön tud-e valamit erről?

Most még egy „bibliofil” kérdés: Egy katalógusban találtam egy 1732-es Shaftesbury kiadást. Vajon ez ugyanaz, mint az Ön szép, Shaftesbury-arképpel díszített kötete? Vagy az Öné régebbi? A könyv nagyon drága (20 марка) tehát alaposan meg akarom fontolni a dolgot mielőtt megveszem.

Nem szándékozik februárban Berlinbe jönni? Körülbelül 24—25-ig itt maradok. Azután, a hazautazás során felkeresném Önt Weimarban, Bécsben is ki kell szállnom és március 4—5-én Budapesten kell lennem.

Kérem, adja át üdvözetemet kedves feleségének.

Üdvözlettel

tisztelő híve: G. v. Lukács

¹ Die Seele und die Formen, Essays, Egon Fleischel CO, Berlin 1911

² Paul Ernst: Ninon de Lenclos — dráma 1910

³ Paul Ernst: Brunhild — dráma 1909

⁴ Paul Ernst: Das heilige Crispin — vígjáték 1911

(idő és helymegjelölés nélkül 1911)

Kedves Doktor Úr,

elutazásom sajnos teljesen bizonytalan. Túl sok tényezőtől függ. Állandó gyengélkedéseim miatt teljesen bizonytalanná vált az a reményem, hogy 15-e előtt befejezem a munkát, amin dolgozom. De talán lehet, hogy ideiglenesen abbahagyom, s ha a könyvem addigra kész lesz, rövid időre Berlinbe (és így Weimarba is) megyek. Ön hová utazik és mennyi időre? Ugyanis nagyon szívesen találkoznam Önnel, s még nem tudom, a telet hol töltsen: Firenze (a kolera-hírek miatt bizonytalan), Berlin — vagy? Tehát kérem, tudassa velem terveit, hogy egy találkozás esetleg lehetővé váljék. A nem-tragikus drámáról folytatott munkám a vallás és a művészet határának kérdésére irányította figyelmemet; azt reméltem, hogy már a kész kéziratot mutathatom meg Önnek, most — legjobb esetben — csak beszélhetünk róla.

Schefflertől semmilyen értesítés nem érkezett. Ön sem tud semmit? Crispinjét nagyon várom. Mikor jelenik meg?

Még egy kérdést tennék fel, amelyet személyesen szerettem volna megbeszélni Önnel, de kénytelen vagyok most eldadogni, (hangsúlyoznom kell: ez kérdés és nem *kérés*; válaszával a legcsekélyebb mértékben se legyen tekintettel rám) volna kedve ismertetni az esszékötetemet valahol (a legjobb volna a „Tag”-ban)? Vagy akadályt jelent az a körülmény, hogy az egyik esszé Önnel foglalkozik? (ezt teljesen megérteném) Ha ez lehetséges volna, számomra nagyon kellemes, az ügy érdekében pedig fontos lenne; ezért kérem döntését. Ennek a könyvnek az irodalmi sikere nagy mértékben attól függ, hogy a nézeteimmel egyetértő néhány ember (Ön, Scholz, Scheffler, Greiner stb.) mennyire áll ki érte. Ez azért fontos, mert főként ezen múlik, hogy sikerül-e magamnak is híveket szereznem, azaz egyes konkrét kérdésekben és nagyobb forumon állástfoglalnom, vagy visszaszorulok *kizárólag* a művészetfilozófia területére. Az utóbbi (tisztán személyesen) talán rokonszenvesebb; de azt hiszem, hogy az esztétikai fogalomtisztázás jó ügyének sokat használhatnánk; és ezt nem szabad olyan könnyen cserbenhagyni.

Igyekszem bélyegeket szerezni; de fiának nővérem fiában veszedelmes konkurrens van.

A legszívélyesebb üdvözléssel

készséges híve G. v. Lukács

Budapest, VI. Városligeti fasor 20/A
(valószínűleg 1911. márc.)

Kedves Doktor Úr,

csak most jutok hozzá, hogy írjak Önnek. Tegnap beszéltem Singer úrral, a „Pester Lloyd” szerkesztőjével. Nagyon örül, hogy közölheti az Ön novelláit; de csak a húsvéti számban jelennek meg, mivel ritkán hoz novellákat. Ha Önnek

kedve van hozzá, könnyen lehet állandósítani egy ilyen karácsony és húsvét idejére szóló kapcsolatot.

Egyébként kevés újság van. Remélem, hogy április elején Firenzében utazhatom. Mikor megy a „Brunhild” Münchenben? Kérem, értesítsen, ha az időpontot tudja, hogy a programomat ehhez igazíthassam.

Most még valami — kérem, ne vegye sürgetésnek. Találkozásunk óta gyakran gondolok a kiadóról, folyóiratról, színházról stb. folytatott utolsó beszélgetésünkre, s egyre erősebbé válik bennem az a meggyőződés, hogy az *irányzat*, tehát a jó ügy győzelme *csak* erős szövetséggel lehetséges. Önmagában véve minden szerző túlságosan elszigetelt ahhoz, hogy áttörje a ma minden becsületes dolgot körülvevő közönyt és ellenségességet. Tudom, hogy egy szerző egyedül is érvényesülhet. Egyáltalán nem aggódok az Ön drámáiért, (s magunk közt szólva — az én művészetfilozófiámért sem) de hogy az ügy, *mint* ügy érvényesül-e, ez nemcsak egy elszigetelt győzelmen vagy egy izolált ember elismerésén múlik. — Ha az Ön novellái mégis Meyernél és Jessennél jelennek meg, a szétszóródás csak fokozódik. Úgy vélem: most van itt az első (és talán az utolsó) alkalom egy szövetség létrehozására; Fleischelnek meglenne a pénze, ereje (és talán a kedve is), hogy komoly konkurrenciát csináljon Fischernek és a Rundschaunak. Nem tudom, ki más tehetné még ezt meg. — De mindezeket Ön éppoly jól tudja mint én.

Kérem adja át üdvözetemet a doktornénak.

Remélem, Münchenben vagy Firenzében hamarosan láthatjuk egymást. Ha a darabjával elkészül, kérem küldje el nekem. (Budapest, VI. Városligeti fásor 20/A)

Sokszor üdvözli

híve Georg Lukács

(hely és időmegjelölés nélkül
talán 1911. május)

Kedves Doktor Úr,

bocsássa meg, hogy ilyen késve írok Önnek, s nézze el azt is, amit és ahogyan írok. Nem akarok az okokról beszélni, csak ennyit: nagyon súlyos csapás ért; néhány hétig képtelen voltam bármit csinálni, dolgozni vagy akár-csak olvasni is. Az első, amihez hozzáláttam, az Ön darabja volt. Mellékelve küldöm vissza. Ez a késedelem oka, s talán (tudtomon kívül) a rám tett hatása is. Kötelességemnek tartom, hogy teljesen nyílt legyek Önnel, de hangulatomat is jelezniem kell, hogy Önt bizalmatlanná tegyem ítéletemmel kapcsolatban.

Tehát kertelés nélkül: a Childerich-et⁵ egészében félresikerültnek tartom. Mindenekelőtt szerencsétlennek tűnik az allegorikus kórus. A dráma eseményeivel való összefüggése tartalmi-művészi szempontból nagyon tág és laza; bár elméleti-filozófiai tekintetben megformált, az összekapcsolás, ez a drámának (mint drámának) nem sokat használ. Ezenkívül: a dráma (a tragikus dráma) nem viseli el az allegóriát: lényege a szimbólum. A „Brunhild” kórusfigurái jelentőssé nőnek, emberek úgy mint a dráma hősei, hangjuk is (egyidejűleg, ember-létüktől még elválaszthatatlanul) végigkíséri az eseményeket. Egy allegorikus megformálás azonban kétanyagúvá teszi a drámát. Ezek az alakok más élettörvényekkel és életfeltételekkel rendelkeznek, más atmoszférát teremtenek, s más nézőpontból kell szemlélni őket, mint az események figuráit. Ez a disszonancia érzésem szerint — feloldhatatlan. Nem az Ön megoldása sikerületlen; hanem — úgy érzem, — itt valami megoldhatatlanra vállalkozott.

Ami magát a tragédiát illeti: a darab vázlata *nagyon szép és mély*, de a kidolgozás azt mutatja, hogy a történelmi tragédiával szemben felhozott elméleti-elvi kifogásaim, (amelyeket, amint valószínűleg emlékszik rá, az Önről írott esszémben fejtettem ki) tökéletesen helytállóak. Az az érzésem (rövidre fogva), hogy az emberi és a történelmi a drámai és a (végülis szükséges) elméleti anyag nem olvad össze olyan maradéktalanul, mint a „Brunhild”-ban vagy a „Ninon”-ban. Sajnos, nagyon nehéz ezeket a kérdéseket egy levélben kifejezni. Ha beszélni tudnék Önnel, rámutathatnék a részletekre, így csak utalásokat jegyezhetek le. A kezdő szituáció (a teljes bizalom Childerich és Pipin között) nagyon szép, de megvan az a veszélye, hogy Childerichnek a helyzetük tudatosításából következő eszmélése nem ábrázolható jól drámailag; ez ugyanis pszichológiai fejlődés; Ön (drámaiatlanokként — teljes joggal) mellőzte a pszichológiai eszközöket, — a drámai folyamat azonban ezáltal túlságosan elméletivé vált. Az emberek teoretikusan beszélnek — ám ez az elméletiesség lényüknek nem egyedül lehetséges kifejeződése (mint ahogy ennek a klasszikus drámában lennie kell), (a lényegit élik át — tehát csak a lényegit fejezik ki, tehát lényeghez illően, azaz nyelvileg-teoretikusan), ez éppen ezért kissé túlságosan tudatos, csupasz és száraz. Ezt a püspök szerepe sínyli meg a leginkább. A püspök csupán „kontrapunktos szükségszerűség”. A dialógus elveszíti drámai ütőerejét, az akaratok dialektikáját, csak intellektuális dialektikája van helyenként, egy királyságról és kötelességről szóló plátóni dialógushoz kezd hasonlítani az egész. De a tetteknek drámaiaknak kell lenniük; s azok is. Ezáltal újabb disszonancia keletkezik: a dialógus nem fedi és nem készíti elő az eseményeket (itt egyáltalán nem az ésszerű oksági vagy a kozmikus-metafizikai megalapozásra gondolok, e kettő ellen nem lehet semmilyen kifogást emelni, hanem a tisztán művészi indoklásra: hogy az ember bizonyos dolgokat az események bizonyos színeit, atmoszféráját, intenzitását várja, s ami jön, jóllehet felül-

⁵ Paul Ernst: Childerich — dráma 1911

múlja a várakozást az intenzitás mennyiségében, de nem különbözik tőle; hogy (egyszóval — fokozás következménye, nem pedig meglepetés). Ezt hiányolom itt. Különösen abban az — önmagábanvéve — nagyon szép jelenetben, amelyben Pipin nem képes arra, hogy letérdeljen. Ugyanezért lesz Begga alakja kellékszerű és élettelen.

Bizonyára nem kell hangsúlyoznom, hogy a darabban sok szépség van. Különösen szép Rigenhas és Childerich egymásratalálása; Childerich és Pipin utolsó dialógusa is nagyon szép: olyan nemesen telített, erős, férfias, valóban átérzett. Mégis: az egészen múlik a dolog. És ha pillanatnyi idegállapotom nem zavarta meg túlzottan befogadóképességemet (amit lehetségesnek tartok — és ezért figyelmeztetem Önt!) — úgy a dráma mai formájában teljesen félresikerültnek tűnik nekem.

Üdvözlöm Párizst! Odautazásom teljesen kizárt. Valószínűleg szeptember elejéig maradok Budapesten, azután néhány évre Firenzébe megyek.

Szívélyes üdvözlettel
az Ön őszinte, tisztelő híve G. Lukács

(hely és időmegjelölés nélkül
valószínűleg 1911)

Tisztelt Doktor Úr,

itt küldöm a cikket az évkönyv számára. Nagyon érdekelne, hogy tetszik Önnek. Alkalomadtán írjon néhány sort róla. — Nagyon szívesen hallanék valamit az Ön munkájáról is. Nem kapta meg a leveletem? A Crispin már megjelent?

Lehetséges, hogy augusztus végén vagy szeptember elején Berlinbe utazom. Akkor szívesen meglátogatnám Önt Weimarban. Körülbelül augusztus 25. és szeptember 10. között (pontosabban nem tudom meghatározni ennek a még meghatározatlan utazásnak az időpontját) Weimarban tartózkodik?

Szíves üdvözlettel Önnek és kedves feleségének
tisztelő híve G. v. Lukács

(hely és időmegjelölés nélkül
valószínűleg Budapest, 1911 őszén)

Kedves Doktor Úr,

nem akartam írni Önnek, mert csak a múltból szerettem volna beszámolni, de sajnos a jelen egyáltalán nem akar múlttá válni. Az, amit előző levélben jeleztem, egy hozzám nagyon közelálló ember teljesen váratlan és megmagyarázhatatlan öngyilkossága volt. Közelebbit alig lehet erről mondani.

Rettenetesen ideges, majd levert, majd túlságosan izgatott, munkaképtelen lettem. Most jobban vagyok, ha jól nem is. (Az idegesség mellett anémiám s emiatt erős fejfájásom van). Munkáimmal lassan haladok előre, de az Ön cikke a határidőre egészen biztosan meglesz.

Ön hogy van? Milyen volt Párizs? Hogy állnak az új tervek, s milyen kilátásai vannak a régi daraboknak? A Crispint nagyon várom. Ha Olaszországban tartós a kolera, Berlinben töltöm a telet. Akkor ott, vagy Weimarban bizonyára találkozhatunk. Egyébként télre Firenzébe megyek.

Esszém megjelent a Logosban. Ezekben a napokban kap belőle Ön is egy lenyomatot. Biztosan olvasta a „Brunhild”-et a „Schaubühné”-ben.

Szíves üdvözet kedves feleségének
az Ön tisztelő híve G. v. Lukács

(hely és időmegjelölés nélkül
1911 őszén)

Kedves Doktor Úr,

a hír az évkönyvről bosszantó. Látom, hogy mégis a tiszta „tudományos” filozófiához üznek. Ha az évkönyveket és folyóiratokat olvassa az ember, teljesen elszörnyed Németország szellemi hanyatlásától: az elmélyüléstől és az alapos gondolkodástól való tébolyult félelem láttán. Schefflernek a gyakorlatiségra vonatkozó szemrehányása is ebbe a kategóriába tartozik: mi lenne itt annál gyakorlatibb, mint azt mondani: szálljatok magatokba! A külvilág megváltoztathatatlan, alkossatok egy új világot a lehetségesből! Ezt mondta a cikkem — és sokkal gyakorlatibb volt, mint a „kertvárosokról” és sortelegülésekről szóló összes javaslat, amivel a nemfilozófus dilettánsok meg akarják „oldani” az esztétikum problémáját. A németek számára Kant és Hegel valóban hiába élte át, hogy létezik a „szellem önmozgása”, hogy *csak* a szellemre lehet hatni — ma Németországban ezt senki sem tudja. És nem is akarja tudni. Azt hiszik, hogy megélhetnek „gyakorlati” rutinmunkájukkal. — De miért mondom mind ezt Önnek? Hiszen Ön ebben a kérdésben az én oldalamon áll.

Köszönet az ismertetésért! Kérem tudassa velem zürichi címét, hogy megkaphassa a könyvet. Scholznak és Stoessl-nek is küldjek példányokat?

Most még egy gyakorlati kérdés, — bocsásson meg. Nekem fontos a tudományos-filozófiai folyóiratokkal való kapcsolat. Mint egyik régebbi leveléből tudom, Ön beszélgetett rólam Simmellel. Elmondhatná, milyen benyomása volt Simmelnek rólam? Vajon fordulhatnék-e hozzá ilyen kérdésekben? (néhány esszének folyóiratokhoz való közvetítéséről volna szó.)

Talán Berlinbe utazom a következő héten 8 — 10 napra, hogy a könyvem körül mindent elrendezzek. Azután valószínűleg a nyárig — Firenze. Kérem, ha ír nekem: ideiglenesen a budapesti címre. Szüleim mindent utánam küldenek.

Minden jót az utazásához
tisztelő híve G. v. Lukács

(hely és időmegjelölés nélkül
valószínűleg 1911)

Kedves Doktor Úr,

hálás köszönet a levélért és az ismertetésért. Mindkettő nagy örömet szerzett. A „Storm”⁶ révén talán eljut Scheffler⁷ odáig, hogy megértse a dolgaimat: ez a legkönnyebb és a legközérthetőbb írásom. A „realitásnál” való megragadásom reménye sajnos kizárt. Mostanában majdnem kizárólag ismeretelméleti kérdéseken dolgozom; amíg nem rendelkezünk egzakt választóvonalal a logikai-produktív úton létrehozott és (valami inkább ismeretelméletileg meghatározandó) valóság által „adott” dolgok között, addig minden filozófiám locsogás. A választóvonalat sajnos csak a matematikában lehet megtalálni — egy időre abba kell tehát belemerülnöm. „Eredményekre” persze egyelőre nem számítok — most csak az utat szeretném szabaddá tenni esztétikai és etikai munkáimhoz.

Mégégszer hálás köszönet és szíves üdvözetem kedves feleségének

G. v. Lukács

Nem vagyok bélyegszakértő, s így mindent, amit még nem láttam, ritkaságnak tartok; tehát fia ne nevéssen ki, ha a mellékelt bélyeg esetleg egészen közönséges darab.

54 Via dei Robbie
Pensione Corsigli
(valószínűleg 1911)

Kedves Doktor Úr,

egy kérésem lenne Önhöz: mellékelve küldöm azt a rövid nekrológot, amit Leo Popperről⁸ írtam. A Neue Rundschau *miután* elfogadta, ma vissza-küldte nekem. Nem tudná Ön elhelyezni valahol? Tudom, hogy Scheffler nem

⁶ Lukács: Bürgerlichkeit und l'art pour l'art: Theodor Storm — Die Seele und die Formen . . . i. m., magyarul A lélek és a formák (Kísérletek) Budapest 1910

⁷ Karl Scheffler — (1869–1951) művészetkritikus, a képzőművészet területén vezető publicista. 1906–1933-ig a *Kunst und Künstler* című folyóirat kiadója.

⁸ Popper Leó (1886–1911) — művészettörténész, esztéta. Esztétikai elemzései (pl. Pieter Brueghelről) nagy hatással voltak Lukácsra.

tartja nagyra az én dolgaimat, — de Leo Poppert nagyrabecsülte; esetleg közölné a „Kunst und Künstler”-ben? (Leo Popper munkatársa volt a „Kunst und Künstler”-nek). Ha nem, mit kellene tenni Ön szerint? Talán Stoessl a Fackel-ben? (ahol Leo Popper szintén munkatárs volt) Ámbár ez nem lenne túlzottan rokonszenves nekem. Általában nem sokat törődöm azzal, hogy tőlem valami megjelenik-e vagy sem, de tudom, hogy rajtam kívül senki sem fog egy sort sem írni Leo Popperről, s ez az, amiért mégis nagyon fontos nekem a dolog.

Megkapta könyvemet és hogy tetszett Önnek? Néhány nappal ezelőtt azt írta Fleischel, hogy megjelent; de eddig nem kaptam egy példányt sem.

Az Ön tanácsára küldtek egy példányt Stoessl-nek, de ajánlatos lenne erre idejében felhívni a figyelmét.

Mikor olvashatom az Ariadnét?⁹ A novellái már megjelentek? Itt semmit sem lehet tudni a német újdonságokról.

Munkám még mindig akadozik. A jobb vállamban egy hete olyan erős reumatikus fájdalmaim vannak, hogy az írás akrobatamutatvány számomra.

Szívélyes üdvözléssel

tisztelő híve G. v. Lukács

(hotelfelirat: Cap Martin Hotel
pres Menton)
(keltezés nélkül 1912)

Kedves Doktor Úr!

Nagyon köszönöm, hogy elküldte a kritikát; ez minden, amit Georg Lukácstól el lehet várni; a többi kritika is, amit ma kaptam, a teljes gyanútlan-ság mellett egy bizonyos illedelmes hangot üt meg — de talán ez is korunk gyávaságából és meggyőződésnélküliségéből következik. A genovai együttlét bizonyos értelemben érdekes és jelentős volt számomra. Néhány éve nem fog-lalkoztam Goethével; ezúttal magammal vittem a Wilhelm Meistert és elolvas-tam a „Vándorévek”-ből együtt elolvasott novella rendkívül erős hatása után, és teljesen lenyűgözött. Most a „Vonzások és választásokat” olvasom és az összes többi is szeretném újra átolvasni. — Ebből a perspektívából még szeren-csésebbnek látszik az Ön novelláinak hangvétele, mint egykor tűnt. A *német* novella nagy vonulatához kapcsolódik velük. Természetesen még nem tudom megfogalmazni a német novella lényegét; de úgy tűnik, hogy a punctum saliens a nagyobb tágasságban, az atmoszférában rejlik, ami olyan tartalmi teljességet, lelki mélységet, társadalmi differenciáltságot és átfogó jelleget tesz együttesen lehetővé, ami az egyszerűbb és robosztusabb olasz — francia novellában nincs meg. Ahogyan Ön drámaíróként (mai véleményem szerint) a Schiller — Hebbel

⁹ Paul Ernst: Ariadne auf Naxos — dráma 1912

tendenciához fordult vissza, s Alfieri csupán ürügy, úgy látom, hogy az Ön novellaírói munkája most a goethei útra tér rá és olyan tradíciót folytat, amelyet Keller halála óta elhanyagoltak; úgy érzem, hogy „A keskeny út a boldogsághoz”¹⁰ sokkal inkább a Wilhelm Meister közelében helyezkedik el, mint akár Önmaga akkoriban gondolta. A novellának ezt az irányvonalát először Pontoppidanál láttam; ha kis cikkem¹¹ (1910 februárjából) végre megjelenik, el fogom küldeni Önnek. Ebben a jelentékeny és rendkívül örvendetes összefüggésben jelennek meg most nekem az Ön új novellái (a Genovában olvasottakra gondolok) a könyvet még nem kaptam meg, de talán Firenzében hozzájutok — ide nem küldtek utánam könyveket. Mert ezek a novellák — mint a tragédia — Németország számára kulturális értéket jelentenek, míg az Ön régi stílusa inkább tisztán artisztikus-esztétikus volt.

Az idő tartósan rossz. Előreláthatóan a jövő héten utazom Firenzébe; ha lehet, meglátogatom Genovában Frau Schornt, Kahn és felesége valószínűleg velem egyidőben jön Firenzébe — Kahn nyugtalansága még mindig nem tűnt el teljesen, nem tudom, mi lesz vele.

Mellékelve néhány bélyeg Walternak. Apám Budapestről küld majd neki többet.

Szívélyes üdvözet feleségének

tisztelő híve: G. v. Lukács

(hely és időmegjelölés nélkül
valószínűleg 1912. szept.)

Kedves Doktor Úr,

engedje meg, hogy legőszintébb részvétemet fejezzem ki. Tudom, hogy mit jelent az emberek elvesztése és pótolhatatlansága — de azt is tudom, (és ezt Ön is tudja) mit jelent egy szép, csendes halál egy végigélt élet után, milyen nagy érték, hatalmas pozitívum ez.

A többiről keveset lehet mondani; levélben egyáltalán semmit. Ha Ön nem akar kálváriát járni, természetesen nem megyek Lipcsébe — mikor fogjuk azután egymást látni? Egyelőre még nem tudom, hogyan alakulnak itt a dolgok. A „természeti szép”-em nem akar megíródni, addig pedig semmiféle döntés nem lehetséges. (Arról az esetről, amelyik Önt érdekelhetné, még nem tájékoztattam.)

Szívesen írok Önről a „Neue Blätter”-be. Leginkább az „Ariadné”-ről,¹² az etikának a vallásba való átmenetéről írnék. De arra kérném Önt (ezt már

¹⁰ Paul Ernst: Der schmale Weg zum Glück — regény 1903.

¹¹ Lukács: Pontoppidan novellái — megj. Auróra, 1911. S. 153—156.

¹² Lukács: Ariadne auf Naxos — Paul Ernst zu seinem 50. Geburtstag, hg. v. W. Mahrholz, München, 1916, S. 11—18.

úgyis szerettem volna), hogy küldjön nekem egy új példányt, a magamét Dr. Blochnak adtam — ami ellen bizonyára nincs kifogása. — A „Neue Blätter” felkért közreműködésre. Megígérhetem nekik ezt a cikket vagy Ön közli velük?

Jelenleg nincs semmi közölnivalóm. Egyetlen kis cikkem (Sophoklésről és Shakespeare-ről)¹³ már volt náluk a múlt év decemberében Kahn és Bab közvetítésével — de ezt éppen nem akarták. Vagy megint új szerkesztőség van azóta. Ebben az esetben ezt az írást elküldhetem nekik.

Most jutott eszembe: lehetségesnek tartaná, hogy a „Neue Blätter” lehozza a „Lelki szegénységről”-t;¹⁴ ez természetesen egy *teljes* számot igénybe venne. — Még nem vagyok teljesen tisztában azzal, hogy ezt az esszét egyáltalán ki kell-e adnom; ha igen, ez volna-e a megfelelő forma. Úgy véli, hogy belemennének ebbe?

Szívélyes üdvözzel

tisztelő híve G. v. Lukács

(Firenze)

1913. febr. 15.

Kedves Doktor Úr,

nem akartam addig írni Önnek, amíg a gyerekek ügye el nem intéződik. A bonyolult firenzei rendetlenségben azonban csak hétfőn tartják a családi tanácsot. Ha kapok erről egy dokumentumot küldjem el Önnek vagy Frau v. Schornnak?

Levelét már itt kaptam meg. A rossz idő miatt hamarabb elhagytuk a Riviérát, mint ahogyan terveztük és lemondtam délfranciaországi utamról. Frau v. Schornnal csak egyszer találkoztam Genovában, az idő olyan kellemetlen volt, hogy minél hamarabb Firenzében akartam lenni.

Novelláskötetét még mindig nem kaptam meg. — Amit a „német” novelláról írtam, az persze rettenetesen felületes, mégis azt hiszem, hogy van benne valami igazság-féle. Ilyen általánosan és homályosan határoztuk meg a forma végső fogalmát is.

— A történelmet sohasem lehet kiküszöbölni, ezért kell a fogalomba is belevenni. Ez természetesen nagyon nehéz, (mármint ezt család nélkül megcsinálni) és újra azzal a kérdéssel találjuk magunkat szemben: hogyan lehet a formának történelme? Az, *hogyan* van, adott tény számunkra. Ha tehát bevisszük a mozgásnak ezt az elvét a forma fogalmába így adva értelmet összefüggésének, akkor vagy lemondunk minden értelemről, minden örök formáról — ahogy ezt az

¹³ Lukács: Shakespeare és a modern dráma — Magyar Shakespeare Társaság S. 119—132.

¹⁴ Lukács: Von der Armut am Geiste — Ein Gespräch und ein Brief, Neue Blätter II. 5—6, 1912. S. 67—92.

ostoba modernnek teszik, — vagy az egész élet (hiszen benne mozognak a formák) kell hogy borzasztó értelmetlennek tűnjék számunkra, amelyre csak az (. . . . .)¹⁵ árnyai vetődnek a nekünk már örökre elérhetetlen értelemnek. Így mutat minden kérdés a történetfilozófia — és ezáltal a gyakorlat felé: ha a német forma formális jelentőségét elismerjük, akkor kaphat csak értelmet a német élet és célt minden német törekvés: de úgy látszik, Németországban ezzel senki sem törődik.

A Pannal való nézeteltérés előrelátható volt; én mégis elküldöm Önnek a „Két út”¹⁶ és a „Pontoppidan” tanulmányt; talán használ itt a rövidség.

Köszönöm Önnek a közvetítést Balázs ügyében. Hogy tetszettek Önnek a dolgok?

Üdvözetem küldöm kedves családjának
tisztelő híve G. v. Lukács

(hely és időmegjelölés nélkül
1911)

Kedves Doktor Úr,

sajnos a helleraui utazás tervéből nem lett semmi. Túl sok, túlságosan sokféle a tennivalóm ahhoz, hogy elutazhassam. Ezt azért is sajnálom, mert így valószínűleg sokáig nem beszélhetek Önnel. Július végéig itt maradok. Aztán egy olaszországi fürdőhely. Szeptember-október: Firenze és Róma. Ön nem jön oda?

Claudelről nem egészen az a véleményem mint Önnek. Vannak pontok nála, amelyek — elvileg — megformálhatatlanok; és mert ezeket akarta megformálni — a dráma rossz. A formán való túllépés azonban (és ennek következménye: a megformálás kudarca) itt nem diletantizmus, hanem vallásos bensőségesség, amely valóban a költőiséggel határos. Ami költőileg megformálható volt, az véleményem szerint is megformált.

Az elmúlt héten meglátogatott Kahn. Beszélt folyóirattervéről, amelyet Ön is ismer. Megvalósíthatónak tartja-e a dolgot? Engem a tisztán irodalmi kérdések ma egyáltalában nem érdekelnek (ha nem a legjelentősebbekről van szó), személyesen olyannyira csak rendszerem kialakításának belső kérdései érintenek, hogy ebben teljesen inkompetens vagyok. Megértem Kahn nyugtalanságát, de önmagamban nem érzek semmi hasonlót.

Ma írt Balázs a fordításában levő átdolgozások miatt. Egy színházi kiadóval tárgyal és nagy szüksége van a fordításra. Kahnhoz és Greinerhez irányítottam és azt mondtam, hogy Önnek írhat ebben az ügyben. Kérem közvetítse a dolgot Greinerhez, abban az esetben, ha Kahnnak nincs ideje vagy kedve hozzá.

¹⁵ a kéziratban olvashatatlan szó

¹⁶ Lukács: Az utak elváltak, Nyugat, 1910. S. 190—193.

Dürkheimben 15-én játszották a Brunhildot. Akkor azonban ezt nem tudtam (az előadásokat jóformán egyáltalán nem hirdetik.) Ha a következő előadás nekem megfelelő időpontban lesz, odautazom.

Üdvözlje Kahnt a nevemben, ha Weimarba megy (és kérem, említse meg neki habilitációs ügyemet), ami egyébként csak egy év múlva lesz aktuális. Mik a nyári tervei? Nincs valami esély arra, hogy találkozzunk?

Szívélyes üdvözzettel

híve G. v. Lukács

(hely és időmegjelölés nélkül
valószínűleg 1913)

Kedves Doktor Úr,

nagyon köszönöm az „Ariadnét”. Néhányszor már átolvastam és *nagyon erős* benyomást gyakorolt rám. Úgy látszik, hogy Ön az elmúlt év minden problémáját maga mögött hagyva valami teljesen új és jelentős útra lépett. Az „Ariadné”-val kapcsolatban csak egy kifogásom volna, s ezt szeretném minél rövidebben megfogalmazni. (a pozitívumokra ezúttal sajnos nem tudok kitérni; még mindig fájdalmaim vannak a jobb karomban és az írás nehezemre esik. — így csak a leglényegesebbre szorítkozom.) Az az érzésem, hogy a második felvonás utolsó jelenetei (nem a legutolsó, az nagyon szép) még nem találták meg végső kifejezési formájukat. A nehézség pedig — érzésem szerint — abban rejlik, hogy Theseus tette nem a maximuma annak, ami az ő tisztán etikai szférájában lehetséges. Úgy vélem, Theseus mint individuum nem csálhatja meg Ariadne reményeit, (hiszen akkor a Nora — Helmer esettel állnánk szemben), hanem: amit Ariadne vár, ettől az emberfajtától megtagadtattott; Theseus a maximuma az itt elképzelhető típusnak: hiszen itt valami másra, magasabbrendűre volna szükség. Nem tudom, sikerül-e röviden megvilágítanom; tudom (ezt csak felfogásom illusztrálására mondom, s nem „javaslatként”) úgy gondolom, Theseus *csak* belsőleg fordul el Ariadnétól; lelkéből hiányzik a jóság és megértés Ariadne iránt — de a lány veszélyben van: Theseus meg akarja menteni, hiszen ez „kötelessége” (halála akkor még szorosabban hozzákötne) Theseus iszonyodik Ariadne tettétől, de „lekötelezett” a lánynak, mert érte történt stb. Ez azt hiszem nem mond ellent a cselekmény *menetének*. De — úgy érzem — Theseus erkölcsi tökéletességének (amely szépen összezsengene fiatalosan idealista politikájával) a mostaninál erősebben kellene kifejeződnie. Mert ezáltal csökken a későbbiek hatása. Csak akkor lesz az a benyomásunk, hogy a belépő isteni valami irracionális, minőségileg más, az erkölcsihez nem hasonlítható elem, ha éppen Theseusban testesül meg az emberi etika elérhető maximuma; ha nem így van, akkor az isteni elem az emberinek egyenes meghosszabbítása: nagyobbfokú racionalitás és etika (a művekben, nem a megformálásban).

Nagyon szépen megformált ez a hangulat a korintoszbelieknek szóló levelek hangulata („mert az isteni balgaság is bölcsőbb mint az emberek” stb.) a második felvonás végének Ariadne-jelenetében és a harmadik felvonásban. Csak az alap, a Theseus-szín nem elég erőteljes nekem; s talán Theseus záróbeszédében egy és más, ahol az isteni elemet a saját életénél csak *többnek*, de nem *egészen másnak* (és ezért magasabbrendűnek) látja.

Sajnálom, hogy ezt csak ilyen tökéletlenül tudom kifejezni, de talán sikerült a lényegét tisztáznom. Érzésem szerint csak egészen kis változtatásokról van szó, de ezek nekem nagyon fontosnak látszanak.

Nagyon örülök annak, hogy tetszett a könyvem, és kíváncsian várom, hogy olvashassam róla a véleményét.

Szívélyesen üdvözli

tisztelő híve G. v. Lukács

(helymegjelölés nélkül)

1914. II. 2. (Heidelberg)

Kedves Doktor Úr,

mikor írta meg mégis „Rosmersholm”-ját, amiről utolsó együttlétünk alkalmával beszélünk! Az egész nagyon nagy hatással volt rám, és a forma, bár az első pillanatban meglepett a felvonások kettéosztása, erőteljesnek és eredetinek látszik. A „kórus”, amelyet a „Childerich”-ben nem sikerült jól eltalálnia, és amely Önnél az események és lírai-tragikus általánosításuk közötti kapcsolatot teszi érzékelhetővé, itt szép formára talált. Így az egészhez csak szívből gratulálhatok, s ha nyomja is a szívemet egy-két dolog a darabbal szemben, ezek nekem megoldhatónak tűnnek, ha itt még nem teljesen megoldottak is.

Egészen röviden: az a benyomásom, hogy túl sok minden van a darabban — és ezért néhány összefüggés nem kap drámai formát, pszichológiai és epikus marad. Három dologról van szó. Először, úgy látom, hogy Beatricének az apjához való viszonya nincs teljesen megformálva. Beatrice Enricoval folytatott első beszélgetésében nagyon jelentős szerepet tölt be — és ezután teljesen elejtik. Vajon nem az a baj, hogy Ön itt túl szorosan tartotta magát a Rosmersholmhoz? (Rebekkának dr. Werthez való viszonyában)? Az ibseni félepus formában, ahol mindent a motívumok sokféleségéből vezetnek le, melyek egységét csak a pszichológiai (és nem a drámai) szubjektum biztosítja, ez még megengedhető. Az Ön drámai formájában ennek vagy nem szabad előfordulnia, (a Beatrice—Jolanta ellentét ettől még sejtethető volna, de akkor jellem és nem esemény vonatkozásban) vagy a végső elhatározásban kell döntőnek lennie.

A végső döntés azonban még Manfrédnál is gyengül azzal, hogy a döntés *előtt* láthatólag meghatározott viszony fűzi Jolantához. Ez nekem megintcsak nem látszik világosan megformáltnak. Ha Manfréd szereti Jolanthát — áldozata áldozat-e még? (És a Rosmersholm kettős öngyilkosságát csak kettős áldozattal lehet helyettesíteni.) Ha Manfred és Jolantha között nincs semmilyen kapcsolat — miért nem formálja meg tisztán dekoratívan Jolanta alakját? Itt látom az Ön stílusának abszolút dilemmáját: egy olyan drámában, mint az Öné az emberek pszichéjének drámaian (és nemcsak pragmatikusan) meg kell jelennie — és csak annyiban lehet pszichológiájuk, amennyiben drámai személyek. Minden lelki tágasság és mélység, amit a többi alak kap, elrontja a felépítés tisztaságát, megzavarja a végső hatást; és úgy látom, ez a helyzet Jolanthával.

Beatrice összeomlása Enrico bukásakor szintén nincs egészen világosan megformálva. A harmadik felvonás nagy dialógusa nem a „megmértem és könnyűnek találtattam” pusztá kibontása (amelyben egész múltjukat koncentrálni lehetett volna apjukkal való esetüket is belevonva), hanem szétesik egy kissé. Ezért Enrico önmagában nagyon szép alakjának a mesével való összefüggése kissé epikusan jelenik meg. Csak a végső megformálásból hiányolom a koncentrálásra fordítandó energiát, amely egészen tisztán kidolgozta volna ezt a lényt is.

Ez lenne az, ami a darabbal szemben a szívemet nyomja. Nem tudom, hogy osztja-e a kételyeimet — a dráma ezzel együtt is szép és gazdag, de az a benyomásom, hogy nem sok átalakítás hiányzik ahhoz, hogy a dráma szépsége és gazdagsága mellett elérje a Brunhild és az Ariadne klasszicitását és formatisztaságát is.

Kérem, küldje el nekem a könyveket, a következő napokban elküldöm Önnek a 45 márkát.

Szívélyes üdvözléssel

híve Georg von Lukács

Heidelberg, Kepplerstrasse 28.
1915. április 14.

Kedves Doktor Úr,

nagyon köszönöm a felvilágosítást. Most lehetetlen Berlinbe utaznom, bármilyen jó lenne is ezalkalommal végre ismét találkoznom Önnel. A könyv, ha fontos is, annyira mégsem jelentős, hogy ezért abbahagyhatnám az írást. Feleségem időközben felolvasta nekem az orosz könyvet németül, és készít majd nekem próbafordítást néhány fontosabb részből. Mivel ebből engem elsősorban a terrorizmus erkölcsi problémája érdekel, és a könyvet nem műalkotásként, hanem dokumentumként szemlélem, ezért kell megismernem

(szerzője a legismertebb terroristák egyike volt, résztvett a Plehve és Szergej stb. elleni merényletekben, közelről ismerte az engem itt foglalkoztató figurákat).¹⁷ — Szeretnék valamit kérdezni Öntől: egy ismerősöm, egy fiatal balti német, Hans von Eckardt lefordított egy kisebb válogatást az (1904 — 1907-es) nagy orosz forradalom memoár-gyűjteményeiből. Gondolja, hogy találhat erre kiadót? Talán a Lutz-féle memoár-gyűjteményben? Engem ez a terv *nagyon* érdekel, mert szerintem itt új embertípus jelent meg, amelyet meg kell ismerünk; és megígértem Eckardt úrnak, hogy először írok ehhez a fordításhoz. Közben tudna-e járni ebben az ügyben? — Ha a kérdés érdekli Önt, olvassa el Ropsin másik regényét („Als wär' es nie gewesen”, Rütten und Loening Frankfurt a. Main) de ezt is dokumentumként, nem műalkotásként.

Munkám nagyon lassan halad előre. Az esztétika elvette régi jó tömörségemet és most nehezen talállok rá egy epikus-esszéista stílusra. De erről inkább majd szóban, mint írásban. Ha az embernek terjedelmesnek kell lennie, és megvan az a (szerencsétlen) hajlama, hogy mindent végső gyökerére vezessen vissza, sajátos, szimfonikus gondolatmenetet kell kialakítania, amely teljesen eltér egy szisztematikus-filozófiai írásmód építkezésétől. Ha az első fejezet elkészül, és Önt érdekli, küldök belőle másolatot. Még soha egyetlen munkámmal kapcsolatban sem voltam belülről ilyen bizonytalan. Nem küldené el viszonzásképpen előre a drámáját? Nagyon szeretnék megőrizni egy folytonosságot legalább az Ön alkotó tevékenységével.

A munka szüneteiben most jónéhány év után újra sok Hebbelt olvastam. Hebbel mégiscsak csodálatos teljesség. Legyen bár minden problematikus benne (melyik nem problematikus a modern művek közül?), de minden korlátozottsága kicsiség az egész nagyszerűsége mellett.

Válási ügye remélhetőleg gyorsan lezajlik. Amit a konvenciók hatalmáról ír, az feltehetően a többi érintettre értendő. Ebben bizonyára teljesen igaza van. Az alkotások hatalma láthatólag egyre erősebb lesz, és az emberek többsége számára talán még a valóban létező dolgoknál is elevenebb valóságot jelent. De ezt nem szabad elfogadnunk — éppen *ezt* adta nekem a háború élménye. Állandóan hangsúlyoznunk kell, hogy az egyedüli lényeg csak mi vagyunk; a lelkünk, de még a lélek minden örök-apriori objektívációja is (Ernst Bloch szép képével élve) csak papírpénz, aminek értéke aranyraválthatóságától függ. Az alkotások reális hatalmát persze nem lehet tagadni. De a szellem halálos vétke, hogy minden hatalmat metafizikai dicsfénnel vesz körül, és ezzel van tele a német gondolkodás Hegel óta. Az állam valóban hatalom, — de kell-e ezért a filozófia utópikus értelmében, az igazi etikának a lényeg szintjén cselekvő értelmében — létezőként elismerni? Nem hiszem. És remélem, hogy Dosztojevszkij-könyvem nem-esztétikai részében sikerül majd ez ellen energi-

¹⁷ Borisz Szavinkov (írói nevén Ropsin) 1879 — 1925 — orosz forradalmár, az eszer párt vezető egyénisége. Számos terrorakcióban részt vett. 1914-ben visszavonult az aktív politikai munkától. „A sárga ló” című regényében érdekes képet fest a terrorizmus pszichológiájáról.

kusan tiltakoznom. Az állam (és minden belőle származó képződmény) hatalom, de hatalom egy földrengés vagy egy járvány is. Sőt még ellenállhatatlanabbak, mert ezekkel csak mechanikusan tudunk megküzdeni, míg az állam esetében *etikai* eszközök is rendelkezésünkre állnak.) ezt persze filozófiai és etikai értelemben mondom, az *egyén szempontjából*; a gyakorlati-politikai kérdés nagyon bonyolult, erről jobb szóban, mint írásban.) Kiváncsi vagyok, hogy Önt is ebbe az irányba vitték-e az utóbbi időszak eseményei, amelyek ezt a problémát minden ember élményévé tették. Mert korábbi álláspontján szinte mindenki túllépett.

Szíves üdvözetlem Frau v. Schornnak és Önnnek
tiszteelő híve: G. v. Lukács

Kepplerstrasse 28.
1915 elején

Kedves Doktor Úr,

már régen szerettem volna írni Önnnek, de mindig azt reméltem, hogy megjelenik időközben új drámája és arról is írhatok. Mi van vele? Milyen sikere volt? Mikor jelenik meg? Nagyon örülnék, ha hallhatnék róla valamit.

Már régen nem hallottam semmit az Ön ügyéről. Hogy áll a vásár? stb. Azt hiszem megírtam már, hogy még januárban elküldtem Firenzébe az obligát levelet.

Most végre hozzáláttam új, Dosztojevszkijről szóló könyvemhez (az esztétikát egyelőre pihentetem). A könyv Dosztojevszkijnél sokkal többet tartalmaz majd: — metafizikai — etikám és történetfilozófiám nagyrészt stb. De erről jóformán lehetetlen levélben elmondani valamit is; nagyon szívesen beszélnék róla Önnel, különösen az első részben merül fel az epikus forma több problémája, ezzel kapcsolatban a véleménycsere Önnel nagyon értékes volna. De mit lehet tenni? Ha lesz egy nagyjából befejezett kéziratom, elküldöm Önnnek, írja meg a véleményét.

Ezzel a könyvvel kapcsolatban kérném egy szívességre. 1910-ben a Berliner Tageblattban megjelent Ropsin egy regénye, „Das fahle Roß”.¹⁸ Nagyon fontos volna ezt elolvasnom (az orosz terrorizmus pszichológiájához, amiről Dosztojevszkijjal összefüggésben sokat szeretnék írni), de az itteni könyvtárban nem lehet hozzájutni a Berliner Tageblatthoz; és a könyvkereskedőnek, aki megrendelte számomra, a lap adminisztrációjától mégcsak választ sem sikerült kapnia. Önt kérem ezért arra, hogy forduljon személyesen a Berliner Tageblatt-hoz (biztosan ismer valakit a szerkesztőségben, írt is a lapba), mintha ezekre a számokra Önnnek lenne szüksége: Öntől bizonyára nem fogják

¹⁸ Ropsin: A sárga ló — Budapest 1918

megtagadni, és hamar elintézik ezt a (nekem tényleg nagyon fontos) ügyet. — Elnézését kérem, amiért ezzel terhelem Önt, de a dolog valóban nagyon fontos nekem és nincs rá más lehetőségem.

Hogy van Frau v. Schorn? Szívből üdvözlöm.

Sokszor üdvözlí

tisztelő híve G. v. Lukács

Említettem már, hogy a katonai sorozáson alkalmatlannak találtak? Ezzel elkerültem egy nagyon súlyos (és meddő) konfliktust.

Heidelberg, Kepplerstrasse 28.

1915. május 4.

Kedves Doktor Úr,

nagyon köszönöm levelét és a kéziratot. Rendkívüli módon örülök, hogy végre találkozhatunk. Erre remélhetőleg nyílik lehetőség, hacsak nem kell mégis résztvennem a háborúban. (Megint pótsorozásokat tartanak a katonaságnál. Egyszer már alkalmatlannak találtak, most hogyan lesz, nem tudhatjuk.)

Személyesen kellene megpróbálnunk az állam (és az objektív szellem egyéb alakulataival) kérdésében nézeteinket közelíteni egymáshoz. Ha Ön azt mondja: az állam a magunk része; ez helyes. Ha azt mondja: az állam a lélek része, ez nem helyes. Mindaz, amivel valamilyen kapcsolatba kerülünk, önmagunk egy része (még a matematika tárgya is), de ez a Magunk, amely (az ész szintetikus funkciójának értelmében) „megteremti” és ezzel eloldthatatlanul magához kapcsolja ezeket az objektumokat, *absztrakt*, metodológiai fogalom és az így létrejött objektum részesedése magunkból metodológiai viszony, amely csak a metodológiai szféra immanens területén érvényes. A dolog ott válik hamissá, hogy ezt a Magunkat a Lélekkel váltják fel, ami által, mivel a szubjektum minden szubsztancializálása a megfelelő objektum szubsztanciálissá válását jelenti, az „alkotások” dologszerűvé és metafizikaivá lesznek. Metafizikai realitással pedig *csak* a lélek rendelkezik. Ez nem szolipszizmus. Éppen az a probléma, hogy megtaláljuk a lélektől lélekig vezető utat. Minden egyéb *csak* eszköz, csak erre szolgál. Azt hiszem, hogy eltűnne nagyon sok konfliktus, ha elérnénk e területnek a levezetettekkel (egy etikailag elsajátított intézményből következő jogokkal és köteleességekkel) szembeni abszolút elsőbbségét, persze nem azért, hogy az életet teljesen konfliktusmentessé tegyük, hanem azért, hogy csak az legyen konfliktus, ami válaszút elé állítja a lelket. Egyáltalán nem tagadom, hogy vannak olyan emberek, akiknek a lelke, legalább részben elfogadja az objektív szellemhez és alakulataihoz való kapcsolódást. Én csak az ellen tiltakozom, hogy ezt a kapcsolatot lényegében normatívnak tekintsék

és azzal az igénnyel lépnek fel, hogy *mindenki* ehhez kösse lelkének sorsát. (Ezért tekintem a valaha létezett legaljasabb rabszolgaságnak a modern általános hadkötelezettséget.) Ezért nem látok Ropsiban sem — dokumentumnak, nem műalkotásnak tekintve — kortünetet, hanem az első kötelességek a képződményekkel szemben) és a második etika (kötelességek a lélekkel szemben) közötti régi konfliktus egy új megjelenési formáját fedezem fel benne. A rangsor mindig sajátos dialektikus módon bonyolódik a politikus embernél, a forradalmárnál, amikor a lélek nem önmagára, hanem az emberiségre irányuló. Ez esetben — a lélek megmentéséhez — éppen a lélek feláldozása szükséges: egy misztikus etika alapján kell kegyetlen reálpolitikussá válni és megsérteni az abszolút parancsot, amely *nem* az alkotásokkal szembeni kötelezettség, a „Ne ölj!” parancsát. Legbenső magvában ez mégis ősrégi probléma, amelyet talán Hebbel Juditja mond ki a legélesebben: „és ha Isten közém és a nekem rendelt tett közé a bűnt helyezte volna — ki vagyok én, hogy ez alól magamat kivonhatnám?” Csak a helyzet új és az emberek újak.

Mindebből láthatja, hogy nem vagyok eszmeileg nagyon fogékony az Ön új drámáira (és mert az ember nagyon nehezen szabadul az ilyen világnézeti előfeltevésektől, a benyomásaimmal kapcsolatban ezt figyelembe kell vennie.) A tragédia¹⁹ azonban nagyon erős hatást tett rám. Egészen kiválóan építette fel, és bár — úgy érzem — a Brunhildet nem szárnyalja túl, mégis valami nagyon szép jött ezzel létre. Sőt úgy látom, hogy ebben a darabban visszatér Demetrios-Canossa²⁰ korszakához, és most igaz módon formálja meg azt, ami akkor csak töredékesen, problematikusán sikerült. Katte bizonyára nemcsak az Ön legszebb hőseinek egyike, hanem egyszerűségében, nagyszerű férfiasságában a német dráma egyik legszebb és mindenképpen egyik leginkább német alakja is. Már ennél a figuránál fogva is nagyhatású volna a darab. A király alakja is nagyon jó. Kettejük mellett rosszabbnak tűnik a trónörökös, és éppen ezt látom a darabban szembeni egyetlen súlyos kifogásnak, hogy a trónörökös figurája túlságosan a többiek perspektívájából van megformálva, és mert *azok* életszférájában nem ér fel velük, agyonnyomják egyéniségét, ez pedig (szerintem) megkárosítja a dráma egyensúlyát és veszélyezteti a tragédia nemes alaphangulatát (az igazságosságot). A trónörökös Önnél voltaképpen éretlen ifjú, aki nevelődik, férfivá érik, — úgyhogy ebben a figurában a darab a Prinz von Homburg témájára emlékeztet, csakhogy az Ön trónörököséből hiányzik Homburg romantikus-elbűvölő varázsa. (Joggal: hiszen ez nem vág bele Önnél a dráma ökonómiájának vonalába.) Szerintem ebben a témában mégis több van. Azt hiszem, Nagy Frigyes azért lett a legnagyobb porosz király, mert neki kellett a legtöbbet áldoznia azért, hogy porosszá váljék, mert a gyenge teremtményeket eltöltő, felemelő és hőssé tevő porosz kötelességérzet az ő

¹⁹ Paul Ernst: *Pressengeist* — színmű 1915.

²⁰ Paul Ernst: *Demetrios* — dráma 1905, *Canossa* — dráma 1908

számára rettenetes lemondás, lemondás egy gazdagabb, lényegibb, emberibb életről. De ez szükségszerű lemondás; ahhoz, hogy *valóban király* legyen, vállalnia kell. Csak ha kifejezésre jut a trónörökös belső gazdagsága és *áldozatnak* hat a végkifejlet (Katte feláldozza életét, a király az apát akarja feláldozni, a trónörökös önmagát mint embert áldozza fel), akkor zárulna le teljesen a tragédia; és érthetővé válna az is, miért áldozza fel magát Katte a trónörökösért; ami egyébként nem tisztán emberi, hanem dinasztikus-legitimista jellegű tette lehet. Nagyon érdekelne, hogy ennek a felfogásnak a lehetősége Ön szerint is bennerejlik-e az immanens konfliktusban. Hasonlóképpen hiányolom a tragikai igazságot a királynő epizódikus alakjából. Ha csak nem Winterstein kissasszony ellenpontozására szolgál (kicsiben úgy, ahogy a trónörökös Katte mellett) a királynő bizony felesleges, és érzésem szerint majdnem iránydrámaszerű megvetéssel és gyűlölettel van megrajzolva. Az Anglia elleni kirohanások sem illenek bele szerintem egy tragédia hangnemébe: itt nem méltatlanságnak és erénynek, hanem egyenlő tragikus erőknak kell megküzdeniük egymással.

A „Világfordulat” kapcsán volna néhány formai ellenvetésem; eszmei tartalma nekem — érzelmileg — meglehetősen idegen. Az az érzésem, mintha az Ön metafizikája és történelemábrázolása nem azonos forrásból eredne. Éppen, mert a világhangulat és istennek a világhoz való viszonya olyan mély és olyan szép, mert Németország belső fordulata és a világszellem hordozójává koronázása olyan igazán átélt, ebben a harcban (az Ön darabjában, függetlenül attól, hogy a valóságban ez így van-e vagy másként) az ellenfél nem lehet az aljasság megtestesítője (ezzel a világtörténelmi harc moralizálássá válik), hanem csak a *tegnapi* világszellem hordozója. Az már technikai-művészi probléma, amit nem tudnék elvontan, csak a kész mű alapján megítélni, hogy szükségszerű bukásuk feletti elkeseredésükben aljassá *válhatnak* az angolok, de nem *lehetnek* lényegük szerint azok, ha (filozófiai és költőileg) érdemes volt megvívni velük a harcot és elfoglalni a helyüket. Mert ennek a darabnak az istene nem hiheti azt, hogy a németek győzelmével egyszerűen a tisztesség korszaka váltotta fel az aljasság periódusát. (hangsúlyozom: az Ön darabjáról beszélek. Hogy az angolok valóban aljasok-e, ez számomra itt nem érdekes. Ha ma valaki ismét a Kleist-féle költészet nagyszabású stílusában írna, ez ellen művészileg nem volna semmi kifogásom, és éppoly kevésbé kérném tőle számon az igazságot, mint Kleisttől. Az Ön darabja vázlatának immanens logikája azonban megköveteli az igazságnak való megfelelést.

Ennek a darabnak mélyebb hibája szerintem nem Önből, hanem korunkból fakad. Ilyen allegóriák csak olyan korokban lehetségesek, amikor nem csak elevenen ható erő a fogalmiság, ami az Ön tiszta filozófiai módon felépített művészetének léalapja, hanem régi hagyományokkal is kapcsolódik. Mert az allegóriákban megszemélyesített fogalmaknak csak ekkor van *dekoratív önálló életük*, csak ez esetben nyújthatják a megformálásnak az érzékelhető variabilitás lehetőségét. (Elsősorban Dante Paradicsomára gondolok és néhány

misztériumjátékra is.) Ez az, ami ma hiányzik nekünk. Ezért van az, hogy az Ön alakjai *csak* beszédre képesek, és ezért egyformák dekoratívan is; az egyetlen, amit érzékelhetővé tudnak tenni — ez a gyakori ismétlődés, miatt félig már komikus felemelkedés és összeomlás. Ezáltal erősen és érzékelhetően monotonná válik. Ne értsen félre! Távoláll tőlem, hogy organikus elevenséget és változatosságot követeljek egy allegóriától. De éppen ezért *kell* valami *dekoratív* elevenséget és változatosságot megkívánnom, és ezt itt sehol sem találom. Azt hiszem, hogy itt olyasmit kísérelt meg, ami korunkban senkinek nem sikerülhet.

Adja át üdvözetemet Frau Schornnak.

Üdvözlettel

híve: G. v. Lukács

Berlin NW 6, Albrechtstr. 8.

1915. augusztus 28.

Kedves Doktor Úr,

itt vagyok néhány napja. Lehetséges volna, hogy holnap, vasárnap találkozunk? Ha igen, még délelőtt kimennék Önhöz. Mégis kérem, hogy azonnal táviratozzon, vagy telefonáljon nekem a szállodába és tudassa velem valamilyen módon, hogy Önnek mi lenne a legmegfelelőbb.

A többi nappal kapcsolatban még nem látom előre a dolgokat.

Adja át üdvözetemet Frau Schornnak is.

Híve: G. v. Lukács

Heidelberg, Keplerstrasse 28.

1915. augusztus 2.

Kedves Doktor Úr,

bocsássa meg, hogy ilyen sokáig válasz nélkül hagytam a levelét. Nap mint nap vártam Eckardt úr kéziratát, a forradalom-könyv fordításait kellett megcsinálnia, de behívták (és időközben kiment a harctérre) mostmár aligha várható, hogy elküldje a fordítást (mert már készen volna, csak a másolás van hátra). Félre kell tehát tenni ezt a tervet is.

Remélem, hogy hamarosan beszélgethetünk minden egyébről. Olvastam cikkét a „Vossische Zeitung”-ban; ebben a kérdésben köztünk legfeljebb megértésről lehet szó, meggyőzésről aligha. Azt hiszem értem és szükségszerűnek tartom az állásfoglalását, — de nagy veszélyt látok benne. (Igérttem egy tanul-

mányt az „Archiv für Sozialwissenschaft”-nak „A német értelmiség és a háború” témájáról; ha hozzájutok a megírásához, megismerheti belőle állaspontomat — ha közben mégsem találkozánk.) Tervezi még, hogy szeptemberben Heidelbergbe jöjjön? Remélem igen. Bár a szeptember számomra „sorsdöntő hónap” lesz. Augusztushban besoroztak (a háború kezdete óta másodízben) és felmentettek két hónapra. Szeptember 20-án azonban eldől, hogy a militarizmus Molochja elnyel-e vagy sem.

(Barátom, Emil Lask, a Heidelbergi Egyetem professzora májusban el-esett.)

Ezek a rövid határidők nagyon ártanak a munkámnak. A Dosztojevszkij-könyvet, amely túl hosszú volt, félbehagytam. Készen van belőle egy — nagyobb — esszé: A regény esztétikája.²¹ Érdekelne, hogy Ön mit szól hozzá. Elküldhetem Önnek? Hová küldjem? A következő sorozásig (és talán bevonulásig) rendelkezésre álló rövid végső haladékokat arra akarom használni, hogy befejezzem a „nem-tragikus dráma esztétikájáról” szóló régi töredékeimet.

Most két hétre Budapestre utazom. Ottani címem a régi: VI. Városligeti fasor 20/a.

Szíves üdvözlét Frau Schornnak.

Szeretettel üdvözli: híve G. v. Lukács

Budapest, V. Széchenyi utca 14.
(keltezés nélkül)

Kedves Doktor Úr,

nagyon sajnálom, hogy részletes levelét nem kaptam meg. Nagyon fontos volna nekem, hogy meglegyen. Próbálja *ajánlva* küldeni, mert legalábbis nálunk másképpen ellenőrzik az ilyen leveleket. Talán Frau v. Schorn megtenné azt a nagy szívességet, hogy lemásolja? Olyan ritkán jut el az emberhez valami lényeges vélemény arról, amit csinált (ezzel én is úgy vagyok, mint Ön), hogy az ilyesmi nagyon fontos tud lenni.

A regényt sem kaptam még meg. Mi lehet ennek az oka? Kérem intézze el, hogy elküldjék.

Egyébként hogy van? (Én közepesen). Mikor házasodhat?

Adja át üdvözlömet Frau Schornnak

híve G. v. Lukács

²¹ Lukács: Die Theorie des Romans — megj. Zeitschrift für Ästhetik und allgemeine Kunstwissenschaft Bd. 2. 1916.

Budapest, V. Széchenyi utca 14.

(keltezés nélkül)

Kedves Doktor Úr,

levelét a legmélyebb együttérzéssel olvastam. Nemcsak a sok kellemetlenség miatt, amit most Önnek és Frau Schornnak el kell tűrnie, hanem mert nagyon mélyen át tudom érezni, mit jelent a szembenézés azzal, hogy egy olyan ember, akinek helyet adtunk saját életünkben, alantasan viselkedik, hogy törölnünk kell az életünkben „előfordult” emberek sorából. Ez mindig a legfájdalmasabb élmények egyike; a tragikus élmény nem olyan romboló, mint az efféle. Nagyon jól el tudom képzelni, milyen konfliktust jelentett ez Önnek, a gyermek miatt is.

Remélem, hogy csakhamar sikerülni fog áthidalniuk a legszélsőségesebb akadályokat és végre megalapozhatja Neustadtban az otthonát. Heidelbergben, ha mégis számításba venné, megtalálhatja Ledereréket (Keppelerstrasse 28) és Max Weberéket (Ziellhäuser Landstrasse 14); Blochék elköltöztek. A feleségem beteg volt és most rosszak az idegei. Egyébként teljesen felépül Budapestre jön. Voltaképpen mégis ajánlanom Önnek Heidelberget, ha a Harzban nem talál semmit.

Nagyon kár, hogy keleti utazásából nem lett semmi. Megértem, milyen sok függött ettől. Az elmulasztott budapesti napokat is nagyon sajnálom.

Megkaptam a tanulmányomról írott levelét. A munka megjelentetésével, kapcsolatban nehézségeim voltak Bessoir-ral, aki Közép-Európában a legnagyobb barom, de sajnós a számításbajövő egyetlen folyóirat (a Zeitschrift für Aesthetik) kiadója. Könyvformában nem jelenhet meg a tanulmány, ahhoz túlságosan töredékes? S hogy hozzájutok-e a Dosztojevszkij-könyv befejezéséhez, az több mint kérdéses. Nem marad más hátra, mint hogy félretegyem a hagyatékom számára.

A Cassandrát²² nagy izgalommal várom.

Bocsássa meg, hogy ilyen röviden és sietősen válaszolok Önnek, ne tartsa közönyösségnek. A hivatali órák déli szünetében írok és nagyon kell sietnem. Szomorú élet. Hetenként csak három szabad délutánom van — és belsőleg ráadásul olyan produktív, hogy ha szabad volnék, napi 14 órát is tudnék dolgozni. Kétségbeejtő.

Kérem, adja át szívélyes üdvözlömet Frau Schornnak és Önt is szívből üdvözli

híve: G. v. Lukács

²² Paul Ernst: Cassandra — dráma 1915

Levelezőlap

(Postabélyegző: Heidelberg)

1915. IX. 24)

Kedves Doktor Úr,

a sorozáson alkalmasnak minősítettek. Az Ariadne premierjére így nem is gondolhatok. Ha sorsom véglegesen eldőlt (egyenlőre minden variáció bizonytalan) értesítem Önt. Közölni fogom Önnel az új címemet is. Hiszen miután elintéztek néhány fontos ügyet, még ma elhagyom Heidelberget és azután hazautazom katonai szolgálatra. Az én „regény”-kéziratom Dr. Blochnál van. Megkértem Őt, hogy ha elolvasta küldje el Önnek. Megkapta? (Címe: Grünwald bei München Nr. 64. Dr. Ernst Bloch)

Ma megkaptam a „Der Weg zur Form”-t. Nagyon köszönöm.

Üdvözetemet küldöm Frau von Schornnak és Önnek is

híve

Georg von Lukács

Budapest, V. Széchenyi utca 14.

1916. január 2.

Kedves Doktor Úr,

betegségem híre dr. Mahrholz félreértése lehet csak (feltételezem, hogy tőle kapta ezt a hírt). Október végén rövid ideig egy hadikórházban feküdtem és írtam erről dr. Mahrholznak: de nem azért voltam kórházban, mert beteg voltam, hanem — ahogy nálunk mondják — a „konstatálás érdekében”, vagyis azt megerősítendő, hogy frontszolgálatra alkalmatlan vagyok. Mint tudja az alkalmassági vizsgálat negatív döntéssel zárult le.

Most a levélcenzúrájánál vagyok. Viszonylag nyugodt életem van, még dolgozhatom is egy keveset.

Hogy áll a konstantinápolyi utazás terve? Annakidején küldtem Önnek egy levelezőlapot, amit úgy látszik, nem kapott meg. Abban azt írtam, kizárt dolog, hogy ne intézhetné úgy, hogy Budapesten kiszálljon az oda- vagy visszautazás (inkább a visszaút) során és saját igazolványával, egyedül folytassa az utazást. Gondoskodni tudok arról, hogy budapesti tartózkodása Önnek jóformában semmibe ne kerüljön. (Nálam lakhat, ha feleségem még nem lesz itt, ellenkező esetben Balázsnál, aki nagyon boldog volna, hogy végre megismerheti Önt stb.) Tehát: intézze úgy, hogy ez sikerüljön.

Mi van a „Cassandrát”-val? Szívesen olvasnám összefüggően. Lehetséges ez?

Üdvözetem Frau Schornnak. Mégegyszer üdvözlí: G. v. Lukács

(Hely- és időmegjelölés nélkül)
1916.

Kedves Doktor Úr,

ma megkaptam regényét, s amilyen gyorsan csak lehet elolvasom. Akkor megírom benyomásaimat.

Lenne egy kérésem. „A lelki szegénységről” írott dialógusomat szívesen közzölném a „Der jüngste Tag” (Kleine Hefte) címmel Kurt Wolffnál megjelenő gyűjteményben. Dr. Bloch írt erről Meyernek (a Quelle und Meyer-től) aki most Kurt Wolffnál van. De jó lenne, ha Ön is állást foglalna Meyer-nél az ügy mellett. Az egész dolog összesen két ív. Honoráriumra nem tartok igényt. Így talán mégis menni fog a dolog.

Szívélyes üdvözetem Frau v. Schornnak

híve

Georg von Lukács

(Helymegjelölés nélkül)
1916. V. 12.

Kedves Doktor Úr,

most kaptam meg Frau Schorn közvetítésével az Ön kedves levelét, amit III. 23-án írt. Hálásan köszönöm a hozzám írott meleg szavakat. Az a teljesen személyentúli közösség, mely egymáshoz köt minket, életem legnagyobb élményei közé tartozik.

Végtelenül sajnálom, hogy konstantinápolyi utazása és így a budapesti találkozás mégsem valósítható meg. Hiszen egyébként is nagyon rosszak a személyes találkozás és beszélgetés kilátásai. Pedig ez mindkettőnknek nagyon jól jönne

Regényét még nem kaptam meg. Az ünnepi ajándékot sem. Az utóbbit reklamáltam Dr. Mahrholznál. Ami a regényt illeti, kérem, írjon a kiadójának.

Adja át szívélyes üdvözetemet Frau Schornnak (remélhetőleg már Frau Ernstnek) és Önt is szeretettel üdvözlöm

híve

Georg von Lukács

(Helymegjelölés nélkül)
1916 VIII.

Kedves Doktor Úr,

bűnösnek érzem magam hallgatásomért — és a most írott levelem rövidségéért. Elutazásom napján kaptam meg levelezőlapját, így először is legszívélyesebb jókívánságaimat szeretném kifejezni. Ön jól tudja, hogy ennek

az ügynek az alakulását valódi és mély érdeklődéssel követtem, s szívből örülök, hogy minden rendben van, és a belső harmóniához végre a külső rendezettség is hozzákapcsolódik. Persze ennek magától kellene jönnie, és van valami szomorú abban, hogy még ezért is harcolni kell; végtére is ezek önmagukban terméketlen küzdelmek, általuk a küzdelem tárgya nem lesz értékesebb, vagy egyáltalán nem nyer értéket — mindenesetre a külső nyugalom is itt van és ehhez szívből gratulálok és kívánok Önnek és Feleségének minden szépet és jót.

Magától értetődik, hogy Önt is szívből üdvözlöm.

Most nagyon szívesen írnék drámájáról és regényéről, de képtelen voltam ezt a feladatot jól megoldani. A hosszú munkamegszakítás és a nem nekem való elfoglaltság stb. annyira kimerített, idegessé és szórakozottá tett, hogy bizonyára hetekig (ha nem hónapokig) eltart majd, amíg visszanyerem előző intellektuális status quo-mat. Most tehát csak annyit mondok: a dráma nagy hatást tett rám. Tartalma nagyon mélyen megragadott, és formáját is olyan tisztának érzem, mint annakidején az Ariadnét; aminek valójában folytatása. Ha nem lennék ebben a nyomorúságos szellemi állapotban, úgy hiszem, lenne mit mondanom a darabról. A regény valamivel problematikusabb számomra. Hangvétele túlságosan kimért, s éppen azok az etikai részek, melyek (belsőleg nagyon eredeti módon) Dosztojevszkijhez kapcsolódnak, a tárgyalás „oroszosabb” módját követelik meg. S ennek következtében különösen Kurt figurája rövidül meg, aki pedig az Ön legeredetibb alakjai közé tartozik, (kevés dolog hatott meg ennyire mélyen.). De erről is majd egy más alkalommal, amikor ehhez jobbak lesznek a feltételek.

Talán személyesen is beszélhetünk erről. Most, hogy Németországban vagyok, esetleg mégis találkozhatunk. Tehát mégegyszer bocsásson meg, hogy ez az egyébként is kurta-furcsa levél ilyen későn érkezik.

Önt és Feleségét mégegyszer szívből üdvözlöm

híve

Georg von Lukács

Levelezőlap
(Postabélyegző: Heidelberg
1916. IX. 23.

Kedves Doktor Úr,

bocsásson meg, hogy eddig még nem köszöntem meg a küldeményt, mely az Ön szép könyvét tartalmazta; elég súlyos szemgyulladásom volt, s ez megnehezítette számomra az írást és olvasást. Meg szeretném kérdezni: nem lenne kellemetlen Önnek, ha a közeljövőben néhány napra mégis Neustadtba mennék. Kérem írja meg, hogyan utazhatom; úgy emlékszem, hogy Nord-

hausenban egy helyi vonatra kell átszállni. Így van? Ha igen, kérem jegyezze fel nekem a számításba jövő vonatokat, hogy innen csatlakozást találhassak. Nagyon hálás lennék azért is, ha tudatná velem a szálloda nevét, ahol lakni fogok (a posta miatt).

Nagyon szívélyes üdvözetem Önnek és Feleségének

híve

Georg von Lukács

Levelezőlap

(Postabélyegző; Heidelberg

1916 XI. 2.

Kedves Doktor Úr,

ma csak két szót mondanék a gyakorlati ügyekkel kapcsolatban. 1. Frau Webert nem ismeri sen Frau Dehmel, sem Frau Litzmann; közbenjárásuk az Ön könyve ügyében tehát nem hasznosítható.

2. Dr. Liebert azt írja, hogy szívesen elküldi Önnek kedvezményesen az Aenesiden und Maimon-t. Ha Ön tagként belépne (20 M évenként) úgy díjtalan. Úgy gondolom, nem akar belépni (vagy mégis?) — de várom a válaszat.

3. Kérem adja meg Dr. Eichhoff címét. Olyan sok példányom van a „Regény”-ből,²³ hogy egyet küldenék neki.

Mi van a vígjátékkal? És a frankfurti premierrel? Önt és Feleségét Karllal egyetemben szívélyesen üdvözlö

híve

Georg von Lukács

Heidelberg

1917. jan.

Kedves Doktor Úr,

alig, hogy visszatértem Budapestről, megkaptam a házasságról írott kis könyvecskéjét, amit szívből köszönök. Jónak tartom a könyvet; világosan fejezi ki gondolatait. Ön ugyanis tudja hol találkoznak nézeteink, miben értünk egyet; tehát nem szükséges erről írnom. Igen, a könyvben beszélgetéseink utórezgését érzem, nekem csak sokkal később lesz lehetőségem arra, hogy az én véleményemet publikációvá formáljam. De éppen ezért, a könyv nagyon kedves és értékes számomra.

Egyébként mivel foglalkozik? Én, most az esztétikán szeretnék dolgozni, ami a hosszú budapesti tarrózkodásom miatt abbamaradt. Budapesten nagyon

²³ mármint a *Theorie des Romans*

érdekes volt. Előadásaim az etikáról, jól sikerültek — a gyakorlati ügyek (katonaság) is jól állnak.

Szeretettel üdvözlöm Feleségét

híve

Georg von Lukács

Levelezőlap

(Heidelberg. Kepplerstr. 28

(Postabélyegző: 1917. III. 11.)

Kedves Doktor Úr,

nagyon köszönöm a budapesti ügy szíves elintézését. Cikke ma megy el a Logoshoz, és Ön közvetlenül a szerkesztőtől prof. Mehlistől kap választ. Rögtön elolvastam a cikket, s mondanom sem kell, nagy érdeklődéssel; a cikk sok tekintetben őszi beszélgetéseink folytatását jelenti. Magától értetődő, hogy sok kérdésben teljesen azonos alapon állunk — csak éppen a „filozófiában” nem. Meggyőződése, hogy a kanti etikát túl kell haladni, tehát nem érthetnek egyet az Ön Kant-értelmezésével, és különösen annak vaihingeri²⁴ árnyalatával. De erről még sokat kellene beszélnünk; úgy vélem, hogy Ön a „fikció” fogalmán valami mélyebbet ért, mint Vaihinger — ezért (különös módon) mégis átveszi Vaihinger lapos Kant-értelmezését. De ezzel is, mint ahogy az Ön Dosztojevszkij értelmezésével is, várnunk kell a személyes beszélgetésig. Teljesen el voltam ragadtatva attól, ahogy Ön — tökéletes összhangban az én nézeteimmel — a schilleri életművet felépíti. Milyen hosszú az egész könyv? — Úgy gondoltam, hogy áprilisban Berlingen keresztül Budapestre utazom. Elmehetnék akkor egy-két napra Önhöz? Nagyon örvendetes lenne számomra.

Szívélyes üdvözetemet küldöm Feleségének és Önnek

A vígjátékot hamarosan visszkapom

híve

Georg von Lukács

(Hely- és időmegjelölés nélkül
1916 vége)

Kedves Doktor Úr,

mellékelten küldöm a Hilffaktion für²⁵ két ívét, amit azzal a kéréssel küldtek, hogy adjam át Önnek. Arra szeretném kérni, hogy küldjön valamit a megadott címre, és aztán néhány ajánló sorral továbbítsa a két ívet Scheffler-

²⁴ Hans Vaihinger — (1852–1933) — filozófus. Kant és Shopenhauer hatása alatt saját filozófiáját „idealista pozitivizmusnak” nevezte. Kant kutató.

²⁵ a kéziratban olvashatatlan szó.

nek és W. v. Scholznak. Nem kellemetlen ez Önnek? Mert, ha igen, akkor semmiképp se tegye meg. Az egész kacat nem ér *annyit*.

Önök ketten hogy vannak? És Ön min dolgozik most? Szeretném megkapni a vígjátékot, hogy még egyszer elolvassam. Vagy a neustadti felolvasásra tartogatja? Ez nagyon jó lenne — de túlságosan messze van még.

Az esztétikán dolgozom, és elhatároztam, hogy két kötetre osztom. Az első remélhetőleg nyárra elkészül, amit azután ki is kellene adni. Egyre kellemetlenebb számomra a kéziratok és jegyzetek növekvő tömege; valamilyen munkát igazán félre kell tennem.

Itt volt Mahrholz, akivel egy kellemes estét töltöttünk együtt; sokat mesélt az Ön müncheni tartózkodásáról. Derék ember — de valódi mélység nélkül; legalábbis nekem úgy tűnik. Láta Münchenben Blohot? S ha igen, milyennek találta? Én már évek óta nem láttam.

Üdvözet Feleségének. Szívvel üdvözlí
híve

Georg von Lukács

(Helymegjelölés nélkül)

1917 III. 27

Kedves Doktor Úr,

időközben bizonyára megkapta a vígjáték kéziratát; *nagyon* tetszett nekem. Kicsit meglepett, hogy a két fiút ugyanazzal a színésszel játszatja, és így a jeleneteket megosztja közöttük — de azt hiszem Önnek van igaza, mert így az egész sokkal vidámabb és színpadilag is izgalmasabb.

Utazásom még bizonytalan; vagyis az időpontja, mert az esztétika egy részét még be kell fejeznem — azonkívül azt sem tudom, mikorra rendeződnek útlevélyügyeim. De úgy gondolom április közepén már Önnél lehetek. Megírná nekem, hogy milyen vonatok közlekednek Nordhausen és Niederechswerfen között? Remélem legalábbis, hogy nem szűnt meg a csatlakozás a berlini vonatokhoz.

Mellékelek egy koronázási bélyeget; fiának talán még nincs meg.

Üdvözetem Önnek és Feleségének

híve

Georg Lukács

(Hely nélkül)

1917 IX. 5.

Kedves Doktor Úr,

mostanáig nem kaptam semmit Lauensteintől. Terveim az időpontot illetően nagyon ingadozóak; feleségem télre München közelébe utazik, és én

addig várok az elutazással, amíg nem intéz el mindent. Ahogy a dolgok állnak, azt hiszem, még szeptember végén is itt leszek. Az mindenesetre biztos, hogy Budapestre utazom; ez az egyetlen lehetőség számomra, hogy *csak* a munkámnak éljek, és az egész „életet” kikapcsoljam; Neustadtban sem lenne másképp — viszont most már teljesen felmorzsolódtam a „valósággal” való állandó foglalkozástól. Neustadt, mint munkahely már a világítás miatt sem jöhet számításba; de egyébként is minden Budapest mellett szól.

A budapesti utazás előtt tehát mindenképpen találkozunk. Még itt érdeklődöm valami szállás után.

A politikai dolgokról majd személyesen. Szívélyes üdvözetemet küldöm Önnek és (Feleségének is)

híve

Georg von Lukács

Szívből köszönöm fáradozását Balázs ügyében.

(Hely és időmegjelölés nélkül)

Heidelberg

1917 augusztus

Kedves Doktor Úr,

igaz aggodalommal olvastam levelét. Remélem, hogy a kínos civil-szolgálati affér még barátságosan megoldódott. (Remélhetőleg van még valami összeköttetése, aminek révén lehet valamit tenni?) A mi „barbár és szervezetlen” Osztrák-Magyar monarchiánkban ez nem volna lehetséges. Az a 10–12 ember, akinek a produkciója számításba jön — ha nem kell frontra menniük — meg lenne óva az ilyesmitől. De remélem, hogy ez még elintéződik.

Ha lehet Lauensteint követem. Nem tudom Weberrel mi van. Mindketten rokonokhoz utaztak a Rajnavidékre, de hogy hova, nem tudom pontosan, és csak néhány hét múlva jönnek vissza Heidelbergbe. Ezért a Nobel-díj ügyében csak ezután tudok velük beszélni. — Vajon lehet-e Lauensteint teljesen passzívan követni? Anélkül, hogy egy előadásra, vagy valami ilyesmire kötelezettséget vállalnék? — Pillanatnyilag ugyanis olyan depresszióban vagyok, amelyet még soha nem éltem át, teljesen munkaképtelen vagyok.

A többire nagyon nehéz írásban válaszolni. Tudja, hogy szívből kívánom Önnek a Nobel-díjat. Nagyon sokat várok az Ön közvetlen hatékonyságától is — de bizonyos konkrét kérdésekben más úton járunk. Az Ön Észak-Franciaországgal kapcsolatos tervét nemcsak kivihetetlennek, hanem — még ha lehetséges is lenne — szörnyűségnek tartom. Bocsásson meg a kemény fogalmazásért, de érzéseim felháborodnak az ilyen bánásmódon *bármely nép* ellen irányul is; különösen ha olyan nagy nemzetről van szó, mint a francia, melynek kultúrája — ha nem is áll annyira közel hozzám, mint a német vagy az orosz —

számunkra, bármelyik nemzethez tartozik is, sérthetetlen tulajdon marad. Ahogy Anglia vagy Franciaország erőszakos terveivel szemben belülről tiltakozom, ugyanúgy elutasítok minden hasonlót német részről is. Békés status quo-t kívánok, nem azért, mert semmi más nem lehetséges, hanem, mert *csak* ez képes a háború értelmetlenségének és örültségének egyáltalában véget vetni. A Német Birodalmi Gyűlés és a Birodalmi kancellár magatartása — mint Ön helyesen mondja — gyáva és szárnalmas, mert vannak még ezzel kapcsolatban fenntartásaik, ha már minden erőszak reménytelennek bizonyult. Mert sem a hódításra, sem a kiegyezésre nincs tiszta és becsületes szándékuk; mert a legfőbb hadvezetőség szolgálai és heroldjai (A német polgári kormány úgy hatott rám, mint egy nagyszabású sajtóhadiszállás). Erről azonban beszélni kellene — ha nem is a szándékok egyesítése (mert az túl van a racionálison és bizonyíthatón), de az álláspontok valódi tisztázása érdekében.

Kérem, értesítsen róla, hogy végződött segédszolgálat-ügye.

Üdvözetem Feleségének

híve

Georg von Lukács

Levelezőlap

(Postabélyegző: Heidelberg

1917 VIII. 17.

Kedves Doktor Úr,

Lauensteintől semmit sem kaptam — de úgy döntöttem, hogy mégsem utazom oda; remélem, hogy meglátogat Heidelbergben. Max Weberről és a penzióról néhány nap múlva írok, a neustadti hotel nem aktuális — *végérvényesen* eldöntöttem, hogy Budapestre utazom.

Szívélyes üdvözetem küldöm Önnek és Feleségének

Georg von Lukács

(Hely- és időmegjelölés nélkül)

Budapest 1918

Kedves Doktor Úr,

megint egy kéréssel fordulok Önhöz. Ősszel szeretnék Németországba utazni. Ehhez tartózkodási engedélyre van szükségem. Barátom Dr. Staudinger, akit bizonyára Ön is ismer, beszélt a miniszterrel erről. Kérvény szükséges az ott tartózkodás céljáról (tudományos munkáról stb..) — és német személyiségek véleménye, amit a kérvényhez csatolnom kell. Erre Önt is megkérném. Egy kis írásról van szó, melyben röviden foglalkozna olyasmivel, mit

jelent a munkám Németország számára stb. . . . Kérem, küldje el nekem a dolgot, olyan gyorsan, amilyen gyorsan csak lehet (Wien VIII. Landergasse 20).

Elszomorított, hogy olyan pesszimista hangú levelet kaptam Öntől. Sajnos ezekről a kérdésekről írásban nehezen lehet valamit is mondani; jó volna beszélni Önnel, hogy arról a reménykedésről és bizakodásról is beszámolhassak, amely bennem fokról-fokra nő — jóllehet személyes sorsom több, mint problematikus.

Ez persze az utolsó filozófiai állásfoglalással függ össze. És ezt csak könyvben, vagy beszélgetésben lehetne kifejtetni. Remélem Németország mindkettőt megadja nekem. De azt is remélem, hogy a beszélgetésre még azelőtt sor kerül, mielőtt a könyv elkészülne.

Szívélyes üdvözetemet adja át Feleségének.

A régi barátsággal

híve

Georg Lukács

Levelezőlap Schlierseeből,

Villa Eich. 1918 július

Kedves Doktor Úr,

megérkeztem Schliersee-be és nagyon szeretnék találkozni Önnel. (Bár Feleségemmel és Bruno Steinbach-al jöttem, akit Heidelbergből ismer). Hogy jutok el a legkönnyebben Önhöz? Innen Grosshesselohe-n keresztül Wolfrathausen felé egy meglehetősen unalmas vasúti utazás. Nincs Schliersee-ből induló közvetlen vonat, amelyen az utazás csak másfél-két órát tenne ki? Kérem sürgősen tudassa velem, mert nem maradhatunk itt hosszú ideig.

Üdvözlettel

híve

Georg Lukács

1919 április 5. . . . . gasse 2.

Kedves Doktor Úr,

hálás köszönetem soraiért. Tartalma időközben kétszeresen is tárgyatalanná vált. Először azért, mert az akkor üldözött kommunista párt vezető tagjaként elvesztettem minden lehetőséget a professzorságra. Másodszor azért, mert egy hete, a Tanácsköztársaság kikiáltása óta, oktatásügyi népbiztos vagyok.

Munkáról hónapok óta nincs szó — és feltehetően évekig nem is lesz. Átlagosan kora reggeltől késő estig el vagyok foglalva — a legkülönbözőbb ügyekkel. Mindazok után, amit politikáról beszélgettünk, nem csodálkozhat

rajta, hogy itt állok. De, hogy itt kötöttem ki; vagyis egy ilyen magas poszton...

Erről majd szóban, ha újra látjuk egymást. Ami, remélem, mégis meg fog történni.

Szívélyes üdvözetemet küldöm Feleségének és az
összes német barátomnak

híve Lukács

(Idegen írással) Bécs 1924 I. 5.

Hütteldorf, Isbarygasse 12

Kedves Doktor Úr,

nagy örömmel hallok, hogy Bécsbe jön. Remélem, lehetőségünk lesz egy részletes beszélgetésre. Akkor megmagyarázhatom azt is, miért nem válaszolhattam levelére. Ha Bécsben lesz, azonnal értesítsen. Pillanatnyilag ágyban fekvő beteg vagyok, úgyhogy Önnek kellene felkeresnie engem. Bár addigra talán már kijárhatok.

Szívélyes üdvözetem Feleségének

híve Georg Lukács
(kézírással)

(Gépirással)

Wien Isbarygasse 12

1924. VI. 16.

Kedves Doktor Úr,

új cikkét hálásan köszönöm. Magától értetődik, hogy ezzel sem tudok egyetérteni, jóllehet elismerem, hogy Ön a valóságos társadalmi helyzet megértéséhez közelebb jutott. Levélben nem térhetek ki mindarra, amivel nem értek egyet. Csak arra a néhány módszertani szempontra hívnám fel a figyelmét, amiben szemléletmódunk különbözik. Így mindenekelőtt a kezdetekre vonatkozó ősképek elméletben. Teljesen elképzelhetetlen egy olyan történelem, amely csak az ősképek variációjából áll. Egyfajta sakkjáték lenne, korlátlan variációk vígasztalan unalma, amiből sohasem jönnének létre nagy műalkotások, vallások stb. — hogy csak olyan momentumokra hivatkozzam, amiket Ön is elismer — és egy isten, aki valami ilyesmit alkotna, olyan sivár kontár lenne, mint egy nagy amerikai iparszervező. Ez a világtörténelem szabványosítása, taylorizálása, „ford”-osítása lenne. Végiggondolva ez is csaknem spengleri szörnyűség.

Szerencsére Ön nem mindig ragaszkodik ezekhez a gondolatokhoz. Mert mit jelenthet az történetileg és társadalmilag, hogy létezik egy arisztokrácia, de annyira rejtve, hogy senki sem találhatja meg. Milyen jogon várja el az emberektől, akik anyagi és lelki ínségben élnek, hogy megkeressék és hatalomra

segítsék ezt az arisztokráciát; ami csak egy forradalom során történhetne meg, — s ha viszont forradalom lenne, mindez sokkal egyszerűbb módon is létrejöhetne. Ehhez még az is hozzájön, hogy az arisztokrácia vezető szerepébe vetett bizalom — joggal — megrendült. Nagyon kevésbé ismerem az indiai történelmet annak megítéléséhez, hogy a ksátriák²⁶ valódi arisztokráciát képeztek-e. Ha pedig korunk vezető rétegeire gondolok — és az állásfoglalás mégiscsak ezeknek a rétegeknek a megítélésétől függ —, azt kell mondanom, hogy a világon soha nem volt szűkebb látókörű, és kevesebb belső szabadsággal rendelkező csoport, mint azok a rétegek, amelyek Európában az utolsó száz évben uralkodtak. Ez alól csak 1791—93 közötti jakobinizmus és Oroszország Kommunista Pártja képez kivételt. Hiszen Ön is többször kritizálta Németország, beleértve Bismarc külpolitikáját; az emberek általában egy közepes vidéki újságíró látókörével rendelkeznek. (Gondoljon csak az angol szövetségek kérdésére és a csatahajó kontra tengeralattjáró vitájára a háború előtt.) Szívesen elismerem, hogy a szociáldemokrácia ostobaságban felveszi a versenyt. Jóllehet itt nem könnyű a választás és azt hiszem, hogy Ebert még mindig valamivel okosabb, mint elődje a nagyvárosi hóhorthoz szenvedő fodrászsegéd. Az a feltételezése pedig, hogy 18 éve munkások uralkodnak, tárgyi tévedés. Éppen a szociáldemokrácia hallatlan tehetségtelensége, hogy a hatalmat, ami november 18-án teljesen a kezében volt, átadta a nagyiparnak, s ráadásul megelégedett a hatalom utánzatával, a megérdemelt megvetést vonta magára azért, ahogy november 18. után a német bel- és külpolitikát irányította — anélkül, hogy a proletáriátusnak egy pillanatig is komoly befolyása lett volna.

Mindezzel azonban nem oldódik meg maga a probléma. Ön is azt mondja, hogy kisebbségben van ugyan a proletáriátus és a burzsoázia, politikailag mégis ez a két osztály aktív. Nem teszi fel azonban a kérdést, miért van így, miért kell ennek így lennie. Mert ha konkrétan feltenné ezt a kérdést, akkor ökonómiailag a marxi kérdésfeltevéshez, (illetve továbbfejlesztett lenini formájához), ideológiailag pedig az osztálytudatról írott tanulmányom kérdésfelvetéséhez kellene eljutnia. Akkor megmutatkozna, hogy a mai helyzetet e két osztály harca határozza meg, s elkerülhetetlen a döntés az egyik vagy a másik osztály mellett.

A következő napokban elküldöm Önnek Leninről írott könyvecskémet. Belőle világosabban megismerheti politikai álláspontomat, mint egy levélből.

Hogy vannak? Áprilishoz influenzajárványon estünk át. A betegség Gertrudot eléggé leverte a lábáról, és velem is megtörtént az, ami még sosem fordult elő, hogy gyengén és csökkent munkaképességgel kerültem ki a betegségből. Mindkettőnknek nagy szüksége van a nyári pihenésre. Ezzel kapcsos-

²⁶ Ksátria — óindiai kasztrendszerben a katonai-földbirtokos kaszt. A brahmanokkal szemben ellenzékelt képviseltek, személyes istenfelfogásuk volt.

latban lenne egy kérésem Önhöz; nyaralásunk, csak akkor lehetséges, ha mind a három gyereket el tudjuk helyezni. Az utolsó napokig ez biztosítottnak látszott. Az utolsó pillanatban azonban, az egyik fiút illetően kétségessé vált a dolog, (a közelebbi körülményeket nem akarom részletezni, az Ön által nálunk megismert Jásziné édesanyjának betegségéről van szó.) Tehát az lenne a kérésünk, hogy nyárra Önökhöz mehetne-e legkisebb fiunk, aki, mint Ön és Felesége biztosan észrevették, nagyon könnyen kezelhető gyerek, s körülbelül három évvel fiatalabb, mint Karl. Önöknek nagyon keveset kellene vele foglalkozniuk, mert az állatok, a mezei munka stb. . . . egész nap elfoglalnák. Egyedül is utazhatna, csak pontosan fel kellene írni, mikor és hogyan szálljon át Münchenben. Mint mondtam a dolog még bizonytalan. Talán mégis igénybe tudom venni Jászinét. Mégis nagyon fontos lenne tudnunk, hogy ha ez nem menne, van-e Önöknél lehetőség erre? Ha igen, kérem írja fel a müncheni vonatcsatlakozást, és küldjön néhány soros meghívást, amit Gertrúd a német követségen (vízum) felmutathat; a fiú neve: Jánossi Ferenc. Kérem, hogy a levelet feleségem előző nevére írja: Jánossi Gertrúd.

Mindnyájan szívből üdvözljük Önt, Feleségét és Karl

híve

Georg Lukács

(Hely- és időmegjelölés nélkül)

1925

Kedves Doktor Úr,

felesége bizonyára elmesélte, hogy a „Proletár költészet”²⁷ című cikkemre írt válasza miatt nagyon meg akartam szidni. Sajnos egyáltalán nem volt időm arra, hogy ezt részletesen megtegyem, és így egyrészt elpárolgott elméleti dühöm, másrészt a második cikk kissé korrigálta a dolgot. Röviden: ha nem tudtam volna, hogy Ön fiatal korában sisondiánus volt, írásaiból ez akkor is kiderült volna. Ezt alapvetően helytelen szempontnak tartom, bár objektíve teljesen tisztességes, és egy ma élő költő osztályhelyzetéből tökéletesen érthető. Sőt szükségszerű, hogy az egész mai „szervetlen” civilizáció elítélése²⁸ . . . Mert egyrészt világos, hogy a költő, a művész stb. „inproduktív” jövedelemből vagyis marxista módon kifejezve, az értéktöbbletből kell élnen, másrészt a kapitalista társadalom ezért a legrosszabb, legmegalázóbb feltételeket nyújtja. Első cikkében teljesen igaza volt, mikor az antikvitásban vagy a reneszánszban létrejövő mecénátus romantikus stilizálása ellen tiltakozott. Elfelejtí azonban, hogy mind Periklés, mind Augustus, mind a Mediciek, félkapitalista társadalomban éltek; hogy tehát ugyanazok a társadalmi feltételek léteztek,

²⁷ Lukács: Régi és új kultúra – megj., Internacionálé Nr. 6–7. Budapest 1919. S. 6–12. ill. Alte und neue Kultur, in Kommunismus 1/43. 1920. S. 1538–1549.

²⁸ a kéziratban olvashatatlan fél mondat.

mint a kapitalizmusban. Ezek a feltételek egyre inkább érvényre jutottak a kapitalizmus fejlődésével, és teljességgel lehetetlen a mai feltételeket — mint ezt Ön állítja — kedvezőbbnek tekinteni. Ez a felfogás megbékélés a mai kapitalizmussal — különösen, ha ez a német nagytőke lapjában, a D. A. Z.-ben²⁹ történik. Stinnes vagy Vögler urakat jobbnak értékelni, mint a reneszánsz udvarok mecénásait, tehát olyanoknak, akik a kulturális haladást képviselik — ezen a ponton véget ér minden kedélyesség és megértés.

Második cikkéből, amit tárgyilag egyébként szintén hamisnak tartok, örömmel látom, hogy mégsem ez a tendencia Önnél. Mert nézeteink minden további divergenciája mellett csak akkor lehetséges közöttünk vita, ha legalább a kapitalizmust hasonló módon értékeljük. Ez esetben azt gondolhatom, hogy bár Ön minden kérdésben téved, mégsem áll a barrikád másik oldalán. A második cikkben megint a régi jó sismondizmust találok. Az alapvető hibák szerintem a koncepcióban rejlenek, de ez szükségszerűen következik alapfelfogásából. Különösen nagy hiba a burzsoázia és a proletariátus azonosítása, nem látja, hogy a kibékíthetetlen ellentét abból keletkezik, hogy mindkét osztály a „szervetlen” fejlődés terméke, stb. A konkrét társadalmi elemzésnek ez a hiánya a végkövetkeztetésekben azután a legnagyobb öncsalásokhoz vezet. Ön azt mondja: „A mi klasszikus, valójában romantikus költészetünk nem általános emberi, hanem történelmileg meghatározott alkotórészekből építi fel a világot”. Ez helyes — de vajon nem vonatkozik-e ez az Ön költészetére ugyanúgy, mint minden más költészetre? A részletes konkrét elemzésben minden mitológiai fogalom, (természet, isten, lélek stb.) strukturális összefüggést mutat azzal a gazdasági-társadalmi alappal, amelyből létrejött. És ez szükségszerű is, hiszen az embernek önmagához, a többi emberhez, a természethez való minden viszonya társadalmi kategóriákban megy végbe. (Marx: a kategóriák létformák, egzisztenciameghatározások). Ezért illúzió, mitológia az emberek ún. egyenlősége a különböző korokban.

Nemrégiben cserére ajánlotta fel nekem Feuerbach-kötetét. Egyáltalán nem tudom, hogy könyveim mikor lesznek megint nálam, hogy kínálhassak Önnek valamit cserébe a Feuerbachért. De ha egyáltalán nincs szüksége a könyvre, vagy éppen ki akarná dobni, akkor boldogan elfogadnám, és a cserekérdést majd akkor rendeznénk, ha ismét könyveim társaságában leszek.

Eddig semmi esélyem nem volt arra, hogy elutazhassam Önhöz, és ez a közeljövőben sem valószínű. Nagyon elfoglalt vagyok és nehezen tudok elszabadulni.

Gertrúddal együtt szívélyesen üdvözlöm Feleségét és Önt,
híve

Georg Lukács

²⁹ D. A. Z. — Deutsche Allgemeine Zeitung — konzervatív liberális napilap. 1863-tól államilag szubvencionált, mint Bismarck szócsöve. 1920-ban H. Stinnes megvásárolta, a porosz nagytőkések fóruma.

Wien (XIII. Isbarygasse 12)
1925. november 3.

Kedves Barátom,

átgondoltam a dolgot, amiről írt nekem, de itt egyetlen olyan ismerősöm sincs, aki tehetne valamit ebben az ügyben. Vajon v. Stoessl nem ismer egy szociáldemokrata képviselőt, aki ezt megtehetné? Ezen a lehetőségen kívül csak az marad, hogy Steiner úrnak írjon, akinél egyszer együtt voltunk, s akinek nagyiparosként biztosan vannak ilyen ismerősei. Címe: Präsident Dr. Leopold Steiner, Wien XIII. Wattmanngasse 25.

Az Önhöz való elutazás kérdése nehéz ügy. Sajnos állandó jellegű elfoglaltságom van, ami nagyon sok időt vesz igénybe és még a munkámhoz is nagyon nehezen jutok hozzá. Ha lesz egy pár szabad napom, értesítem Önt.

Gertrúddal együtt mindkettejüket szívből üdvözljük.

Georg Lukács

Wien, XIII. Isbarygasse 12.
1926. január 29.

Kedves Barátom,

nagyon sajnálom, de teljesen lehetetlen, hogy írjak. Először is külső okokból: kommunistaként polgári újságba vagy folyóiratba csak akkor írhatok, ha ezt a párt kifejezetten engedélyezi. Ezt az engedélyt a párt csak abban az esetben adja meg, ha az illető cikk megjelentetése a mozgalomnak objektíve hasznos. Emiatt az utóbbi években ismételtelen elutasítottam a folyóiratok ajánlatait és lehetetlen most kivételt tennem; annál is inkább, mert ezt az intézkedést alapján véve tökéletesen helyesnek tartom. Egyébként sem volna túlságosan könnyű ezt a cikket megírni. Lehetetlen volna nem utalnom a köztünk levő éles világnézeti választóvonalra és nem vitatkoznom az Ön állásfoglalásaival korunk döntő kérdéseiben. Hogy milyen irányban haladna ez a polémia, jól tudja bécsi beszélgetéseinkből. Egy ilyen cikk tehát nem illelnek túlságosan a jubileumhoz.

Az Önnél teendő látogatásom még mindig kétséges. Folyóiratunk éppen most szerveződött újra, minden nap a hivatalban kell töltenem néhány órát, úgyhogy egyelőre lehetetlen még egy néhány napos távollét is. Kár, hogy az Ön tartózkodási helye olyan távol esik Bécestől, hogy az oda- és visszautat nem lehet egy nap alatt lebonyolítani. Ezért halasztódik a dolog. Remélhetőleg mégis menni fog majd.

Remélem, hogy az Ön ügyei is rövidesen rendeződnek és hamarosan hozzájuthat munkájához.

Gertrúddal együtt szívből üdvözljük Önt és Feleségét. Híve: G. Lukács

Wien, XIII. Isbarygasse 12.

1926. március 12.

(kézírással)

Kedves Doktor Úr,

levelem keltezésére nézve nagyon szégyellem magam, amiért nem írtam Önnek már egy héttel ezelőtt, hogy március 7-én megkaphassa leveletem. De éppen ebben az időben árasztott el a sürgős halaszthatatlan munkák olyan tömege, hogy mind a mai napig alig tudtam lélegzethez jutni. Remélem, Ön ennek ellenére elhiszi, hogy ez a megkésétt születésnap jókívánság nem kevésbé szívből jövő, mintha időben érkezett volna. Elég régen ismer, tudja, mennyire nem szenvedhetem még az őszintén átérzett nagy szavakat sem, ezért bizonyára nem vár többet, mint hogy meleg kézszorításomat küldjem hatvanadik születésnapjára. Remélem, hogy még sokáig lesz módja az életművén való továbbmunkálkodásra; igazi embernek ennél többre nincs is szüksége, mást nem is vár az élettől. Az, hogy ma a gondolkodás és a költészet területén is mint mindenütt meglevő barrikád két oldalán állunk, mit sem változtat azon, amit az Ön munkássága az én fejlődésemnek jelentett és azon, hogy ott is felismerjem a tisztességes meggyőződést és komoly küszködést a lényeges kérdésekkel, ahol a kínált megoldás tartalmát nem fogadhatom el, ez ugyanolyan szükségszerű, mint az Ön motívumai.

Barátságunk évei alapozzák meg ezt a teljesen nyílt hangnemet. Meg fogja érteni minden további nélkül, hogy ma ugyanolyan meleg barátsággal kívánok Önnek minden jót, mint tíz évvel ezelőtt, amikor még írásommal is résztvehettem az Ön születésnapj ünnepségében. Minden jót tehát. És mindezekelőtt: sok és élvezetes munkát;

Gertrúddal együtt szívből üdvözlöm Önt és feleségét.

A régi barátsággal, híve: G. Lukács³⁰

(Fordította és jegyzetekkel ellátta: Fekete Éva)

³⁰ Az 1926. január 29-i és az 1926. március 12-i keltezésű levél megjelent: Paul Ernst in St. Georgen. Briefe, Berichte aus den Jahren 1925–1933. hg. v. K. A. Kutzbach 1966. S. 43–44, S. 48. A többi levél még nem jelent meg. A fordításban — olvashatatlan volta miatt — kimaradt az 1917. január 6-i — heidelbergi levelezőlap.

SZEMERE SAMU 90 ÉVES

Dr. Szemere Samu, a filozófiai tudományok doktora, nyugalmazott tanítóképző-intézeti igazgató 1971. december 13-án töltötte be 90. évét. Ebből az alkalomból a Magyar Tudományos Akadémia Filozófiai és Történettudományok Osztálya 1971. december 13-án fogadást adott dr. Szemere Samu tiszteletére. A fogadáson Mátrai László akadémikus, a II. Osztály elnöke köszöntötte az ünnepeltet, Erdey-Grúz Tibor akadémikus, a Magyar Tudományos Akadémia elnöke pedig a Magyar Népköztársaság Elnöki Tanácsa megbízásából a Munka Érdemrend arany fokozata kitüntetését nyújtotta át részére.

Mátrai László akadémikus a következő szavakkal köszöntötte dr. Szemere Samut:

Hölgyeim és Uraim! Kedves Elvtársak!

Akadémiánk Filozófiai és Történettudományi Osztálya ritkán adódó alkalomból rendezi jelen házi ünnepségét: abból az alkalomból, hogy Szemere Samu professzor, a filozófia tudományának jeles magyar képviselője ma, december 13-án tölti be életének 90-dik esztendejét. Ez a lankadatlan, példamutató munkában eltelt idő akkor is osztatlan tiszteletet érdemelne, ha nem állnának mögötte útjelzőkül az alkotott művek „ércnél maradandóbb” oszlopai. De túl ezen, milyen tisztelet jár annak, aki a történelemnek *ezt* a 90 esztendejét, a mögöttünk állót, jelentős művek egész sorának megalkotására tudta fordítani, amikor nem egyszer már a pusztta lét megtartását is halálos veszedelem fenyegette. A filozófus, aki Giordano Bruno életművét és hősie

halálának történetét egy kiemelkedő monográfiában tette a magyar műveltség számára közkinccsé — aki tehát jól ismerte az üldözött igazság halállal fenyegető „határszituációját” — a Gestapo fogságában töltött 18 hét alatt maga is a „halálra szánt lét” határszituációjába került. Filozófiájában még sincs nyoma sem az egzisztencializmus vagy más retrográd polgári irányzatok befolyásának. Életműve, mely a filozófiatörténet, esztétika és pedagógia hatalmas területére terjed ki, töretlenül a haladás, a humanizmus jegyében épül fel, olyan eszmék jegyében, melyek az emberi gondolkodás klasszikus kincstárába tartozván átlépik a történelmi határokat és méltóak arra, hogy egy új társadalom új értelmet tudjon találni bennük.

Giordano Bruno, Spinoza és Hegel — Szemere Samu nagy témái és inspirátorai — valamennyien a maguk korának legradikálisabb gondolkodói, akiknek a munkássága nyílegyenesen mutat a mi korunk leghaladóbb filozófiája felé, mintegy történelmi bevezetés ahhoz. És nem véletlen, hogy Szemere, esztétikai munkásságának mintegy betetőzéseként, megtalálta Thomas Mannt, azt a gondolkodót, aki eljutott a humanizmus eszméjének olyan radikális fokára, mely a polgári pozícióból elérhető haladásnak valóban a felső foka.

Megfelelő méltatások fogják elemezni Szemere Samu életművét. Itt és most, ünnepi alkalommal mégis ki kell emelni azt a tudományos és kulturális teljesítményt, melyet a teljes magyar nyelvű Hegel jelent nem csupán közműveltségünk, de azon belül a marxizmus—leninizmus elmélyült, alkotó tanulmányozása számára is. Méltó bizonyítéka annak, hogy az Alexander Bernát és Bánóczi József által kezdeményezett filozófiai irányzat és tevékenység, — amely Akadémiánk múltjának is leginkább haladó, ma is érvényes törekvései közé tartozik — termékeny tudományos kezdemény volt, melyet Szemere Samu a nagy elődökhöz méltó módon tudott nem csupán folytatni, de az új idők szellemében tovább fejleszteni is.

Most, midőn e tiszteletet parancsoló oeuvre alkotójának 90-ik születésnapján a pályatársak és a tanítványok nevében is szerencsét kívánunk: a köszönet és megbecsülés érzései mellett az a legőszintébb kívánságunk, hogy az ünnepelt ezt a tudományos és etikai szempontból egyaránt tiszteletünkre méltó „szálegyenes” pályafutást a legjobb erőben, a legjobb alkotó kedvvel folytassa tovább, játszva túlhaladva Thomas Hobbesnek, vagy akár Bernard Fontenelle-nek, a filozófiatörténet eddigi Nestorainak magas életkorát!

A 90 ÉVES SZEMERE SAMU

HÖLVÉNYI GYÖRGY

Ritka alkalom, hogy családok, közösségek, társadalmi vagy tudományos egyesületek életük tizedik évtizedébe lépő családtagot, munkatársat, kollégát köszönthetnek, ünnepelhetnek. Ilyen ritka alkalom ünnepi órájának lehettünk tanúi 1971. december 13-án a Magyar Tudományos Akadémia Tudós Klubjában. Mátrai László, az MTA Filozófiai és Történettudományi Osztályának elnöke, köszöntötte 90. születésnapján ez alkalommal a Munka Érdemrend arany fokozatával másodszor kitüntetett Szemere Samut, a filozófiai tudományok doktorát.

A magyar filozófusok nesztorai irodalmi, tudományos munkásságának hetven esztendejét a hazai filozófiai műveltség szolgálatában töltötte. Az Akadémiai Kiadó gondozásában most jelent meg a Szemere-bibliográfia. A bibliográfia természetesen nem pótolhat akárcsak egy vázlatos pályaképet sem. De alkalmas arra, hogy Szemere Samu életének, munkásságának térképjeleiként érzékeltesse velünk e tudósi pálya főbb vonulatait.

Szemere Samu a századforduló nagy nemzedékének a tagja. Kortársai: Pauler Ákos (1876), Gombócz Zoltán (1877), Horváth János (1878), Móricz Zsigmond (1879), Bartók Béla (1881), Kodály Zoltán (1882), Juhász Gyula (1883), Babits Mihály (1883), Balázs Béla, Kosztolányi Dezső és Lukács György (1885).

A Vas megyei, egykori németújvári járásban fekvő Zirovnicáról a szombathelyi polgári iskolán és a budapesti gimnáziumon át jutott el a budapesti Tudományegyetem bölcsészettudományi karára. Itt négy tárgyból szerzett tanári oklevelet: magyar, latin, filozófia és német.

Szemere Samu — egész életére jellemző — tudomány iránti feltétlen tisztelettel és erkölcsi felelősségérzéssel kezdett a tudomány műveléséhez. Egyetemi éve során Alexander Bernát és Fináczy Ernő szellemi vonzókörébe került. E kettős vonzást híven tükrözi huszonhároméves korában írt első műve: *Az esztétikai játékelmélet*. (1904.) Ezt követő írásai: A gyermekjátékok fejlődéstani és neveléstani jelentősége (1907), *A tragikum c. tanulmánya* a Beöthy-Emlékkönyvben (1908) és az Alexander-Emlékkönyvben közreadott írása: *A filozófia történetéről* (1910).

Hét évtizedes tudományos munkássága során az első évtizedben választott diszciplínákhoz mindenkor hű maradt: esztétika — filozófiatörténet —

pedagógia. E három tudományágnak egyidejű művelése csupán a távoli szemlélődben tűnhetik megosztottságnak vagy kompromisszumnak. Magától értetődik, hogy a fiatal Alexander-tanítvány magáénak vallotta professzorának filozófia fogalmát, ami szerint a filozófia rendszeresítése, összefoglalása az emberi tudásnak. Szemere szavaival: „... a filozófia egy kor kultúrájának magáraeszmélése, tudatossá vált kifejezése.” A filozófiának ebbe a tág, de rendkívül komplex-igényű értelmezésébe beleillett Szemere Samu egyesek számára megosztottnak tűnő tudományos érdeklődése.

Anélkül, hogy jelen sorok között Szemere Samu filozófiai munkásságának eredményeiben sorrendiséget kísérelnénk felállítani, múltbeli és jelen tevékenysége ismeretében azt mondhatjuk, hogy a filozófia története állt és áll ma is hozzá legközelebb.

Nem tekinthetjük véletlennek, hogy Giordano Bruno monográfiája tette ismertté s becsültté nevét a hazai és külföldi szakkörökben; nem utolsó sorban éppen Olaszországban. Itt vált nem csupán a pedagógiai erosz jegyében: a tanár és tanítvány közötti kölcsönös tiszteletben és szeretetben, hanem jelentős, maradandó s előremutató tudományos eredményeiben is Alexander Bernát neves tanítványává. E mű a tudósi elmélyedés, az igazság szenvedélyes szeretetében gyökerező bátor szókimondás és a pedagógusra mindenkor jellemző minél világosabb, közérthetőbb közlési vágy jegyében született.

Ennek az egyetlen Szemere-műnek az ismerete elégséges okot ad arra, hogy a haladó hagyományokat, az emberi magatartást, előremutató tudományos kutatást a maga idejében értékelő marxista filozófia művelői tisztelettel adózzanak Szemere Samu múltbeli munkásságának és bizalommal legyenek iránta a szocialista kultúrpolitika törekvéseinek megvalósításában.

Jelentős filozófiatörténeti tanulmányai a két világháború között: *A jelenkori filozófia főbb irányai* (1923), *Spengler filozófiája* (1924), *Bánóczy* (1928), *Alexander Bernát* (1929), „*Gondolkodom, tehát vagyok*” (1937), *Bergson* (1937). — Betekintést enged tudósi műhelyébe, mintegy filozófiatörténeti munkásságának „ars poetica”-ját adva a *Tudományos gondolkodás és filozófiai gondolkodás* c. tanulmányában (1936).

A harmincas években két jelentős tanulmányában jelzi Szemere, hogy nem lett hűtlen az esztétikához: *Szellemesség és komikum* (1933) és *A művészet, mint valóságértelmezés* (1936).

Szemere Samut nemcsak külső életkörülményei kötötték az iskolához, hanem Fináczy Ernő katedrájánál szőtt tervei a pedagógia elmélete és gyakorlata terén. Negyedszázados pedagógusi pálya után írja következő tanulmányait: *A kanti filozófia hatása a jelenkori pedagógiában* (1931), *Hegel a pedagógus* (1932), *Pestalozzi* (1934). Amint Szemere filozófiai írásaiban könnyű ráismerni a pedagógusra, épp oly világosan árulkodnak a pedagógiai tanulmányok a filozófusról.

A magyar filozófiai élet utolsó száz esztendejének ismerője szemében

nagyon értékes epiteton ornans a magyar filozófia nesztorának neve előtt: Alexander-tanítvány. Ezt a jelzőt kiérdemelte Szemere Samu hét évtizedes munkásságával. Tudatosan vállalta minden időben, egész súlyával. Alexander Bernát tanítványa volt nemcsak 1919 előtt, amikor Alexander neve a magyar szellemi életben a legszélesebb körű tekintélynek örvendett, hanem professzorának igazságtalan üldöztetése idején is, egészen haláláig. Hű volt személyéhez, de hű mind a mai napig eszményeihez, célkitűzéseihöz. Alexander Bernát és Bánóczy József sok-sok értetlenség és gyanakvás közepette indította el a Filozófiai Írók Táráat, hogy a filozófiatörténet klasszikusai hozzáférhetőek legyenek a magyar szakkörök és a magyar olvasók részére is.

A Szemere-bibliográfia adatai közvetlenül természetesen csak a mennyiséget tudják érzékeltetni. E helyen a pusztá felsorolás is tiszteletet parancsoló összegezéshez vezet.

Giordano Bruno Dialógusai mellett kezdő tanár korában lefordította Alexander Bain Neveléstudományát. A húszas évek elején magyar nyelven közre adta Wilhelm Windelband Preludiumok című értekezés-gyűjteményét. Szemere Samu műfordítói tevékenységének legjelentősebb szakasza az utóbbi húsz esztendőre esik. Fordított Descartes, Feuerbach, Giordano Bruno, Schiller, Vico műveiből mintegy négy–öt kötetnyit. Spinozának hat művét tette hozzáférhetővé. Legfigyelemreméltóbb, s szónoki pátoz nélkül, rendkívüli teljesítménye — sport kifejezéssel élve — a Hegel-életmű magyarra fordítása tizenkét kötetben. — Anélkül, hogy kimagasló szellemi teljesítményt mennyiségi kategóriával akarnánk érzékeltetni, meg kell állapítanunk, hogy Szemere professzor életének nyolcadik és kilencedik évtizedében megközelítően 10.000 lap fordítással tette gazdagabbá a magyar nyelvű filozófiai irodalmat.

Felismerte Alexanderék vállalkozásának a mai korban is érvényes jogosságát. Vállalta és vállalja a szocialista kultúrpolitika területén e rendkívül fáradságos és a szó igazi értelmében áldozatos, alázatos feladatot. Megtanulta mesterétől, hogy a tudós csak úgy lehet igazán az emberek barátja, ha mindeztől az igazságnak is barátja. A nagy gondolkodók eszmerendszerei bármennyire is egyéniek, nem hálnak meg hordozóikkal, hanem tovább élnek, hatnak, hol búvópatakként, hol sodró erejű folyamként. A kultúrhistória nem ismer politikai határokat. Hatalmas fordítói munkája az Időt legyőző gondolat tiszteletének jegyében született meg s folyik mind a mai napig.

Nem érezzük méltánytalannak, ha Szemere Samu „filozófiai író, műfordító, címzetes egyetemi tanár, a filozófiai tudományok doktora” életműve mögött egyénisége karakterisztikus vonásait keresve, kutatva hozzátesszük a lexikális felsoroláshoz: pedagógus. Ez a szó adja meg Szemere Samu sok irányú tudósi, közéleti, publicisztikai tevékenységének magyarázatát és végső egységét. Éppen Szemere Samu írta Bánóczy József életművét méltatva: „A tudós nem mindig foglalja magában a nagy tanítót is, hiszen gyakran begubózik a maga külön gondolatvilágába, csak a gondolat, csak az igazság

érdekli, de nem az ember, aki szent edénye lehet az igazságnak. A nagy tanító viszont mindig magában foglalja a tudóst, az igazság szerelmese ő is, ezért nem ismer megállást a tanulásban, az ismeretszerzésben; de ezeken felül van benne még valami: az a vágy, hogy megvetője legyen az igazságnak, hogy ezt eleven életté tegye a lelkekben, hogy felszabadítsa a bontakozó szellem lap-pangó erőit s képessé tegye az igazság befogadására és majdan önálló keresésére.”

NÍVÓDÍJASAINK

A Magyar Tudományos Akadémia 1971. évi közgyűlésének nyilvános ülésén, 1971. május 10-én, Erdey-Grúz Tibor akadémikus, a Magyar Tudományos Akadémia elnöke nyújtotta át az akadémiai díjakat.

Osztályunk tudományterületein *Mócsy András*t, a történelemtudományok (régészet) doktorát, tanszékvezető egyetemi tanárt, a római régészet-kutatás területén elért kiemelkedő eredményeiért, különös tekintettel a „*Gesellschaft und Romanisation in der römischen Provinz Moesia Superior*” című művéért az Akadémiai-Díj I. fokozatával, és *Makai Máriát*, a filozófiai tudományok kandidátusát „*A meghasonlott tudat világképe*” című munkájáért az Akadémiai-Díj II. fokozatával tüntették ki.

ANDRÁS MÓCSY: GESELLSCHAFT UND ROMANISATION IN DER RÖMISCHEN PROVINZ MOESIA SUPERIOR

Budapest 1970. Akadémiai Kiadó, 284 l., 57 ábra. 8°

Mócsy András könyve azok közé a tudományos munkák közé tartozik, amelyeknek problematikája hosszabb idő alatt érlelődik ki, s szervesen illeszkedik bele a szerző tudományos életművébe. A Római Birodalom egyik tartományának népességi viszonyaival, társadalmi és gazdasági struktúrájával és történeti földrajzával foglalkozott már „Die Bevölkerung von Pannonien bis zu den Markomannenkriegen” c. munkája is (Budapest 1959), amelynek más szempontokat szem előtt tartó továbbfejlesztését és kiszélesítését jelentette a PWRE „Pannonia” címszavaként megjelent monográfiája. Korábbi tudományos munkásságában Mócsy András már Moesia Superiorral is több ízben foglalkozott. E tanulmányai (így többek közt „Die Vorgeschichte Obermösiens im hellenistisch römischen Zeitalter” *Acta Ant. Hung.* 14 (1966) 87–112) több szempontból is szerencsésen készítették elő és alapozták meg jelen monográfiáját. Más dolgozatai az elmúlt évtized alatt elméleti kérdéseket, így pl. az életkor ismeretének és a római hódítások gazdaságosságának problémáit világították meg (vö. „Die Unkenntnis des Lebensalters im Römischen Reich” *Acta Ant. Hung.* 14 (1966) 387–421 és „Plus est provinciam retinere quam facere” *Ant. Tan.* 9 (1962) 191–201), s így járultak hozzá a jelen munka általános problematikájának gazdagításához.

A monográfia egy az ókori történeti kutatásban összefoglalólag még nem tárgyalt római provincia, Moesia Superior társadalmának és romanizációjának megrajzolását tűzi ki céljául. A Római Birodalom tartományai közül Moesia Superior történeti-társadalmi fejlődése a tudományos irodalomban monografikus feldolgozásban még nem részesült, s magának e fejlődésnek általános vonásai és körvonalai sem voltak tisztázottak. Mócsy András munkája tehát hézagpótló jelentőségű a nemzetközi tudományos irodalomban.

Mócsy András monográfiája részint célkitűzéséből, részint a kutatás jelen helyzetéből következőleg kettős arculatú. Egyrészt ugyanis összegezi és megrostálja a Moesia Superior kutatásában korábban elért eredményeket. A szétszórta, részben még közöletlen forrásanyag összegyűjtése és feldolgozása elismerésre méltó, értékes munka volt, s nagy mértékben elő fogja segíteni a Moesia Superiorra vonatkozó jövőbeli kutatásokat. Másrészt erre a kritikailag rendszerezett és értékelt anyagra építi fel a római Moesia Superior társadalmára és romanizációjára vonatkozó következtetéseit és új eredményeit.

Igen szerencsés a monográfiában a társadalom és romanizáció fogalmának és jelenségeinek az összekapcsolása. Mócsy helyesen látja, hogy a „romanizáció” elsősorban társadalmi-gazdasági probléma, s így Moesia Superior történetében is elsősorban ezeket a vetületeit vizsgálja.

Kétségtelen, hogy e fogalom tisztázása alapvető fontosságú a történeti kutatások szempontjából, s csak helyeselni lehet, ha e kifejezést, amely alatt régebben általában a magasabb szintű római kultúra elterjedését értették a fejlődésben hátramaradt barbár népek körében, újabban igyekeznek elsősorban történeti-politikai szempontból értelmezni. A romanizációnak mint történeti folyamatnak a lényegét abban láthatjuk, hogy a termelőerőknek és a társadalmi fejlődésnek magasabb fokán álló nép, illetve állam hatalma alá hajt egy fejletlenebb termelőerőkkel rendelkező és a társadalmi fejlődés alacsonyabb fokán álló közösséget, törzset, népet, s annak történeti fejlődését ezáltal döntően befolyásolja. A romanizáció tehát erőszakos beavatkozást jelent egy közösség termelőerőinek és termelőviszonyainak fejlődésébe egy magasabb fejlődési fokon álló közösség részéről uralma kiterjesztése és fenntartása érdekében. E folyamatnak, amely bizonyos vonatkozásaiban emlékeztet korunk „acculturation”-jelenségeire, rendkívül különböző változatai lehetségesek a történeti feltételektől és a meghódított nép fejlődési fokától függően. Ha a meghódítottak fejlődése megközelítette a római viszonyokat, „romanizáció” nem következett be, míg ellenkező esetben az „acculturation” a meghódított nép ethnikai arculatának (nyelvének stb.) pusztulását eredményezte. Bizonyos fejlődési fokon alul a „romanizáció” szintén nem következett be, így pl. a hozzáférhetetlen hegyi törzseknél, amelyek voltaképpen a római társadalom „pórusaiban” éltek. A „romanizáció” alapvető jelensége a földtulajdonviszonyok megváltoztatása, amennyiben a meghódított terület *ager publicus* lett, és a bennszülött közösségeknek meghagyott területeken kívül municipiumi birtokkörzetekre, a hadsereg birtokolta területekre (*prata, territorium leg.*), bányavidékekre, császári birtokokra tagolódott. Ennek megfelelően a területek korábbi lakossága egy fejlettebb osztálytársadalom kategóriáiba került, s egy új uralkodó osztály alakult ki, sokszor zömében idegen elemekből. Ennek az alapvető folyamatnak volt azután kísérő jelensége a római közigazgatás, római jog, a latin nyelv és a római kultúra megjelenése és elterjedése.

A mondottakból világosan kitűnik, hogy a „romanizáció” problémájának felvetése valóban alapvető jelentőségű, hiszen ebből következnek a vizsgálat szempontjai. Minthogy azonban az is kétségtelen, hogy a „romanizáció” nem egyöntetű folyamat a Római Birodalom tartományaiban, pontos ismeretéhez csak az egyes tartományok viszonyainak és történetének vizsgálata útján juthatunk el. Éppen ezért alapjában véve helyesnek látszik Mócsynak az az eljárása, hogy a „romanizáció” problémáját felvetette, de részletesebb megvitatásába nem bocsátkozott, hanem Moesia Superior viszonyainak ábrázolásával járult hozzá a kérdés tisztázásához.

A munka egész tartalma és beosztása arról tanúskodik, hogy Mócsy András helyesen ítélte meg a „romanizáció” problémáját, s ennek megfelelően értekezésének zömét a földtulajdon- és a társadalmi viszonyok ábrázolásának szentelte. A tartomány földtulajdonviszonyainak megvilágításához elengedhetetlen volt egész sor történeti-földrajzi kérdés, mint a tartomány határainak, úthálózatának, közigazgatási terület beosztásának tisztázása. E feladat megoldása a fennálló nehézségek ellenére — csaknem kizárólag közvetett források állnak csak rendelkezésre — legtöbb részletében meggyőző.

A könyv legterjedelmesebb része Moesia Superior municipális territoriumaival foglalkozik. Az egységes szempontok szerint megírt fejezetek (csak a 22. eltérő jellegű) sok oldalúan és körültekintően tárgyalják a municipiumok territoriumainak problémáit. A régészeti, olykor még publikálatlan leletanyag és a feliratok áttekintése és kronológiai rendszerezése (a köemlékek tipológiája) után a fejezetekben rendszerint a territorium területi körülhatárolása, a felirat állító társadalmi réteg meghatározása és a névanyag történeti-társadalmi elemzése következik. Ennek során számos figyelemre méltó új megfigyelés és feltevés merül fel. Különösen érdekesek az egyes municipiumokban megrajzolható családtörténetek, a városi vezetőréteg eredetének és összetételének vizsgálata, s a feleségek neveinek elemzése. Egészében véve a fejezetekből kirajzolódik előttünk Moesia Superior egész történeti fejlődésének problematikája, sokszor olyan részletekben, amelyek szélesebb körű távlatokat is felvillantanak. Ilyen többek közt az a Ratiaria-i feliratok alapján levont következtetés, hogy a későantik katonai rendfokozatok, mint *circitor* és *ducenarius* a korábbi felfogással szemben nem 320-ban, hanem már a 280-as években megjelentek az itteni csapatok egy részénél. Ezt azzal egészíteném ki, hogy a *circitor* Dura-Európosban már 250 körül kimutatható.

A municipiumok territoriumaira vonatkozó forrásanyag elemzéséből levonható társadalomtörténeti következtetéseket a monográfia „A társadalom” c. része általánosítja és összegezi. E fejezetek részint az egyes társadalmi rétegek szerepét és jelentőségét világítják meg, részint olyan általános kérdésekkel foglalkoznak, mint a polgárjogpolitika. Szembetűnő, de meggyőzően hat az a következtetés, hogy az őslakosság a tartomány uralkodó osztályában nem játszott jelentősebb szerepet, s a feliratos anyagban egyáltalán alig fogható meg, mert az esetek nagy részében még a peregrinusok és a barbár nevet viselők idegen származása is bizonyítható vagy valószínűsíthető. Minthogy itt nem csupán arról van szó, hogy a névanyagban a romanizáció következtében a helyi elem nem jut felszínre nyelvi tekintetben, el kell fogadnunk a könyvnek azt a következtetését, hogy a helyi őslakosság a tartomány társadalmában erősen háttérbe volt szorítva. A munkának ez a fő eredménye részletesebben is kifejtésre kerül az összefoglalásban és további érdekes kérdések felvetését teszi lehetővé. Ezek közül a legfontosabb bizonyára az, hogy milyen okok késztették a római kormányzatot erre a politikára Moesia Superior ős-

lakosságával szemben. A monográfia zárómondatai azt a felfogást képviselik, hogy Moesia Superior romanizációjának e sajátosságát a tartomány stratégiai helyzetéből lehet levezetni. Aligha vitatható, hogy ez a szempont szerepet játszott benne, viszont az is valószínű, hogy ez a magyarázat csak a kérdés egyik oldalát világítja meg. Alapvetőnek inkább az látszik, hogy Moesia Superior őslakosságának jelentős része a termelőerők és termelőviszonyok fejlődésének jóval alacsonyabb fokán állhatott, mint pl. Pannónia lakossága. Már pedig a „romanzizáció” mindig ott ért el gyors és mélyreható eredményeket, ahol a római hódítás már fejlett osztályviszonyokat és együttműködésre hajló uralkodó osztályt talált. Moesia Superior hegyi pásztortörzsei azonban ettől eléggé távol állhattak, s éppen ezért, „romanizálásuk” később és csak részben következhetett be.

Ebben a vonatkozásban különösen fontosak a monográfiának a *latrones*-re vonatkozó megállapításai. Nagyon meggyőző az az álláspontja, hogy a *latrones*-mozgalom megjelenése a tartomány társadalmi ellentéteinek elhelyezkedésével áll kapcsolatban, de nem szabad benne sem valami nemzeti felszabadító harcot látnunk, sem haladó mozgalmként idealizálnunk. Valóban, a *latrones*-mozgalom — ha szabad egyáltalán ezt a kifejezést használnunk — elsősorban éppen annak lehet a jele, hogy Moesia Superior őslakosságának nagy csoportjai még a római uralom évszázadai után is megőrizték sajátos társadalmi szervezetüket, s a társadalmi-gazdasági fejlődésük alig emelkedett magasabb fokra, mint a római hódítás időpontjában volt. Nagyon tanulságos ilyen szempontból összevetni a dardanokra vonatkozó adatokat Kekaumenosnak a balkáni vlachokról szóló tudósításával. Az egykori dardan területen, sőt annak határain túlterjedve, a XI. században még megtaláljuk ugyanazt a kétlegelős nomád hegyi pásztorkodást, mint az ókorban. Éppen ezért nagyon valószínűnek látszik, hogy főleg Moesia Superiornak a mai Albániával érintkező hegyvidékein kereshető az albán nyelv és etnikum kialakulásának a területe, ahol a romanizációnak a hatása olyan mértékben nem érvényesült, hogy az őslakosság a nyelvét sohasem cserélte fel a latinra.

Mócsy András korábbi munkáinak is állandó sajátossága az új módszerekre való törekvés. E tekintetben szinte minden tanulmányában nyújt valami újat, s Pannoniáról megjelent monográfiája is több vonatkozásban úttörő kísérletnek számíthatott. Utóbbival kapcsolatban annak idején főleg a feliratos forrásanyag felhasználása és kiértékelése körül alakult ki vita a tudományos irodalomban. Így érthető, hogy jelen monográfiájában külön részben foglalkozik a feliratos anyaggal összefüggő módszertani kérdésekkel.

E kérdések egyik legfontosabbika a feliratos forrásanyag mennyiségének és felhasználhatóságának egymáshoz való viszonyulása. Mócsy helyesen tesz különbséget a feliratos forrásanyag minőségi és mennyiségi felhasználása között. Míg az előbbi esetben az adatok száma egyáltalán nem fontos, mert egyetlen adat is bizonyító értékű, azaz nem az adatmennyiség, hanem az

adat minősége, mibenléte a döntő, addig vannak olyan kérdések, amelyeknek megbízható megválaszolása feltétlenül bizonyos adatmennyiséget igényel.

Mivel az eredeti valóság mennyiségi adatait nem ismerjük, sőt még az eredeti feliratos adatmennyiség sem állapítható meg, ezért Mócsy azt a figyelemre méltó módszert alkalmazza, hogy a feliratos anyagot növekedésének megfelelően csoportokra bontja, s kiválasztva belőle az összehasonlításra legalkalmasabbnak látszó sírfeliratokat és dedikációkat, s feltéve, hogy az egykori valóságot a legnagyobb anyag tükrözi legpontosabban, ezt 0-nak véve a két felirattípus arányszámát ehhez viszonyítja. A számítások eredménye az, hogy az egyes területek és korok közti ingadozások a feliratok számának növekedésével fokozatosan csökkennek. Hasonló módon vizsgálható a dedikációknak és sírfeliratoknak a teljes anyaghoz viszonyított százalékaránya vagy a feliratok és a rajtuk előforduló személyek arányszáma. A kapott eredmények biztatóak, bár — mint erre maga az értekezés rámutat — több vonatkozásban problematikusak. Mindenesetre az ismertetett vizsgálatok valószínűvé teszik, hogy statisztikai számításoknál 75, de lehetőleg 150 feliratnál kisebb anyaggal nem biztonságos dolgozni, s ez már önmagában véve is értékes eredmény.

Mócsy monográfiáját egészében véve ókori történeti kutatásunk kiemelkedő alkotásának kell tartanunk, amely egyben úttörő jelentőségű is, amennyiben első ízben kísérli meg Moesia Superior történeti arculatát megrajzolni. A forrásanyag felgyűjtésének teljessége, az alapvető elméleti kérdések tisztázása, a kiértékelés új módszereinek kikísérletezése és a nehezen tisztázható kérdések higgadt, kiérlelt megítélése világosan jelzik a végzett tudományos munka alaposságát és értékét.

Harmatta János

MAKAI MÁRIA: A MEGHASONLOTT TUDAT VILÁGKÉPE

Budapest, 1969, Kossuth Kiadó, 392 l.

A cím, bármennyire szemléletes is, csupán megközelíti azt a problematikát, amiről a könyv szól. A cím a tudat meghasonlottságáról vagyis az ön-ellentmondásos, az önmagával elégedetlen tudatról szól, holott tárgya egy olyan filozófia, amely a maga verifikációs szisztémájával mindenképpen egyedül megelégedettnek, egyedül autentikusnak érzi magát, noha ezen autenticitás mögött valójában a szellemi és gondolati problémák eldöntetlensége, tehát a tulajdonképpeni tudati meghasonlottság áll. Ilyen értelemben már mint a felszín alá ásás kísérlete, Makai könyvének címe ténylegesen megközelíti tárgyát. De csupán ilyen értelemben, mert a könyv fő tárgya mégis az etikai gondolkodás modern dekadenciájának története. Az etikai gondolkodás áll a fókuszban, és az etikai gondolkodás bizonyos logikai előfeltételei ismeretelméleti előfeltételei annyiban világosodnak meg a könyv lapjain, amennyire ez az etikum megértéséhez szükséges. Ezért mindenképp előtt meg kell mondani, hogy a könyv tárgya a klasszikus polgári filozófia etikai örökségének felbomlási folyamata, Bradleytől Moore-on át Heideggerig és Marcuseig.

A feladat rendkívül nagy és Makai érdeme az, hogy az előbb említett koncepciót, tudniillik a klasszikus polgári filozófia örökségének elherdálását nagyon világosan mutatja be. S ez nem csupán arra vonatkozik, hogy a hegelianus Bradleyről már az Appearance and Reality című alapvető művének elemzése kapcsán is kimutatja, hogy a Hegel által zseniálisan felvetett dialektikus problémák színvonala mögé kerül azáltal, hogy a régi dilemmát minden további nélkül felújítja, tudniillik azt a Zénon-i apóriákat idéző gondolatot, mely szerint ha egy fogalomról valami különöset állítunk, akkor eltérünk a fogalomtól, ha pedig ezt nem tesszük, akkor a fogalommal kapcsolatosan egy tautológiát teremtünk meg. De ez az építkezés — tudniillik hogy a modern polgári filozófiának visszalépéseit állandóan kimutatja a szerző —, érzékelhető ott is, mikor Mandeville a méhek meséjét állítja szembe az epigonizmussal (vö. a Bradley Hegel összevetésre vonatkozóan 29 o. és köv., a Mandeville és Bosanquet összevetésre vonatkozóan 100 o. és köv.). De ez a tendencia leginkább abban a gondolatban válik gyümölcsözővé, mikor Makai a szkepticizmust mégpedig a szkepticizmus pozitív lehetőségeit állítja szembe a modern filozófia — ebben az esetben Bradley — „nem művelt szkepszsisével”. Hogy ezt megértsük, hadd idézzük fel a szerző által is citált hegeli gondolatot:

„Szkepticizmuson olyan művelt tudatot kell érteni, amely egyrészt nemcsak az érzéki létet, hanem a gondolt létet sem tartja igaznak, s amely azután tudatosan képes magának számot adni annak semmis voltáról, amit lényegnek mondanak, végül pedig általános módon nemcsak ezt vagy azt az érzékit, vagy gondolatit teszi semmissé, hanem úgy alakult, hogy mindennek felismeri valótlanágát” (vö. 140).

A régiék szkepticizmusa, mégpedig őszinte szkepticizmusa a polgári fejlődéssel kapcsolatosan természetesen sokkal nagyobb érték, mint a modernnek öntelt, vagy hogy Makai fordulatánál maradjunk: műveletlen szkepticizmusa. Nemcsak azért, mert Mandeville például a maga szkepticizmusával eljutott ahhoz a gondolathoz, hogy a rossz a negatív tendenciák egymással való megütköztetése nagyon is fontos világtörténelmi szerepet játszhat, és szinte az önzés és a gonoszság válik a maga mérhetetlenségében egyedüli biztosítékává annak, hogy ezen túl lehessen jutni, hanem más okokból is. A modern szkepticizmus, jelenjen az meg akár a negatív dialektika, akár pedig még előbb, Husserlnél a világgyermekség, akár pedig később Jaspersnél a belevetettség kategóriájában — nemcsak azt tételezi, hogy a pokol mélységes mély, hanem ezen mélységes mélységben lényegileg egy belső labirintust teremt meg a gondolat pokla számára, melyből elvileg sincs kiút. Így tehát a szkepticizmus, mely a klasszikus polgári gondolkodásban nemegyszer társult a felséges svindlivel (ennek a kategóriának a könyvben játszott szerepére még visszatérek) végeredményben azt jelentette, hogy a gondolkodó ténylegesen feladatának tekintette a valóság mint objektivitás megismerését, és semmiképpen nem az *ignoramus et ignorabimus* előfeltevésével, hanem a felséges svindli lehetőségének szem előtt tartásával.

A felséges svindli Thomas Manntól kölcsönzött kategóriája azt jelenti csupán, hogy a klasszikus polgári filozófia — ha másként nem, hát utópikusan — kitekintett arra a lehetőségre, mely ebben a filozófiában eszménynek bizonyult, az emberi egység, az emberi harmónia, a szabad emberi fejlődés lehetőségére. Mannál a Doktor Faustusban szerepel ez a kategória, és Makainak teljesen igaza van akkor, mikor ezt a kategóriát, mely Mannál szoros értelemben véve a klasszikus polgári művészet aurájának eleme, egyúttal alkalmazza a polgári filozófiára is. De ha már itt tartunk, még egy megjegyzést kell tenni Makai módszertana vonatkozásában. A szerző több helyen nem csupán a modern etikai gondolat legjelentősebb képviselőit idézi, hanem mindig nyomon követi a művészet és az esztétika területén ábrázolt, illetve kifejtett hasonló jelenségeket. Egyetlen példa: „A teljes kiüresedettség és a konstruált teljesség koncepciója természetesen nem alakulhat ki a valóságon való elméleti erőszaktevés nélkül. A modern, profán, ám egyben elhalványult vallási funkciót is teljesítő két szféraelmélet képviselői arra kényszerülnek, hogy a valóságos élet elidegenültségét gondolatilag még teljesebbé teszik. ... Művészi esztétikai vonatkozásban a mindennapi élet jellemzésére egyetlen esztétikai

kategória marad meg: a rút és aleseteiként a közvetlen célszerűség, konvencionális, banalitás, gyakorlati hasznosság, az áthatolhatatlan látszat és a zűrzavar. Azt pedig hogy a műalkotás tárgytalanítása hogyan függ össze az élet rútságával, Marc fejezte ki a legpregnansabban: 'Már nagyon korán rútnek találtam az embert, az állat szebbnek, tisztábbnak tűnt, de benne is annyi visszataszítót és rútat találtam, hogy ábrázolásaim ösztönösen, belső kényszer hatására egyre sematikusabbá, absztraktabbá váltak.' (264—5 o.).

Ugyancsak nagyon érdekes módszertanilag az is, hogy helyenként Makai nagyon jól érzékeli a mintegy hatvan—hetven évvel, sőt esetleg még előbb felvetett problémák modern átváltozásait és visszhangjait. Így torkollik bele az emberi autonomia problémájáról való gondolkodás polgári küresedésének ismertetése az erre vonatkozó Riesman-i és Fromm-i kategóriák felidézésébe. Így fordul elő más helyen az, hogy egy Husserlnél fölvetett problematikának minapi, Gorz-i visszhangját is olvashassuk stb. De mindezek a jelenségek mutatják azt, hogy Makai noha nagyon is történetileg tárgyal, és először a feleséges svindli, csődjét majd a szétesés beismerését ábrázolja, végül pedig a hamis integráció modern problémáit, sehosem téveszti szem elől azt, hogy a polgári gondolkodásban megindult folyamat egészen a mai napig húzódik. Ezért tárgyalja nagy gúnnyal a könyv befejező részében a modern „nyelvi alapozottságú” etikát és — előbb leírt metodológiájához híven — hasonlítja össze a modern polgári etikát a pop-arttal és idézi ezzel kapcsolatban Mihail Lifsicnek *A konzervdoboz fenomenológiája* című cikkéből a következő passzust: „A művészet időtlen időkkel ezelőtt mint a rajtunk kívülálló valóságos tárgy ábrázolása keletkezett. A művészi fejlődés bizonyos fokán ez az ábrázolhatóság saját méhéből fordított irányzatot szült . . . ez az úgynevezett absztrakt festészet. Még csak egy lépést kell tenni és előttünk áll újból az a tárgy, amelylyel a művészet elkezdte a fejlődését. A konzervdoboz egyenlő konzervdoboz. Elérték az abszolút azonosságot.” S Makai nagyon szerencsésen emellé az idézet mellé társítja Nowell-Smith etikájának egyik fontos megállapítását, mely így hangzik: „Az erkölcsfilozófus feladata az erkölcsi szavak, mondatok és érvek feltérképezése . . . annak megmutatása, hogy bizonyos kontextusban logikailag furcsa volna egy dolgot állítani és a másikat tagadni vagy egy partikuláris kérdést fölvetni.” (366—367 o.). Azt hiszem, nem kell különösen bizonyítani, hogy Nowell-Smith megállapítása tartalmilag nem más mint a konzervdoboz egyenlősége a konzervdobozzal, vagyis a pop-art gyakorlatának és elméletének etika-elméleti equivalense.

Az elidegenült viszonyok, melyek az imperializmus korában egyre inkább mélyülnek, éppen azon a területen, amely a legközvetlenebbül érintkezik a társadalmi viszonyokkal és mégis általánosítást igényel (a szociológia ugyan közvetlenebbül érintkezik, de nem igényel olyan általánosítást, mint a közgazdaságtan és az etika), az elidegenülés és a tudományosság, illetve tudományos igény találkozása eredményezi a gondolkodás tautologikus jellegét.

Amennyiben nem megmerevedetten elidegenült jelenségekről és gondolkodásról van szó, a tautológia egyszerűen kizáratik. Mert a legcsekélyebb mozgás a gondolkodásban azonnal eltávolít a tautologikus jellegtől, viszont minden merevség tautológiába torkollik. Amikor a *Principia Ethica*-t Moore fő művét tárgyalja a könyv, akkor éppen ezt a tautologikus jelleget emeli ki, és ez a tautologikus jelleg nem csupán az elidegenülés merevvé válásának, hanem annak a fordulatnak is köszönhető, melyet a polgári gondolkodás megtett Hegeltől vissza Berkeley felé. Ezáltal kialakul elsősorban a neopozitívizmus etikájáról, illetve annak gyakorlati hatásáról az a reális kép, melyről Lukács is beszél az *Ontológia* egyik elkészült, még kéziratos fejezetében, hogy a neopozitívizmus a manipuláció legközvetlenebb filozófiája. Igaz, hogy ez a neopozitívizmus egy kontempláló esztétizáló szellem szabadságának pózával lép fel, egyúttal azonban igenli a gyakorlati életre szabott konformizmus minden kötelékét is. Az egyik rész a pózok világába, a másik a gyakorlatéba tartozik.

A tautologikus gondolkodás, melynek köntöse egy szigorú verifikációs rendszer, természetesen nem elégíti ki mindenkit. A fenomenológiában mint szcientista tendenciában ez a tautologikus jelleg még felfedezhető, de már az úgynevezett frankfurti iskola látszólag teljesen túlemelkedik a tautológián. Sőt Marcuse kategóriája szerint éppen ez az, amit az iskola elítél, hiszen az egydimenziósság — különösen ha Marcuse *One dimensional men-jének* az egydimenziós gondolkodásról szóló fejezetére gondolunk — végeredményben gondolatilag és etikailag is a tautológiákra szűkülésben és a modern, úgynevezett fordulatokra való orientációban áll. Így kerül párhuzamos tárgyalásra a konzumművészet és annak belső erősítése, illetve kritikája. „A manipuláció általában kiteljesíti az adott szükségletek exteriorizálásának folyamatát; megfelelő védjegyekkel látja el az árut (akár a világgyermek, akár a Tiefenwesen védjegyeivel), a fogyasztót valóságos vagy vélt önmagában tükrözteti, ismét csak a tőke értékesítési szükségleteinek megfelelően. Önarcképet nyújt mindenki számára, mint Packard mondja: 'Semmi sem tetszik jobban az embereknek, mint saját maguk; mért ne segítsük őket abban, hogy önmaguk projekcióját vásárolják meg.'” (344—345 o.). S ezzel a kör — úgy vélem — bezárult, és ha sokkal aforisztikusabban és képszerűen akarnék fogalmazni, azt mondanám: az elidegenedés az elidegenedett gondolkodás teremtménye, az elidegenedett gondolkodás csupán önmagát akarja meglátni minden dologban, s innen ered tautologikus struktúrája, ennek a gondolkodásnak leginkább felel meg a szubjektív idealizmus mint ismeretelméleti bázis, hiszen az én mindig önmagával akar találkozni a tárgyban, és a tárgyakat pusztán saját szubjektumának elidegenült formájaként fogja fel, és ahogyan Heisenberg egyik tanulmányában azt állítja, hogy most már az ember csak önmagával találkozhat a világban, ezt a filozófiailag megfogalmazott életérzést a manipuláció nyújtja.

Mindez a gondolkodáson, az etikai alapelveken, az ismeretelméleten stb. áttetsző principium a maga megvalósulási formáját a konzumtársadalom mani-

pulált árutömegében és kínálatában, hangulatában nyeri el. S Makai könyvének határozott érdeme, hogy ezt igen sok anyagon keresztül érzékelteti. S mi sem volna helytelenebb, mint az hogy egy ilyen zárt könyvvel szemben hiánylistát sorakoztassunk fel. A probléma azonban az, hogy Makai a hanyatlási folyamatot, melyet helyesen mutat be, többé-kevésbé egységesnek és egyenesvonalúnak látja. Elég lesz megemlíteni azt, hogy amilyen ügyesen tapintja ki a frankfurti iskola Achilles sarkait — elsősorban Marcusenél —, olyannyira elhanyagolja ennek az iskolának benső fejlődési folyamatát. Igaza van a végső ítéletben, de egyáltalán nincs igaza véleményem szerint abban, hogy azt az immanens benső küzdelmet, melyet elsősorban Walter Benjamin folytatott, de ővele együtt és ömellette a többiek is, csaknem teljesen negligálja. És a kérdés sokkal összetettebb, mint ahogyan Makai ábrázolja. Így ír: „A modernista közöny már ittlétként, ontológiai adottságként ábrázolja a parcellájával egybefonódott dologi szubjektumot, tragikus öntetszelgéssel mond le az emberi integrációról, tragikus kontúrral rajzolja meg a fetisizált művészetben az egy-dimenziós filozófián belüli visszavételt — ez minden amire még képes. Ezzel azonban csak azt fejezi ki, hogy a forradalmi osztályra vár a visszavétel gazdasági-társadalmi meghatározóinak felszámolása. Egyedül e mozgalom talaján nyerheti újra vissza a mű „nehézkedési erejét”, az alkotó „produktív kedvét”, a szubjektum által kialakított szabályrendszer ennek talaján nem öli meg, nem torzítja el és szűkíti le, hanem éppen hogy kifejleszti a szubjektív önkifejezést, ...” (292—293). Vagyis Makai az egész válságtünetet itt elintézi azzal, hogy felvázol egy forradalmi osztályt (vagy mozgalmat), amit Marcuse nem lát forradalminak, amit Adorno nem tekint megszabadító mozgalomnak. A kérdés az, hogy miért nem látják ők és miért látja Makai mégis. Nem az a probléma, hogy itt teljes közgazdasági és szociológiai megalapozottságú fejtegetésre volna szükség, hanem sokkal inkább az, hogy a Makai által tételezett forradalmi osztály, illetve mozgalom nem evidens módon és nem spontánul teremti, illetve teremtheti meg azokat a feltételeket, melyekről a szerző itt beszél. S ez a gondolat egyáltalán nem érezhető Makainál, nála egyszerűen állítódik ennek a mozgalomnak az ilyen funkciója, mégpedig evidenciaként, sőt determinisztikus szükségszerűségként, holott a valóság és természetesen a marxizmus klasszikusai sem tekintették ezt a lehetőséget evidens és determinált szükségszerűségnek.

Méltatlan volna természetesen, ha Makai valóban következetes és jól strukturált könyvét csupán ebből a szempontból venné valaki vizsgálat alá. Mert az előbbi megjegyzések ellenére is talán ez az egyetlen olyan munka, melyet a magyar olvasó kézhez kapott, ahol a polgári etika tehetetlenné válásának folyamata gondolat történetileg nagy következetességgel ábrázolódik. És azt is meg kell jegyezni, hogy Makai végkövetkeztetése maga korrigálja bizonyos pontokon a vita elvont szembeállításait. „Az elvont dualizmus természetesen még sokáig ott kísérthet az integráció kezdeti szakaszaiban, amelynek végtelen

folymata a tudományos technikai forradalom kibontakozásával kiteljesedik. Azonban már az első döntő aktus során is felemelkedik és szerveződik az a tevékenysége feltételein, viszonyain úrrá levő társadalmi szubjektum, amely elengedhetetlen feltétele a tudományos technikai forradalom kibontakozásának. Valóban: ha ez a forradalom azonos a történelmi fejlődésnek többé már nem sok vonatkozásban passzív talapzatául szolgáló, hanem annak céltudatos alakítójaként fellépő szubjektív tényező, a társadalom és az ember reális alakulási folyamatával, ezt csak az integráció első nagy aktusa alakíthatja ki, míg a mai kapitalizmusban e szubjektív tényező hiánya 'pót és álszubjektivitást' kényszerít ki" (391—392).

Hermann István

HÍREK

A II. OSZTÁLY TAGJAINAK 1970. ÉVI TUDOMÁNYOS PUBLIKÁCIÓI

- Andics Erzsébet*: Le rôle de la question hongroise dans les relations franco-autrichiennes en 1811—1812
— *Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös nominatae*, 11 (1970) 398 p.
- Ansichten und Tätigkeit des gestürzten Metternich*
— *Acta historica Academiae Scientiarum Hungaricae* 16 (1970) 1—2. 53—104. p.
- Averbuch*: A magyar nép szabadságküzdelme 1848—49-ben. [Tanulmányok.] (Szerk. bev. — —. Ford. Perényi József.)
Bp. 1970. Akadémiai kiadó 190 p.
- Beszámoló az 1. szekció munkájáról A magyarországi Tanácsköztársaság 50. évfordulója. Nemzetközi ülésszak 1969. márc. 17—19.
Bp. 1970. Akadémiai Kiadó, 501 p.
- Ember Győző*: Über die historische Statistik. p. Études historiques, 1970. Publiées l'occasion du 13e Congrès International des Sciences Historique par la Commission Nationale des Historiens Hongrois. 1. Études.
Bp. 1970. Akadémiai kiadó, 616 p.
- A magyar állami levéltárak fondjegyzéke 3. kötet: A területi levéltárak fondjegyzékei. 2. r. Budapest főváros levéltára
Bp. 1970. Tempo, VII. 213 p. Sokszorosítás (szerk.)
- A magyar állami levéltárak fondjegyzéke Szerk. — —. 3. kötet: A területi levéltárak fondjegyzékei 23 r. Zala megyei levéltár, volt Zalaegerszegi Állami levéltár
Bp. 1970. Tempo VII, 96 p. Sokszorosítás (szerk.)
- A magyar állami levéltárak fondjegyzéke Szerk. — —. 3. kötet: A területi levéltárak fondjegyzéke 12. r. Nógrád megyei levéltár
Bp. 1970. Tempo, IV, 81 p. Sokszorosítás (szerk.)
- Über die historische Statistik Bp. 1970. Akadémiai Kiadó, 149—156. p. [Studia historica Academiae Scientiarum Hungaricae 66.]
- Ember Győző*: On the methodology of archives-history — *Acta historica Academiae Scientiarum Hungaricae* 16 (1970) 1—171—192. p.
- A magyar levéltárügy új törvényes szabályozása — *Levéltári Közlemények* 40 (1970) 2. 197—213. p.
- A levéltári egységek kérdéséhez — *Levéltári Közlemények* 40 (1970) 2. 215—231. p.
- A levéltárvédelem új törvényes szabályozása — *Magyar Tudomány* 15 (1970) 6. 428—434. p.
- Lukács György* válogatott művei. Szerk., vál. Fehér Ferenc. 2. Világirodalom. Válogatott irodalmi tanulmányok. Bp. 1970. Gondolat. 2/1. kötet: 459 p. 2/2. kötet: 486 p.
- Válogatott művei. Szerk., vál. Fehér Ferenc, Kenyeres Zoltán 3. Magyar irodalom — magyar kultúra. Válogatott tanulmányok. Bp. 1970. Gondolat 694 p.
- A költészet — száz évvel Rimbaud után. Az Arion ankétja. Társ szerző: Höllerer Walter stb. az Arion. Nemzetközi költői almanach. — *Almanach international de poésie*. 3. kötet. Bp. Corvina. 1970. Egyetemi ny. 199 p.
- Lenin. (Tanulmányok. Szerk. Vajda Mihály.)
Bp. 1970. Magvető, 233 p.
- Goethe példája — *Kortárs* 14 (1970) 10. 1515—1520. p.
- Bartók Béla — *Nagyvilág*, 15 (1970) 1283—1294. p.
- Béla Bartók. On the 25th anniversary of his death — *New Hungarian Quarterly* 12 (1971) 41. 42—55. p.
- Mátrai László*: A hazánk felszabadulásának 25. és Lenin születésének 100. évfordulóján rendezett ünnepségeken és tudományos ülésszakon elhangzott hozzászólás — *Az Eötvös Tudományegyetem Évkönyve*. 1970 191—197. p.
- beszámolója a MTA Filozófiai és Történettudományi Osztályának kibővített osztályülésén (1970. febr. 3.) — *MTA Filozófiai és Történettudományi Osztályának Közleményei* 19 (1970) 1. 47—70. p.
- Kőhalmi Béla. 1884—1969. — *Magyar Könyvszemle* 86 (1970) 1/2. 130—131. p.
- Mátrai László*: Interjú helyett — *Valóság* 13 (1970) 11. 37—44. p.

- Die kulturellen Probleme der Zeit des Ausgleichs von 1867 aus ungarischer Sicht. (In: Historisches Geschehen im Spiegel der Gegenwart. Wien, 1970. 85–99. l.)
- Die kulturkritische Symptomatik des Verfalls der Österr.-Ung. Monarchie (u. o. 211–226. l.)
- Moravcsik Gyula*: Byzantium and the Magyars. „Bizánc és a magyarság” átdolgozott kiadása Bp. 1970, Akadémiai Kiadó, 147 p., 1 t.
- Die hunnische Hirschsage. 114–119. p. in Beiträge zur Alten Geschichte und deren Nachleben. Festschrift für Franz Altheim zum 6. 10. 1968. II. Berlin, 1970. Ruth Stiehl u. Hans Erich Stier kiad.
- Hellénológia é peri tész enotétosz tón hellénikón szpudón. Homilia en tó Panepistémio Athénón (1963)
- Episztémóniké Epetérisz tész Filozofikész Szcholész tu Panepisztémiu Athénón tu etusz (Athénai) 1969–1970 (1970) 311–384. p.
- Nemes Dezső*: A lenini eszmék ereje. Bp. 1970. Kossuth kiadó, 151 p.
- Lenin ist mit uns Bp. 1970, Akadémiai Kiadó, 15–85. p. [Studia Historica Academiae Scientiarum Hungaricae 64.]
- Lenin ist mit uns. 15–85. p. Études historiques. Bp. 1970. Akadémiai kiadó 616 p.
- Nemes Dezső* (szerk. biz. vez.) A magyar forradalmi munkásmozgalom története 2. kiadás. 1–2. Szerk. biz. vez. — —. Bp. 1970, Kossuth Kiadó, 562 p.
- A magyar forradalmi munkásmozgalom története. szerk. biz. vez. — —.) 3. kötet. Bp. 1970, Kossuth 355 p., 12 t.
- A kommunista párt vezető szerepe a szocialista építés időszakában — Társadalmi Szemle 25 (1970) 8/9. 17–28. p.
- A lenini politika magyarországi alkalmazásának néhány tanulsága — Béke és Szocializmus 13 (1970) 3. 12–15. p.
- Az SZKP 24. kongresszusa — Népszabadság, 29 (1971) 91. 3. p.
- Pach Zsigmond Pál*: The role of East-Central Europe in international trade. XVI. and XVII. centuries. Bp. 1970, Akadémiai Kiadó, 217–264. p. [Studia Historica Academiae Scientiarum Hungaricae 70.]
- The role of East-Central Europe in international trade [16th and 17th centuries]. p. Études historiques, 1970. Publiées à l'occasion du 13e Congrès International des Sciences Historiques par la Commission Nationale des Historiens Hongrois. I. Études. Bp. 1970. Akadémiai Kiadó, 616 p.
- Osteuropa und die Anfangsperiode der Entstehung des modernen internationalen Handels im 15. Jahrhundert V. Internationaler Kongress der Wirtschaftsgeschichte, Leningrad, 1970. 1–15. p.
- Vosztocsnaja Jevropa i na csalnij periodi szovremennoj mezsdunarodnoj trgovli v XV v. V. Mezdunarodnij kongressz Ekonomiceszkoy Isztorii, Leningrad, 1970. 1–15. p.
- Közép-Kelet-Európa és a nemzetközi kereskedelem a XVI–XVII. században — MTA Filozófiai és Történettudományok Osztályának Közleményei 19 (1970) 247–271. p.
- Diminishing share of East-Central Europe in the 17th century international trade — Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae XVI (1970) 3 4. 289–306. p.
- Lenin és a történettudomány. Megnyitó és záró a MTA Történettudományi Intézetének tudományos ülésén. Lenin születésének 100. évfordulója alkalmából. — Századok (1970) 5/6. 1–3., 54–57. p.
- Pach Zsigmond Pál*: A magyar történettudomány 25 éve — Történelmi Szemle 13 (1970) 2. 131–146. p.
- Lenin és a történettudomány. Megnyitó és záró a MTA Történettudományi Intézetének tudományos ülésén. Lenin születésének 100. évfordulója alkalmából — Történelmi Szemle 2 (1970) 207–209. és 256–259. p.
- Történettudomány — Magyar Tudomány 15 (1970) 4/5. 241–256. p.
- Zur Geschichte der internationalen Handelswege und des Handelskapitals im XV–XVII. Jahrhundert — Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte (Berlin) 1969, 3. 179–192. p.
- Elekes Lajos*: Connaissance historique — conscience sociale (Quelque tendances de l'historiographie et de la philosophie de l'histoire, — leur influence sur la pensée contemporaine.) (Études Historiques publiées à l'occasion du XIIIe Congrès International des Sciences Historiques par la Commission Nationale des Historiens Hongrois. I. Études.) Bp. 1970. Akadémiai Kiadó. 89–147. p. [Studia Historica Academiae Scientiarum Hungaricae 65.]
- Connaissances historiques — conscience sociale (Quelques aspects du recherche sur le rôle des connaissances historiques dans la formation de la pensée et des mentalités contemporaines. Rapport présenté au XIIIe Congrès International des Sciences Historiques Moszkva, 1970, Nauka
- Mandrou Robert*: Magas kultúra és népi műveltség a XVII.–XVIII. századi Franciaországban. A ponyvairodalom. [Útőszó]: — —. — Századok 104 (1970) 1. 118–125. p.
- Elekes Lajos*: István király — Társadalmi Szemle 25 (1970) 8/9. 66–75. p.
- A művelődéstörténet helye, funkciója a történelmi szintézisben — Századok 104 (1970) 1. 126–131. p.

- István király és a magyar államalapítás — Köznevelés 26 (1970) 16. 4–7. p.
- Gerevich László*: A magyar gótikus művészet. 101–188. p. a A magyarországi művészet története I. kötetében. IV. teljesen átdolgozott kiadás. Bp. 1970, Corvina Kiadó, 602 p. 15 t. 1. Szövegkötet 602 p. 15 t. 2. képkötet 462 p.
- Gerevich László* (főszerk.) Magyarország régészeti topográfiája Főszerk: — —. 3 kötet: Veszprém megye régészeti topográfiája Bp. 1970, Akadémiai Kiadó, 322 p., 5 térk. 4 térk. mell. |A Magyar Tudományos Akadémia Régészeti Intézetének kiadványai 3.]
- Gerevich László*: Régészet, művészettörténet — Magyar Tudomány 15 (1970) 4/5. 257–261. p.
- Az Akadémia új levelező tagjai munkájukról és a tudományról: A régészet helyzete és néhány problémája — Magyar Tudomány, 1970, 10. sz. 862–864. p.
- Szigeti József* Lenin és Marx — Társadalmi Szemle 25 (1970) 4. 33–41. p.
- Hegel születésének 200. évfordulója — Nagyvilág, 15 (1970) 9. 1377–1379. p.
- Idő és történetiség. Hegel, Marx és az egzisztencializmus időfelfogásáról — Valóság 13 (1970) 6. 86–102. p.
- Megjegyzések a lenini visszatükröződés-elmélet, dialektika és praxis összefüggéséről — Tájékoztató 1970. 3. 123–138. p.
- Leninisches philosophisches Erbe und einige Fragen der marxistischen philosophischen Diskussion — Deutsche Zeitschrift für Philosophie 18 (1970) 1. 77–87. p.
- Zsigmond László*: Politikai és szociális enciklikák. XIX–XX. század. Összeáll. és szerk. — —. Bp. 1970. Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, Új- és Legújabbkori Egyetemes Történeti Tanszék 1. kötet: 271 p. 2. kötet: 347 p. Házi sokszorosítás
- A propos de la discussion sur la notion et l'interprétation de la démocratie chrétienne. Bp. 1970, Akadémiai Kiadó, 535–549 p. |Studia Historica Academiae Scientiarum Hungaricae 80.]
- A propos de la discussion sur la notion et l'interprétation de la démocratie chrétienne. Études Historiques. 1970. Publiées à l'occasion du XIIIe Congrès International des Sciences Historiques par la Commission Nationale des Historiens Hongrois. I–II. Bp. 1970, Akadémiai Kiadó, 535–549. p.
- Zsigmond László* (szerk) Új- és legújabbkori egyetemes történeti szöveggyűjtemény Egyetemi segédkönyv 3. kötet: Nyugat-Európa, az Egyesült Államok és a nemzetközi helyzet. 1945–1955. Összeáll.: — —, Babirák Ilona, Balogh András Bp. 1971, 518 p. Tankönyvkiadó
- Zsigmond László* (szerk) Diplomáciai iratok Magyarország külpolitikájához. 1936–1945 Szerk. — —. 3. kötet. Ádám Magda: Magyarország külpolitikája. 1938–1939. Bp. 1970, Akadémiai Kiadó, 809 p.
- Gondolatok a tantervi reform soronlevő feladatairól — Felsőoktatási Szemle 19 (1970) 12. 708–711. p.
- Zsigmond László*: A tudományt tudományként kell kezelni — Magyar Tudomány U. F. XV (1970) 7/8. 524–527. p.

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója

Műszaki szerkesztő: Helle Mária

A kézirat nyomdába érkezett: 1972. I. 27. — Terjedelem: 9.45 (A/5) ív
72.73051 Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

Ara: 21,— Ft

TARTALOMJEGYZÉK

AZ AKADÉMIA 1971. ÉVI KÖZGYŰLÉSÉNEK TUDOMÁNYOS PROGRAMJÁBÓL

A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományok Osztályának, a Filozófiai és Történettudományok Osztályának és Gazdaság- és Jogtudományok Osztályának az 1971-es akadémiai közgyűlés keretében tartott együttes ülése (1971. május 13.) Szabó Imre: megnyitó	221
Kulcsár Kálmán: A társadalomtudományok differenciálódása és egysége. Elméleti és módszertani következmények	222
Hozzászólások: Erdős Péter, Mátrai László, Ujfalussy József, Peschka Vilmos, Tamás Lajos, Wittman Tibor, Szabolcsi Miklós	234
Szabó Imre: Zárszó.....	257

MEGEMLÉKEZÉSEK

Mészáros Vilma: Lukács György emlékezete.	260
Szemelvények Lukács György Paul Ernsthöz, 1911—26. között írt leveleiből	269
Mátrai László: Szemere Samu köszöntése.	307
Hölvényi György: A 90 éves Szemere Samu	309

NIVÓDÍJASAINK

Harmatta János: András Mócsy: Gesellschaft und Romanisation in der römischen Provinz Moesia Superior	314
Hermann István: Makai Mária: A meghasonlott tudat világképe	319

HIREK

A II. Osztály tagjainak 1970. évi tudományos publikációi	325
--	-----

Megjelent 1972. VI. 27.

Index: 26.502